

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

**Жастар және ғылым-2020"халықаралық
ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической
онлайн-конференции
«Молодежь и наука-2020»**

Петропавл қ., 2020 ж.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

**Жастар және ғылым-2020"халықаралық
ғылыми-тәжірибелік онлайн-
конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(10 сәуір)

МАТЕРИАЛЫ
**международной научно-практической
онлайн-конференции
«Молодежь и наука-2020»**

(10 апреля)

**Петропавл
2020**

УДК 001(063)
ББК 72
М 75

*Издается по решению Научно-технического совета
Северо-Казахстанского государственного университета
им. М. Козыбаева (протокол №8 от 23.04.2020 г.)*

Редакционная коллегия:

Исакаев Е.М. – к.б.н., доцент, и.о. ректора Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева – председатель
Ибраева А.Г. – д.и.н., профессор, проректор по науке и инновациям Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева – заместитель председателя
Валиева М.М. – к.э.н., декан факультета истории, экономики и права
Пашков С.В. – к.г.н., декан факультета математики и естественных наук
Хайруллин Б.Т. – к.т.н., декан факультета инженерии и цифровых технологий
Иманов А.К. – к.п.н., и.о. декана педагогического факультета
Сабиева Е.В. – к.ф.н., директор института языка и литературы
Шаяхметова А.С. – к.с/х.н., декан агротехнологического факультета
Савенкова И.В. - к.с/х.н., заместитель декана АФ по НР и МК
Доскенова Б.Б. - к.б.н., заместитель декана ФМЕН по НР и МК
Добровольская Л.В. – к.п.н., заместитель декана ПФ по НР и МК
Гертнер Е.Г. - заместитель директора ИЯиЛ по НР и МК
Есембекова Д.Т. - заместитель декана ФМЕН по НР и МК
Атыгаев Т.Б. - заместитель декана ФИЦТ по НР и МК

М 75 «Молодежь и наука-2020»: материалы международной научно-практической конференции: в 4-х томах. Т. 2. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2020. - 268 с.

ISBN 978-601-223-209-7

Сборник содержит материалы Международной научно-практической конференции «Молодежь и наука-2020». Здесь представлены тезисы научных докладов казахстанских и зарубежных ученых, а также молодых исследователей в различных отраслях современной науки. Издание представляет интерес для преподавателей вузов, средних, средних специальных учебных заведений, а также для широкого круга читателей, интересующихся современными разработками в самых разных сферах знаний.

Основные направления научных работ, представленных в 2-м томе: «Гуманитарные науки».

УДК 001(063)
ББК 72

ISBN 978-601-223-209-7

© СКГУ им. М. Козыбаева, 2020

**Жастар және ғылым-2020"халықаралық
ғылыми-тәжірибелік онлайн-
конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

(2020 ж. 10 сәуір)

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической
онлайн-конференции
«Молодежь и наука-2020»**

(10 апреля 2020 г.)

1 СЕКЦИЯ. ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
СЕКЦИЯ 1. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 94(574)

ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСКЕН ЖАУЖҮРЕК САРТАЙ

Әбдірасулла Д.К., Аубакирова Г.Р.
(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

*Батырлық – табиғат сыйы емес, бұл патриоттық борышыңды орындау үшін
өзіңді-өзің қауіпке қарсы саналы түрде зорлап көндірудің нәтижесі.
Бауыржан Момышұлы [1, 146*

Тарих толқынында сан ғасырлардан бері көптеген батыр атаулы болды. Батыр дегеніміз - елі үшін, жері үшін өзінің жанын беруге дайын адамды айтамыз. Көптеген пікірлер бар, олар айталықтай не істеуі керек? Әркімнің бұл сөзді ұсыну және түсіну әр түрлі. Біреу үшін батыр — бұл адам соғысқа қатысса, немесе келесі біреу үшін жәй ғана өгізді батпақтан шығарса оны да батыр деп санады. Мен үшін батыр деген кім? Ол ержүрек, ерлігімен ел есінде қалған, рухты, намысты адам. Бүгінгі мақаламыз барлығыңыз біліп тұрғандай батыр туралы болмақ. Атап айтар болсақ, өзімнің атам он бес жасынан қолына қару алып, жауға шапқан, Жақайым руынан шыққан – Сартай Байжанұлы жайында. Сартай Байжанұлы 1711 жылы Арал теңізі жағасындағы, Ақшатауда шыр етіп, өмірге келген [2, 74-75 б.].

Сартайдың әкесі Байжан екі некелі болған. Бәйбішесі табын руынан, ал тоқалы тама руынан. Осы екінші әйелінен Сартай киелі киіммен туған екен.

Жасында сүйкімді, жұмыртқа уызындай сап-сары жүзді екен. Осы түріне қарап «Үкісары», «Сарыжан» деп еркелетіп, қолдан-қолға көтеріп алып, жерге түсірмейті. Бала болса ширақ, буыны қатты, атқа үйірсек екен. Оған құйрық-жалы аппақ қасқа құлынды еншілеп, ырым етіп, жақсылыққа балапты. Сол келе-келе батырдың жауға жауға мінер, сіңірлі тұлпары «Шалқасқа» атанып, тұрқы басқалардан ерекшеленіп тұрған. Осы баласынан түбінде бір жақсылық шығатынын әкесі байқаған. Жанынан тастамаған. Өмірді көрсін, байқасын, өзінше шешім қабылдап, ой түйсін, сергек, байыпты, аңғарғыш болсын дегені шығар. Өмірге құштар, талапшыл жас сәби тілі шығып, аяғын тәй-тәй аттағаннан діни оқуға барып, біраз нәрсені төрт жасқа дейін-ақ игеріпті. қабілеті күшті, көпшіліктің назарын аудартқан бала, әкесінің көз алдында жүріпті. Аңғарымпаз, ойлы, сезімтал болып өсіпті [3, 137-139 б.].

Сартай батырдың өмірдегі жолы сан-салалы, салмақты болып келген. Аңыз әңгімелер және ақын Нұрмағанбет Қосжанұлының (1897-1937) Сартай атты дастаны ел ішіне кезінде кең таралды.

Ақын Нұрмағанбет те өз дастанында:

Сартай өтті би болып,

Қалдырып елге дабысын, - деп жырлайды.

Дастанда сондай-ақ, Сартайдың 15 жасынан мың баланы ізіне ертіп Әбілхайыр қосына барғаны жырланады:

Ізіңе ерген мың бала,

Аға болсаң бүгінде,

Пана болсаң түбінде, отырғызбас тақырға, -дей келе дастан авторы одан әрі Сартайды былайша суреттейді:

Сартай бала ашулы,
Тастай түйіп қабағын.
Тіреді жерге табанын,
Оқ кеткенде кірістен
Ентігіп қақты танауын.
Тепкіден шыққан сұр жебе
Бойлап еніп жартылай,
Жер - астын етті тамамы.

Нұрмағанбет Қосжанұлының аталған дастанын оқиға менің бабамның ерлігі жоңғар - ойраттарға қарсы ұрыстағы үлесі баяндалады. Бұл ұрыста мың баланы бастап барған Сартайдың аға батырлардай қомданып, жаудың әскерін жеңудегі ерлік ісі ғана дастанға арқау болған. Мың бала қатысқан ұрыс болғандықтан «мың бала» аталған көрінеді. Аңыз ізімен жазылған дастан Сартай туралы осылайша жырлаған [4, 23-25 б.].

Әкесі Байжан биден бата алып, ізіне мың баладан құралған топты ертіп, Ордабасыға жеткен он бес жасар Сартайдың көзге түскен жері осы еді. Халықтың басына қара күн туып, жан алқымға таялғанда, үш жүздің ұлдары Ордабасына жиналған еді. Жау іргесінде тұрғанның өзінде бас қосқан қазақ қолының әскербасшысын сайлау жөніндегі айтыс-тартыс екі аптаға созылады. Бұл кез жасы отыздан жаңа асқан Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың бағы өрлеп тұрған күндер еді. Сөйтіп, қазақтың біріккен қолының бас сардары Әбілқайыр бастаған қалың қол жауға аттанады. Әбілқайыр қалың қолдың алдында халықтың басына төнген қара бұлттың мәнін түсіндіріп, азаттық үшін шайқасқа жігерлендіреді: «Айналайын қазағым, Басың бүгін торда тұр! Ұл мен қызың қорда тұр! Жан-жағы жау қайран ел, Тәлтіректеп зорға тұр. Көнбесендер осыған, Қан ағады жосыған. Жауға шабар ер бүгін, Жан пидаға қосылған. Арамзамен айқаста, Ажал сілтеп, жай таста. Арыстандар алға ұмтыл, Жерің үшін шайқаста». Жауға жақындағанда жау зеңбіректен оқ жаудырып, қазақтың қолын біраз шығынға ұшыратады. Осы сәтте қазақ әскері жақтан бір топ бөлініп шығып, жоңғарлардың сапын қақ бөледі. Бұл топтың Сартай бастаған қазақ балалары екенін көрген қазақ батырлары ұрандап соғысқа ұмтылады. Жасөспірім балалардың ерлігі жігерлендірген қазақ қолы жоңғарларды тас-талқан етеді. Жас Сартайдың Аңырақай шайқасына да қатысқанындығы бізге мәлім болды. Жорыққа аттанарда әкесі Байжан би: «Бұл жорық ауыр болады әрі әлденеше жылға созылады. Жаныңа ерткен балалар сол жорық үстінде ер жетіп, кейін елін қорғайтын хас батырлар болады», - деген еді. Осы сапар Сартаймен бала күнінен бірге болған жолдастары Жылқайдар, Жылқаман, Шүкірәлі, Сырғақ есімді балалар кейін елін-жерін қорғаған үлкен батырлар батырларға айналды [5, 220-229 б.].

Қорыта айтсақ, Сартай есімін көпшілікке танымал болуына үлкен еңбек сіңіріп тарихи еңбектер жасалып жатыр. Осы орайда «Жаужүрек мың бала» — Ақан Сатаевтың көркем драмалық фильмі. Фильмнің тұсауы Қазақстанда 2012 жылы 3 мамырда кесілді. Жалпы, Сартай батыр, би тұспалдай сөйлеп, ыммен айтатын ишараны тез түсінетін, шындық сөзді тынбай айтатын кісі болыпты. Біздің замандастарымыз үшін беймәлім болып қалуға айналған Сартай бабамның есімі аз-кем дерек, әңгімелері, оқиғалары осылайша қағаз бетіне түскенін мақұл көрдім. Бұлай жасамасам, енді келер ұрпаққа тіпті бұл мәліметтерден айырылып қаларымыз ақиқат. Халқымыз ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздігімізге қол жеткізуге атсалысқан Сартай бабам оның өшпес ерліктерін көрсету арқылы халқымызды патриоттық-отансүйгіштік сезімге, ұлтын құрметтеуге шақыра отыра, әлем жастары бір көруге армандайтын Астанамыздың төрінде қазақ батыры Сартай Байжанұлы арнайы ескерткіш орнатылып, әр облыстар

мен қалаларда көрнекі жерлерден көше атаулары беріліп, білім және тәрбие беру ошақтарында атамыздың ерлігі мен өмір жолдары кеңінен дәріптелуі тиіс деп ойлаймыз. Асылдың сынығы болған дана бабам әр қашан ел есінде!

Әдебиет:

1. Нұрмағанбет Қосжанов. Сартай батыр. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1997. - 430 б.
2. Бегімбай Ұзақбаев. Сартай батыр. – Алматы: 2015. – 320 б.
3. Абылай хан өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар жинағы. (Құрастырған және қазақшаға аударған З.С. Тайшыбай). – Петропавл: ЖШС Астана, 2005. – 477 б.
4. Жолымбетов Ө. «Ақшұбарлы Жылқаман» // Қазақ батырлары. – 2003. – №7.
5. Жұмабай Жақып. Тәуелсіздікті ту еткен тұлғалар. – Ақтөбе: NOBEL, 2008. – 91 б.

ӘОЖ 94(574)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАҺАРМАН БАТЫРЫ-БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ

Абильмажинова Г.Б., Аубакирова Г.Р.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

«Батырлық — табиғат сыйы емес, бұл патриоттық борышыңды орындау үшін өзіңді-өзің қауіпке қарсы саналы түрде зорлап көндірудің нәтижесі. Мұндайда адам өз достарымен тек игілікті емес, сонымен бірге қатерді де бөлісе отырып, жауды жою арқылы өзін және отандастарын қауіпсіздендіруге тырысады. Өзінің азаматтық ары мен намысын ездіктен, масқаралықтан қорғайды, өз бойындағы осындай асыл қасиеттерін ашып көрсетеді». Бұл қазақтың біртуар азаматы Бауыржан Момышұлының сөздері. Ақтық демі қалғанша қызыл майданда «Мен соғыс туралы жазамын, бірақ соғысқа қарсымын» - деп, ұранды сөзімен жалпақ жұртқа түсінідіретін тұғын. Бекең ағамыз даңқты қолбасшы емес, сонымен қатар қаламынан өнер тамған шебер жазушы екенін барлығымыз білеміз. Жинақтарының көбісі отаншылдыққа, достыққа, ерлікке бағытталған. Арына дақ түсірмей өткен азаматтың әскери өнер мен соғыстың философиясына байланысты «Қанмен жазылған кітап» деп аталатын шығармасы батырдың 1944 жылы Алматыға келіп, сондағы зиялы қауыммен бес күн бойы өткізген дәрісінің стенограммасы негізінде жарияланған [1].

Бауыржан Момышұлының туғаннан өлгенге дейінгі кезеңі драма мен трагедияға толы. Ол да нәресте болды. Бала болды. Көршілес орыс мектебінде оқыды. Бауыржан Момышұлы да әліппені орысша бастаған. Бүкіл қызметі орыс тілінде өтті. Бірақ ол нағыз қазақ болып қалды. Ол орысша сөйлегенде оның асқан шешендігіне, ой жүйесінің, логикасының жампоздығына, биік білімділігіне ең зиялымын деген арыстардың өзі де таң қалатын. Оның орыс достары көп еді. Ол орыстардың ұлы классик ақын жазушыларын піріндей сыйлады, ол соғыс кезінде одан кейін де Илья Эренбург, Константин Симонов, Александр Фадеев сияқты ірі тұлғалармен дос болды. Бауыржан Момышұлы адамның ұлтына емес, ақыл парасатына, адамгершілігіне қарай бағалайтын. Сондықтан оны ұлтшыл, тек қазақты сүйген десек, жала жапқан боламыз. Ол Кубаға барғанда Фидель Кастро, Рауль Кастромен туыстасты. Алыстағы чех жазушысы Щадеймен ағайынша хат алысып отырды. Өз халқын, қазағын жанындай жақсы көрді. Оның қазіргісін, болашағын ойлап, қайрат қылды, күресті. Бауыржан Момышұлы сонау сұрапыл соғыс кезінде, майдан даласында, снаряд пен бомбалардың аждаһайдай ысқырығының астында, блиндажда отырып, Қазақстан басшыларына хат

жазудан шаршамады. Сонда не жазды деп сұрасақ? Өз қамын ойлап, арызданған бір сөзі жоқ еді. Ұлт мүддесі, ұлт тарихының, ұлт рухының, ұлт әдебиетінің қамы еді. Бауыржан Момышұлының сол кезде айтқан сөзі: «Егер біздер қазақ халқының барлық жақсы дәстүрлерін керегі жоқ деп қудалайтын болсақ, ата-бабаларымыздың кім екенін білмейтін болсақ, мұның өзі пайда бере қояр ма екен?» - дейді. Өткенді жермен жексен ету болашақ ұрпақты мәңгірттікке алып баратынын Бауыржан Момышұлы бұдан алпыс жылдай бұрын айтып, қатаң ескертті. «Үлкенді сыйлау, парыз бен ар ұятты қасиет тұту, қоғамдық тәртіпті мүлтіксіз сақтау, заңға мойын ұсынушылық, адамды бәрінен де ардақтау адам бойына адамгершілік, Отанға, елге, халыққа, үй ішіне адамға деген, өмірге деген сүйіспеншілік сияқты жақсы қасиеттерге тәрбиелейді. Өнегелі тәрбие алған адам Отанға берілгендіктен, әділдік, тәртіптілік сияқты жауынгерлік қасиеттердің негізін бойына сіңіреді». «Асық, шілік, жасырынбақ, күрес, жарыс, ақсүйек ойнау жастарды ептілікке тәрбиелейді». Бауыржан Момышұлы ұлт намысын қорғай білген адамдарды аздырмай, тоздырмай, асылдандыруға аса зер салған адам еді. Бауыржан Момышұлының даңқы КСРО шеңберіне сыймай, әлемді аралап кетті. Ел оны халық батыры деп атап кетті [2].

Бауыржан Момышұлы Өкіметтің өтірікшілігінен жеріді. Конституцияда бәрі әдемі одақтас республикалардың әрі тең құқылы, бәрі мамыражай. Ал, шындығында барлық республикаларды, барлық ұлттарды, жаппай орыстандыру саясаты жүрді, байлықтың бәрін Мәскеу тартып алды. Қазақ емес, қызғыз емес, татар емес, « совет халқы» деген шықты. Бауыржан Момышұлы- берік тәртіптің адамы. Тәртіп бұзған жайы жоқ. Ол заңға мойын ұсынған жан. Бірақ Заңның өзі өтірікші болса не шара? Бауыржан Момышұлы өз ұлтын сүйген қаһарман адам болған Бауыржан Момышұлы өз халқының намысын, оның махаббатын, асыл қасиетін аман сақтап қалуға көп күш жұмсады. Бауыржан Момышұлы- әскери педагогика мен әскери психологияны байытушы баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Белуардан қан кешіп жүріп, ол қол астындағы солдаттардың бірде- біреуінің шығын болмауын ойлады. «Кез-келген шығынның орны толғанымен, адам шығынының орны толмайды», -дейді Бауыржан Момышұлы [3].

Шынында, да жұттан мал қырылса, орны толады. Үй құласа, қираса, қайтадан соғылады. Ал, адам орны толмақ емес. Сол соғыстан тірі қалған әрбір қазақтың аман болуы- Бауыржан үшін басты арман. Снарядтардың ішінде, бомбалардың бетінде тұрып, Бауыржан Момышұлы Қазақстанның тұтқасын ұстаған басшыларға ұлтын аманат етіп тапсырды. «Ұлттың тілін, дінін, салт-санасын бұздырмандар, жас ұрпақты жасқаншақ етпендер, батырлыққа, әділдікке, адалдыққа тәрбиелендер», -деп өтінеді. «Жеңіске тек рухтың күштілігімен ғана жетуге болады», - дейді Бауыржан Момышұлы. Ол халықтың, ұрпақтың рухы сынбауын армандайды [4].

«Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» деген даналық сөз қазақтың жауынгерлік болмысы туралы биік философиясы. Оны басқалардан кездестіре бермейсің», - дейді Бауыржан Момышұлы. Шындық- Бауыржанның болмысы. Шындық болғанда ол кезеңнің, сәттің шындығын місе тұтпайды, оның өзінен де, өзгеден де талап ететіні абсолютті шындық [5].

«Ұшқан ұяны» оқып байыптасақ, баланы жас кезінен тәрбиелеуге қажетті мол мағлұматты аламыз. Өйткені шығармадағы халық ұрпақ сабақтастығын сақтап, алысты жақындатып, аразды татуластырып, ізетті келінінен танған, татулықты абысыннан тапқан, дарқандықты даласынан, даналықты бабасынан, пәктікті баласынан алған халық. Қазақ адамгершіліктің басты- әділдікті ту етіп, әділдіктің басы болған адалдықты анасынан алған. Аналар ұрпақты ұлағаттылыққа баулып, дауға - дәру, жауға - қару, араздыққа - араша, татулыққа - тамыр, тазалыққа - нәр, пәктікке - пәрмен, дәстүрге - дәрмен, өнерге - тұлпар, көкте - сұңқар етіп тәрбиелеген [6].

Бауыржан қазақ халқының намысы, жігері, қайпас қайсарлығы, наркескен рухани қаруы. Бауыржан - ұлы рух. Рух- от, рух- жан. Ол- адам жанының ең қалтарыс түпкіріне сәуле түсіретін нұрлы шуақ, адам жанының ең бір нәзі қыл ішіктерін қозғалысқа келтіретін ұлы ырғақ.

Қазақтар «Балаңды өз тәрбиенмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле»-дегендей, халқымыздың бойына сіңген атадан- балаға жалғасып келе жатқан ұлттық тәрбиеден өзге ұлттардан ерекшеленіп, өздеріне тән қасиеттерді көрсетіп тұратынын жоққа шығара алмаймыз. «Ұшқан ұя» повесіндегі ұлттық этно-педагогикалық тәлім тәрбиенің бұлақ көзі болып табылатын мақал - мәтелдерге нақтылай тоқталайық: «жетіге келгенше бала жерден таяқ жейді» мәтелі сәби жеті жасқа толғанша өзін-өзі берік ұстай алмай қалт- құлт етіп жүреді. Ал толғаннан кейін өрен аяғын нық басады деген мағынада айтылса керек. Жазушы мәтелдің мәнін бұдан гөрі тереңдете түсіп, « азаматтыққа аттанар жолдың алғашқы қадамы да осы жерден басталса керек», -дейді. Бала көкейіне тез қонатын мақалдың бірі- «Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты». Бұл көбіне өзіне-өзі сенімді, маңғаз, ырғала ыңыранып, тәкаппар мінезді адамның кейпін танытса керек. « Ертегісіз өскен бала – рухани мүгедек адам» деген ұлағатты ойына мақал- мәтел жас сананың ой-өрісін кеңейтіп , әрі өреге тез әсер ететін ақыл- кеңестің ең өтімді, әрі қысқа, әрі нұсқа түймеппей түйіні деген ойды қосқымыз келеді [7].

Қазақтың ең ірі, ең қасиетті сөзі-намыс. Батыр атаның «Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес, намысың үшін өлсең бопты» дейтіні де сондықтан деп ойлаймын. Ол «Ұшқан ұя» кітабында «Намыс - азаматтың алтын түбі» деген Ұлы Абай: «Қазақтың біріне-бірі қаскүнем болмағаның, бірінің тілеуін бірі тілеспей тұғынының, рас сөзі аз бола тұғындығының себебі не?» - деп сұрақ қоя отырып, өз елінің, өз қандастарының күншілдігіне, бірін-бірінің жетістігін көре алмаушылығына мынадай философиялық ой ойлайды: « Әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Бауыржан ата күншілдік, біреудің жетістігін көре алмаушылық сияқты теріс әрекеттерді жек көреді. Соған дәлел, генерал- мойор Чернюгов Бауыржанға, Панфиловшылдығы, оның дәстүрін сақтағыштығы үшін соғыс беріп, сол күншілдікке қарсы, қаймықпастан: « Панфиловтың аты ешқашан да өшпейді, оның дәстүрі Кеңес армиясының рухына мәңгі өмір сүретін болады» -деп жауап берген екен. Батыр атаның күншілдікті, намысты,ерлікті сынау арқылы да өзгелердің және басқалардың биік мұратын көрсетеді. Халқымыздың ұлттық тәрбиесі негізінен жүйелі болған деп айтуға болады. Өйткені, тәрбиеге әке-шеше, отбасынан бастап ағайын-туыс, көрші- қолаңның бәрі араласып, бәрі де халықтың баласына ортақ қамқорлық жасаған. «Ел боламын десең-бесігіңді түзе» дегендей, тәрбие бесіктен басталатыны бәрімізге белгілі. Ал бесік иесі - Ана. Дәл қазіргі заманда қыз баланы, яғни болашақ бесік иесін тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлуіміз керек, өйткені қыз бала- ертеңгі бойжеткен, ана, халқымыздың болашағы. Сондықтан да отбасының берекесі болмай, Отанның да мықты болуы мүмкін емес. «Кәріге-құрмет, балаға- міндет» демекші, үлкендерді, қарттарды, ақсақалдарды сыйлау тәрбиеміздің ең басты ерекшелігі деп санауға болады. Себебі, халқымыздың тарихына үңілсек, ұлттық тағылымды қалыптастырушы ата-анаға деген көзқарас пен құрмет ерекше болған. Яғни халқымыздың ұрпақ тәрбиелеу үдерісі, отбасындағы қарым-қатынас үлкенге құрмет көрсету, кішіге ізет көрсету тәрізді ұлттық дәстүрлері әрқашан сақталған және оның ұрпақ тәрбиелеудегі маңызы айрықша, халықтың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің рухани негізі [8].

Ата-ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау, адалдық пен әділдік сияқты қасиеттеріміз ұлттық дәстүр ретінде қалыптасқан. «Мұра дегеніміз не?» - дейді де, бұл ұғымға

Манаш Қозыбаев ағамыз түсініктеме береді: Байтақ қазақ жері Отанымыз, көшпелі өркениет, мемлекеттік дәстүріміз, салт- санамыз, таңғаларлық қонақжай, кең пейілді ата сыйлаған мейірбандылығымыз, біз өзі талай Гомерлерді тудырған ұлылар галереясы, сайын даланың сақшысы, жерінің құтын, тәуелсіздігін қорғаған қайраткерлер, дамыған әдебиетіміз, құлашын әлемге сермеген мәдениетіміз, дініміз осының бәрі халық мұрасы.

Сондай мақтанышымыздың бірі- Бауыржан Момышұлы.

Ол өзіне арнап 1947 жылы 6 желтоқсанда жазған бір шумақ өлеңінде былай деген еді:

Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде,
Деп жылар сорлы қазақ мен өлгенде.
Ұрпақ атар сексен мен жүздігімді,
Тарихтың түкпінінен сөз келгенде.

Бұл сөздің өзінде шындық бар. Өйткені, жыл өткен сайын, жылдар өткен сайын Бауыржан шыңының басы Хантәңірдей, Бұландай биіктеп барады. Біздің ойымызша, қазақ халқының зиялылары қандай бір қиындық кездеспесін, басына қандай бір қауіп-қатер төнбесін зиялы болып қалулары керек. Барлық кезде өзін-өзі ұстап, өзіне еріп келе жатқан іні-қарындастарына, ұл- қыздарына үлгі-өнеге танытып, зиялылыққа тәрбиелеулері тиіс. Өсер елдің, өркен жаятын елдің ұрпағы Бауыржан өсиетінен ғибрат алар, ұлттық рухы игі жақсылар мен жайсандар көбейер. Сонда Момышұлы әруағы еміренер де, тебіренер, ұрпақтарын желеп жебеп жүрер [10].

Қазіргі таңда батыр ұлының құрметіне еліміздің үлкенді-кішілі әскери және құқық қорғау органдарының оқу орындары, ауылдары мен көшелері батырдың атымен аталған. Тек Қазақстанда ғана емес Ресейде де батырдың есімімен аталатын мектеп пен көшелер де баршылық. 2010 жылдың ақпан айында Мәскеу қаласында Бауыржан Момышұлының 100 жылдығына арналған «Аңызға айналған батыр» кітабының тұсаукесері өткізілді. Кітапта Бауыржан батырдың Мәскеу мұрағаттарында сақталған, бұрындары жарияланбаған жазбалары және жауынгерлер әріптестері Мәлік Ғабдуллиннің, Дмитрий Снегиннің естеліктері жарияланған. Мәңгілік даңқ тұғырына қондырылған Алаш елінің жиырмамыншы ғасырдағы бас батыры, біртуар ардағы Бауыржан Момышұлы Ұлы Отан Соғысы кезінде үлкен ерлік көрсетіп, артына өшпес із қалдырды. Батыр бойындағы намыс пен өр мінез оның қайталанбас ерлігінен ғана емес, шығармаларынан көрініс табады. Осы орайда «Қазақты тану үшін, алдымен, Абай мен Бауыржан ілімдерінен сусындау керек...» деген ғалым Мырзахмет Мекемтасұлының сөзін еріксіз еске түсіретінің хақ [11].

Бауыржан Момышұлының жебедей ұшқыр ойлары егеменді еліміздің ертеңіне, жас ұрпақтың ойына-ой қосып, жігеріне-жігер қосып, азаматтық рухта тәрбиелейді деп сенеміз.

Әдебиет:

1. <http://ulagat.com/2020/01/15/тәбие-батырлық-туралы/> [электрон. ресурс].
2. Б. Момышұлы. «Ұлы тағдыры-Ұрпақ тәрбиесі» «Қазақ тілі мен әдебиеті» кітабы 70 б.
3. Б. Исмаилов. «Қазақтың азаттығын аңсаған» Ұлағат, 2001 жыл. – 18 б.
4. М. Мырзахметұлы «Айналған аты аңызға Момышұлы» Тараз, 2000 жыл, 41б.
5. О. Бөкейхан «Ұшқан ұя- салт- дәстүрлердің бала дамуына ықпалы», Ұлағат, 1998 жыл, 104 б.
6. Кеңес Одағының батыры, даңқты қолбасшы – Бауыржан Момышұлы // Жұлдыздар отбасы. - 2010. - №9 (75) - 9 б.
7. Айқын //Ұлтымыздың ары мен намысы.-2010, №168 (1592) - 3 б.
8. Жас қазақ // Ұлттың кермек дәмі. - 2010, №19, 7 б.
9. Қаһарман//Батыр болмыс-биік тұлға. 2010. - 13 б.
10. Үш қиян //Мен білетін Бауыржан, 2010 №3 (461), 8 б.
11. Аңыз адам//Бауыржан Момышұлы 2010, №9.

CREATIVE EXERCISES AS A MOTIVATING FACTOR IN TEACHING POLYPREDICATIVE CONSTRUCTIONS AS PART OF ENGLISH GRAMMAR

Aitenova K.M.
(*M.Kosybayev NKSU*)

Every student has his or her motives for learning English as a foreign language. It is necessary to find out what drives that student forward.

As for teachers, it is necessary for them to use techniques to keep students motivated by one of the following ways:

- use visual stimuli at the lessons;
- encourage the students;
- reward students for doing a good job in class;
- be as creative as possible and make learning a fun experience for the students.

Teaching grammar can be a boring task for both teachers and students. However, there are lots of materials and techniques available to make this task less difficult.

Recently, with the availability of large libraries it has become possible to create more interesting grammar exercises using pictures, additional information, graphic organizers and others.

There is an English saying that goes “You can lead a horse to water but you can’t make it drink”; it means you can show people the way to find something or to do something, but you cannot force them to act after that. The same could be said about teaching grammar: you can teach the students the rules but you can’t make them learn the rules. There are many reasons for this. For example, the students may simply not understand the rules, especially if they are young learners. Even adult learners have trouble with terms like *Past Participle*, *Conditionals*, *Polypredicative constructions*, etc. Teachers need to take account of the time lag between understanding grammar structures, and being able to produce them accurately.

Creative grammar practice should follow the definite sequence of stages: *lead-in*, *presentation of the models*, *reconstruction of the models*, *model creation and sharing*.

Lead-in activities are necessary for the following:

- generally warming everyone up and getting them ready to work in a foreign language;
- developing awareness of and interest in the topic you’re going to work with;
- bringing known words back to mind and teaching new ones.

The teacher may ask the students beforehand to use this or that grammar structure (passive voice, polypredicative constructions, modal verbs, etc.). It will be one of the criteria of evaluation.

When we speak about the presentation of the model text, we mean the process of familiarizing the students with the model text. This can be done in various ways. The text can be dictated or the students can read it on a handout. Sometimes presentation phases may involve the students more actively in the construction of the model text. The students can be offered a gapped version of the text.

The stage of reconstruction of model text can be done in spoken or written form. Students try to remember the model text and to use the structures accurately. There are various ways of organizing text reconstruction: use of gestures, pictures and written prompts [1, p. 46].

Text creation phase means the process when the students create their own text within the framework of the model they have been working with. Students find it far easier to be

creative in writing. Writing allows greater focus on accuracy because in this case students have enough time to reflect, correct and add. Thus, texts can be created in pairs or small groups. The students write the texts and then they read their text model in the group in order to hear the mistakes. Then they correct the mistakes in the written form and the text is ready.

The following techniques are very helpful in transferring the grammar structures in the form of sentence fragments.

There are three types of exercises for the assimilation of grammar:

1) *Recognition exercises*: students observe the new grammar item. Recognition exercises are indispensable as students retain the grammar material through auditory and visual perception.

2) *Drill exercises*: repetitive drill, substitution, completion, answering the teacher's questions. Pupils pronounce the sentence pattern after the teacher, or they substitute the words or phrases in a sentence pattern, or complete the sentences the teacher utters looking at the example.

3) *Creative exercises (speech exercise)*. Such exercises require creative work on the part of the learners [2].

The last group of exercises is a very distinctive one. It differs from two types of exercises mentioned above by creativity and ability to motivate students to study English grammar.

Creative exercises are also called speech exercises because they are directed to the development of speaking skills.

The most productive type in English is a narrative polypredicative sentence, because it has the ability to describe a chain of actions and events, carry a huge text-forming potential.

Scientists have been paying more and more attention to polypredicative sentences. The term "polypredicative sentence" is entrenched both in theoretical works and in teaching practice.

Polypredicative sentence is a complex sentence that consists of several parts that are in the form of simple sentences but they form a coherent unit in meaning, construction and intonation.

Below the examples of creative exercises for studying polypredicative constructions in English language are given. The structure of a polypredicative sentence is diverse. Parts of a polypredicative sentence are connected on the basis of connections of subordination and composition. Polypredicative sentences are divided into *compound and complex sentences*.

Therefore, there are simple, compound, complex, and compound-complex sentences in English language. A *simple sentence* is a group of words that only consists of one independent clause. A *compound sentence* is a group of words that consists of at least two independent clauses. A *complex sentence* is a sentence, which is made of an independent clause and one or many dependent clauses. A *compound-complex sentence* has at least two independent clauses and at least one dependent clause [3, p. 64].

The peculiarities of simple, compound and complex sentences were described above. Below is the example of a *compound-complex sentence*:

Kate doesn't like cartoons because they are loud, so she doesn't watch them.

This sentence has two independent clauses and one dependent clause. The dependent clause "because they are loud" cannot stand on its own as a complete sentence; it is dependent. The independent clauses "Kate doesn't like cartoons" and "she doesn't watch them" can be complete sentences on their own.

The examples of creative exercises given below can be practiced at the lessons with the 1-year students. Such exercises develop speech skills of students and help them to identify what kind of sentence is given and to combine simple sentences into complex. These exercises are directed:

- to develop student’s skills in recognizing grammar forms while listening and reading English texts;
- to accumulate correct sentence patterns in the student’s memory which they can reproduce whenever they need these patterns for speaking or writing;
- to help the students to produce sentences of their own using grammar items necessary for speaking about a situation or a topic offered, or writing an essay on the text heard or an annotation on the text read.

Task 1. Combine the following sentences into complex sentences. Remember that a number of answers may be correct [4].

Exercise:

- *His name is Mike.*
- *He's a famous professional sportsman.*
- *He's a basketball player.*
- *He has a large house in New York.*
- *The house is new and wonderful.*
- *He often travels around the United States.*
- *He plays away games in different cities in the US.*
- *He travels by plane.*
- *He usually reads on the plane.*
- *He stays up late after games.*
- *He is a fantastic pitcher.*
- *Fans love his games.*
- *Coaches love his abilities.*
- *Every week he plays a home game.*
- *The game is played in Glover Stadium.*
- *The game is usually sold out.*
- *Glover Stadium is very old.*

Explanation of the exercise:

There are given two possible answers to this exercise. The students should compare their answers to these examples. Besides there is more than one possible correct answer for each sentence.

Possible Answer 1: Mike is a famous basketball player. He lives in a new and wonderful house in New York. He often flies around the United States to play away games. Both fans and coaches love his fantastic pitching abilities. Every week he plays home games in Glover Stadium which is usually sold out.

Possible Answer 2: Mike is a famous basketball player who lives in a new and wonderful house in New York. He often flies to different cities around the United States to play away games. His fantastic pitching is loved by both fans and coaches.

A *simple sentence* is a group of words that only consists of one independent clause. A *compound sentence* is a group of words that consists of at least two independent clauses. A *complex sentence* is a sentence, which is **made of an independent clause and one or many dependent clauses**. A *compound-complex sentence* has at least two **independent clauses** and at least one dependent clause.

Task 2. Identify what kind of sentence is written there [5].

Exercise:

Choose between:

- 1 – *Simple Sentence*
- 2 – *Compound Sentence*
- 3 – *Complex Sentence*
- 4 – *Compound-Complex Sentence*

There are 5 sentences. Identify each of the following sentences:

S for simple, *C* for compound, *CX* for complex, *CC* for compound-complex.

- 1) Paula, who has been studying medicine for the last three years, will work at the new clinic next summer.
- 2) Next week, Ron is leaving for Haiti.
- 3) Jonathan promised me that he would look after the hotel reservations and I told him that I would buy the plane tickets.
- 4) Did you know which novel we will read for the course?
- 5) Marilyn wants to get married next year, but Fred would like to finish his studies first.

Explanation of the exercise:

1) *CX* 2) *S* 3) *CC* 4) *CX* 5) *C*

Comics or books made by themselves can be related to the group of *Creative exercises* (*speech exercise*).

The basis for this task was site <https://www.storyjumper.com>.

Task 3. The students should use different types of sentences and polypredicative constructions in the story from the site.

Exercise:

There were given different pictures to the story and the task was to make up a story using different kinds of sentences: *Simple Sentence*, *Compound Sentence*, *Complex Sentence* or *Compound-Complex Sentence*:

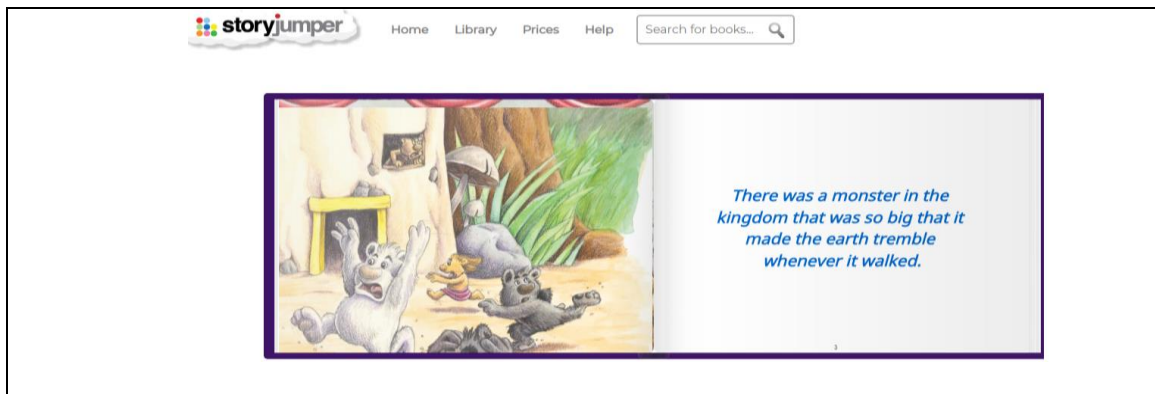

Figure 1 – Story from storyjumper.com

There is a story about *Monster*, and the task is to use different types of sentences. The continuation of this story is given below:

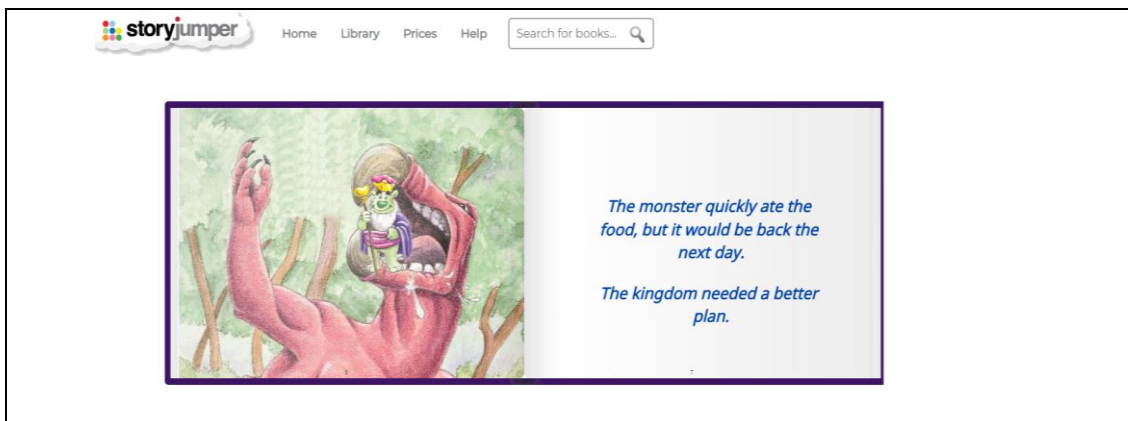

Figure 2 – Story from storyjumper.com

Explanation of the exercise:

The students can use ready pictures for their books or comics or they can follow the instruction:

To rearrange the pages:

- In the editor, they go to the bottom where they will see the filmstrip with mini versions of each of your pages.
- They can drag around the mini pages within the filmstrip to rearrange the order of their pages.

The students can share their products (books, comics) with other students or teacher. The instruction is given at the site <https://www.storyjumper.com>:

The teacher can use the comic strip to present new grammar; in this case, he should highlight it and use eliciting questions to lead the students to understand this grammar and its use. Besides, the teacher can use the comic strip to practice the grammar point; he can blank it out or ask more challenging comprehension questions about its meaning and use these grammar points in the comic strip.

There are various tasks to the comics and they depend on their purpose, if they are used to exercise vocabulary or grammar at the lesson:

- to guess the beginning of the story or its ending;
- to find all the forms of irregular verbs and to give their first forms;
- to define the tense-forms of the verbs;
- to use Indirect Speech;
- to retell the story from the part of any character etc.

Reading comics help students to learn a foreign language. They usually consist of short stories, which are rather easy to read and to understand.

The teacher should use all the effective ways not only to teach the language but also to use it in speech. While working with interesting texts, fulfilling unusual tasks the students are eager of learning the language, they are not disappointed in their own results.

As our experiment has shown the use of creative exercises at the lessons helped students to study polypredicative constructions in a more entertaining way. It should be mentioned that the students of experimental group fulfilled such exercises during 3 weeks, they worked independently, in pairs, and some tasks were done in small groups of 3-4 students. The progress quality of the experimental group rose by 37%, while progress quality of the control group rose only by 12%.

Different types of creative exercises help students to practice any grammatical theme, for example, polypredicative constructions, as in our case. Such exercises also motivate them to learn English and make grammar more interesting for study.

References:

1. Norman C. Stageberg, Dallin D. Oaks. An Introductory English Grammar // Harcourt College Publishers. – 2000. – 196 p.
2. <https://www.kazedu.kz/07.02.2020>
3. Плоткин В. Я. Грамматические системы современного английского языка. Кишинев, 1975. – 127 с.
4. <https://www.thoughtco.com/complex-sentence-writing-1211714> 03.02.2020
5. <https://www.tolearnenglish.com> 05.02.2020

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ КАК РАЗДЕЛ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ: ДИДАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Асылхан Акжаркын
(ЮКГПУ, г. Шымкент)

В программе «Туған жер», определяющей пути формирования национального сознания и духовной модернизации молодого поколения страны, дающей ясное представление о феномене казахстанского патриотизма, обозначена воспитательная составляющая познавательного процесса в различных учреждениях образования: «На современном этапе позитивные изменения в стране нашли свое отражение в системе воспитательной деятельности организаций образования, сейчас идет процесс осмысления политической и нравственной сути казахстанского патриотизма, гражданственности, духовности, нравственности» [1, с.110].

Велика в этой работе значимость образовательной области «Язык и литература», в которой литературоведческий компонент играет чрезвычайно важную роль, формируя не только грамотного читателя, но и развитую личность, имеющую точные представления о духовно-нравственных категориях, определяющих поведение человека. Произведения отечественной, русской и мировой литературы, включенные в типовые школьные программы, отобраны с учетом гносеологической, социально-общественной и воспитательной ценности с учетом современных форматов, что делает необходимым разработку новых подходов к их освоению. При этом следует учитывать, что литературоведение, как отрасль филологии, состоит из трех взаимосвязанных и взаимообусловленных разделов: история литературы, теория литературы, литературная критика. Рассмотрению изучения в школе теории литературы применительно к освоению конкретных художественных произведений посвящена наша дипломная работа, обоснование темы и описание основных направлений проведенного нами исследования представлено в данной статье.

Теория литературы – один из основных разделов науки о литературе, изучающий природу и общественную функцию литературного творчества и определяющий методологию и методику его анализа. Вопросы, изучаемые в этом разделе, в дидактических целях можно представить тремя группами: языковые средства образного отражения в слове первичной реальности; структура художественного произведения; литературный процесс. Указанные разделы школьники усваивают на уроках казахской литературы и на уроках русского языка и литературы, а потому здесь будут активно использованы межпредметные связи и те общие установки и положения, которые определяют подходы к учебно-воспитательному процессу при усвоении гуманитарных дисциплин.

Общие принципы и приемы теории литературы в школе обоснованы методистом В.В. Голубковым следующим образом: «формирование у учащихся основных понятий в области той или иной дисциплины, имеющие целью дать им систему научных знаний, составляет одну из главных задач нашей школы. Но эта работа по формированию понятий ...должна быть поставлена в тесную связь с общими задачами. В противном случае она рискует превратиться в пустой формализм. Такая опасность угрожает и преподавателю литературы, если только он станет рассматривать формирование теоретико-литературных понятий у учащихся как нечто самодовлеющее, как особый раздел работы, стоящий рядом с изучением произведений и развитием речи» [2, 17].

В практике школьного освоения литературы основой и стержневым компонентом является история литературы, поскольку объектом изучения на

школьном уроке служат произведения словесного искусства. Но неправомерно будет говорить о том, что теория литературы и литературная критика играют роль второстепенную, подчинительную. Так, литературная критика находит отражение в современных учебниках русского языка и литературы, материал которого имеет синкретичный характер, поскольку представлен в виде научных статей, рецензий, эссе, обзоров. Информация по монографическим и обзорным темам строится на основе историко-хронологического принципа и с использованием необходимо глоссария по литературоведению. Этот материал призван способствовать формированию грамотного читателя на основе полноценного восприятия искусства слова. Помогая ученикам понять основные законы искусства, сведения по теории литературы делают для них доступными философские и духовно-нравственные идеи произведений, открывая новые грани накопленного человечеством духовного опыта, без освоения которого нет всесторонне развитой личности. В.Р. Щербина отмечает: «Прежде всего, необходимо осознание и выделение воспитательного значения литературоведческой понятийной системы» [3, с.53].

Художественное восприятие в ходе усвоения литературоведческих понятий получает дальнейшее развитие, становясь полнее и всестороннее, поскольку уже не ограничивается свойствами непосредственного чувственного познания, а захватывает новые стороны сознания человека, использует возможности образного и отвлеченного мышления, формирует метазнания, благодаря которым происходит более полное осмысление эстетического и познавательного форматов литературных явлений. Нельзя отрицать справедливость утверждения ведущих методистов, которые одним из основных недостатков литературного образования в школе считают нарушение принципа систематичности, последовательности и преемственности в представлении сведений теоретического характера, неумение мобилизовать имеющиеся знания по основам литературоведения в ходе изучения конкретного произведения. Отсюда – и недостаточная глубина в раскрытии поставленных учителем вопросов, и проблемы с выполнением заданий, ориентированных на формулировку обоснованных суждений о прочитанных произведениях. Методист В.В. Голубков утверждает необходимость интеграции художественного и научного познания: «Художественная литература, поскольку она показывает «общее» в «отдельном» и через «отдельное» всегда даст больше, чем наше обычное наблюдение ... поэтому искусство, наряду с наукой, занимает полноправное положение как средство познания действительности» [2, 19].

Следует отметить, что большинство теоретико-литературных понятий прочно вошло в культурный обиход современного человека. Они встречаются в газетных статьях, различного рода документах, в передачах телевидения и радио, выступлениях писателей, режиссеров, актеров и т.д. От культурного, образованного человека требуется их осмысленное восприятие, понимание и употребление. И научить школьников такому отношению к теоретико-литературным понятиям – значит помочь освоить общекультурный, общеобразовательный смысл этих понятий, способствующих формированию человека, осознающего силу искусства (лирика, драма, трагедия, комедия, идея, композиция, сюжет, образность, реализм, постмодернизм и др).

Считаем, что осмысление и описание дидактического аспекта основных филологических понятий в контексте теории литературы призвано оказать существенное влияние в первую очередь на становление грамотного читателя. Подтверждение этой гипотезы мы находим в содержательном и методическом обеспечении уроков русской словесности современными приемами, создающими

условия для понимания и усвоения особенностей образной конкретизации и теоретического обобщения индивидуально-авторского стиля. Пути формирования теоретико-литературных понятий на школьных уроках русского языка и литературы мы предлагаем рассмотреть на материале произведений О.О. Сулейменова, что может быть обусловлено рядом причин:

1) неукошительным следованиям рекомендациям программы «Туған жер», определяющей значимость воспитательных результатов обучения (опыта эмоциональных отношений, переживаний, опыта действий, опыта постижения, опыта присвоения ценностных представлений);

2) воспитательной значимостью программных произведений – стихотворений О.О. Сулейменова «Яблоки», «Волчата»; поэмы «Земля, поклонись человеку»; научно-публицистического сборника «Азия» и др.;

3) поэзия О.О. Сулейменова – яркий пример интернационального характера большой литературы XX века, в которой – реалистические мотивы, эволюция лирического героя совмещаются с переплавкой опыта казахской и русской литератур, стремлением привнести в литературу научный подход и приблизить ее к читателю, используя элементы публицистики.

В процессе работы, посредством тщательного изучения типовой программы, был рассмотрен вопрос об особенностях дидактического обеспечения сведений по теории литературы, представленных в образовательной области «Язык и литература»:

определено место теоретического компонента на уроках русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения; проанализированы дидактические условия представления на уроках русского языка и литературы сведений теоретического плана;

описана технология освоения теоретических понятий, характеризующих композицию и особенности образного отражения действительности в творчестве О.О. Сулейменова.

Ведущая идея изыскания сводится к следующему: освоение теоретико-литературных понятий является обязательным условием подготовки квалифицированного читателя. Благодаря чтению художественных текстов формируется эстетический вкус и читательская культура, способность к свободному ориентированию в «бесконечном лабиринте сцеплений» художественного произведения, то есть к самостоятельному, глубоко личностному пониманию литературного произведения [4].

Основные дидактические задачи, соответствующие выдвинутой идее, видятся в том, чтобы научить школьников устанавливать взаимосвязь между стержневыми категориями и понятиями; сформировать важнейшие читательские и аналитические умения: определять род и жанр произведения и в соответствии с этим настраиваться на определенную волну восприятия; видеть в произведении автора (формы его «присутствия» в тексте); вступать с ним в диалог, сознавать его точку зрения в произведении; соотносить свое и авторское отношение к героям; чувствовать стилевое своеобразие произведений О.О. Сулейменова [5].

Изучение типовой программы по русскому языку и литературе для средних и старших классов позволяет утверждать, что объем и содержание регионального компонента (имеются в виду русскоязычные писатели Казахстана) в программе ограничен. Убедиться в этом позволил анализ учебника по литературе для 11 класса школ с русским языком обучения, где в обзорном формате представлен анализ лирики О.О. Сулейменова (стихотворения «Айналайн», «Мать», «Реплика нехристя», «Одна война закончилась другой», «Минута молчания на краю света») и лишь одно

произведение О. Сулейменова дано для изучения: это поэма «Земля, поклонись человеку!» – лирический «рассказ о времени и о себе».

В учебнике русского языка и литературы для 10 класса школ с нерусским языком обучения имеется глава, посвященная сопоставительному анализу творчества О.О. Сулейменова и А. Вознесенского, а в 11 классе школьники изучают обзорно произведение О.О. Сулейменова «Азия». Должное внимание отводится в этот период знакомству с общественно-публицистической деятельностью выдающегося писателя современности [5].

По нашему глубокому убеждению, изучение творчества О.О. Сулейменова в школе должно быть дидактически организовано так, чтобы для выпускника интерес к литературе был продиктован, как и для поэта, «чувством сердца» и пониманием ее гуманистической ценности. Творчество О.О. Сулейменова на школьном уроке литературы позволит учителю в единстве решать обучающие, развивающие и воспитательные задачи.

В нашей работе нашли отражения традиционные направления научного изыскания – аналитическое и исследовательское. Давая характеристику особенностям уроков русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения, мы обратились к исследованию проблемы формирования теоретико-литературных понятий на школьных уроках и показали это на конкретном примере – в ходе знакомства школьников с произведениями О.О. Сулейменова. Его творчество имеет огромный потенциал для реализации воспитательных задач, ориентированных на духовное становление; содержательное наполнение его произведений реалистическими мотивами, образами, эволюцией лирического героя предоставляет учителю материал огромной значимости, а индивидуальность авторского стиля делает целесообразным использование материала по теории литературы и литературной критике.

Рассмотрение дидактических вопросов представлено в виде описания методического обеспечения уроков, посвященных изучению программных произведений О.О. Сулейменова в их теоретико-литературном аспекте.

Литература:

1. Методические рекомендации по формированию казахстанского патриотизма обучающихся через программу «Туған жер». – Нур-Султан, 2019.
2. Голубков В.В. Методика преподавания литературы: Золотые страницы российской методики: [антология] / сост. М.В. Богуславский. – М., 2010.
3. Щербина В.Р. Наука о литературе и проблемы преподавания литературы в школе. // Литература в школе. – 2012 г., №11. – С. 50-56.
4. Стычева О.А., Сластухина О.И. Литературное образование: проблемы и перспективы / Материалы Международной научной конференции «Science discoveries and progress» . – Чехия, Карловы Вары – Россия, Москва, 28-29 апреля 2017. – С. 448-452.
5. Лекция к 70-летию О. Сулейменова// <http://rudocs.exdat.com/docs/index-230734.html>

ЖАЗУШЫ АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «ШАҒИД» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ИНТЕРМӘТІНДІЛІК ЭЛЕМЕНТТЕР

Аманғазықызы М.
(Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ)

Интермәтінділік теориясы – әдебиеттанудағы ең өзекті тақырыптардың бірі. Интермәтінділік терминіне француз зерттеушісі, постструктурализм теоретигі Юлия Кристева төмендегідей анықтама береді: «... Кез-келген мәтін дәйексөздер мозаикасы ретінде құрылады, кез-келген мәтін бұл қандай да бір басқа мәтінді түрлендіріп, өзгертетін және сіңіретін өнім» [1, 429]. Ал, француз философы, әдебиеттанушы Р. Барт әрбір мәтіннің интермәтін болып табылатындығын айтады: «Әрбір мәтін интермәтін болып табылады; басқа мәтіндер осы интермәтінге түрлі деңгейлерде азды-көпті формада таныла отырып қатысады: алдыңғы мәдениеттің мәтіндері мен қоршаған мәдениеттің мәтіндері. Әрбір мәтін ескі дәйексөздерден өрнектеп тоқылған жаңа мата сияқты» [2, 36].

Интермәтінділік теориясына қатысты ең маңызды мәселенің бірі – интермәтінділік байланыстардың әдебиеттану ғылымында жіктелуі. Интермәтін тақырыбында көптеген еңбектер жазылғанымен, интермәтін элементтері мен интермәтінділік байланыстардың жіктелуін ұсынуға тырысқан зерттеушілердің саны аз. Осы бағытта жазылған екі негізгі тұжырымды қарастырайық. Олардың бірі ғалым П.Х. Торопқа тиесілі. Ғалым мәтін элементтеріндегі кез-келген қатынас актісін метакоммуникация деп қарауды ұсынады. Зерттеуші метакоммуникациядан метамәтін туындайды дейді: «... Бұдан кейін метакоммуникация жүреді, бұл үдерістің барысында метамәтіндер туындайды, яғни бастапқы мәтін өзінен жаңа мәтін туындататын протомәтін ретінде көрінеді» [3]. Ғалым П.Х. Тороп мәтін ішіндегі мәтінді, инмәтін терминінің аясында қарастырады. Ғалым инмәтін түрлерін төмендегідей жіктейді:

1. нақты аударма – дәйексөз, центон, аппликация;
2. формальды (макростилистикалық) – пастиш, буриме;
3. дәйексөзді – перифраз, глосса;
4. тілдік (микростилистикалық) – реминисценция, стильдеу;
5. сипаттамалық – парафраз;
6. тақырыптық – антономазия, бейімделу, иррадиация;
7. еркін – аллюзия;
8. экспрессивті – бурлеск, травести, кеннинг [3].

Екінші жіктеуді француз әдебиеттанушысы Ж. Женнет ұсынған болатын. Ғалым мәтінаралық байланыстың бес түрін жіктейді:

1. Интермәтінділік, яғни бір мәтіннің екіншісінде сөзбе-сөз (азды-көпті сөзбе-сөз, тұтас немесе олай болмауы) болуы: осы типтегі және басқа да көптеген функциялардың ең айқын мысалы – дәйексөз, яғни бір уақытта енгізілетін және тырнақша арқылы басқа мәтінге эксплицитті аппеляция [4].

2. Метамәтінділік, өзі түсінік беретін мәтін мен сол мәтінге берілетін түсініктемені біріктіретін трансмәтіндік байланыс: ғасырдан бері барлық әдебиет сыншылары өздері біле тұра метамәтіндерді шығарады [4].

3. Парамәтінділік – кітапты безендіру элементтері сияқты (баспа, тақырып, аннотация) мәтін мен шындық арасындағы мәтіндік инстанциялар [4].

4. Архимәтінділік – мәтіннің өзінің архимәтінімен қатынасы [4].

5. Гипермәтінділік – мәтінді өзгерту (пастиштер, еліктеулер, пародиялар, жалғастырулар және т.б.) [4].

Ғалым мәтінаралық байланысты бес түрге жіктей отырып, әрқайсысына түсінік береді. Бүгінгі таңда осы ғалым Ж. Женнет ұсынған жіктеу кеңінен қолданылып жүр. Қазақ жазушыларының шығармаларында аталған интермәтінділік түрлері жиі кездесетінін байқаймыз.

Біздің қарастыратынымыз, жазушы Асқар Алтайдың «Шаһид» әңгімесіндегі интермәтінділік элементтер:

1. Дәйексөз. Әдебиеттегі ең айқын интермәтінділік элемент – дәйексөз. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (2011) дәйексөзге төмендегідей анықтама беріледі: «Дәйексөз – жазылған не айтылған мәтіндегі автордың ойын нақтылау, дәлелдеу, құптау үшін белгілі бір ғалымның не ақындар мен жазушылардың шығармаларынан сөзбе-сөз алынған үзінді, цитата» [5, 540]. Зерттеуші А.С. Адилова эпиграфтың ең басты белгісі – дәйексөз екендігін айта келе, «мәтінаралық байланыстар теориясында эпиграфтар «бөгде сөз» (М.М. Бахтин), «интертекст» (Ю. Кристева, И. Смирнов), «прецедентті мәтін» (Ю. Караулов), «интекст» (Х. Тороп), «мәтін ішіндегі мәтін» (Ю. Лотман) деп түсініледі» [6, 28], – деп, дәйексөзді ғалымдардың зерттеулеріндегі тұжырымдары бойынша атап көрсете отырып, ойын нақтылай түседі. Дәйексөз көркем шығарма атауынан бастап оның кез-келген жерінде орналасады. Мәселен, жазушы Асқар Алтайдың «Шаһид» әңгімесіне эпиграф ретінде Доспамбет жыраудың «Хан Мамайдың алдында, Шаһид кештім... өкінбен!» [7, 25] деген өлең жолдары берілген. Эпиграф ретінде алынған өлең жолдары арқылы оқырман шығарманың дамуы, ондағы мазмұндық-астарлы ақпар туралы белгілі бір пікірге келеді. Аталмыш әңгіменің тақырыбында да, эпиграфында да «шаһид» сөзі алынады. Осы арқылы оқырман жазушының авторлық позициясын аңғарады. Шығарманың эпиграфы автордың ұстанымын, айтпақ ойын меңзейді. Себебі шығарма мазмұнында бас кейіпкер біреудің қолынан мерт болады. Шаһид немесе шейіт кету деген нақақ өлу деген ұғым. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында «шаһид» сөзіне төмендегідей анықтама беріледі: «Шаһид, шейіт – дін жолында өзін құрбандыққа шалған, азап шегіп өлген адам. Дәстүрлі қазақ қоғамында жоғары адамгершілік құндылықтар үшін елдің тұтастығы, отанының тәуелсіздігі, халқының бостандығы үшін табандылықпен күресіп, ақиқат жолдан таймай, жан пидалықпен дүниеден өткен, осы жолда құрбан болған адамдарды ғана шейіт деп білген» [8, 464].

2. Аллюзия. Интермәтінділіктің аса күрделі формасы – аллюзия. «Введение в литературоведение» еңбегінде аллюзия сөзіне мынадай түсініктеме берілген: «Аллюзия – (латын тілінен аударғанда *allusio* – қалжың, тұспал) – бұл стилистикалық фигура, жалпыға белгілі нақты фактіні, тарихи оқиғаны, әдеби шығарманы еске түсіру немесе ұқсас дыбысталатын сөздер арқылы тұспал» [9, 36]. Зерттеуші А.С. Адилова аллюзияларды тақырыптық-семантикалық тұрғыдан бірнеше топқа жіктейді: «а) тарихи деректерге аллюзия; ә) саяси оқиғаларға ишара; б) әлеуметтік жағдайларға аллюзия; в) мәдени шараларға аллюзия; г) тұрмыс-тіршілікке қатысты аллюзиялар» [6, 46]. «Шаһид» әңгімесінде аллюзияның тарихи деректерге келтірілген түрі кездеседі: «... Көп істейтін әлжуаз әрекеттің бірі емес – бірегейі. Бірегейі болмаса, атақты Шәкәрім қажының ұлы неге өзін-өзі өлімге қиды. Нағыз арлы өлім ғой. Тас түрмеде ет тұрайтын-ақ бәкімен өз-өзін орып-орып жіберген. Тап бір мал сойғандағыдай... Семейдің сыз абақтысында бауыздау тамағы астына легенді қойып тұрып, тізерлеген қалпы қорқырата тартқан, азамат! «Аллауақпарды» да өзі айтыпты, жарықтық! Енді ше?! Құнанбайдай аталы тұқымның тұғыры... кімге көнбек? Кімді басындырмақ? Басын ақ өлімге байлаған. Ал алыстағы Шәкәрім кәрлі Шыңғыс таудың түлейінде жатып, «Шаһид» деп құран бағыштаған. Басқа амалы қайсы әулие екенің?! Иілмей кеткен ер

ұлына сабаздықпен разы-қош та еді-ау!..» [7, 26]. Бұл турасында «Шәкәрім» энциклопедиясында төмендегідей мәлімет келтіріледі: «Ғабдулғафур (Қапыр) (1883-1930) – Шәкәрімнің Айғаншадан туған баласы. Ғабдулғафурдың балалық, жастық шағы туралы деректер мардымсыз. Оның өмірінің соңғы сәттері туралы мағлұматтар ғана сақталған. Ел басына ауыртпашылық түсіп, қызыл саясаттың қанды қақпаны жақсыларды жалмап жатқан шақта, Алашордаға қатысы бар деген желеумен Ғабдулғафурды да тұтқынға алады. Түрменің ауыр төзгісіз жайы, жазықсыз жабылған нақақ жала Шәкәрім баласына қатты әсер етеді. Өз болашағы ғана емес, халықтың басына түскен нәубеттің қайтымының қиын екенін түсінген, әрі көрген қорлық-зомбылыққа төзбеген Ғабдулғафур өзіне-өзі қол жұмсайды» [10, 287]. Демек, әңгімені оқи отырып, оқырман осы бір тарихи дерек туралы есіне түсіреді. Жазушы шығарма кейіпкерінің тағдырын бейнелеу барысында Шәкәрім қажының баласының тағдырына ой жібереді. XX ғасыр басында қазақ баласының басындағы қанды, қасіретті оқиға ХХІ ғасыр басында, тәуелсіздік кезеңінде қазаққа қайта оралуының себебіне ой жүгіртетін тәрізді. Автор осылайша ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының трагедиясы мен ХХІ ғасыр басындағы қазақ елінің трагедиясының астарына үңілуге жол ашады. Аллюзия арқылы шығарманың атауы мен эпиграфына тағы да мән бергізеді. Осы жерде аллюзия мен эпиграфтың тығыз байланысын байқауға болады. «Хан Мамайдың алдында, Шаһид кештім... өкінбен!» – деген Доспамбет жырау заманында топ бастаған қолбасшы, артынан қол еріткен батыр. Жазушы эпиграф етіп алған әйгілі «Тоғай, тоғай, тоғай су» өлеңінде:

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен.
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен.
Тобыршығы биік жай салып,
Дұспан аттым, өкінбен...
дей келіп:
Тұлымшағын төгілтіп,
Ару сүйдім, өкінбен.
Бүгін, сонды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын.
Ер Мамайдың алдында

Шаһид кештім, өкінбен!.. [11, 41] – деп жырлаған еді. Ендеше, Асқар Алтай шығармасындағы кейіпкер де заманында ел басқарған, топ бастаған адам. Ал енді аллюзия тәсілінде берілген оқиға кейіпкері заманында елді аузына қаратқан Шәкәрім ақынның баласы. Ендеше эпиграфтағы Доспамбет жыраудың сөзі мен аллюзия кейіпкерінің және шығарма кейіпкерінің оқиғасы арасында белгілі бір байланыс тұрғанын байқау қиын емес. Сонда эпиграфтағы ақын сөзі мен аллюзиядағы ақынның баласының өлімі және шығарма кейіпкерінің өлімі бір тектес екені аңғарылады.

3. Реминисценция. Интермәтінділіктің тағы бір түрі – реминисценция. «Введение в литературоведение» еңбегінде реминисценция терминіне төмендегідей анықтама берілген: «Реминисценция – (көне лат. *reminiscentia* – еске түсіру) – еске түсіру, жаңғырту. Поэтикалық шығармадағы басқа шығарманы еске түсіретін белгілер; әдетте – автордың басқа біреудің образын, мотивін, стилистикалық құрылысын, интонациялық ырғақты қозғалысын бейсаналы түрде алуының нәтижесі. Қазіргі өнерде оқырманның (тыңдаушының) есте сақтауына және ассоциативті қабылдауына арналған саналы қабылдау ретінде кездеседі» [9, 48]. Қазақ тіл білімінде ғалым А.С. Адилова аллюзия және реминисценция терминдеріне қатысты көптеген еңбектерде берілген анықтамаларды салыстыра отырып, өзінің пайымын жасайды: «Шынында, бұлардың

ара жігін ажырату қиын, дегенмен реминисценция басқа бір әдеби шығарманы еске түсірсе, аллюзия, негізінен, көпшілікке таныс әлеуметтік-мәдени фактімен орай сол көркем шығарма семантикасына қосымша хабар, мағына қосатын элемент. Реминисценция басқа бір мәтінге цитация қағидатымен дәл, еш өзгеріссіз немесе трансформацияланып енгізілсе, аллюзия – мәтінде еркін түрде вербалданатын экстралингвистикалық фактор» [6, 39]. Яғни, реминисценция басқа бір шығарманы еске түсіретін нышан. Жазушы Асқар Алтайдың «Шаһид» әңгімесін оқи отырып, әлемге танымал жазушы Г.Х. Андерсеннің «Көлеңке» ертегісі ойға оралады. «Шаһид» әңгімесінде басты кейіпкер өзінің Елесімен тілдеседі, «елес сыңарына айналады»: Жақын келіп, бетпе-бет жүз көрісуге, тіпті тұп-тура түс шайысуға дейін барып жүр, Бұл да елеспен «Ер болсаң – егеске шыда» деген шарт кесімге келген. Енді екеуінің қайсысы шыдарын, қайсысы тұрарын бір құдай біледі?! Оған уақыт пен қоғам, адам мен заман куә болмақ» [7, 27]. Жазушы Х.К. Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінде де көлеңке кейіпкермен үнемі бірге жүреді: «Сонымен олар саяхатқа аттанды. Қожа – көлеңке болды. Олар күймемен де, салт атпен де бірге жүрді, күннің көзі қай жақта тұрса соның ыңғайына қарай қол ұстасып та, немесе бірінің соңынан бірі еріп жаяу да жүрді. Көлеңке өзін қожайын санап, әрдайым өз орнынан жаңылмады, алайда ғалым бұған мән бере қойған жоқ. Өйткені ол үлкен жүректі, өте жұмсақ мінезді, әрі жайсаң адам болатын!» [12, 221]. Екі шығармада да бас кейіпкерлер елестің не көлеңкенің айтқанымен жүріп, ақыр соңында өздерін жоғалтып алады.

Қорытындылай келе, жазушы Асқар Алтайдың «Шаһид» әңгімесінен төмендегі интермәтінділік элементтер анықталды:

1. «Шаһид» әңгімесіне эпиграф ретінде Доспамбет жыраудың «Хан Мамайдың алдында, Шаһид кештім... өкінбен!» деген өлең жолдары алынған. Осы дәйексөз арқылы оқырман шығармада не туралы айтылатындығы жөнінде алдын-ала хабар алады.

2. «Шаһид» әңгімесінде аллюзияның тарихи деректерге келтірілген түрі кездеседі. Автор Шәкәрімнің ұлы Ғабдулғафурдың өміріне қатысты деректі келтіреді.

3. Жазушы Асқар Алтайдың «Шаһид» әңгімесін оқи отырып, әлемге танымал жазушы Г.Х. Андерсеннің «Көлеңке» ертегісі ойға оралады. Екі шығармада да бас кейіпкерлер елестің не көлеңкенің айтқанымен жүріп, ақыр соңында өздерін жоғалтып алады. Мәселен, жазушы Асқар Алтайдың «Шаһид» әңгімесі: «... Артына қарай жасыра ұстаған сол қолын – әйгілі «солақай боксер» атандырған қолын шығарды. Қолында бұған сыйға берілген тапаншасы. Шаһид тәйке түскен тағдырының тап қазір қалмақша күрмелерін түсінді...» деп аяқталса, жазушы Х.К. Андерсеннің «Көлеңке» ертегісі: «Бұл қызықтан ғалым ғана бейхабар еді, өйткені ол бұл өмірден ғайып болған» деп аяқталады.

Әдебиет:

1. Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с фр. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2000. – 536 с.
2. Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
3. Тороп П. Х. Проблема интекста. // Текст в тексте. Труды по знаковым системам. XIV (567). Тарту, 1981. [Электрон.ресурс]. <http://www.podelise.ru> (дата обращения: 08.03.2020)
4. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х томах. Том 1-2. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 944 с. [Электрон.ресурс]. uanko.lib.ru (дата обращения: 08.03.2020)
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томды қ. 4-том / Құраст.: Н. Әшімбаева, Қ. Рысбергенова, Ж. Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. – 4-том. – Б – Д. – 752 б.
6. Адилова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы. Монография. – 252 б. – Алматы, Эверо, 2015.
7. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.

8. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 688 бет.
9. Введение в литературоведение (теория литературы): Учебно-методическое пособие / Автор-сост. А.Н. Безруков. Издание пятое (дополненное). – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2009. – 180 с.
10. Шәкәрім. Энциклопедия. / Бас ред. Е.Б. Сыдықов. – Семей, 2008. – 864 б.
11. Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Бұқар Қалқаманұлы, т.б. шығармалары. – Алматы: «НұрлыPress.kz», 2014. – 288 б.
12. Андерсен Х.К. Таңдамалы ертегілер: – Алматы: «Балауса» баспасы, 2005. – 400 б.

УДК 930.85

О РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Баймуканов А.К.
(*СКГУ им. М.Козыбаева*)

С середины XVIII века территория Казахстана поэтапно входила в состав Российской империи. Несомненно, такой сложный процесс не ограничивался исключительно территориальным аспектом. Целью царизма являлась колониальная эксплуатация Казахстана, лишение казахов свободы и независимости, и превращение их в своих верноподданных.

Парадокс процесса колонизации казахских земель состоял в том, что с одной стороны, военная, политическая и экономическая экспансия создали почву для наступления на духовную жизнь, с другой – консолидировали народ на основе осознания необходимости защиты своих экономических, политических интересов.

Несомненно, на фоне и вследствие таких мероприятий и процессов у степного населения Казахстана начали формироваться негативные тенденции в отношении к колониальным властям, что приводила к массовому росту недовольства и взаимных претензий как со стороны царских властей, так и со стороны кочевников. Претензии были во многом обоснованы и подтверждены фактами.

На начальном этапе русское правительство, оказало большое влияние на распространение мусульманства в степи. Однако отношение русского правительства к исламу в разные исторические периоды было различно.

В XVIII в. царское правительство поддерживало мусульманское духовенство и людей, ее исповедующих. В 1785 году был издан Указ о веротерпимости, а в 1782-1786 гг. правительство поручило Игельstromу строить в Казахстане мечети и медресе.

Конец XVIII был временем начала активного развития и организационного оформления на территории Казахстана основных конфессии ислама и православия. Если до этого о религиозном развитии здесь можно было говорить в основном как об определенных системах мировосприятия людей, в повседневной жизни проявлявшихся в основном на бытовом и обрядовом уровне, то в рассматриваемый период истории развития религий на территории нашей страны важное место начинают занимать конфессиональные формы их организаций и развития.

Именно в это время Екатерина II легализовала ислам в России и признала его законной религией Указом 22 сентября 1788 года, каковым было учреждено Оренбургское магометанское духовное собрание.

Назвать созданное управление учреждением, где решались проблемы мусульман, было бы не совсем правильно. Оно выполняло административные задачи, и должно было облегчить деятельность колониальных органов в деле наблюдения за

магометанами. Царской администрации, естественно, было удобнее иметь дело с одним, преданным ему муфтием, известным преданностью русской власти, находившимся под постоянным их надзором.

В начале XX века царизм пытается внести ряд изменений в свою религиозную политику. Особенно обнадежил российских мусульман царский указ от 18 февраля 1905 года, который впервые провозглашал важные права в области вероисповедания, согласно которому население впервые получало официальное право подавать в высшие инстанции петиции. Такие петиции и ходатайства поступали в этот период в официальные органы и от мусульман Казахстана. Одним из основных в них был вопрос о создании отдельного управления духовными делами для мусульман Казахстана [1, С.290-295].

Но, несмотря на принятие в империи в 1904-1905 годах манифестов и указов, где оговаривались защита прав в вопросах веры всех ее поданных, процесс реализации их на практике задерживался. Объявленные, во многом под давлением обстоятельств, права и свободы на практике расходились с принципами имперской политики. Властями признавалось опасное организационное развитие ислама в империи, особенно на ее окраинах, что ими считалось основой для политического объединения всего мусульманского населения России под руководством своих духовных лидеров.

Намеченные в это время со стороны российских властей преобразования в сфере дальнейшего развития (в том числе организационного) «инославных» конфессий империи остались в основном на уровне декларации. А стремления и действия в этом направлении самих верующих этих конфессий, в частности, мусульман, также не привело к существенным результатам, если не считать их идейной консолидации и укрепления политических форм самоорганизации.

В начале XX века царизм пытается внести ряд изменений в свою религиозную политику. Особенно обнадежил российских мусульман царский указ от 18 февраля 1905 года, который впервые провозглашал важные права в области вероисповедания, согласно которому население впервые получало официальное право подавать в высшие инстанции петиции. Такие петиции и ходатайства поступали в этот период в официальные органы и от мусульман Казахстана. Одним из основных в них был вопрос о создании отдельного управления духовными делами для мусульман Казахстана [1, С.310-313].

Но, несмотря на принятие в империи в 1904-1905 годах манифестов и указов, где оговаривались защита прав в вопросах веры всех ее поданных, процесс реализации их на практике задерживался. Объявленные, во многом под давлением обстоятельств, права и свободы на практике расходились с принципами имперской политики. Властями признавалось опасное организационное развитие ислама в империи, особенно на ее окраинах, что ими считалось основой для политического объединения всего мусульманского населения России под руководством своих духовных лидеров.

Но, несмотря на принятие в империи в 1904-1905 годах манифестов и указов, где оговаривались защита прав в вопросах веры всех ее поданных, процесс реализации их на практике задерживался. Объявленные, во многом под давлением обстоятельств, права и свободы на практике расходились с принципами имперской политики. Властями признавалось опасное организационное развитие ислама в империи, особенно на ее окраинах, что ими считалось основой для политического объединения всего мусульманского населения России под руководством своих духовных лидеров.

Намеченные в это время со стороны российских властей преобразования в сфере дальнейшего развития (в том числе организационного) «инославных» конфессий империи остались в основном на уровне декларации. А стремления и действия в этом направлении самих верующих этих конфессий, в частности, мусульман, также не

привело к существенным результатам, если не считать их идейной консолидации и укрепления политических форм самоорганизации. [2, С.86].

В начале XX века царизм пытается внести ряд изменений в свою религиозную политику. Особенно обнадежил российских мусульман царский указ от 18 февраля 1905 года, который впервые провозглашал важные права в области вероисповедания, согласно которому население впервые получало официальное право подавать в высшие инстанции петиции. Такие петиции и ходатайства поступали в этот период в официальные органы и от мусульман Казахстана. Одним из основных в них был вопрос о создании отдельного управления духовными делами для мусульман Казахстана. [3, С.113].

Сложнее обстояло дело с множеством мулл. Но и на них нашли возможность влияния, назначив определенным муллам жалование. Такие муллы как раз и не пользовались должным авторитетом. О таких представителях мусульманского духовенства говорилось и в обращениях, которые появлялись в крупных населенных пунктах, после захвата их русским войсками.

На первых порах во исполнение царских указов в степь посылались благонадежные татарские муллы, поощрялось строительство мечетей, не препятствовали желающим совершению хаджа в Мекку. Мечети чрезвычайно возросли числом и строились в местах дотоле диких, пустынных и небезопасных для религиозной пропаганды. Возникли колонии торговцев-мусульман. В этих поселениях немедленно воздвигаются мечети и заводятся при них школы, становящиеся центрами мусульманства, собирающие к себе поклонников и высылающие пропагандистов. Такие действия правительства представляли собой попытки использовать мусульманскую религию в интересах колониальной политики. [2, С.206].

Не всегда понимая далеко идущие цели царского правительства в деле поддержки мусульманской верхушки, в которой оно видело марионетку в осуществлении колонизаторской политики, служители православной церкви и русские чиновники выражали в своих отчетах недовольство по поводу этой политики. Именно по причине первоначальной политики поддержки царизмом мусульманства, с указанного времени и до середины XIX века сильного давления со стороны правительственных органов и Святейшего Синода на мусульманство не наблюдалось. Поэтому различные просьбы мусульманского населения в этот период решались в большинстве случаев в его пользу. Этим объясняется наличие положительных решений по поводу строительства мечетей, молитвенных домов.

Мусульманский вопрос все чаще выступал на повестку дня. Он рассматривался на всевозможных собраниях, заседаниях чиновников. Оценивая ситуацию, сложившуюся вокруг мусульманского вопроса чиновники колониальной администрации вынуждены признать, что «прогрессивное движение мусульман всего мира убеждает в том, что в будущем исламу будет отведена всемирная культурная роль». Но на данном этапе колониальная администрация препятствовала распространению ислама в среде казахского населения. Наряду с колониальной администрацией русская православная церковь тоже принимала активное участие в проведении завоевательной политики царизма в Казахстане.

Если царское правительство устанавливало свое господство силой оружия, то церковь прибегала к другим средствам в целях закрепления результатов завоеваний путем изменения сознания коренного населения. В XIX в. в колониальной политике царизма изменению вероисповедания коренного населения отводилась главенствующая роль. Православная церковь играла особую роль в колонизаторской политике царской России и имела свои цели и задачи. Вместе с государством она участвовала в

культурном и административно-территориальном освоении края и перенесла в Казахстан государственно-церковную надстройку. [4, С.27].

К середине XIX в. многие народности России теряли свою самобытность по причине влияния на них «старших» православных русских братьев. Об этом с гордостью писалось, мордва, черемисы, вотяки – остались лишь почти одним этнографическим термином. На самом деле все эти урало-уфимские племена и по обычаям, и по религии, и по языку стали вполне русским. Упоминались и казахи, в которых видели в скорейшем будущем, русских. Обрусение надо было подкреплять и христианизацией.

Итак, исходя из источников и опубликованных материалов, видно к каким традиционным и нетрадиционным средствам и испытанным приемам прибегали проповедники православия в целях осуществления своих планов. И какими бы неблаговерными мусульманами не были казахи, они не приняли христианской религии. Они видели в церкви реакционную силу, стремящуюся уничтожить накопленное веками национальное достояние казахского народа.

В целом анализируя религиозную политику царской России можно выделить ряд этапов. Так, в XVIII в. царское правительство поддерживало мусульманское духовенство и людей, ее исповедующих, был издан Указ о веротерпимости, строились мечети, муллам назначались жалования. Со второй половины XIX в. политика колониальной администрации по отношению к исламу начинает меняться. В исламе, власти видели тормоз, мешающему мусульманину присоединиться к русской культуре, через которую можно приблизиться к общечеловеческому прогрессу. [5, С.23].

Таким образом, период конца XVIII-начала XX веков можно рассматривать как качественно новый этап в развитии религии на территории Казахстана. Это было периодом не просто активного распространения и развития здесь таких религии как ислам и православие, но и прохождением этих процессов при новых социально-экономических и политических условиях, при быстро изменявшихся формах и характере общественных отношений. Данное время было характерно развитием на территории нашей страны новых для нее конфессиональных институтов ислама и православия.

Если до этого о религии здесь можно было говорить в основном как об определенных системах мировосприятия людей, в реальной жизни проявлявшихся, как правило, в форме различных обрядов и традиции, то в рассматриваемое время важное место начинают занимать конфессиональные формы и институты их организации и развития. К тому же, именно в этот период казахстанское общество становится многоконфессиональным, и в его религиозной сфере происходят значительные структурно-организационные изменения. [6, С.211].

Объективных предпосылок в проведении православного миссионерства на территории Казахстана в данное время не было, были, в основном, имперские задачи по политической и культурно-этнической ассимиляции присоединенных к России народов, что подтверждается отсутствием массового характера крещения казахов в этот период. А немногие из них, принявшие православие, как правило, относились к его обедневшей части, оторванной от традиционной среды, и испытывавшие материальные трудности.

Литература:

1. Религиоведение: основы общего религиоведения, история религий, религии в Казахстане [Текст]: в 2 т. Т. 1 / А. И. Артемьев. - Алматы : [б. н.], 2011. - 324 с.
2. Дамешек Л.М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири XIX - начала XX века. - Иркутск, 1986. - 346 с.

3. Асылбеков М.-А. Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана В конце XIX - начале XX вв.
4. Кудряшов Г.Е. Православная христианизация нерусских народов // Вопросы научного атеизма. - М., 1980. - Вып. 25. - 360 с.
5. Телебаев Г.Т. Ислам в Казахстане: социологический портрет // Аналитическое обозрение. - 2003. - №1. - 45 с.
6. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. - 240 с.

УДК 821.512.122.0

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУДЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫН ОҚЫТУ

Бораш Р., Ибрагим Г.
(*Абай атындағы ҚазҰПУ*)

Орта мектептерде жыраулар поэзиясын, соның ішінде, нысанға алып отырған Доспамбет шығармаларын оқытуды жаңа мазмұнға сай жүргізу қазақ әдебиетін оқыту процесіндегі ең маңызды міндеттердің біріне айналып отыр. Себебі, бүгінгі білім беру тәрбиелері отырып оқытуға негізделеді. Доспамбеттің шығармаларын психологиялық, философиялық, әлеуметтік тұрғыдан талаптарға сай етіп оқытудың бірнеше жолдары аталған мақалада сөз етіледі. Сонымен қатар, жыраудың шығармаларын беруде оқушылардың ойлау деңгейлері мен жас ерекшеліктеріне ұарай тапсырмаларды талдай, талқылай отырып берудің маңыздылығы да анық көрсетіледі.

Елде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай алдыңғы орынға білім беру сапасын арттырудың дәстүрлі міндеттерін жылжыта отырып, оқу-тәрбие процесіндегі басымдықтарды өзгертуді ғана емес, сол сияқты бірінші кезекте мектептің қоғамдағы балалар мен жасөспірімдердің тұлға мәдениетін, бейімі мен өзін-өзі іске асыруын қалыптастыруда педагогикалық күш салуын талап етуде.

Мектептің жаңаша түрленуінде ең басты міндет – педагогтардың, оқушылар мен ата-аналардың арасындағы өзара ізет, құрмет, ынтымақтастық принциптерінде оқу-тәрбие міндеттері кешенді шешілетін әлеуметтік-мәдени, пәндік білім беру ортасын құру. Бұл бағыттар Қазақстан Республикасының білім, ғылым және тәрбие саласындағы заңнамалық актілерінде көрініс тапқан.

Заманауи мектеп өз қызметтерін іске асырудың түрлі жолдарын іздестіруде, олардың бірі – жаңашыл іс-әрекет.

Жаңарту – жаңалық енгізу, жаңашылдық, өзгерту; түрлі бастамалар мен жаңашылдықтар негізінде туындайтын маңыздылығы өзекті жаңадан пайда болған туынды.

Міне, осы жаңартылған білім мазмұны бойынша қазақ әдебиетін, соның ішінде, жыраулар поэзиясын оқытудың басты мақсаты - заман ағымына сай, ақпараттанған білім саласында халықтың әдеби мұрасын, тарихи шығармаларын тәрбиелік принциптерін алға тарта отырып тиімді жеткізу. Бұл тұрғыда, қазақ әдебиетін оқытудың әдістемесінің жаңартылған үлгісіне жүгіну қажеттілігі де қатар туындасы анық. Ғалым Б. Сманов әдебиетті оқыту әдістемесі туралы мынадай тұжырым жасайды: «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі-қоғамдық-саяси ойдың, философия, әдебиеттану, тіл білімі, эстетика, психология ғылымдарының дамуымен өзара сабақтаса байланысқан қолданбалы ғылым. Ал,қазіргі қоғамда кез келген ғылым саласының дербес өмір сүруі үшін мынадай үш түрлі шартқа жауап беруі қажет:

1. Басқа ғылым салаларынан ерекшеленетін өзіндік жеке-дара зерттеу нысаны болуы;

2. Аталған ғылымның зерттелуіне қоғамдық сұраныс пен қажеттіліктің болуы;

3. Тек осы ғылымның өзіне ғана тән ғылыми-әдістемелік жүйесі болуы тиіс [1, 10 б.]. Демек, қазіргі білім беру саласында әдебиетті оқыту, жыраулар поэзиясын оқыту әдебиеттану, психология, философия, тарих, тіл білімі, педагогика т.б. ғылымдармен тікелей байланысып, сол сабақтастық негізінде жетілген нәтижені арқау ету арқылы жүзеге асады. Себебі, қазіргі таңда байланыссыз ғылым жоқ. Барлық ғылым саласы белгілі бір деңгейге жетуде басқа ғылым салаларының жетістіктерін негізге ала отырып дамитыны сөзсіз. Бұл қазіргі кезе әдебиетті оқытудың тек қана қазақ әдебиеті тұрғысынан ғана емес философиялық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік тұрғыдан да қарастырылуы қажеттігін туындатады,

Доспамбет жыраудың әдеби мұрасын оқытудың психологиялық негіздерін де жеке алып қарастыруымыздың да негізі осы. Себебі, адамзат баласының жаратылғаннан бері жай-күйі, сыр-сипатына терең бойлау психологияның негізі міндеті. Жырау шығармаларының жайы, жазудағы басты себебі мен күйі, оның оқушыларға берер тағылымынан бөлек мінезі мен болмысына әсері осы психологиялық негізіне бойлау кезінде анықталады. Жалпы оқу мен тәрбиенің негізін психология мен педагогика құрайтыны белгілі. Осы ғылымдарды бірлікте ұстауды ғалым С. Ғаббасов сабақтастыра отырып беруді ұсынады. «Адам тәрбиесінде осы уақытқа дейін жалғасып келе жатқан сәйкессіздіктің ең тұрпайысы, бүгінге дейін психология мен педагогиканы біртұтас бірлікте қарамай, керісінше екі бөлек байланыссыз ғылымдар тәрізді болып қолданылуы болып табылады. Екеуінің де шыққан тегі - адам баласынан пайда болғандықтан, ендігі жерде педагогика мен психологияның методологиясы, жүйелері, негіздері біреу-ақ екенін мойындамай болмайды» [2, 104 б.]. Бұл адамның жаны мен тәнінің ажырағыссыздығы секілді педагогика мен психология да тығыз байланыста.

Тәрбие – үздіксіз процесс, ол мектептегі тәрбие жүйесінің барлық компоненттерімен іске асырылады, оларға: сабақтар, сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие шаралары, сынып ұжымындағы іс-әрекет, қосымша білім беру жатады. Оқу процесінің тәрбие әлеуеті күшті. Заманауи білім беру бағдарламаларының мазмұны елеулі тәрбие мүмкіндіктерінен тұрады, оларды іске асыру оқу процесінің негізгі бірлігі ретінде сабақтың ойластыра ұйымдастырылуына байланысты. Сабақ тек ақпарат көзі болып қана емес, тұлғаның қалыптасуына ықпал етіп, дамытуы, тәрбиелеуі үшін келесі талаптар сақталуы қажет:

1. Сабақтың мақсаты мен міндеттерінде оқыту, тәрбие және дамыту бірлігі принципінің бейнеленуі;

2. Адамгершілік, руханилық, азаматтық және ізгіліктің жоғары үлгісінен тұратын оқу материалын мақсатты тандау;

3. Оқушылардың жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінде дұрыс бағдарлануы үшін ізгілендіру және ізгіліктендіру принциптерін, балада қоршаған дүние үшін жауапкершілігін дамытатын экологияландыру принципін, іс-әрекеттің түрлі бағыттарында балалардың бейімі мен шығармашылық қабілеттерін анықтауды және дамытуды көздейтін сыртқы және ішкі саралау принциптерін іске асыру;

4. Педагогикалық технологиялардың тәрбиелік әлеуетін пайдалану;

5. Білім берудің түрлі сатылары және оқу бағдарламаларының мазмұндары арасында сабақтастықты жүзеге асыру;

6. Оқушылардың өзіндік шығармашылық, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;

7. Сабақ мазмұнына оқушылардың жағымды әлеуметтік мәдени тәжірибесін кеңейтуді қамтамасыз ететін әлеуметтік рөлдердің ойнатылуын белсенді түрде қосу.

Көрсетілген талаптарды орындау оқу пәндерінің тәрбиелік әлеуетін белсенді іске асыруға ықпал етеді. Сабақты жоспарлауда және өткізуде тек қана сабақ материалының мазмұны және қолданылатын формалар, әдістер мен технологиялар тәрбие

мүмкіндігіне ие емес екенін есте сақтау қажет. Педагогтың тұлғалық қасиеттері (оның сыртқы келбеті, мінез-құлық мәдениеті, сөзі, сенімділігі, сезімділігі), мұғалім мен оқушылар қарым-қатынасының стилі (ақкөңілдік, әділдік, педагогикалық сыпайылық, сабақта іскерлік ахуалын туғызу, оқушының жеке жетістігін қолдау) тәрбиелейді. Сондықтан сабақтың әр кезеңі белгілі бір тәрбиелік мүмкіндіктерге ие.

Тәрбиелей оқыту принципі оқыту мен тәрбие бірлігінің заңдылықтарына негізделеді (Л.С. Выготский). Оқыту процесіндегі тәрбие білім алушыларды интеллектуалды, және ең бастысы қызығушылықтарын ескере отырып креативтік, жеке танымдық қабілеттерін дамытумен байланысты. Оқу материалын меңгеру тек таным аясын дамытып қана қоймайды, сол сияқты ұйымшылдық, дербестік, шыдамдылық, іскерлік, еңбексүйгіштік, тәртіптілік сияқты тұлғалық қасиеттері мен сапаларын қалыптастырады.

Қазіргі ақпараттандыру қоғамында оқу үдерісі де оқушы тұлғасының әлеуметтік мүмкіндіктері мен қабілеттеріне жоғары талап қойып отыр. Әлеуметтік қоғамдағы ақпараттың көптігі жағдайында оқушыға мектептегі ғана емес одан кейінгі кәсіби қызметін қалыптастыруда қажетті ғылыми-теориялық мағлұматтарды қабылдау, қотыру және өзіндік ой-тұжырым жасау аса қиындық туғызады. Бұл бәсеке қоғамында өмір сүріп жатқан оқушыдан жоғары ойлау деңгейін, өзіндік интеллектіні талап етеді.

Бұндай тәрбие беруде жыраулар поэзиясын, соның ішінде Доспамбет шығармаларын оқыту тиімді. Ал жыраудың әдеби мұрасын оқытуда, әсіресе, көркем мәтінмен жұмыс істеу, оның өледері мен толғауларын оқып, талдау, тереңіне бойлау, өзіндік қорытынды пікір айтуға аса мән беріледі. Себебі «Бүгінгі күн талабы, елімізде кең қанат жайған әлеуметтік-саяси жаңарулар әдебиетші ұстаздан сабақ сапасы мен тиімділігін арттырып, оқушылардың әдебиеттанушылық білім, білік, дағдыларын, жан-жақты жарасымды жеке тұлғаны тәрбиелеуді талап етеді. Ал әдеби білім көркем шығарманы оқу, талдау арқылы келеді» [3, 348 б.].

Көркем мәтінді талдау, салыстыру мен біріктіру тәрізді тәсілдер қазақ әдебиетінде жыраулар поэзиясын жекелей оқытуда өте жиі қолданылады. Берілген мәтіндерден негізгі ойды табу, сол ойлардың шығуына түрткі болған тірек сөздерді анықтау, автордың негізгі идеясын анықтау, басқа авторлармен салыстыру, ой тұтастығын қарастыру, т.б. сияқты тәсілдер күнделікті сабақ үстінде орындауды қажет ететін тапсырмалар.

Доспамбет шығармаларын оқытуда оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған тапсырмалар беруге болады.

Тапсырманың мақсаты:

- оқушыларды көркем мәтіндерді оқуға үйрету;
- олардың жаттау, есте сақтау қабілеттерін шыңдау;
- оқушылардың логикалық ойлау дағдысын қалыптастыру;
- өзіндік ой қорытындыларын жасауға төселдіру.

Бұндай мақсаттарға жету жолында жыраудың өлеңдерін беріп, оның ішінен кейбір сөздер мен сөз тіркестерін алып тастап, шығарманы толықтыру тапсырсақ болады:

Айналайын Ақ Жайық,

... өтер күн қайда?!

Еңсесі .... орда

Еңкейе кірер күн қайда?!

Қара бұлан терісін

Етік қылар .... қайда?!

... бау тағып,

Кіреуке киер күн қайда?!

Күмбір, ... кісінетіп,
Күренді мінер күн қайда?!
Толғамалы ақ балта
.... күн қайда?!
..... найза
Ұсынып шаншар күн қайда?!

Қажетті сөздер: ат салмай, биік боз, күн, күмбір, толғап ұстар, алты құлаш ақ.

Тапсырманы орындау арқылы оқушы көркем мәтінді талдауға бейімделіп, пікір алмасу дағдысы қалыптасады. Себебі, бұл тапсырмаларды топтық немес ұжымдық талқыға салу арқылы орындатсақ оқушылардың арасында өзіндік пікір алмасу жүреді.

Доспамбет шығармаларында көбіне ат үстінде жауға шапқан, жорыққа шыққан жанның көңіл-күйі, психологиясы, өмір мен өлім арасындағы адамның жан тебіренісі баяндалады. Әсіресе, «Арғымаққа оқ тиді», «Дүниенің бас сайран, түбі ойран» толғауларынан осы мәселелерді аңғарамыз.

Арғымаққа оқ тиді,
Қыл майқанның түбінен,
Аймадетке оқ тиді
Отыз екі омыртқаның буынынан,
Зырлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның уақ тамырдан.
Жара бір қатты, жан тәтті,
...Жағдайсыз жаман қалып барамын
Жанымда бір туғанның жоғынан!... [4, 33 б.].

Жыраудың осы шумақтарын оқытуда балаларға тек қана оқиғаны баяндап қоймай, ақынның ішкі арпалысын да жеткізу маңызды. Себебі, Доспамбеттің тек қана тәні жараланған жоқ, оның тән жарасын жазысар жанына жақын жанның жоқтығы да мәселе ретінде көтеріледі.

Дегенмен, жыраудың шығармашылығын оқыту барысындағы оқушылардың қызығушылығы әртүрлі болуы заңды нәрсе. Мысалы, бір оқушылар қарапайым тапсырмалар арқылы берілген фактілер, оқиғалар негізінде білім алса, енді біреулері автор шығармаларының астарына үңіліп, айтылмаған, іздеуді қажет ететін тұстарына көңіл бөлуі мүмкін. Сондықтан да, балалардың барлығына дерлік Доспамбет жырау поэзиясын ұғындыру үшін, қызығушылықтарын қалыптастыру үшін төмендегідей жұмыстарды жасауға болады:

- оқушылардың тақырыпқа қатысты мәліметтерді алуы үшін бейнероликтерді қолдану;
- жеке психологиялық қабілеттерін дамыту мақсатында танымдық тапсырмалар ұсыну;
- әрдайым білім алу кезіндегі белсенділігін, ізденімпаздығын, т.б. қасиеттерін атап өту.

Доспамбет мұрасын оқытуда қалыптасқан, үнемі айтылып жүрген фактілер мен жаттанды ақпараттарды айтып, қажетті дағдыларды оқушы бойына жеңіл-желпі қалыптастырумен шектелмей, сол мұраларды оқушылар өз беттерімен саналы түрде игеруіне жол көрсетіп, шығармашылық ізденісіне бағыт берудің маңызы зор. Бұл аталған шығармалардың әлеуметтік дамудағы рөлін, оқушылардың жан-жақты дамыған жеке тұлға етіп қалыптастырудағы орнын белгілей отырып, оқытудың негізгі міндеттері мен басты бағыттарын, оларды жүзеге асыру тенденцияларын ғылыми тұрғыда нақтылай түсуді қажет етеді. Сол себепті де бүгінгі білім беру үрдісі қанша ақпараттанған, жаңарған деңгейде болса да, соншалықты деңгейде ата-бабамыздан қалған мұралар мен тарихи шығармаларға, ұлттық құндылықтарды бойға сіңірте отырып оқытуға, халықтық педагогикаға бет бұруда.

Жалпы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі жоғарыда атап өткеніміздей негізінен талдауға, талқылауға құрылады. Бұл әдістеме үлгісі жыраулар поэзиясын оқытуда айқын көрінеді. Қазіргі дамыған замандағы оқушы өзіндік тұлғалық қабілеттері мен қасиеттері қалыптасып келе жатқан, жеке пікір білдіруге бағытталған ақыл-ой иесі деп айта аламыз. Сол себепті де оның жеке психологиялық қабілеттері міндетті түрде ескеріліп оқытылуы тиісі.

Сонымен, Доспамбет мұраларын оқытудың психологиялық негіздерін зерделеудегі іс-әрекеттерді былайша топтастырсақ болады:

-біріншіден, Доспамбет шығармаларындағы адамзаттық құндылықтар, жақсы-жаман қасиеттерді бейнелеу арқылы дұрыс тәрбие беруге бағыттау;

-екіншіден, жыраудың жорықтағы өлеңдерін оқыту арқылы ата-бабаларымыз аңсаған тәуелсіз ел болуға үндеу.

-үшіншіден, жырау шығармалары арқылы қазақтың көнерген сөздеріне талдау жасай отырып, олардың ойды жеткізудегі рөлін айқындау;

Аталған мәселелерге айрықша көңіл аударылып оқыту жүргізілсе, ақпараттанған бала санасына халықтың ертегі мұраларын сіңдіру, тамыры терең, тағылымды шығармаларға қызығушылықтарын арттыру жұмыстары нәтижелі болады. Сонда ғана біз тәуелсіздіктің бағасын түсініп, ел болашағын бағамдап, сол жолда аянбай қызмет қыларлық ұрпақтың психологиясын қалыптастырарымыз анық.

Әдебиет:

1. Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері. - Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2016. - 366 б.
2. Ғаббасов С. Педагогика мен психология негіздері. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. - 448 б.
3. Сманов Б. Мектепте көркем шығарманы талдау негіздері. - Алматы: Тоғанай Т, 2009. - 272 б.
4. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. / Құрастырған М. Мағауин, М. Байділдаев. Алматы: Жазушы, 1989. 1-т. - 384 б.

ӘОЖ 821.512.122

КІРМЕ СӨЗДЕРДІ ҚАЗАҚШАҒА АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

Габдулина М.Г., Коспакаева Г.А.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Әр халықтың лексикасында қажеттілігіне байланысты басқа тілден енген сөздер, яғни кірме сөздер бар. Тіл қоғаммен тікелей байланыста болуы заңды, сол себепті қоғамдағы тарихи оқиғалар, сауда-саттық қарым қатынастар, географиялық байланыстар тілге және сөздік қорға өз әсерін тигізеді. Кірме сөздер лексикасына енген тіл жоқ деуге болады. Мысалы, қазақ тілінде туыстас емес орыс тілінен енген кірме сөздер кездеседі. Қазақ тілінің сөздік қорындағы кірме сөздер көбіне бес халықтың кірме сөздерін құрайды олар: араб тілі, парсы тілі, монғол тілі, орыс тілі, ағылшын тілі.

Бүгінгі таңда қазақ тілінің сөздік қоры жаңа сөздермен толығуда, олардың дені ақпараттық технологияларды және т.б салаларды қамтитын кірме сөздерді құрайды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бастап, көптеген ғылыми әдебиеттер өз тілімізге аударылып, өндірістік және шаруашылық терминдерімен сөздік қорымыз толықты. Әрбір шаруашылық пен өндірістің өзіне меншікті, сол шаруашылықпен айналысатын адамдарға ғана түсінікті сөздер де көбейді.

Сөздік қордың жаңа сөздермен толығына байланысты түсіндірме сөздіктердің, терминологиялық сөздіктердің жаңа сөздермен толығына сұраныс болатыны сөзсіз. Осындай жұмыстардың нәтижесінде қазақ терминологиясын жинап, оларды өз ішінен мағына жағына саралап, жалпыға түсінікті етуде көптеген жұмыстар атқарылды.

Екі тілдің бір-біріне тигізетін ықпалы жайлы сөз қозғалған жағдайда, көп адам орыс тілінен қазақ тіліне жекелеген сөздердің тікелей ауысуын ұғады. Шын мәнінде, ол үдерістің бір бөлігі ғана. Орыс тілінің қазіргі қазақ тіліне тигізіп жатқан басқа да сан алуан игілікті ықпалы бар. Біз, ең алдымен, орыс тілінің негізінде әрбір терминдеріміз бен атауларымыздың ұғымдық жақтарын жіктеп, саралап алуымыз қажет.

Қазақ тілі түркі тілдер семьясына жатады, ал орыс тілі славян тілдер семьясына жатады яғни бұл екі тілдің туыстық қатынасы жоқ екенін көрсетеді. Бірақ туыстық қатынас болмаса да, көрші тұрған екі мемлекет ежелден тығыз байланыста. Екі елді тек географиялық шектестік қана емес, сонымен қатар, достық қарым қатынас, сауда-саттық, ортақ тарих байланыстырғандықтан бұл екі мемлекеттің тіліне де өз әсерін тигізеді. Орыс тілінің қазақ тіліне ықпалы әсіресе фонетика саласында (мәселен, ч, ц, щ, в, ф, я, ю дыбыстары мен әріптерінің қазақ тіліне ауысуы т.б.), морфология мен синтаксис саласында стилистика саласында және де аударма мәселелерінде көбірек байқалады.

Орыс тілінен енген кірме сөздер қазіргі қазақ тілінде көптеп кездеседі. Орыс тілінен енген кірме сөздердің көбісін халықаралық (интернационалдық) деп аталатын термин сөздер құрайды. Кірме сөздердің жалпы қолданысқа енгендері «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне» енген. Аталмыш сөздікте кірме сөздер түбір қалпында қамтылған.

Бұрындары орыс тілінен қазақ тіліне ауызша формада ғана сөз алынса, қазан революциясынан кейін екі түрлі күйде сөз ауысты. Ауызша күйде дербес терминдер өзгеріссіз тікелей келіп енді. Ал революциядан соң терминдер қазақ тіліне икемделіп, өздерінің мағыналарына сай балама аударма күйінде енді. Кірме сөздердің аудармасыз тікелей түрі де, аударылған түрі де бұқаралық ақпарат құралдары арқылы, яғни газет, журналдар арқылы халық арасына тарап, әдеби тілімізге сіңісті. Қазақ тілі өзінің сөздік қорында әуел бастан болмаған шаруашылықтың жаңа түрлеріне байланысты, отырықшылық мәдениетке байланысты жаңа сөздерді орыс тілінен қабылдау арқылы өз сөздік қорын байытты. Сондай үдерістің арқасында бүгінде қазақ тілінің сөздік қоры ғана байып қойған жоқ, сонымен қатар, еліміз ғылымы мен техникасы ерте дамыған елдермен ыйық тірестіретін жағдайға жетті. Қазақ жазба әдебиетін қалыптастырушы Абай Құнанбайұлы мен оны бүкіл қазақ халқына таныстырған оның жерлесі әрі керемет қаламгер Мұхтар Әуезов те өз әдеби теориясын кеңейту үшін орыс әдебиетіне жүгінген оның жақсысын сіңірген жаманынан жиренген.

Орыс тіліндегі терминдерді қазақша сөзбе-сөз аударудың жақсы жақтары бар. Мысалы:

1. Орыс тіліндегі сөздерді аудару барысында кейбір синонимдес сөздер өздеріне жаңа мағына үстеп дербес мағынаға ие болды. Мәселен: Оқу-учеба, білім-знание, ғылым - наука, ілім - учение. Сол сияқты ту (знамя) мен *жалау* (флаг), *темекі* (табак), *шылым* (*папироса*), *кінә* (вина) мен күнә (грех) сияқты сөздер аударма барысында жаңа мағынаға ие болды.

2. Аударма барысында көптеген пассив сөздер актив сөзге айналу үдерісі де жүреді. Ол дегеніміз кей сөздердің қолдану аясы кеңейді. Мысалы: *строй*, *стройка*, *стронис*, *устройство*, *строительство*, *постройка*, тәрізді дербес әр-түрлі мағына үстейтін сөздерге қазақтың *құрылыс* деген жалғыз сөз балама болып алынған. *Вывод*, *заклучение* дегендердің мағынасы *қорытынды* болып аударылады.

3 Кірме сөздерді аудару барысында архаизмдер, диалект сөздер жаңа мағынаға ие болып активтенеді. Мысалы: *здание* — ғимарат, үй, жай, *тиф* — сүзек, кезік: — перепонка жарғақ, желқабық; *мочевой* — несеп қуығы, тынжы; *испаражение* — нәжіс, дайрақ, ұлы дәрет болып, орыс тілінен қазақшаға аударылған.

4. Орыс тіліндегі терминдерді аударып алуда кейбір қазақтың төл сөзі бұрынғы негізгі мағынасының үстіне терминдік жаңа мағына қосып алған. Мәселен, *сыбаға* деген сөз кезінде болған мағынасының үстіне орысша *удел* (сыбағалы салмақ) деген терминдік мағынаға ие болған. *Мешел* деген сөз медицинада *рахит*, ал *теміретке экзема* деген сөздердің орнына балама етіп алынған.

5. Терминдерді орыс тілінен қазақ тіліне аударуда -у, **лык/лік, -ыс/-іс, ма, ме** сынды жұрнақтар өте өнімді қызмет атқарды. Мәселен: *созревание* — пісу, жетілу; *увольнение* — босату, шығару; *отравление* — улану, ұшыну; *поощрение* — мадақтау, көтермелеу, *кружок* — үйірме, *надстройка* — қондырма, *колебание* — тербеліс, *литье* — құйма, *плавка* — балқыма, *доказательство* — дәлелдеме, *соединение* — қосылыс, *осыть* — қорым, жиналма; *решение* — шешім, *донесение* — хабарлама т. б.

Өзге халықта бар жаңа кәсіптен, жаңа техникадан, жаңа өнер мен сөзден қорықпау керектігін керісінше жақсы жаңалықтарды өз елімізге, тілімізге икемдеп, үйрену керектігін қазақтың ұлы ақыны Абай өз пайымдауларында айтып кеткен. Мысалы: Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста тұр... Олар дүниенің тілін білді... Сен оның тілін білсең — көкірек көзің ашылады» -дейді.

Тіл қоғаммен тікелей байланыста. Дамушы мемлекет ешқандай елмен қарым қатынас жасамай, өз ішінде ғана дамуы мүмкін емес. Сол себепті тіл өзіне жаңа кәсіппен бірге жаңа сөздерді қабылдауы тиіс. Солайша, халық жаңа кәсіппен бірге сөздік қорына жаңа сөздерді де қабылдайды.

Жаңа дәуірдің тіл білімінде сөз адамға тек қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар, ұлттың менталитетінің, өнерінің көрінісі ретінде қарастырылып жүр. Бұл көзқарастар бойынша тіл тек қана халықтың мәдениетіне ғана емес, сондай-ақ ата - бабамыздың әлемге көзқарасы, олардың өмірлік ұстанымдарын, пәлсапасын, өмірлік құндылықтарын көрсететін бірден бір құрал екенін білуге болады.

Қазіргі таңда тілде англизмдер көптеп кездеседі. Олар жазба яғни әдеби тілмен қатар халықтың әсіресе жастардың ауызекі тілінде де кездеседі. Баршаға түсінікті ұлттық тілдің экзистенциялық ішкі жүйелер - әдеби тіл, сленг, жаргон, ауызекі сөйлеу тілі болып табылады. Әлеуметтік лингвистикалық түсінік бойынша кірме сөздердің экзистенциялық ішкі жүйелерінің құрамындағы қызметін сипатау мәдни лингвистиканың пәні ретінде қарастырылады.

XX ғасырдың басында англизмдердің тілге ену себебін анықтаумен көптеген ғалымдар айналыса бастаған. Бірақ англизмдердің тілге ену себептері дұрыс анықталмаған, себебі тілдің ішкі тілдік және сыртқы тілдік емес факторлары нақты қарастырылып зерттелмеген. Мәселен, «Тіл білімінің негіздері» еңбегінің авторы Кәкен Аханов өз еңбегінде ұғымдар және заттарға ат қоюдың қажеттілігін кірме сөздердің тілге енуінің негізгі себебі ретінде көрсетеді. Бұл себептерден өзге себептерде аталады олар: тілдік, әлеуметтік, психикалық, эстетикалық т.б, жаңа тілдік қалыптың қажеттілігі, ұғымдарды бөлу қажеттілігі, оларды қысқа, қолайлы, анық ететін құралдарға қажеттілік сияқты себептер де [1, 203 б.] айтылады.

Бүгінгі таңда лингвистер қазақ-ағылшын тілдерінің қатынастарына ерекше назар аударып отыр. Ағылшын тілінен енген кірме сөздердің қазіргі қазақ тілінде ойып тұрып орын алуы, белсенді қолданыста болуы әлеуметтік және ғылыми өмірдегі үлкен өзгерістермен түсіндіріледі. Ғаламтордың пайда болуы, ақпарат ашықтығы, өзге елмен қарым-қатынас жасаудың оңайлығы қазіргі таңда тілімізге кірме сөздердің енуін жеңілдетеді. Қазақ халқы ертеден жаңашылдықтан тосырқамаған және өзге елдің әдет

ғұрпына түсінікпен қараған. Халқымыздың жаңашылдыққа жақындығы еліміздің дамуына жақсы әсерін тигізеді. Елімізде шетелдік инвесторлардың көбеюі, шетел мамандарының елімізде өз тәжірбиесімен бөлісуі, жастардың шетелде оқуы мұның бәрі қазіргі қоғамға таңсық емес.

Ағылшын кірме сөздері қазақ тіліне енгенде өз грамматикалық мағынасын жоғалтып, қазақ тілінің грамматикалық мағынасын қабылдайды. Мәселен, ағылшын тіліндегі модератор деген сөзді көпше түрде айтатын болсақ модераторлар деп айтамыз, солайша ағылшын сөзіне –s, –es деген ағылшын жалғауының орнына –лар деген көпше жалғау жалғанады [2, 329 б.].

Қазақ сөздік қорына ағылшын кірме сөздері тура енген жоқ, көп ретте олар орыс тілі арқылы енді. Бірақ өзге тіл арқылы еңсе де англизмдер қазақ тілді контекстінде қазақ тілінің грамматикасына бағынып, төл сөздермен сіңісуі қажет.

Ағылшын тілінен енген сөздер көбіне өздерінің бастапқы мағынасын сақтап, семантикалық өзгерістерге өте сирек ұшырайды. Ағылшын кірме сөздерін байырғы төл сөздер де ауыстыра алады. Бұл үдеріс төл сөздердің активтілігін арттырады. Қазақ лексикасында англизмдер ауызекі түрде және әдеби жазба түрде кездеседі. Қазіргі қазақ тіліне енген англизмдердің басым бөлігі сөз тіркестері түрінде келіп, анықтауыштық қатынаста болады. Мәселен: *human factor* - антропогендік фактор, *price list* - прайс-лист, *computer system* - компьютерлік жүйе, *computer center* - компьютер орталығы, т.б.

Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорына англизмдер бір қалыпта белгілікті бір ұстанымға сай еңбеген. Англизмдердің қазақ тіліне енуінің көптеген түрі бар. Мәселен:

1. Түбір қалпында емес туынды күйінде жұрнағымен енген англизмдер: *журналист, редакция, радикализм* т.б.

2. Түбір қалпында қазіргі қазақ тілінің енген сөздер: *атлас, глобус, протокол* т.б.

3. Көп ретте етістіктермен тіркесіп келетін англизмдер: *репост жасау* т.б.

4. Қазіргі қазақ тіліндегі англизмдер қазақ тілінің ережесіне сай түрленіп, сөзжасамдық ұя құрады. Англизмдер қазақ тілінің жұрнақтарымен жалғауларын өзіне қабылдайды: *депопуляция+лық* т.б.

5. Қазақ тіліндегі төл сөздермен тіркесіп келетін англизмдер: *майкрасофт терезесі, IOS байланысы, медиаөндіріс және* т.б.

6. Балама сөз қолдану арқылы аудармасы бар англизмдер: *митинг- көтеріліс, офис-кеңсе және* т.б.

7. Калькалану тәсілі негізінде енген англизмдер: *киногерой — кинокейіпкер, телерассказ - телеәңгіме, предисловие - алғы сөз, волость - болыс, рукопись - қолжазба* т.б. Калькалаудың бір ерекшелігі бұл тәсілде екі тілдің де грамматикалық ерекшеліктері ескеріледі. Қазақ тілінің грамматикасында предлог формасы болмағандықтан предлог арқылы жасалған кірме сөзді аудару барысында көп ретте күрделі сөз пайда болады. Мысалы: *перестройка — қайта құру*, синтетикалық тәсілмен: *парник — көшетхана* т.б.

Кірме сөздердің аударылуы туралы мәселелер қазіргі таңда өте жиі айтылып жүр. Кірме сөздерді сол қалпында тура қабылдау тілдің өз тазалығын жоғалтуына әкеп соғуы мүмкін. Бірақ тіл тазалығын сақтаймыз деп сөздің я терминнің мағынасын сақтамай аударуға болмайды. Бұл аударма сөзді актив түрде пайдалануға өз зиянын тигізеді.

Кірме сөздер төл сөздермен бір контекстте жат көрінбеуі үшін ең алдымен дыбысталуы құлаққа жағымды естілуі қажет және қалыбы төл сөзге жақын болуы керек. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасына бағынбайтын кірме сөздер қазақ тілінің сөздік қорына еңбейді тек кітап сөзі болып қалады.

Ахмет Байтұрсынұлы шет тілдерден енген терминдер қазақ тілі грамматикасына бағыну керек дей келе өз ойларын былайша пайымдайды: «Все неказахские слова, не согласующиеся с природой казахского языка, точно должны подвергаться изменениям соответственно казахскому говору. Это значит, во первых, что во всех неказахских словах, с чуждыми казахскому языку звуками, последние заменяются соответственно нужными звуками, во-вторых, суффиксы в неказахских словах заеяются казахскими, в третьих, двойные звуки принимаются в ординарном виде, в четвертых, чуждые казахскому языку окончания должны измениться в пределах требуемого языком удобства произношения» [3, 282-283 б.]. Мәселен: жәшік- ящик; бәтәңке - ботинка т.б.

Бір тілден екінші тілге сөздің ауысуы табиғи құбылыс. Бұл сөздік қорға жаңа сөздерді қосудың өнімді тәсілі. Бірақ бұл кірме сөздерді қазақ тілінің грамматикасына икемдемей қабылдай беруге блады деген сөз емес. Кірме сөздерді тілге икемдеу жайлы А. Байтұрсынұлы мен Х. Досмұхаметұлы өздерінің құнды пікірлерін білдірген. Ахмет Байтұрсынұлының пікірінше, кірме сөз жат болып тұрмас үшін оны «жаншып, өз тілінің қалпына түсіру қажет. Осындай өндеуден өткен сөзде өгейлік, жаттық болмайды. Қай жағынан қарағанда да бұларды жат сөздер деп айтуға болмайды, бұларды жат сөздер десек ел көнбейді. Бұларды жат деген адамның өзін ел өзіне жат санайды» [4, 89-б.] Осылайша игеру қорғанышы (иммунитеті) берік халық тіліне тән. Ондай тіл: «Өзінің заңымен өзгертпей... ішіне ешбір жат сөзді алмайды, кіргізбейді» [4, 90 б.].

Кірме сөздерді сөздік қорымызға қабылдайтын болсақ, оларды өз тілімізге икемдеп алуымыз қажет. Ғылыми халықаралық терминдерді дыбыс үндестігімізге, грамматикалық заңдылықтарымызға сай икемдеуіміз қажет. Бірақ бұл грек, француз, латын тілінен енген барша халыққа ортақ халықаралық терминдерді жаппай аудару керек деген сөз емес. Кірме сөздерді аударуда асығыстық танытып, сөзге түсініксіз балама берудің қажеті жоқ. Керісінше балама іздеуде жеті рет өлшеп, құлаққа жағымды төл сөзге ұқсайтын және кірме сөздің мағынасын толығымен өзінде қамтитын сөзді табуымыз қажет сонда ғана ол ауыз екі тілде де жазба тілде де көрініс табады.

Әдебиет:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2014. – 465 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Нұр- Сұлтан, 2019. – 593 б.
3. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – IV т. – Алматы: Алаш, 2006. – 320 б.
4. Досмұхаметұлы Х. Алман. – Алматы, 1991. – 100 б.

УДК 801

ОБРАЗ И КОНЦЕПТ СМЕРТИ КАК ТВОРЧЕСКИЙ МОТИВАТОР

Герасименко А.В.

(СКГУ им. М.Козыбаева)

Антропоцентрическая направленность в развитии лингвистики XXI-го столетия создала определённый ареол важности в проведении исследований, связанных с изучением лингвистического материала, где основной целью таких исследований является определение, с какой силой языковой материал позволяет отражать, собирать, трансформировать и выстраивать ту или иную лингвокультурную общину. Задачей такого анализа является исследование степени важности языковых знаков в процессе

отражения мировоззрения конкретного народа, а также помогает рассматривать их, как принцип его ментальности [1, 16].

В случае возникновения у адресанта потребности к вербальному выражению своих мыслей, средством вербализации тех или иных мыслей и концептов в первую очередь является язык. И, невзирая на то, что вербализация концепта не считается необходимым условием его существования, именно она выступает «скульптором» формы концепта, позволяя раскрыть его как элемент мыслительного процесса. В данном случае слово – это ключ доступа к концептуальному познанию, и с его помощью мы способны объединить мыслительные процессы с рядом других концептуальных характеристик, которые то или иное подобранное слово отображает [2, 75-77].

С общепринятой точки зрения, само упоминание слова «смерть» (или чего-либо прямо или косвенно связанного с этим явлением) вызывает у человека явно негативную, и все сопутствующие ей ассоциации – трагический финал, конец пути, прекращение жизни, а значит, и движения вперёд, где под отсутствием движения как такового подразумевается и отсутствие какой-либо жизнедеятельности. Именно такая точка зрения преподносится подрастающим поколениям в качестве основы в наши дни. Феномен смерти считается однозначно отрицательным, он «окрашен в чёрный цвет», и не оставляет никаких шансов на мотивационные порывы.

В определённые моменты своей жизни абсолютно любой человек может столкнуться с осознанием своей смерти, и данный факт затмевает значительность всех остальных вещей. На сегодняшний день с уверенностью можно сказать, что большинство современных культур отрицают сам факт смерти (не только скорой или внезапной, но и данность самого явления). Когда человек задумывается о собственной кончине – он испытывает чувство страха и тревоги за свою жизнь, которая является полной противоположностью смерти. Несмотря на это, существует предостаточное количество подтверждений и доказательств того, что известие о приблизительной дате собственной смерти оказывает на личность определённой степени позитивное влияние, что подталкивает её на кардинальные изменения в собственной жизни, побуждая себя к жизни «сегодняшним днём», а также реформирует жизненные приоритеты, цели и систему ценностей личности.

В противовес такому росту можно наблюдать и снижение забот и тревог, которые прежде тревожили душу. Хорошим примером может выступить то, что другие люди могут осуждать или недооценивать человека. Также, сюда можно отнести и какие-то прошлые неудачи, заставляющие человека чувствовать себя неловко – все эти тревоги перестают иметь настолько же отчётливое значение. После того, как происходит сдвиг от эго-центрированного, материалистического отношения к альтруистичным взглядам на мир, такое парадоксальное осознание смерти, вытекающее в «ощущение себя живее всех живых», приводит к логическому заключению – жить настоящим, и по-новому смотреть на вещи, определять их важность, или, напротив, неважность [3, 96].

У людей, которым не грозит скорая смерть, больше времени на то, чтобы привыкнуть к мысли, что когда-нибудь они все же умрут. Свои последние годы они вспоминают прошлое и заново переживают старые радости и горести. Батлер Д. считает, что это осмысление жизни является очень важной ступенью, на которую индивидуум поднимается в конце своего жизненного пути. В старости человек сильнее стремится к самосознанию, этот процесс часто ведет к настоящему росту личности: решаются старые конфликты, переосмысливается жизнь и открывается что-то новое в себе. Только в ситуации с реальным приближением смерти, человек может твердо определиться в отношении того, что для него имеет особую важность, и кто он есть на самом деле [4, 55].

Изучение самого концепта на различных уровнях его восприятия (прежде всего, на уровне ассоциаций и ощущений) имеет весомое значение как минимум по той причине, что является менее желаемым объектом рассмотрения подобных исследований в виду своей явно негативной окраски, в сопоставлении с иного рода положительными или нейтральными концептами, такими, как, например, смерти (что является неоспоримой противоположностью самой жизни), всеобъемлющий концепт времени, символические, и несомненно, столько же древние концепты дома, семьи и т.д. Данный концепт, знаменующий переход из жизни в абсолютно неизвестное для человеческого восприятия состояние, является основой в мировоззрении большинства народов и лингвокультур мира, а потому обладает обширным спектром мыслительных возможностей. Концепт можно по праву считать универсальным – он формирует картину мира, позволяя человеку воспринимать и обрабатывать окружающую действительность [5, 180].

Однако, несмотря на приверженность к рассмотрению концепта смерти как отдельной единицы, нельзя не отметить, что при углублении в символ естественным образом возникает чувство дуализма, в данном случае – это извечная дихотомия «жизнь и смерть». Если обратиться к одному из важнейших элементов определённой лингвокультуры, которые в полной мере отражают её, и взглянуть на английский фразеологизм *death is but the path that must be trod*, то в первую очередь пословица воспринимается, как путь (в конкретном случае, жизненный путь).

Дихотомия здесь заключается как раз в том, что она вмещает в себя двойственное осмысление процесса: во-первых, процесс физического движения в пространстве, во-вторых, жизнь человека во временных рамках отведённой ему жизни (движение по пути и по жизни соответственно). Данный фразеологизм подразумевает сопоставление двух противоположных концептов, где выводом будет рассмотрение концепта смерти как перехода между двумя мирами.

Ещё одним показательным примером дихотомичного восприятия концепта смерти на лингвокультурном уровне могут выступать фразеологизмы, представляющие смерть в качестве неизбежного события. Ощущение неизбежности, в данном случае, выступает катализатором воли к жизни, что, вместо погружения в уныние, должно возвращать человека на путь желания полноценно проживать каждый новый день. Такие фразы, как *all men are mortal* (каждый человек смертен), *there is a remedy for everything except death* (лекарство есть от всего, но не от смерти), *nothing is so certain as death* (нет ничего столь же определённого, как смерть) окружены ореолом призыва к действию – ведь мы творим, пока мы живы.

И момент осмысления именно этого процесса обладает достаточной силой, позволяющей человеку творить, доказательством чему являются множественные элементы искусства, окружающие нас на сегодняшний день – художественные произведения, кинематограф, музыка.

Последнее из перечисленного выше в наше время приобрело обширное распространение в поистине классических работах зарубежных рок-музыкантов, беря отсчёт от начала 60-ых годов XX столетия, когда такая музыка, несмотря на критику со стороны государственных властей и религиозных общин находила огромный отклик в душах и сердцах своих слушателей, ведь тексты песен, ставшие таким же народным достоянием, писались такими же простыми людьми, о людях и для людей.

Как и в любые другие времена, в жизнях людей, и музыкантов в том числе, могли происходить разного рода трагичные события, одним из вариантов развития которых была смерть дорогого и любимого человека. Ведь вопреки некоторым ожиданиям, становление на путь музыкальной славы никогда не бывает простым – многие выдающиеся музыканты, известные сейчас миру как первопроходцы тех или иных

музыкальных жанров, такие, как Джэймс Хэтфилд, Дэйв Мастейн, Кори Тейлор, Сэм Картер, Оззи Осборн и многие другие, в определённые периоды своей жизни переживали личные трагедии – утрата родителей и родных, несчастные случаи с товарищами по группе, и ряд других серьёзных невзгод, определённо точно находящих своё отражение в творчестве даже спустя много лет после случившихся трагедий. В данном случае концепт смерти в творчестве находит своё отражение не только в «чистом» виде, но сопряжён ещё и с рядом других концептов, будь то негативные «скорбь, апатия и уныние», или же позитивные «надежда, успокоение, чествование» и т.д. Данный

*«Oh,
My heart is dried up, beating slow,
Ohh,
It's been deflating since you...
Died» [6, 405].*

Ещё одним, более конкретным примером всеобъемлющего восприятия концепта смерти в творческой деятельности можно назвать музыку и тексты песен Джерри Кантрелла – одного из основателей легендарной группы Alice In Chains, который, помимо участия в ней, имеет внушительный объём и сольного творчества. В подростковом возрасте Кантрелл, ещё до начала своей музыкальной карьеры, потерял бабушку и маму, несколько позже – тяжело расстался с любовью всей своей жизни, которая, впоследствии, скончалась. Но, что отражено в его творчестве с наибольшей частотностью – это потеря лучшего друга и собрата по группе, вокалиста Лэйна Стэйли, который скончался в 2002 году (сама группа Alice In Chains начала свой творческий путь с 1987-го года). В связи с проблемами со здоровьем, вызванными наркозависимостью Лэйна, к 1996 году группа прекратила активную деятельность, и Джерри, предпринимая попытки оказать другу поддержку, наблюдал за тем, как тот увядает от пагубной привычки, что оставило очень сильный след, находящий отражение в творчестве музыканта и по сей день, спустя десятки лет после случившихся трагедий. Данный пример может свидетельствовать о силе глубинного восприятия концепта, в частности, такого негативного, как концепт смерти. Творчество Джерри Кантрелла насчитывает десятки песен, тексты которых имеют прямое или косвенное отношение, а также посвящены ушедшим родным и друзьям, связывая концепт смерти с рядом других, смежных ему, концептов и образов – иногда скорбью, иногда надеждой на успокоение, иногда негодованием или обидой.

Одно из самых выдающихся творений Кантрелла, посвящённое ушедшему слишком рано товарищу, считается песня Black Gives Way To Blue из одноимённого альбома 2009-го года. Это была первая работа Alice In Chains после долгого перерыва в 14 лет, и первая работа без их друга. Песня обладает крайне чувственной мелодией, которая сопровождается текстом, представляющим собой прощание, которое не успело состояться при жизни Лэйна Стэйли:

*«Fading out by design
Consciously avoiding changes
Curtain's drawn, now it's done
Silencing all tomorrows, forcing a goodbye
Lay down, black gives way to blue
Lay down, I'll remember you» [6, 270].*

Сам Лэйн на ранних этапах творчества группы рассматривал концепт смерти в аспекте своей творческой реализации, как вызов, опасную игру и возможность побороть саму смерть – и такой подход вполне допустимо присущ человеку, зависимому от тяжёлых наркотиков (о чём он и упоминал в одном из интервью).

Однако, довольно скоро Стэйли осознал то, что совершил серьёзную ошибку, и что рано или поздно она приведёт его к смерти. Именно поэтому многие тексты песен, написанные им, сочетают в себе многообразие мрачных атмосфер. Несмотря на это, альбом группы, совмещающий в себе максимальную концентрацию подобной тематики текстов песен, после выхода достиг небывалого успеха у слушателей, четырежды получив статус платинового:

*«I'm a riddle so strong, you can't break me
Did she come here to try, try to take me?
Did she call my name?
I think it's gonna rain
When I die»* [6, 338].

Возвращаясь к теме творчества в более масштабном и диахроническом смысле слова, нельзя не упомянуть о значимости и словотворческой силе концепта «смерть» в мировой литературе различных культур. Само слово «смерть» нередко в обиходе, но чаще в художественной литературе заменяется различными эвфемизмами, а также обладает немалым количеством метафорических форм и одушевлений. Если обратиться к истории мирового искусства на несколько столетий назад, то в качестве показательного примера стоит отметить, когда данный концепт получил особое распространение в средневековой живописи и словесном творчестве Западной Европы, где, среди прочих, лейтмотивом можно выделить немецкий вариант, воплотившийся в понятие Totentanz (в переводе с немецкого «пляска смерти») в качестве отсылки к библейским мотивам, пропагандирующим смерть, как переход в иное качественное (лучшее) состояние, несущественность жизни как таковой, и страх перед Судом.

Причина столь высокой «востребованности» образа смерти и темы завершения жизненного цикла кроется в неизвестности. «But that the dread of something after death, – The undiscover'd country, from whose bourn no traveller returns» – как писал Уильям Шекспир. Смерть как источник вдохновения – удел отчаявшихся смельчаков, чей разум перестал воспринимать объективную реальность, отдавая своё предпочтение фантазмагоричным картинам бушующего и подчас неудовлетворённого подсознания. «Смерть», используемая как творческий мотиватор, является свидетельством глубокого кризиса личности и экзистенциальной неопределённости [7, 67].

В эре декадентства символ смерти имеет отдельное, несомненно важное и по-своему символичное значение. Для декадентов смерть считается чем-то полностью противоположным нынешним представлениям о данном явлении – они находили в ней красоту, поэтичность и логичное завершение жизненного пути, отмечая тем самым неизбежность данного факта.

В своей книге «Горные вершины» К. Бальмонт определяет художника-декадента как художника утонченного, гибнущего в силу своей утонченности.

Ранее мы уже упоминали о том, что декаденты явили себя миру на рубеже веков – XIX и XX.

«Они видели, что вечерняя заря уже дожила, но рассвет еще спит где-то за гранями горизонта декадентов. От этого песни декадентов — песни сумерек и ночи. Они развенчивают все старое, потому что оно потеряло свою душу и сделалось безжизненной схемой. Но, предшествуя новому, они сами, выросшие на старом, не в силах видеть это новое воочию — вот почему в их настроениях, рядом с самыми восторженными вспышками, так много больной тоски,» – так пишет Бальмонт [8, 9].

Возвращаясь обратно в наши дни, и рассматривая современный взгляд на феномен смерти через призму обширного опыта, которое человечество пережило за долгий период времени (в частности особо стоит отметить период Средневековья и эпохи Возрождения), можно построить более полноценную, и, что немаловажно,

объемную картину представлений и взглядов на исследуемый нами концепт. Данный мотив находит своё отражение в умах и сознании людей, в частности – тех, кто занимается словотворчеством. Для людей определённого склада характера, и определённого темперамента такие «смертельные» мотивы, наоборот, могут оказываться «жизненно важными» – именно в них авторы-творцы находят своё вдохновение.

*«Приходит миг – сирены отступают, с ехидными, змеиными зрачками,
Скрываются во тьме пучин, и её образ в голове померк.
Мои глаза открыты снова, но вижу берег лишь, изрезанный камнями.
И всё, что нам осталось после – встретить свою смерть» [9].*

Несомненно, чтобы в более обширной мере оценить потенциал концепта смерти в аспекте творческой работы, необходимо охватывать максимально возможные временные и культурные пласты истории человечества, ведь концепт, как и сам человек, находится в процессе постоянного совершенствования, и подвергается неоднократному переосмыслению. В особенности, когда смерть, как таковая, является неизбежной частью жизни, а это значит, что отрицать и постоянно избегать её на ментальном уровне может показаться явным актом нигилизма.

Однако, несмотря на постоянное «движение» некоторых ассоциативных рядов данного концепта, на основе приведённых выше примеров мы можем сказать, насколько внушительным потенциалом могут обладать его фундаментальные постулаты – образ смерти преодолевает всяческие временные рамки, пронося человеческие чувства и ощущения через многие годы, независимо от того, в какой из форм творческой деятельности концепт был изображён.

Литература:

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты // В.Н. Телия – М., 1996 – 288 с.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007 – 314 с.
3. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М., 1992 – 520 с.
4. Тищенко П.Д. *Moriar stando* // Журнал «Человек». – М., 1993. № 2 – с 55-57.
5. Яковлева Е.А. Вербализация концепта «ИНТЕЛЛЕКТ» в английском языке (на материале фразеологических единиц и пословиц) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – СПб., 2007. Выпуск 1. ч. 2. – с. 178-184.
6. De Sola, David. *Alice in Chains: The Untold Story* // Library of Congress Cataloging-in-Publication Data – New York, N.Y., 2015 – 416 p.
7. Мара Д.Ю. Собрание зарисовок «Ночные беседы». – М., 2015 – 92 с.
8. Бальмонт К.Д. Горные вершины. - М: Книгоиздательство «Гриф», 1904 – 209 с.
9. Герасименко А.В. Отрывок из стихотворения «Sirens' Lament», 2016, [Электронный ресурс] URL: https://vk.com/wall19266743_1584 (Дата обращения: 20.02.2019).

УДК 316.7

ВОЛОНТЁРСТВО КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Гривенная Л.А., Чинишлов В.В., Абильтяева А.А.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

Если обратиться к смыслу понятия «волонтер», то в латинском языке мы найдем его буквальное значение – «желающий, доброволец».

Понимание того, кто есть волонтер, заключается в том, что этот человек, действительно, является добровольцем и по собственному желанию осуществляет выполнение какого-либо дела.

Волонтерство – есть важнейший элемент социальной ответственности и высокий показатель гражданского общества.

Волонтерство способствует и самореализации человека, и его самосовершенствованию, позволяет получить новый опыт и знания, почувствовать себя нужным обществу.

Волонтерская деятельность положительно сказывается на социально-экономическом развитии страны и способствует решению социально значимых проблем государства.

Истоки волонтерского движения уходят корнями к XIV веку, ко времени распространения в Европе чумы, унесшей тысячи жизней. В условиях эпидемии многие добровольцы объединялись в группы для сбора и сжигания трупов. Именно тогда эти добровольные действия стали первым массовым шагом волонтерства, который со временем получил дальнейшее распространение. Создание добровольческих отрядов объяснялось пониманием ими, что мир можно спасти от многих бед путем самоотдачи и вложения в общее дело совместных усилий.

К числу первых волонтеров можно отнести солдат-добровольцев, шедших под знамёна своих несостоятельных феодалов в ходе Восьмидесятилетней (середина XVI – середина XVII вв.) и Тридцатилетней войн (первая половина XVII в.). Сюзерены, не имея денег, убеждали солдат, что их ждёт богатая военная добыча. Можно представить, как вели себя особо амбициозные воины, наградой которых была только слава и сомнительная перспектива наживы. По этой причине слово использовалось как в позитивном, так и негативном ключе [1, с.1243].

К концу XVII века в большинстве передовых стран Европы волонтерство было представлено в виде окологосударственных систем вербовки или срочной мобилизации добровольцев. Эти системы значительно снижали казённые расходы на содержание и комплектование армии.

Касательно оказания добровольной помощи в казахском обществе, существовал древний обычай – асар, когда оказывалась безвозмездная помощь сородичам при проведении строительных или сельскохозяйственных работ, которые один человек был выполнить не в силах.

В России до эпохи правления Петра I добровольчество было тесно связано с христианской моралью, так как социокультурные особенности православного христианства строились на соборности и человеколюбии, что служило связующим звеном в отношениях между государством и русской крестьянской общиной [2, с.5].

Дальнейшее развитие российского волонтерства было тесно связано с социальным делением общества после петровских реформ. Тогда чётко обозначилась проблема образованного меньшинства, которое чувствовало свою вину перед невежественным угнетённым большинством. «Известный в XIX веке феномен кающегося дворянина, который «опрощался» и шёл в народ – одно из наиболее ярких проявлений волонтерства в России» [3, с.268].

Во второй половине XIX века в Европе стали возникать всемирно теперь известные декларативно-волонтерские организации «Общество милосердия», «Армия спасения» и «Общество Красного креста». Именно благодаря им слово «волонтер» стало ассоциироваться с благотворительной, общественно полезной и бескорыстной деятельностью.

Выделяя этапы в развитии феномена волонтерства, Е.А. Луговая считает, что период с начала XIX века по 1917 год «задаёт вектор развития добровольчества под

патронатом представителей аристократии. Также в этой фазе волонтерский труд позиционируется как форма выражения гражданской активности интеллигенции» [2, с.10].

В СССР волонтерство было огосударствлено и изменило вектор своего развития. Советская модель добровольческого труда базировалась на создании пионерских отрядов, которые осуществляли разноплановую добровольно-принудительную работу в пределах своей страны. В Советском союзе широко было развито тимуровское движение, по сути тоже самое волонтерство. Наиболее показательным примером волонтерской деятельности в советское время являлись субботники. Партийные идеологи рассматривали субботники как одно из средств «коммунистического воспитания масс».

Распад Советского Союза поспособствовал скорейшему заимствованию западного опыта волонтерства странами постсоветского пространства. Появились так называемые некоммерческие организации, которые занялись благотворительностью и созданием условий для добровольцев.

Анализируя нынешнее состояние института волонтерства в странах СНГ, М.В. Певная выявила противоречивость развития добровольческого движения. Она разработала такие теоретические понятия, как «полуволонтерство» и «квазиволонтерство», которые характеризуют двойственный характер данного явления. По мнению автора, «полуволонтерство — это добровольческие практики, в которых у волонтеров не всегда присутствует чувство удовлетворенности от добровольческого труда. Квазиволонтерство означает имитацию волонтерской деятельности, при которой отсутствует реальный трудовой вклад добровольцев в ходе оказания безвозмездной помощи нуждающимся в ней людям» [4, с.73-74].

В Казахстане с 1993 года также получила развитие идея волонтерства. Старт этому процессу дала программа добровольцев Организации Объединенных Наций.

В данный момент в Казахстане функционирует огромное число самостоятельных волонтерских инициатив и групп. В последние годы волонтерство получило развитие и претендует стать одним из ведущих институтов гражданского общества в Казахстане.

Приобретение казахстанскими волонтерами навыков работы в добровольческой сфере внесло их участие в крупномасштабных мероприятиях международного значения (Саммит стран членов ОБСЕ, VII Зимние азиатские игры, международная выставка ЕХРО-2017, Чемпионат мира по шахматам-2019 и др.). Всё это, безусловно, положительно влияет на популяризацию волонтерства в Казахстане.

В Казахстане с 2005 года была внедрена Программа «Жасыл Ел» по озеленению страны, с 2008 года действует координационный центр добровольцев - «Команда SOS». В последние годы функционирует национальная волонтерская сеть.

Содействие развитию и распространению волонтерства в соответствии с Законом Республики Казахстан «О волонтерской деятельности» от 30 декабря 2016 года № 42-VI ЗРК, отнесены к числу приоритетных направлений социальной и молодежной политики.

В мае 2019 года в городе Костанай прошёл форум казахстанско-российского молодежного сотрудничества «Волонтерство - социальный лифт молодежи». Делегаты с разных регионов Казахстана стали свидетелями того, как Президент Касым-Жомарт Токаев объявил 2020 год Годом волонтера [5]. Для казахстанских волонтеров открылись большие перспективы. Инициатива сверху позволила сделать из института волонтерства мощный социальный лифт. Стимулирование студенческого добровольческого движения дало возможность студентам оплачивать свою учёбу или получать прибавку к стипендии. Всё это свидетельствует о модернизации механизма добровольчества.

В СКГУ им. М. Козыбаева координацией волонтерского движения занимается Департамент по воспитательной и социальной работе, а также студенческое самоуправление, в состав которого входят студенческий ректорат, комитет по делам молодежи вуза и совет общежитий.

Волонтеры СКГУ им. М. Козыбаева принимали участие в крупных международных мероприятиях: Международной специализированной выставке «ЕХРО-2017», 28-й зимней Универсиаде в г. Алматы (2017), XIII Национальных дельфийских играх (2017), Всемирном фестивале молодежи и студентов в Сочи (2017), Чемпионате мира по футболу в России (2018), Всероссийском Форуме добровольцев с участием Президента РФ В.В. Путина, XV Форум межрегионального сотрудничества Казахстана и России (2018), 29-й Всемирной Универсиаде в г. Красноярск (2019). 2 студента вуза стали участниками волонтерского движения «Q-ONE» против экстремизма в рамках государственного социального заказа Министерства информации и общественного развития РК.

Сегодня традиционными стали проводимые порядка 5 лет благотворительные ярмарки «Поможем детям вместе», «Подари ребенку радость», музыкальное конкурсно-шоу «Покажи себя», собранные в ходе которых средства, направляются на благотворительные нужды.

Студенческим самоуправлением в апреле 2019 года разработана Программа развития волонтерского движения СКГУ им. М. Козыбаева на 2019-2020 годы, предусматривающая конкретные меры и мероприятия по развитию волонтерства.

Согласно Программе, были определены следующие направления волонтерской деятельности студентов:

1. *Волонтерство в молодежных организациях* – реализация молодежных инициатив, организация научно-исследовательских, культурно-досуговых, спортивно-массовых, общественно-трудовых и других общественно значимых мероприятий на бесплатной основе.

2. *Событийное волонтерство* – сопровождение крупных мероприятий университета (научные конференции, форумы, Дни открытых дверей, Дни карьеры, встречи гостей), подготовка экскурсоводов, гидов со знанием истории города области.

3. *«Трудовые десанты»* - помощь одиноко проживающим пенсионерам, ветеранам ВОВ, труженикам тыла и ветеранам педагогического труда, а также проведение общественно-трудовых акций.

4. *Консультационная помощь* – заранее специально обученные волонтеры на безвозмездной основе предоставляют консультационные услуги населению по вопросам реализации гос.программ, предоставления гос.услуг, психологическая, юридическая помощь и т.д.

5. *Благотворительная деятельность* – поездки в детские дома, дома престарелых, центры социального обслуживания, адаптации несовершеннолетних, организация благотворительных мероприятий, помощь по сбору средств тяжело больным, а также лицам, оказавшимся в трудной жизненной ситуации (многодетные, малообеспеченные, неполные семьи, лица с ограниченными возможностями и т.д.)

6. *Экологическое волонтерство* – участие в благоустройстве, уборке территорий студенческого кампуса, защите и охране окружающей среды.

7. *Волонтеры-медики* – организация мероприятий, направленных на пропаганду здорового образа жизни и спорта, массовых профилактических акций и т.д.

8. *Экстренное волонтерство* – участие в предупреждении или ликвидации чрезвычайных ситуаций, участие в поисках пропавших людей и т.д.

Если в общей сложности, по состоянию на 1 мая 2019 года волонтерское движение университета насчитывало 52 студента, то на 1 октября 2019 года эта цифра

составляет 757 студентов. Количество волонтеров постоянно меняется. К числу проблем волонтерской деятельности среди студентов можно отнести проблему рационального распределения своего времени и проблему эмоционального «выгорания».

В 2019 году в СКГУ им. М. Козыбаева стартовала республиканская программа «Социальный студенческий кредит» в честь Года волонтера. Суть данной программы состоит в том, чтобы поощрять волонтеров за выполненную деятельность. Средствами поощрения являются перезачёт академических кредитов или финансовая выплата. Так, например, волонтер, отработывая 20 часов в перечисленных ранее направлениях, имеет право на данное поощрение при условии, что он и его принимающая организация зарегистрированы на платформе qazvolunteer.kz/ru.

В условиях сегодняшних реалий волонтерство переходит на новый качественный этап развития.

Согласно изменениям и дополнениям к Закону об Ассамблее народа Казахстана, внесенным в 2018 году, она призвана координировать всю благотворительную деятельность в стране. Эта работа находится в стадии становления. Ассамблея последние 3 года занимается проведением благотворительных акций, оказанием помощи в экстремальных ситуациях – паводках, пожарах и др.

В условиях ЧП, объявленного Президентом Казахстана 16 марта 2020 года в связи с предупреждением распространения и последствиями коронавируса, Северо-Казахстанская областная ассамблея народа Казахстана не осталась в стороне.

В нынешней тяжёлой ситуации на базе Дома дружбы нашего города был создан штаб волонтеров. Цель работы данного штаба заключается в организации оказания помощи в форме приобретения и доставки продуктов питания, лекарственных средств, предметов первой необходимости самоизолированным гражданам, пожилым людям и людям с особыми потребностями.

При содействии председателей этнокультурных объединений и Совета матерей была организована площадка для изготовления многоразовых масок. Корпоративный фонд «Ассамблея» закупил противочумные костюмы для врачей петропавловских больниц.

Действующий «Клуб волонтеров» нашей области осуществляет деятельность по доставке лекарственных средств пенсионерам, чтобы они имели возможность соблюдать режим самоизоляции.

Также ещё один волонтерский штаб действует на базе Гражданского альянса Северо-Казахстанской области, который осуществляет работу по направлению «автоволонтерство» – доставке продуктов питания и медикаментов нуждающимся.

Таким образом, в настоящее время волонтерство в нашей стране перешло на новый этап развития. К казахстанцам, особенно молодому поколению, уже пришло понимание того, что добровольный труд на благо общества необходим каждому и является одним из условий успешной жизни всей страны и возможности проявить гуманные качества по отношению к нуждающимся людям, флоре и фауне.

Вместе с тем, необходимо помнить каждому, кто планирует заниматься волонтерской деятельностью, что волонтеры – это вездесущие люди, привлекаемые к общественно-полезной деятельности в первую очередь на безвозмездной основе. В осознании этого заключается модернизация нашего сознания.

Авторы статьи надеются, что со временем желание быть полезным обществу и людям станет нормой и образом жизни каждого человека, нравственным мерилем социума.

Литература:

1. Епишкин Н.И. Волонтер // Исторический словарь галлицизмов русского языка. - М.: Словарное издательство ЭТС, 2010. – 5140 с.
2. Луговая Е.А. Феномен добровольчества в социокультурном пространстве России: автореферат дисс...канд. культурологии. Саратов, 2012. – 22 с.
3. Локтионова Т.А. История возникновения и становления волонтерства в России // Молодой ученый. – 2012. – №8. – С. 267-269.
4. Певная М.В. Управление российским волонтерством: сущность и противоречия // Социологические исследования. 2016. № 12. – С. 69-77.
5. Чинишлов В. Дело молодых // газета Северный Казахстан. - Петропавловск, 2019. - 4 июня, №60. - С. 4

УДК 821.512.122.

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОГО АБАЯ В РАМКАХ МОДЕРНИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Дарбаева Ж.К., Болатбек С.Т.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

«Насколько мы будем удалены от дня смерти Абая, настолько будем сближаться с ним духовно, в этом не может быть и крупницы сомнения. Положение народа не может оставаться неизменным, со временем народ просветится, напитается плодами знаний и искусства, слова Абая будут расти изо дня в день. Потянутся люди к праху Абая, называя его первым своим поэтом, и тогда светом любви продлятся и укрепятся узы между народом и Абаем. Нам не суждено стать свидетелями тех дней, но дух наш услышит и возрадуется», [1, 34] - еще в 1914 году писал Мыржакып Дулатов. Его слова оказались пророческими. Прошло много лет, и в наши дни одним из актуальных произведений в духовной жизни Казахстана стала статья нашего Президента Республики Казахстан Касымжомарта Токаева «Абай и Казахстан в 21 веке», которая посвящена 175-летию со дня рождения великого сына казахской степи, величайшего Абая, занимающего важное место в истории казахской нации. В материалах статьи Президент нашего государства обозначил роль Абая Кунанбаева, его особое место в истории страны, значение его философии в формировании национальной культуры, и обратил наше внимание на необходимость глубокого изучения наследия поэта.

Безусловно, Абая справедливо можно назвать стержнем духовного процесса возрождения нации, поскольку уже более века назад он поставил перед своим народом новые цели и новые требования. Абай жил и творил в нелегкое время, называемое им самим «волчьим временем», во времена произвола властей, двойного гнета со стороны местных баев-феодалов и царских колонизаторов. Тем не менее голос Абая, его искренняя любовь к родному языку и родной культуре, его призыв к совершенствованию и самообразованию был услышан, если не его соплеменниками, то современниками свободного общества

Абай прилагал усилия поднять культуру страны на новый уровень, он стремился к формированию национального сознания, Так, в философском произведении «Слова назидания» мы видим, что поэт считал единство народа гарантом единства нации, а одним из способов вхождения в число цивилизованных стран называл освоение знаний и науки. Поэтому в статье Главы государства мы ощущаем призыв принять голос Абая в качестве истины нашей духовной жизни, ведь огромное наследие Абая имеет немаловажное значение для развития страны.

Творения великого поэта вбирают в себя и жизнедеятельность нации, и ее характер, и ее мировоззрение, и вероисповедание, и менталитет. Злободневные вопросы, поднятые Абаем, не утратили своей актуальности и на сегодняшний день. В своих произведениях поэт призывал каждого сына казахской степи стать мудрым и патриотичным гражданином своего народа. Поэтому творчество Абая в наши дни является актуальной кладью мудрости в деле воспитания молодежи, уважения к разным народам, государству, способствует формированию сознания нации, пробуждению у молодежи патриотических чувства к стране и земле, духовному возрождению. В связи с этим Президент нашей страны справедливо считает, что произведения Абая внесли огромный вклад для процветания, для укрепления независимости нашей страны.

В своей статье Елбасы государства обращает особое внимание осознанию гражданской ответственности каждого человека нашей страны в современной действительности. Об этой проблеме писал и Абай, и косвенным решением этой проблемы была вера поэта в «совершенного человека», образованного, уверенного в себе, стремящегося к добру и добру. Именно поэтому Н.Назарбаев писал: «Слова Абая – талисман для казахов. Наследие Абая – самое священное сокровище для казахов. Сменяются эпохи, обновится лик Земли, но не погаснет никогда неизбывная любовь народа к Абаю».

Абай, в действительности, не просто сын только казахского народа, он человек мира. Философские и педагогические взгляды Абая Кунанбаева изучаются не только в рамках одного его произведения, а в контексте всей парадигмы его философской теории. Абай считается одной из личностей, обосновавших идею формирования справедливого общества в истории философии. Любой народ опирается на нравственную культуру, моральные ценности. Творчество Абая стало одной из таких глыб-опор в казахском сознании, поскольку в его творениях отражается осознание общественных общечеловеческих проблем, нравственных проблем казахского народа. Абай стал по праву одним из выдающихся гуманистов девятнадцатого века, воздействующих на мысли и чувства современников, стремившихся изменить общество с помощью дара поэтического слова. В произведениях Абая чувствуется уважение к достоинству человека:

«Не для забавы я слагаю стих
Не выдумками наполняю стих
Для чутких слухом, сердцем и душой
Для молодых я свой рождаю стих»

Прежде всего Абай обращается к молодежи. Он верит в светлое будущее своего народа, не теряет веры в молодежь:

«Кто не испытывал зла? теряет веру лишь безвольный...

Ведь истина, что в мире нет ничего постоянного, значит, и зло не вечно..

Разве после суровой белоснежной зимы не приходит весна цветущая, многоводная, прекрасная?»

Именно вера в будущее, по мнению Абая, помогает жить, дает силы, помогает расправить крылья:

«И думаю, что, может быть, и хорошо так жить, устремляя взор надежды на будущее.

Абай как просветитель и педагог уделял больше внимание роли знания, соединяя проблемы теории и практики

«Лишь знанием жив человек,
Лишь знанием движется век,
Лишь знание светоч сердец»

Нельзя стоять на месте, следует развиваться и совершенствоваться, - считает Абай. Значение мировой культуры и науки для просвещения родного народа в его произведениях бесспорно. Тяга к знанию, стремление пополнять свой интеллектуальный багаж знаний у разных народов, совершенствовать духовный мир проходит красной нитью во всех произведениях Абая Кунанбаева.

«Молодым до науки дойти я не мог,
Я не стал изучать, впрок она иль не впрок.
А когда стал искать, ускользала из рук.
Было поздно, увы, упустил я свой срок.
Кто виновен, что я пребываю ни с чем,
Это всем непроторным печальный урок.
Дети – радость души, обучать их не прочь,
Свет мне милых наук я для них приберег.
Я не ради чинов отдал их в медресе,-
Ради знаний самих, дух которых высок.
Я и сам не давал людям спуску ни в чем,
Был в словесном бою превосходен мой слог.
Не оценит никто ни удач, ни труда,
Лучше дома лежать и не лезть за порог».

Темы труда, нравственности, дружбы, воспитания также лейтмотивом проходят через все творчество Абая Кунанбаева. Пламенный наставник молодежи, Абай дает назидания, которые опираются на кладезь вековой мудрости казахского народа, говорит о важности раннего формирования нравственных идеалов, принципов и ценностей. Человек не приходит на этот свет с готовым набором качеств, он «рождает» все нравственные качества и добродетели в процессе самой жизни.

Опираясь на общественные достижения Востока и Запада, поэт обращается к молодежи:

Не кидайся на все сгоряча,
Дарованьем своим гордись,
И ты, человек, кирпич мироздания,
В здание жизни самой ложись.

Философ Абай справедливо считает, что люди по своей природе равны, и должны проявлять друг к другу взаимное уважение. Ясный ум, здравый смысл, горячее сердце, приверженность к труду красят людей:

«В этом мире рождение и рост, сытость и голод, строение тела и место, откуда взялся человек, и куда он должен отправиться - все это одинаковое.

И все-таки люди разные по своим нравственным качествам, добродетели, скромности и уму. Поэтому актуальным и в наши дни остается призыв Абая «Адам бол!», то есть «Будь человеком!», который является своего рода формулой, кредо человеческой жизни. Человечность, трудолюбие, образованность, доброта – самые важные составляющие человеческого существа. Как небесные светила украшают небо, так и человек украшает землю – эту мысль мы встречаем в произведениях Абая много раз.

Больше всего нам импонируют взгляды Абая, касающиеся семейного воспитания. Приоритетную роль в воспитании детей Абай, несомненно, уделял родителям. Именно родители развивают лучшие нравственные качества ребенка, именно в процессе воспитания человек становится светлее, чище, духовнее. Абай не устал разъяснять окружающим современникам, что людские пороки объясняются не предписанием судьбы или роковыми стечениями обстоятельств, а именно воспитанием.

Абай выделяет всего три группы, определяющие воспитание детей: родственной окружение (семья, воспитатели-наставники, друзья). Не все категории могут быть любимы детьми, и тот, кому дети доверяют безгранично, способен оказать на них особенное влияние. Если родители, окружающие учителя, сверстники имеют дурные наклонности, отличаются безнравственным поведением, безусловно, дети страдают от подобного окружения.

Абаевская формула построена на трех слагающих личности: разум, сердце и воля, которые определяют полнозрелое становление личности. Те личности, которые в полной мере стали любящими, мудрыми, справедливыми, должны стать опорой народа, опорой общества: « Тот, у кого больше знаний, любви, справедливости – тот мудрец, тот ученый, тот правит миром».

Ведущей проблемой в произведениях Абая является тема любви. Мудрый поэт размышляет над особым значением этого священного чувства. Главная миссия слова великого Абая заключается в том, чтобы любить и мыслить на уровне добра и красоты, достигать добрых целей, прививать гуманистические качества.

Именно духовное начало – определяющая составная часть личности, развиваемая и впитываемая посредством книг и общения с мудрыми людьми. Абай снова и снова обращает внимание на окружающих друзей, благотворно или пагубно влияющих на становление молодой личности. Умножая дружбу с миром, человек должен помнить о качественной дружбе. Человек, сохраняющий свое национальное и человеческое достоинство, всегда являлся и будет являться центром Вселенной, мироздания.

Воспринимая мир культуры, человек впитывает нормы культуры, нравственные ценности, идеалы. Благой нрав, человечность, ценность бытия, поиск своего предназначения ставятся во главу угла выдающимся мыслителем прошлого Абаем Кунанбаевым. «Адам бол!» - заповедь Абая – как раз являет собой целый свод-перечень моральных норм о дружбе, любви, долге, красоте взаимоотношений, совести и т.д. Глубоко прорабатывая тему вечных ценностей, Абай определяет трудолюбие и патриотизм как высшую цель воспитания, высшая задача обучения – образование, поиск своего жизненного пути, самоидентификация. Любовь к труду – важнейшая потребность человека, его добродетель. Знание, по мысли Абая, должно быть нравственным, а этика, напротив, должна быть разумной, во всем должна быть золотая середина, некая умеренность:

«Не запутывайся в мыслях, одевании, не лишайся здравого рассудка. В еде, питье, в одевании, в объятиях, в страсти к богатству, даже карьеризму и хитрости – во всем имеется мера. Все, что сверх меры – зло».

Мера определяется совестью, которая являет собой своего рода этический барометр деяний человека. Голос совести говорит о внутренней самооценке, которая поднимается или опускается в зависимости от поведения индивида. Следовательно, от человека требуется большая организация и самодисциплина, чтобы ежедневно давать отчеты перед своей совестью, перед своей душой:

«Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя все на ощупь и на вкус, оно начинает познавать разницу между хорошим и плохим. Чем больше видит и слышит дитя, тем больше узнает. Многого можно усвоить, внимая словам разумных людей. Недостаточно обладать разумом – только слушая и запоминая наставления знающих, избегая пороков, можно стать полноценным человеком».

Таким образом, все нравственные принципы Абая, облекаемые в поэзию и заключенные в его формуле «Адам бол!» зиждятся на таких ценностях, как: трудолюбие, образование, умеренность, совестливость, самодисциплина. В наши дни этические нормы Абая, построенные на любви к труду, честность, целеустремленности,

упорстве, не только не утратили своего смысла, но и получили новое значение и продолжают оставаться актуальными в деле воспитания нашей молодежи. Именно молодежь, по мысли великого Абая, построит своими силами светлый мир на смену невежеству косного старого мира.

Литература:

1. Міржақып Дулатұлы. 1914 жыл. Дулатов М. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1991.
2. Касым-Жомарт Токаев «Абай и Казахстан в XXI веке»// Актюбинский вестник, 2020.
3. Н. Назарбаев. Слово об Абае. – Алматы: Рауан, 1995.

УДК 37.022

THE ROLE OF THE CLIL TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Yegizbayeva M.M.

(M.Kozybayev NKSU)

Many specialists believe that an important task of teaching a foreign language in a modern school is the comprehensive and harmonious development of the learner's personality, who is able and willing to participate in intercultural interaction. At the same time, as we know that motivation is one of the main tools of the learning process. For its formation, it is necessary to create adequate conditions for the manifestation of internal motives of learning students' awareness for their further personal development and motivational sphere.

In this context, the methodology of the subject or context-linguistic integrated learning (CLIL) is one of the most perspective methods of teaching foreign languages to students of non-linguistic specialties, which is aimed at formation their communicative and professionally-oriented competence.

According to most methodologists content and language integrated learning represents a teaching method that brings inconsiderable advantages and innovations not only into the teaching language but also into non-language subjects. Scientists argue that using this technology in polylingualism is the most appropriate way. Therefore, the lesson model itself using this technology, i.e. its components, must first be considered [2].

The main focus is on content, as content is the development of knowledge, skills and abilities in a particular subject area. It is important to note that the word "content" is used primarily in CLIL technology. This is due to the fact that the study of the subject takes place in parallel with the study of language. Teachers argue that they should teach a foreign language and help students use it so that they can communicate in that language. Students should hear the language model several times before they can accurately reproduce it [1].

Integrated subject and language approach is governed by principle four "C" selected by D. Coyle. He claims that the three components (content, cognition and culture) should be realized through communication. So for planning each lesson, we need to use the four components and assimilate all of this with help communication [3]

1.Content: what is biology? (microorganisms, flora, chlorophyll)

2. Communication: in what language will students communicate during the lesson?
Comparative language for material reasoning

3.Cognition: what kind of mental skills are required from students? Identification, classification, reasoning, generalization.

4.Culture: is there a cultural orientation to the lesson, i.e. is there a difference in the use of biological terms by students from different countries? What terms do they use? In a multi-lingual environment, it is important to find time for students to demonstrate the methods used in different cultures.

As a result of many methodologists, CLIL lesson planning analysis plays a crucial role in teaching. It is therefore recommended that the lesson be divided into the following parts[4]

1)Activation of existing knowledge

It is important and useful to start the lesson by testing students' existing knowledge of the topic being studied. Students may have sufficient knowledge of the lesson topic in their native language (L1), but have difficulty translating this information into a foreign language. When brainstorming on a new topic, expect students to produce facts in their native language and then translate them into the foreign language.

2) Input data and outcome

The teacher needs to plan which input data will be presented in the CLIL lesson. How will the information be presented: orally or in writing, in printouts or electronic format? Is this information presented for the whole class, group or pair work? Does it include a practical demonstration? The teacher must also plan for the result of the training. How do students intend to use and discuss lesson content in a foreign language? Will, the discussion takes place orally, in writing, or through a practical demonstration? How will the task be carried out: individually, in groups or pairs? What will the student's successful learning look like?

Activity "Inner and outer circle". Pupils count on the first, second and makeup questions on the passed theme in English. Then two circles form: internal and external. Children face each other and ask questions. The children move from the outer circle and create new pairs. The same work continues on the following issues.

3. Waiting time

Waiting time refers to the pause when a teacher waits between asking a question and getting an answer. When a course is taught in a non-native language, it may take a little longer before the student can answer, especially in the initial stages of the course. The instructor pause must allow all students to participate in the discussion.

Activity "Question loop". Questions and answers are given in English. On one side of the question, on the other side of the sheet the answer to another question. When one reads, everyone should listen carefully, the one who found the answer reads the answer to the question and reads his question, and so on then on to the next one. The activity develops care, correct pronunciation.

4. Working in pairs or group tasks

This item includes tasks that force students to use special subject vocabulary and structures in the learning process. This may be at the word level, for example, the difference in knowledge when working in pairs or highlighting information, or at the sentence level, for example, working in pairs, answering questions. Students in groups can create and present small presentations on a topic that they have learned, which can be presented online or in front of the audience. Exercises help students learn new material and language.

Activity "Guess the organ" Students are divided into groups. For each group, a large sheet is distributed, glued with stickers. The stickers hide the photo of the organ. In the middle of the sheet questions, terms. Each member of the group answers the question or explains the meaning of words in English and removes one sticker each. After answering all the questions, students should name the organ, tell about its activities and roles in the human body.

5. Conscious tasks

Students usually need significant support in developing their mental abilities in a foreign language (L2). They should not only develop every day (spoken) language they learn in foreign language classes, but they should also develop the academic language of the subjects. While studying CLIL, students may meet difficult to understand materials at the beginning of their studies.

To provide students with some "help", i.e. to support the student with the content of the course and the use of a foreign language, which should be appropriate. For example, a faculty member may write the beginning of a sentence on a whiteboard to allow students to finish it on their own, thus developing their summation skills:

Complete the sentences:

1. _____ is one of the _____ life forms on Earth and occurs in almost all terrestrial habitats.

2. They _____ the soil, fresh and seawater, acidic hot springs, radioactive waste and deep layers of the earth's crust.

3. _____ are often symbiotes _____ and of plants and animals.

Words: bacteria, inhabit, first, bacteria, parasites.

In conclusion, teachers review and evaluate students' performances against certain criteria. Performance reviews may include individual, paired, or groups of students. Methodologists argue that since CLIL promotes task-based learning, it is correct to assume that students have the opportunity to be evaluated by showing their knowledge and abilities. Performance assessment can also be used to assess the development of communication and mental skills as well as attitudes towards learning.

Thus, it can be seen that CLIL learning is a synthesis of learning a specific subject and a foreign language. Many scholars believe that learning in this technology has both positive and negative qualities. Of the positive qualities, it can be noted from the study of a foreign language and the academic subject, so that the student has the opportunity to improve their knowledge of a foreign language, studying, for example, biology. Of the negative ones, there is a lack of educational materials, a lack of criteria for evaluating students, a lack of qualified teachers with a sufficient level of foreign language knowledge[5].

References:

1. Marsh D. CLIL. The European Dimension: Actions, Trends and Foresight Potential Public Services Contract DG EAC: European Commission, 2002.
2. Нуракаева Л.Т., Шегенова З.К. Методические рекомендации учителям по использованию метода предметно-интегрированного обучения (CLIL). - Астана. - 2013. - С.8-10
3. Coyle D. Theory and planning for effective classrooms: supporting students in content and language integrated learning contexts. (Ed): Learning Through a Foreign Language London: CILT, 1999.
4. Milrud R.P. "Competence in language learning", "Foreign languages in school" 2004, No.7;
5. Stoyanova A., Glushkova M. Guidelines for the design and implementation of multilingual programs.

Ш.МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚОСАРЛАМА ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Есматова М.Т., Бексултанов Б.М.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Сөзді қайталау және қосарлау тәсілі – өзінше ерекшелігі мол құнарлы жүйе. Бұл жүйе бойынша сөзді қайталаудан я қосарлаудан белгілі-белгілі мағыналар туады. Компоненттері морфологиялық жағынан бір тектес, синтаксистік жағынан өзара тең болатындықтан, қосарлама қос сөздің мағынасы құрамындағы екі компоненттің де мағынасын бірдей қамтиды да, жалпылау, топшылау, жинақтау, болжалдау, мөлшерлеу тәрізді ұғымдарды білдіреді. Бірақ компоненттерінің мағыналық дербестігі болу я болмауы жағынан алғанда, қосарлама қос сөздердің өздері де біркелкі емес. Мысалы: Соны аңғарып, *комиссар-болыстарға* тапсырма айттық. Қалжырағанымды сезбеуге қанша тырыссам да, таң атуға *екі-үш* сағат қалғанда көзім еріксіз жұмыла берді. Байлардың *мал-мүлкінен* кедейлерге қарайласу туралы пәрмен берілді («Жұлдыз көпір»). Жоғарыда көрсетілген қос сөздердің екі компоненттерінің де дербес лексикалық мағыналары бар.

Профессор К.Аханов «Грамматика теориясының негіздері» деген еңбегінде қос сөздердің үстеме буын түрлерінен басқаларын күрделі сөз деп қарайды [1, 16 б.].

Жинақтық мағына беретін мәндес қос сөздердің бір сыңары әдеби тілімізде дербес лексикалық мағынада жұмсалғанымен, олар түркі тілдерінің бірінде не монғол тілінде сол мағыналы компоненттің мәнінде қолданылады. Мұндай сыңар мәндес қос сөздердің лексика қорын байытуда және қазақ тілін тарихи зерттеуде алатын орны айрықша. Мысалы: жолдас-жора сөзін алатын болсақ, жора қазақ тілінде жеке лексикалық сөз ретінде (жолдас мағынасында) қолданыла бермей, тек жолдас сөзімен тіркесте ғана қолданылады. Жеке тұрғандағы лексикалық мағынасы болмайтын жора сөзі қырғыз тілінде жолдас мағынасында жұмсалады [2, 13 б.].

Қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан теңдес (пара-пар) сөздерден (компоненттерден) құралады. Мысалы: әке-шеше, әні-міні, туған-өскен, алды-арты, үсті-басы, алты-жеті, ойнап-күліп деген тәрізді сөздердің әрқайсысының компоненттері мағына жағынан бір-біріне орай, өзара бір-бірімен жақын, ыңғайлас сөздер; олар морфологиялық төркіні жағынана да, бір тектес, демек, белгілі бір ғана сөз табына тән, әрі формалары біркелкі сөздер; және осындағы әрбір қос сөздің компоненттері синтаксистік қызметі жақтарынан біріне-бірі әрі бағынбай, әрі бірінен-бір тәуелсіз болып салаласа құрылған күрделі сөздің бірімен-бірі тең табиғи бөлшектері есебінде қызмет етеді. Бұл аталған үш түрлі ерекшелік қосарлама (қос) сөздердің күрделі сөз болып жасалуына негізгі таяныш болуымен қатар, олардың өзге күрделі сөздерден ажырауына да негізгі белгі есебінде қызмет етеді [3, 29 б.].

Кей қосарлама қос сөздердің бір сыңарларының дербес лексикалық мағыналары жоқ я олар әлсіреген. Мысалы: Алыстан қарағанда *кіші-гірім* қала сияқты болып көрінген совхоз ішінен енгенімде, үйлері бытыраңқы, берекесі қашып, сиреп сала бергендей болды. Ондай *ұсақ-түйек* сенің көзіңе іліне бермеуі де мүмкін, - деді Наташа күрсініп алып («Жұлдыз көпір»). Дауысым оған жетпейтінін білсем де, барымша айқайлап, сүдігерге *сүріне-қабына* жүгірдім («Қыл көпір»).

Қосарлама қос сөздердің құрамындағы компоненттер дыбыс, буын және реті жақтарынан да үйлес, үндес болып құралады. Компоненттердің бір-бірімен буын жағынан ыңғайлас, дыбыстас болып келуі қосарлама сөздердің жоғарыда аталған үш ерекшелігін (мағыналық, ыңғайластық, морфологиялық тектестік және синтаксистік теңдестік) біріктіріп, тұтастыруға әсер етеді деп айтуға болады.

Біріншіден, қосарлама сөздердің құрамындағы компоненттер рифма жағынан өзара орайласып, үйлесіп отырады. Бұл үйлесім синтаксистік жағынан бір-бірімен тең екі компоненттің екеуіне де бір түрлі қосымша қосылуы арқылы да, осымен байланысты, буын саны мен екпіннің орын ауысуы арқылы да өзара орайласып отырады. Мысалы: Адамдардың да *қым-қуат*, *қыбыр-жыбыр* күйбеңінен аңғарып жатқанымыз аз («Тамұқ»). Жауап жазар деп біз *екі-үш* күн күттік («Қыл көпір»).

Екіншіден, қосарлама сөздердің құрамындағы компоненттердің дауысты және дауыссыз (ассонанс, консонанс) дыбыстары үйлесіп, үндесіп отырады. Мысалы: *ләм-мим*. Жұмған аузын ашпады; үндемеді деген сөздер орнына қолданылады. Мысалы: Мезгіл күндіз бе, түн бе – белгісіз, тұтқын мен түн *ләм-мим* деместен некелескендей («Тамұқ»).

Қос сөздің түп төркінін түркі немесе соған туыстас тілдерден іздеп әуреленудің қажеті жоқ. Өйткені бұлар араб тілінде қатар келетін екі дыбыстық есімдер: олардың бірі – «л» - «лаам», екіншісі – «м» - «миим» болып келеді. Осы дыбыстық тіркестер дәл біздегідей қырғыз тілінен де орын алып, «ылам» - мим дебей» (бізше «демей») сөз тіркесі болып қалыптасқан. Бізді де, оқырмандарды да таңдандыратын бір жағдай бар. Араб тілінде 29 дыбыс таңбасы бар. Олардың бәрі бірімен-бірі іргелес тұрады. Солардың ішінде «л» мен «м» дыбыстарының мағына иеленіп, біздің сөздік қорымыздан орын алуының себебі неде? Осыған өз тарапымыздан жауап іздестіре келгенде, мынадай болжамға келдік. Араб тілінің басқа дыбыстарына қарағанда «л» мен «м» жеке қолданғанның өзінде белгілі бір мағынағы ие болады және ол ұғымдар біздің тіліміздегі «сөйлемей, үндемей» мағынасымен ұштасып жатады. Арабша : «ла» - емес, жоқ: «ма» - не? дегенді білдіреді. Егер «ләм-мим демейді» деген тіркесті осыған сәйкестендірер болсақ «жоқ та демейді», не деп те сұрамайды» деген мағына шығады да, «үндемей» сөзі «аузын ашпайды» сөзінің орнына жүреді.

Сөз басындағы дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы үндескен, кей қосарламада дауысты дыбыстардың бірыңғай не ұқсас қайталануы арқылы ассонанс жолымен үйлеседі. Мысалы: *үбірлі-шүбірлі*. Бір атадан тараған балалар, ұрпақтардың көптігін білдіру мақсатында қолданылатын қос сөз. Жолаушылардың жанына ауылдың бала-шағасы, *үбірлі-шүбірлі* тұрғындары түгел жиналды («Қыл көпір»).

Қазақ тілін былай қойғанда, басқа түркі тілдерінен қос сөздің бірінші сыңары – «үбірлі» сөзіне тұлғасы әрі мағынасы жағынан ұқсас келер сөзді кездестірмедік. Сондықтан оны «шүбірлі» сөзімен үйлестіре айтудан туған жай тұлға деп қарауға тура келеді.

Қосарлама сөздер мағыналық ерекшеліктеріне қарай екі салаға бөлінеді:

а) мағыналы компоненттерден құралған қосарлама сөздер; б) мағынасыз компоненттерден құралған қосарлама сөздер.

1) Компоненттері мағыналы қосарлама сөздердің құрамындағы компоненттерінің екеуінде де өзді-өзіне лайықты дербес мағыналары болады. Бірақ олар іштей мағыналары бір-біріне қарама-қарсы (антонимдес) сыңарлардан, бірімен-бірі мәндес (синонимдес) сыңарлардан, мағыналары бір-біріне ұштас (коррелятивтес) сыңарлардан құралған болып үш топқа бөлінеді.

Қарама-қарсы (антонимдес) сыңарлардан құралған қосарлама сөз жинақтау, топтау ұғымын білдіреді. Ондай компоненттер біріне-бірі жетекші, я көмекші бола алмайды, екеуінің де қызметі бір-бірімен тең болады. Мысалы: Тұрардың қатты

құлағанына Ізбайша да қиналып, уайым жеп, ауру баланың *асты-үстіне* түсіп, ықыласын салып-ақ бақты («Жұлдыз көпір»). Әуелі істің *ақ-қарасын* ажыраталық, содан соң ұлығына дейін арызданып, алдына баралық (сонда, 48-бет).

2) Мәндес сыңарлардан қосарланған сөздер мағыналары бір-біріне жақын сыңарлардан құралады да, топтау, жинақтау ұғымдарын білдіреді. Мысалы, зәре-құт, ашу-ыза, мінез-құлық, дене-тұлға, тәлім-тәрбие, сауық-сайран, мінез-құлық сияқты қосарлама зат есімдері. Зорлық-зомбылық – күштеп қиянат жасау мағынасының баламасы. Мұнда да байлық пен қайыршылық, *зорлық-зомбылық* пен момын көнбістік күн мен түндей қатар өмір сүреді екен («Қыл көпір»). Жүдеген жүйкесі босап, *қол-аяғы* жансыздай салбырап, *дел-сал*, қамсыз халге түсті (сонда, 72-бет). *Дел-сал* – меңзендік, бейжайлық, сүлесоктық [ҚТТС, 196-бет]. Өзінің ерсі әрекетін *жуып-шайғысы* келген Таубай Ізбайша тағы тиісті (76-бет). Менде сенен басқа *дос-ағайын* жоқ (102-бет)

Компонентінің не біреуі, не екеуі де жеке-дара қолданылмайтын, мағынасы түсініксіз немесе некен-саяқтап қана қолданылатын құрамнан жасалатын қосарлама сөздер екі түрлі болады: бірінші түрі – бір сыңары ғана түсініксіз сөздер, екіншісі – екі сыңары да түсініксіз сөздер. Бір сыңары түсініксіз қосарлама сөздер Ш.Мұртаза шығармаларында жиі кездеседі. Мысалы: Әзиза де келді. Күйі әлі айтқандай мүкі-тақы, балаға ештеңе әкеле алмапты («Тамұқ»). Мүкі-тақы - түсіндірме сөздікте тапшы, жетімсіз, онша мәз емес делінген. Қызыл Жебе осқырынып, құлағын тікшитті. Болыс *жалма-жан* Қызыл Жебенің ноктасынан шап беріп ұстап алды (41-бет). *Жалма-жан* – шапшаң, жылдам, лезде [ҚТТС, 258-бет].

Табалдырықта талыстай болып, *кесе-көлденең* түсіп, қарауыл жатыр екен, ояңған жоқ көлденең түсіп, қарауыл жатыр екен, ояңған жоқ (39-бет). *Кесе-көлденең* – қарсы алдынан кес-кестеген, қиғаштаған [ҚТТС, 390-бет].

Қосарлама қос сөздерді компоненттерінің морфологиялық құрылымына және сөз таптарына қатысына қарай бөліп, оларға да өзінше тиісті сипаттама беруге болады.

1) Компоненттерінің морфологиялық құрылымына қарай, қосарлама қос сөздерді екі салаға бөлуге болады:

- а) негізгі түбірден құралған қосарлама сөздер;
- ә) туынды формалардан туған қосарлама сөздер.

Түбір сөздерден құралған қосарлама сөздерге мынадай сөздер жатады: ас-су, бала-шаға, жүн-жұрқа, өң-түс, жөн-жоба, үй-күй. Мысалы: *Өсек-аяң*. Ойдан шығарылған өтірік сөз, жалған пікір ұғымын беретін қос сөз: «...Кісіні өлердей қажытатын өсек-аяннан аулақ жүрмін». Қос сөз құрамындағы «өсек» тіркесі жеке қолданыла береді, ал «аяң» сөзі ондай дәрежеге жете алмайды. «Аян» сөзінің де жеке-дара қолданылатын кездері бар, бірақ мағына жағынан басқаша ұғымға ие болады.

Туынды формалардан (туынды түбірлерден) құралған қосарлама сөздер екі түрлі болады. Біріншісі – екі сыңары да бірдей жұрнақ жалғанған формалардан құралған, екіншісі – бір сыңарына ғана жұрнақ жалғанған формалардан құралған қосарлама сөздер. Мысалы: *Азық-түлік* комиссары Першиннің қамбасы астыққа сіресіп тұрмаған (Ш. Мұртаза). Қос сөздің алғашқысы «азық» нені білдіріп тұрғанын айтып жату артық. Өйткені оның берер мағынасы басқа түркі тілдерінде де қазақ тіліндегідей - ішіп-жейтін тамақ, солардың қоры дегенді білдіреді. Осындағы «түлік» сөзі де қазақ тілінде, кейде «төрт түлік» сияқты тіркесте кездескенімен, тек мал туралы әңгіме болғанда ғана қолданылады. «Түлік» сөзі қырғыз, сағай сияқты түркі тілдерінде жеке-дара қолданылып, біздегідей - ішім-жем, тамақ мағынасын меншіктеніп, «азық» сөзінің орнына жүреді. Сөйтіп «азық-түлік» дегеніміз бір мағынаның қайталануы, дәлірек айтқанда, түркі тілдерінде түрліше дыбысталуы болмақ.

Жалпы қос сөздер, оның ішінде қосарлама сөздер тіліміздегі негізгі грамматикалық сөз таптарын түгел қамтиды да, өздері сол сөз таптарына қатысты

болады. Үстеулердің ішінде де қосарланатындар бар. Мысалы: емін-еркін - түсіндірме сөздікте бұл қос сөздің мағынасына бір-екі анықтама берілген. Оның алғашқысы - «керегінше, мейлінше, қалауынша», екіншісі - «ешбір қағажу көрмей» бетімен, бос, киналмай» деп түсіндірілген. Мысалы, Ол келіп столдың бір шетіне *емін-еркін* жантайды (Ш. Мұртаза).

Еліктеуіш сөздердің ішінде де қосарланатын және солар арқылы туған қосарлама еліктеуіш сөздер бар. Мысалы, оларға: арбаң-ербең, абыр-сабыр, албыр-салбыр, адыр-бұдыр, апалақ-топалақ, бұрқ-сарқ, салдыр-гүлдір, қыржың-тыржың, ыржың-тыржың сияқтылар жатады. Мысалы: бал-бұл: бал-бұл жану. ... жас дидары *бал-бұл* жанып, қара көзі нұр шашып, бабына келген бүркіттей түлеп-ақ тұр (Ш. Мұртаза). Осы мысалда келтірілгендей, «бал-бұл» қос сөзі әр уақытта «жану» етістігімен ғана тіркесіп барып қолданылады.

Тарихи шығу төркінін, қалыптасу заңдылықтарын ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып топшылағанда, қосарлама қос сөздер мынадай екі жолмен дамып, қалыптасқандығын байқаймыз:

1) Қосарлама қос сөздердің бір алуаны белгілі бір төл сөзге өзге бір тілдің сөзімен мәндес немесе көршілес, бұрын-соңды белгілі қарым-қатынаста болған басқа халықтардың тілдеріндегі балама (эквивалент) сөзді жарыстыра, қосарлап қолдану машығынан туып қалыптасқан. Бірақ бұлардың ішінен кебіреулерінің жеке не екі компоненті әуелгі өз мағынасын не солғындатып, не бір сөздің құрамында ғана қолданылатын көне формаға айналған. Бұл процесте, әрине, тиісті фонетикалық құбылыстардың да өзінше маңызы болғаны күмәнсыз. Ондай сөздер Ш.Мұртаза шығармаларында да біршама қолданылған. Мысалы: Бұрынғыдай ауысып тамақ беру *абысын-ажын* арасынан кеміп кетті («Жұлдыз көпір»). *Абысын-ажын* - «Туыс, ағайынды адамдардың әйелдері» осындай қос сөз арқылы түсіндіріледі.

2) Қосарлама қос сөздердің сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің, айқындауыш мүшелердің, логикалық, интонациялық райға қарай, бірте-бірте орын жағынан да өзара орайласып, бір-бірімен үнемі жұпталып айтылып, жұпталып қолданылуына сәйкес, бірде күрделі, бірде бүтін, тұрақты сөз ретінде, бірде бір-бірінен ажырасатын бірыңғай мүшелер ретінде жұмсалу машығынан қалыптасқан. Ондай қосарлама сөздердің компоненттері тым ауыспалы болады, демек, бірде олар (қажет болған жағдайда) қос сөз құрамында қолданылса (мысалы, сау-саламат, аман-есен, әке-шеше, ұару-жарақ, іс-әрекет т.б.), бірде олар бір-бірінен ажырап дербес, жеке-дара сөз ретінде бірыңғай мүше тізбегінде өз алдына мүше ретінде қолданыла береді. Мысалы: Ұлан-байтақ - қос сөз мағынасы – көз жеткісіз кеңдікті, шетсіз шексіздікті білдіреді. Мысалы: Ел тоқ болса, екеуіне осы байлық та, ұлан-байтақ жер де жетеді («Қыл көпір»).

Сөздердің жай синтаксистік тіркесі емес, араларындағы синтаксистік қатынастарын жоғалтып, семантикалық мағынасы жағынан да, грамматикалық қызметі жағынан да тұтас бір бүтін тұлға (единица) ретінде қалыптасқан тіркес – қос сөздер. Олар тіл байлығын көрсететін арна. Мақалада қосарлама қос сөздердің шығармалардағы қолданысы мен лексика-грамматикалық сипатын анықталып, әр компонент мағынасының біртұтас семантика-грамматикалық мазмұн болып танылуы анықталды.

Әдебиет:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1972. - 90 бет.
2. Төлеуов А. Сөз таптары. – Алматы, 1982. - 124 бет.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1992. – 210 бет.
4. Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. II, III том. –Алматы: Ғылым, 1986. - 680 бет.
5. Мұртаза Ш. Жұлдыз көпір. Қыл көпір. - Алматы: Жазушы, 1991. - 463 бет.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ СУБСТАНТИВТЕНУ ЖОЛЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТУЫНДЫЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Есматова М.Т., Нургазина М.Б.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Конверсия тәсілі тілдегі сөз таптарының арасында болатын сан қилы сөз алмасуларды білдіретін процесс болып табылады да, жалпыламалық қасиетке ие болады. Ал, оның жекелеген сөз таптарындағы көрінісі жеке термин сөзбен аталады да, мысалы субстанция, адвербиализация, прономиализация және т.б., бір жағынан, конверсиялық тәсілдердің бір түрі немесе бір формасы болып табылады. Екінші жағынан, олар сол сөз табын жаңа сөздермен толықтыратын бір көз есебінде, яғни сол сөз табының сөзжасамының бір амалы, тәсілі ретінде қабылданады. Конверсиялық тәсіл арқылы сөз тудыру тілдегі сөз таптарының бір-біріне ауысуына сүйенеді. Тілдің даму барысында белгілі бір сөз таптарындағы сөздер өзінің бастапқы лексика-грамматикалық категориясынан қол үзіп, екінші бір лексика-грамматикалық категорияға ауысады.

Ғалым Ж. Сарбалаев конверсия тәсілін сөздің құрамы ешбір өзгеріске түспей, тек өзгеріс сөздің мағынасында ғана болады дейді. Сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады, тілде жаңа мағынасында қолданыла бастайды. Сөздің тек мағынасында өзгеріс болғандықтан, бұл тәсіл лексика-семантикалық тәсіл деп аталады. Бұл сөзжасамдық тәсіл көне заманнан бері қарай қызмет етіп келеді [1, 20 б.].

Қазақ тілінде зат есімнен өзге сөз таптарының бәрі субстантивтенеді, көптеледі. Субстантивтену деп әдетте сөз мағынасының заттануын, заттық тиянақтылық алуын айтады. Егер зат есім сөз не септелуге келсе, не тәуелденуге жараса, не көптік жалғауын қабылдай алса, онда бұл оның субстантивтенуге жарамдылығын көрсетеді. Демек, субстантивтенудің бірден бір белгісі – зат есім емес сөздердің жоғарыдағы жалғаулардың бірін қабылдауға қабілеттігі. Көптік жалғауы арқылы субстантивтенген сын есімдер өздері құрамы, құрылымы жағынан біркелкі болып келеді: Әр жақтың *өлгермендерін* екілендіріп, қыздырып алмақ (М. Әуезов). Тым-тырыс үйдің іші отырысты, сөз бастап сөйлесін деп *үлкендері* (Н. Ахметбеков). Әсіресе Томнан келген *оқымыстылар* жайлауда жамырай отырған ауылға өң беріп кетті (Қ. Жармағамбетов). Бұл сапар балалық шағын бірге өткізген *тұрғыластарымен* қоштасу сапары екенін енді ұққандаймын (Қ. Жармағамбетов). Өңшең жалбағай *тымақтылар* тұс-тұсынан қалың қолға қосылып кетті (І. Жансүгіров). Бізге ханның емес, *қараның*, бидің емес *бұқараның* тілегін орындайтын өкімет керек (Х. Есенжанов). *Жақсыдан* шарапат, *жаманнан* кесапат (мақал). Осы сегіз үй ішіндегі ең *бүтіні* және *үлкендеуі* – ортада тұрған жалпақтау бес қанат үй (М. Әуезов). Бұл сөйлемдердегі заттанған сын есімдердің қасына анықталушы сөздерді қойған жағдайда, қайтадан сындық сипатқа ие болып, анықтауыштық қызмет атқара алады. Мұндағы *тымақтылар*, *қараның*, *жақсыдан*, *жаманнан*, *бүтіні*, *үлкендеуі* секілді сын есімдер тұрған орнына, мағыналық ерекшелігіне қарай зат есімнің орнына қолданылып, зат есімге жалғанатын көптік, септік жалғауларын қабылдап тұр: *тымақты адамдар*, *қара халықтың*, *жақсы адамнан*, *бүтін үйі*, *үлкендеу үйі*.

Сондай-ақ, зат есімнен басқа сөз таптарының сөз құрамын өзгертпей заттанып, зат есімге көшуі де зат есімнің семантикалық тәсіл арқылы жасалуына жатады (жетісін

беру, ыстығы үлкен, ақ молайды, туысы көп, шығысы артты, айтысқа түсті, жарыста жеңді). Зат есімдердің өздерінің жасалу тәсілдеріне қарай үш түрге бөліп қарауға болады: туынды (жалаң) зат есім, күрделі зат есім және субстантив зат есім. Туынды зат есімдер жұрнақтық (морфологиялық) тәсілмен, күрделі зат есімдер аналитикалық (синтаксистік) тәсілмен, ал субстантив зат есімдер семантикалық тәсілмен жасалады. Реестрлік сөз дәрежесіне жеткен субстантивтер қазақ тілінде көп болмағанымен, кездесіп тұрады: Қолымды ұзартып тұрған *жалғызымды* алып кетем дейді ғой (Т. Сәукетаев). Ертең күн жылынғанда шіріп, *ауру* таратуы мүмкін (сонда). Күн көріп отырған *көтеремі*, осынша халықты ажалдың аузынан алып отыр (сонда). Жалғыз, ауру, көтерем сөздері сындық сипат негізінде заттық та сипат аңғартатыны белгілі.

Жығылғанға жұдырық, жығылған күреске тоймайды, *қорыққанға* қос көрінеді, *асыққан* – шайтанның ісі, *асқанға* тосқан, Қош аман бол, *алғаным*, Алаша төсек салғаным (Алпамыс батыр) дегендердегі жығыоған, қорыққан, асыққан, асқан, алған есімшелері де субстантивтер. Енді Тобықтының *жемпаздары* қасаптан да семізін, лапкениң де *қызарғанын* құртып барады (М. Әуезов). Әжем осындайда: Аяғың талды ғой, отырсайшы, *ағынан* ішемісің? – деп, шыдай алмай сары тостағанға айран құйып беретін (М. Сүндетов).

Тілде семантикалық тәсілмен жасалған күрделі субстантивтердің статусын анықтаудың едәуір қиындығы бар. Себебі олар өздерінің сырт қалпы, тұлғасы жағынан бірде синтаксистік тәсілмен жасалған күрделі зат есімдермен байланысты болып келсе, енді бір жағдайда фразеологизмдік құбылыстармен барып ұласады. Бір-бірінен табиғаты бөлек осы үш сала тіл құбылысының ара жігін кейде айырып болмайды. Мысалы: *ақсақал, бойжеткен, шолақ етек, тік бақай, қол жаулық, атқамінер, қаратаяқ, еркек кіндікті, көн етекте, күн қақты, т.б.*

Туынды субстантив зат есімдер сияқты күрделі субстантив зат есімдер де өздерінің сырт қалпы, тұлғасы жағынан, сондай-ақ қолданылуы жөнінен әр түрлі болып келеді. Олар, әдетте, кемінде екі сыңардан тұрады. Екі сыңар және атау қалпында да, жұрнақ қосылып та әр тұрпатта қолданылады. Екі сыңары да мұндай түбір түріндегі күрделі субстантив зат есімдер көбінесе жалқы есім болып келеді. Кейбірі, мысалы, мыналар: *Құлагер, Торжорға, Бозжорға, Көкбесті, Назқоңыр, Майдақоңыр, Ақкербез, Ешкіөлмес, Аласапыран* тағы осы сияқтылар.

Атау тұлғалы күрделі субстантив зат есімдер құрамы жағынан бұлай үнемі есім типті ғана болып келе бермейді. Сонымен қоса, олардың бір сыңары, көбінесе соңғысы есімше тұлғасында келіп отырады. Мысалы: қолкесер, ауыз ашар, жанкүйер, атұстар, антұрған, алтыатар, т.б. Мысалы: Мәніке Ысқақтың жалғыз *нақсүйері* боп қалған. Күрделі субстантив зат есімдер қатарында терминдік ыңғайдағы мына тәрізді біраз жасалымдарды да айтуға болады. Бұлар тілімізде, негізінен, кеңес дәуірінде қалыптасты. Кейбірі мыналар: сүтқоректілер, әскери міндеттілер, асыра сілтеушілер, бауырмен жорғалаушылар, қоян тәрізділер, шаян тәрізділер, ашатұяқтылар, буын аяқтылар, бас сүйектілер, т.б.

Бұл - өзге сөз таптарының зат есімдер тобына ауысуын білдіретін конверсиялық процесс. Қазіргі қазақ тілінде басқа сөз таптарының зат есімдер қатарына ауысуы, сөйтіп, зат есім мәнінде қолданылуы кең тараған құбылыс. Сөз таптарының ішінде субстантивация процесіне ұшырамайтыны кемде-кем. Бұл орайда, әсіресе, сын есім, сан есім, етістіктің қимыл есімі, есімше категорияларының жиі субстантивтенетіні ерекше көзге түседі. Мысалы, *көтерме, түстік, ауру, науқас, сырқат, ыстық, шала, туысқан, жасаған, жанар, қайнар, Төлеген (кісі есімі), көсеу, буаз, шалғы, қырат, дөңес* және т.б.

Басқа сөз таптарының субстантивтенуі екі түрлі болады. Оның біріншісі-уақытша субстантивтену деп аталады. Басқа сөз таптарының уақытша субстантивтенуі,

негізінен, стильге, контекске тән болып келеді. Синтаксистік қолданыс ыңғайына қарай өзге сөз таптары сөйлемде уақытша заттық мағына иеленеді. Уақытша субстантивтенген сөздер өздерінің бастапқы мағынасынан мүлдем қол үзіп кете алмайды, онда белгілі бір дәрежеде бұрынғы мағынасы сақталады. Мысалы: *Жуанды* қойып жуасты. (Абай). *Жақсыға* біткен ағайын. (Бұхар жырау). *Жаман* жақсы болмас (мақал). Білегі жуан *бірді* жығады (мақал). Есқожа үйінде отырған *үлкендер* арасындағы Бізғұтты бары (М. Әуезов). *Бірталайымен* қол алысып амандасты (Ғ. Мүсірепов). *Екіншісі* де оның жанынан тізерлей отырып, шоққа қолын созды (Х. Есенжанов). *Жүрістері* суыт емес, аттарын сипай қамшылап қатты аяң мен бүлкек итжелістен оздырған жоқ-ты (О. Бөкей). Азын-аулақ *қазақшаны* да далбарлайтын болған (М.Әуезов). Бірақ мұнай қоры өте мардымсыз, өндіруге тиімсіз болғандықтан *барлау* жұмыстары геологтар мен геофизиктер белгілеген басқа алаңдарға көшірілді (С.Өтебаев).

Синтаксистік қолданысқа байланысты қалыптасқан мұндай «уақытша субстантивтенген» лексикалар реестр сөз дәрежесіне жетпейді. Сол себепті олар лингвистикалық сөздіктерде дербес жеке реестр сөз ретінде берілмейді. Сөйлем құрамында ондай кезеңдік заттың мағына алған субстантивтерді «контекстік немесе стильдік субстантивтер» деп атайды [2, 27 б.].

Өзге сөз таптарының субстантивтенуінің екінші түрі – толық субстантивтену болып табылады. Толық субстантивтенудің барысында басқа категорияларға тән сөздер өздерінің сөз табынан біржола қол үзіп, зат есімдер қатарына түпкілікті ауысады да оның құрамын жана лексемалармен толықтырады. Толық субстантивтенген сөздер сол тілде сөйлейтін халық үшін зат есім болып танылады да, жалпыхалықтық сипат алады. Ондай субстантивтер, әдетте, реестр сөз дәрежесіне жеткен деп саналады, әрі олар түрлі лингвистикалық сөздіктерде зат есім сөз деп көрсетіледі. Мысалы, қазіргі ана тіліміздегі туысқан, жасаған, жаратқан, ата, бата, бай, кедей, көсеу, безеу, ауру, шалғы, шапқы, дөнес, қырат, антұрған сықылды толып жатқан арғы негізі есімше, қимыл есім, сын есім болып келетін сөздер, осы толық субстантивтенудің айқын дәлелі бола алады. Бұлар қазіргі кезде өздерінің бұрынғы категорияларынан мүлдем қол үзіп, зат есімдер тобына біржола ауысқан.

Жалпы субстантивтену немесе заттану процесі барлық тілде орын алған. Сонда субстантивтену қазақ тіл білімінде сын есім, сан есім, есімдіктің кейбір түрлері, есімше, үстеу сөз таптарына тән болып келеді.

Сын есім, сан есім, есімдік, есімше, үстеу, т.б. сөз таптарының заттану жағы бірдей емес. Егер сын есім, сан есім, есімдік, есімшелер заттануға бейім болса, үстеулерде бұл процесс аздау.

Жалпы жоғарыдағы сөз таптарының заттануы-үнемі анықтағыштық қатынаста жұмсалатын сөздердің анықталатын заттарының түсіп қалып, олардың сол түсіп қалған зат есімдердің орнына жұмсалуы. Бұл жерде мынаны да ескерген жөн: жалпы субстантивтенетін бұл сөз таптары осы заттану арқылы ғана басыңқылық қызметінде жұмсалады. Сонда анықтауыш сөзді керек ететін зат есімдерге қоса енді анықтауыш қызметін қажет ететін тағы да субстантивті сөз таптары пайда болады. Мұның өзінен анықтауыш сөзді керек ететін сөз таптарының аясының кеңейгендігін көруге болады.

Сын есімдер заттанған кезде нөлдік, көптік, тәуелдік және септік жалғауда келуі арқылы заттық мәнге ие болады.

Шығармаларда басыңқы сыңар сапалық сын есімдер арқылы нөлдік тұлғада жұмсалады.

1. Сапалық сын есім мен сапалық сын есім арқылы субстантивтенген тіркестер: Жаңа ғана аспандай қарап, көз қиығын салмай тұрған *асқақ сұлу* қасынан ұзай бергенде, күлім қағып, қайтадан өзіне шақырғандай (Ә. Кекілбаев). Ас үйдің есігіне

тақау столдағы *арық қара* орнынан атып тұрды Ханымның төркіні тек мал жиғанына мәз *сасық бай* емес-ті (Ә. Кекілбаев) Осы сөйлемдерде *сұлу, қара, бай* сөздері заттанған сын есімдерінде *асқақ, сасық, арық* сын есімдермен қабыса байланысқан сөз тіркестерінен құралған.

Қосарлы сапалық сын есім мен сапалық сын есім арқылы: Алдағы *ақ боз қара* үзе түсті, баран құрықтасқан жерге келді (Ә.Кекілбаев). *Жіп-жіңішке қара көк* теңізге тіреп кіріп жатқан пышақтың жүзіндей түбекке беттеді (сонда).

Модаль сөз бен есімшенің тіркесуі арқылы: Көк қойнауадағы *көп қарайған* айқындала бастады (Ә. Кекілбаев).

Қатыстық сын есім мен сапалық сын есімдер:

а) -ты, -ті жұрнақты қатыстық сын есім мен сапалық сын есім арқылы: Алғашқы сөйлеген *көзілдірікті қара* қайта шығып, біреулердің атақтарын айтып, шақыра бастады (Ә.Кекілбаев). *Денелі сары* кішкене көгілдір көздері күлімдеп, әр сөзінің дәмін алып тұрғандай, ылғи жай сөйлейді (сонда).

ә) -сыз, -сіз жұрнақтары арқылы жасалған қатыстық сын есім мен сапалақ сын есім арқылы: *Оспадарсыз батыр* бұның жүзінен ашу аңғарғандай, мұның төсегіне өңмендеп келіп қалған жерінен шегіншектеп, есікке қарай беттеді (Ә. Кекілбаев).

2. Есімше бағыныңқылы сыңар мен сапалық сын есім арқылы жасалады: *Ұялған қорқақ* батыр болады (Ә. Кекілбаев).

3. Сан есім мен -ты, -ті жұрнақты қатыстық сын есім арқылы: Қасында салпаң құлақ *төрт аяқты* да шапқылап келеді (Ә. Кекілбаев). Бір күні қапталдағы көк төбеден *екі атты* қылт ете түсті (сонда). Бірақ олар да бұдан атақты билеуші екен деп емес, көп *екі аяқты* екен деп қорқады.

Күрделі субстантивтердің бұлардан басқа құрамдағысы да кездеседі, олар ара-тұра қос сөздерден жасалады: Дәл осы сәтте *алыс-жақынын* қапысыз таныған қалың бұқара басқа бір шешімге тоқтауға тиіс (М. Мағауин). Қаматай маған арнап *жиган-тергенін* жұмсап, *ауыл-үйдегілердің* басын қосып, шағындау той жасады (Ж. Жұмаханов). *Арғы-бергіні* кезіп, арқадан түк таба алмай, босқа болдырып, сандалақтап барады (Ғ.Мүсірепов).

Сонымен қатар, есептік сан есімдер контексте субстантивтенеді. Бірақ ел құлағы - *елу* (С. Мұқанов). «*Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар* туады» деген мақал бар еді (С. Мұқанов).

Жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі сөз тіркестерінің бәрі қабыса байланысқан. Субстантивтену процесі басыңқы тұлғада әсіресе сын есім және есімше формалы етістікте көбірек кездесетініне көз жеткіздік. Тілден тыс ешқандай грамматикалық құбылыс болмайтыны сияқты, тілдегі сөздерден тыс грамматикалық категориялар да өмір сүре алмақ емес.

Қорыта айтқанда, тілдің сөздік құрамындағы сөздер өзгермейтін, белгілі бір сөз таптарына байланып, қатып қалған нәрсе емес. Тілдің тарихи даму барысында олар үнемі үздіксіз қозғалыста болып, бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысып, өздерінің мәні мен қызметін өзгертіп отырады.

Әдебиет:

1. Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері: Оқу құрал. – Алматы: Арыс, 2002. – 152 бет.
2. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. - 368 бет.
3. Мүсірепов Ғ. Оянған өлке. – Алматы: Жазушы, 1989. - 483 бет.
4. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. – Алматы: Жазушы, 1992. - 496 бет.

САПА МӘНІН ТУДЫРАТЫН СӨЗ ФОРМАЛАР

Есматова М.Т., Сапарова Ж.Ж.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Адамдар арасындағы түрлі қарым-қатынасқа байланысты туатын сан-алуан мәндегі көңіл-күй, ризалық, үлкенге құрмет, сый, ілтипат білдіру, жақсы көру, кішіні еркелету сияқты адамның ішкі сезімін білдіретін реңк мәнді жұрнақтар зат есім сөздердің өзіне жалғанып, оның лексикалық мағынасын түрлендіреді. Лексикалық мағынаның түрленуі жалпы тіл білімінде де сөзжасамға жатады. Оны орыс тіл білімінде түрлендірілген (модифицированное) сөзжасамдық мағына деп атаған.

Сын есімнен туынды сын есім жасайтын да бірнеше жұрнақтар бар, олардың семантикасы да өзгеше, сондықтан да мектеп грамматикасында бұл жұрнақтарды салыстырмалы шырай жасайтын формалардың бір саласы есебінде қарайды. А.Ысқақов –*ғыл, -қыл, -ғылт, -ғылтым, -шыл, -ілдір, -аң, -қай, -ша, -ше* жұрнақтарын салыстырмалы шырай көрсеткіштеріне жатқызады, «...осы жұрнақтар сынның бәсең дәрежесін еш салыстырусыз көрсетеді». Ол қосымшаға –*ғыл, -ғылт, -ғылтым, шылтым, -аң, -қай, -ғыш* жатқызылды. *Көкшіл, қоңырқай* сөздері сол сияқты көк, қоңыр, сөздерінің үстеме мағынасы тәрізді көрінеді. Осыған қарап, қаңырқай сөздерді түркологиялық еңбектерде, оқулықтарда грамматикалық форма (жалпы грамматикалық мағына) деп түсіндіреді [1, 56 б.].

Э.В.Севортян: «Словоизменительную форму можно образовать от любой единицы данной части речи, а словообразовательная форма не универсальна», - дейді. Сын есімнің шырайлары деп топшылау, онда жалпылық сипат бар [2, 30 б.]. Сынның өзінде де барлығына емес, екі-үш түске ғана. Мәселен, –ғыш тек сары түсіне, –қай тек қоңыр, –ілдір тек көк түсіне, –ғылт сары, боз, сұр түстеріне ғана жалғанады, –шыл, –шіл кез-келген сапа сындарына жалғана бермейді, екі ғана түске жалғанады (көкшіл, ақшыл). Дұрысында да үш-төрт сөздің мағыналық және тұлғалық ерекшеліктеріне қарап, грамматикалық формаға жатқызатын болса, грамматикалық форманың ұшы-қиырын табу мүмкін болмас еді. Сондықтан да сөз тудырушы аффикстердің белгісін тек сөз мағынасын өзгертуден ғана іздемей, басқа да белгілеріне сүйену қажет. Сөз тудырушы аффикстердің сондай екінші белгісі – олар қосымшалы түбірге ұйықты болатын негіз сөздерге таңдап жалғанады, яғни сөз тудырушы аффикстер кез-келген сөзге жалғана бермейді. Мысалы: бозғылт – ақ-ғылт демей, оған –шылт, -шыл жалғанады, яғни бір сапаның әр түрлі қасиетін білдіру үшін. Сөз тудырушы аффикстің өзіндік тағы бір белгісі – ол жалғанған туынды түбір сөз белгілі бір сөз тобына жататын лексикалық бүтін болып қалыптасады да, сөздік құрамға енеді. Қазақ тілі грамматикасындағы жоғарыда *сарғыш, ақшыл, қоңырқай* сөздерінің құрамындағы –ғыш, -шыл, -қай қосымшаларын бір деңгейде қарап, сөз тудырушы қосымшаға жатқызады. Сырт қарағанда, –ғыш, -шыл, -қай, –ілдір, -аң қосымшалары жалғанған сөзінің ішкі мазмұнын өзгертпей, тек грамматикалық мағына үстеп тұрған тәрізді көрінеді. Шын мәнінде бұлар сөз тудырушы қосымшаға жатады да, осы бозаң, көгілдір, қорыңша, қоңырқай сөздерді лексикалық бүтінге жататын туынды түбір сөздер. Олай дейтініміз, біріншіден, –*ғыш, -қай, -аң, -ша* қосымшалары бірді-екілі сөздің ғана құрамында кездеседі. Ал грамматикады форма тудырушы (сөз түрлендіруші және форма тудырушы) қосымшаларының басты бір белгісі – ол бір ғана сөзбен шектелмейді, бір сөз табын немесе сөз табының белгілі бір тобын түгел қамтып,

грамматикалық абстракция жасайды. Мысалы: -рақ, -лау қосымшалары сапалық сын есімдерді түгел қамтитын шырай формасының грамматикалық көрсеткіштері. Яғни шырай формалары – грамматикалық абстракция. Екіншіден, жалпы тіл білімі қағидасы бойынша, бір категорияға жататын грамматикалық формалар бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Мысалы, септік формаларының қосымшалары бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Жіктік, тәуелдік, көсемше, есімше категориясына жататын жеке грамматикалық формаларының қосымшалары да бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Ал *сарғыш, ақшыл, қоңырқай* сөздерін сарғыштау, ақшылырақ, қаңырқалау деп шырай формаларымен түрлендіруге болады. Олай болса, -ғыш, -шыл, -қай, -аң қосымшаларын форма тудырушы қосымша деп тану дұрыс емес. Бұлар – сөзжасамдық қосымшалар.

Сөзжасамдық жұрнақтар үш түрлі шартқа жауап беретін болады. Біріншіден, жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертіп, жаңа мағыналы туынды түбір сөзге айналдырады. Екіншіден, сөзжасамдық жұрнақтар туынды түбір сөзге ұйытқы болатын сөздерге талғап жалғанады. Олар кез келген сөзге және грамматикалық формаға жалғанбайды. Үшіншіден, сөзжасамдық жұрнақ жалғанған туынды түбір сөз белгілі бір сөз табына тән түсіндірмелі және екі тілдік сөздіктерде қолданылады. Қазақ тіліндегі туынды сын есімдері *сарғылт, бозғылт, қызғылт* сөздерді бар, ал қоңырғылт, күреңғылт сөздер жоқ. Себебі, олар қоңырқай, күреңсе туынды сын есімді болып қолданылып, тудырушы жұрнағы –қай, -се.

Орыс тілінде *сероватый, беловатый* дегендер шырайға жатпайды, ол сапаның толық еместігін (неполноту качества) ғана көрсететін белгілер болып қана есептеледі. Қазақ тіліндегі осы жұрнақтар да сапаның толық еместігін ғана білдіреді. Мұнда жеке адамның өзіндік түсінігі, алған әсері (впечатление) бар деу керек сияқты. Мұнда заттың түсі сол сияқты бір түспен контексте салыстырылып барып айтылып тұрған жоқ, демек мұнда салыстыру жоқ.

1) *Бұрынғы қоңырқай даланың кеудесі кктеріліп, Жайықтың екі бетіне де зәулім үйлер орнап қалыпты* (Ғ. Мүсірепов).

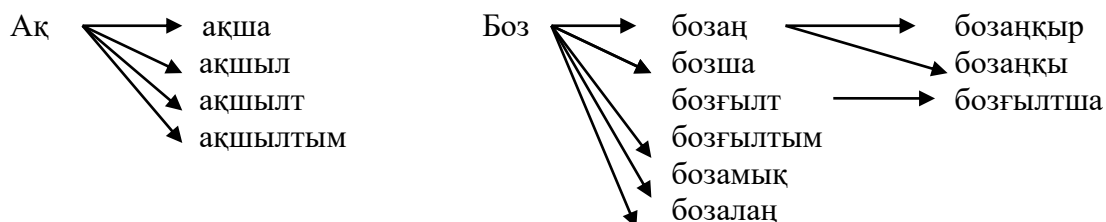
2) *Оның көкшіл көзі аязды күнгі жұлдыздай лезде шақырайып кетті* (Ә. Әбішев).

3) *Жұқалаң жүзі жел үрген жалтыр судай қозғалып келеді* (Ғ. Мұстафин).

4) *Сұрғылт тұман дым бүркіп, барқыт беишет сулайды* (Абай).

Осы мысалдардағы *көкшіл, қоңырқай, жұқалан, сұрғылт* дегендер конкретті заттардың түсі, белгі қасиеттерін білдіріп тұрған туынды сын есімдер.

Тіл өзінің ұзақ тарихы даму процесінде түр-түс атауларының белгілі бір жүйесін құрып және түр-түске қатысты лексикамызды сөзжасам арқылы ылғи толықтырып, байытып отырады. Осының нәтижесінде тілдік қорымызда тұлғалық және мағыналық жағынан неше түрлі сөздер мен сөз тіркестері дүниеге келіп, атау ретінде қалыптасып, қолданылы бастайды. Сын есімнен жасалған туынды сын есімдер түр-түстің бірнеше реңкін анықтайды. Кейде бір туынды сынның өзі қосалқы реңктерді білдіруі де мүмкін. Түр-түсті атайтын сын есімдерге табиғат, адам, мал, хайуанат, деректі, дерексіз зат т.б. анықтайтын сөздер жатады. Мысалы:

Сын есімдерде -қыл, -ғыл, -ша, -ше, -аң, -ең, -ғылт, -гілт т.б. кездесетін қосымшалар тілімізде бүгінгі жеке-дара тұрып, жаңа сөз жасау процесіне онша

қатыспаса да, олардың сын есімнің әр түрлі түстерін жасауда қолданылып, сөз тудырушылық қызмет атқаратынын аңғартуға болады [2, 50 б.].

Мысалы, *сарғыш, бозғыш, қызғыш, сұрғыш* деген формалар *-ғыш* жұрнағы арқылы *сары, боз, қыз(ыл), сұр* деген түбірлерден жасаған. Ал, *бозғыл, қызғыл, сұрғыл, құқыл, қатқыл, қышқыл* деген сөздер *-ғыл / -қыл* жұрнағы арқылы жасалған; осы сөздердің бәріне де әуелі *-т* жұрнағын (*бозғылт, сұрғылт*), одан кейін *-ым* жұрнағын тіркеп (*сарғылтым, қызғылтым*) жаңа формалар жасайды. Мысалы:

1) **Дымқыл** шалғынның арасында, **бозғыл** тұманның ішінде барлаушы бала да көрінбейді (В. Катаев).

2) Жігіттің **сұрғылти** жүдеу жүзі енді **көкшіл** тартқан сияқты (С. Мұқанов).

Өзге қосымшаларға қарағанда, жаңа формалар тудыру жағынан *-ша, -ше, -аң, -ең, -ң* жұрнақтары, әжетпәуір құнарлы *-ша, -ше* жұрнағы кейбір сапалық сын есімдерге еркін жалғана береді (*ақша, сарыша, көкше, қызылша, сұрша, семізше, т.б.*). Бірақ бұл жұрнақ сын есімнің өзге түрленетін бәріне жалғанбайды, бұл жұрнақ жалғанған сын есімнен сапаның олқы екені түсінілумен қатар, оған кішірею, бәсеңдеу реңі жамалғаны да білінеді:

1) Ақ үйдің оң жағында кішірек **қоңырша** үйі, сол жағында **қараша** үйі тұр (Ғ. Мұстафин).

2) **Ақша** қар, **көкше** мұздар шағылысып, гажайып бір суреттей жарқындасады (А. Тоқмамбетов).

3) **Биікше** тастық төбенің басында кешкі ауылдың тірлік тынысын тыңдап Абай отыр (М. Әуезов).

Осы сөйлемдердегі *қоңырша, қараша, ақша, көкше* деген сөздерден атанған түстердің толық емес, жетімсіз екенін аңғарсақ, *биікше* деген сөзден тастық биік емес, шағын я сәл биік екенін бағдарлаймыз [3, 116.]. Сын есімге жалғанып, сапаның я белгінің жетімсіздігін білдіретін осы жұрнақтың мағынасы мен қызметінде зет есімге тән *-ша, -ше* жұрнағына ұқсастық та, құрылымдастық та бар. Бұл ерекшелік, мысалы, *құдаша, бөлімше, құнанша, күрекше, кітапша, құрықша* деген зат есімдер мен *биікше, толықша, семізше, ұзынша, қызылша, тікшеш* деген сын есімдерді салыстырғанда, айқын біліне қалады.

Сапа-сынның әлсіздігін, бәсеңдігін көрсететін аффикстің бірі *-ша, -ше: сезімше, толықша, арықша, ұзынша, қысқаша, сұрша, т.б.* осы тұлғада, осы мәнде зат есімдер құрамында да кездеседі: *құрықша, таяқша, құманша, кітапша, т.б.*

Қосымшалардың грамматикалық абстракция жасауының критерийлері (Маманов пікірі негізінде):

1) Грамматикалық абстракция жасау үшін бұл қосымшалар бір сөз табына немесе сөз табының бір тобына я болмаса бірнеше сөз табына талғамай жалғануы тиіс. Өйткені жалғаулардың сипиты ерекшелігінің өзі абстракттілі грамматикалық мағына тудыру болып табылады. Ал олардың сөз мағынасын өзгертуі я өзгертпеуі (лексикалық ерекшелігі) морфологиялық тұрғыдан басты көрсеткіш емес.

Жоғарыда келтірілген қосымшалар *-ғыш, -қыш, -гіш, -шыл, -шіл, -ша, -ше, -ң, -аң, -ең* санаулы ғана сөздерге жалғанады, қолданыс жиілігі төмен, сондықтан грамматикалық абстракция мен шырай категориясын жасауға қатысы алмайды.

2) Жалпы тіл заңдылықтарына сүйенсік, бір я болмаса ұқсас грамматикалық мағынаны тудыратын грамматикалық тұлғалар бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Ал бірінің үстіне бір жалғану – сөз түрлендіруші есім, сөз тудырушы қосымшалардың ең басты сипаттарының бірі. Енді мынаған көңіл аударып көрелік, *-ғыш, -гіш, -ғылт, -шыл* тұлғалы сөздер түрлене береді және түрленгенде өзі шырай тұлғасында тұрып тағы да шырай тұлғалы қосымшалардың қабылдай береді.

Мысалы: *сарғыштау, қызғылттау, сарғышырақ, т.б.* Ұқсас сындық мағына тудыратын екі бірдей қосымша бірінен кейін бірі жалғанып тұр, яғни грамматикалық тұлғаның басты белгілерінің бірі сақталмайды. Бірақ жаңа мағыналы сөз де тудырып тұрған жоқ, тек айқындықты я солғындықты білдірмейді.

Тіл білімінде грамматикалық көрсеткіштер жөнінде әбден орнытқан, барлық ғалымдарға ортақ мынадай теория бар: грамматикалық көрсеткіштер белгілі бір топтағы сөздерге талғамай түгел жалғана береді, орыс тілінде оны «тотальное употребление грамматических показателей» дейді. Мәселен, септік жалғауын алсақ, ол зат есім атаулыға жалғана береді, жедел өткен шақ жұрнағын алсақ, ол да етістік талғамайды, етістіктің болымсыздық жұрнағын алсақ, ол да етістік талғамай жалғанып қолданылады. Міне, бұл грамматикалық категориялардың көрсеткіштерінің қолданылу заңдылығы. Ал, шырай көрсеткіші саналып жүрген –ғыл, -ғылым, -ғыш, -шыл, -шілтім т.б. осы топтағы жұрнақтарда бұл қасиет жоқ. Олар бірлі-жарым сөздерге ғана жалғанады. Қорыта айтқанда, бұл жұрнақтар – түстің түрлі реңкінің атауларын білдіретін тілдік бірліктер, сондықтан олар шырай көрсеткіштерінен шығарылды.

Сын есімнің барлығы бірдей шырай тұлғасымен түрленбейді, яғни кез-келген сын есімге шырай тұлғалары жалғанбайды. Оқулықтарда көрсетіліп жүргендей, сын есімнің шырай тұлғалары сапалық сын есімдерге жалғанады. Тіптен сапалық сын есімдерге де шырай жұрнақтарының бәрі бірдей жалғана бермейді. Мысалы, "көк" деген сын есімге "*шіл*" жұрнағын қосып, "*көкшіл*" деп, шырай мағынасы жасалса, "жасыл" деген сөзге "*шыл*" жұрнағын қосып, "*жасылшыл*" деуге болмайды. Немесе *сарғыш* дегендегі *ғыш* жұрнағы қызыл, көк, жасыл сын есімдеріне қосылмайды. Олай болса, шырай жұрнақтары өздерінің еншісіне тиген, белгілі сөздерге жалғана алады. Бұл - қазақ тіліндегі сын есім шырайының ерекшелігі болып табылады [4, 93б.].

Кейбір сын есімдерге *-дақ, -дек, -тақ, -тек* аффиксі жалғанып, сапаның бәсеңдігін, толық еместігін білдіреді: *жеңілтек т.б.* Осы аффикс, сонымен қатар, зат есімдерді сын есімге айналдыру тәсілі болып та жұмсалады: *құмдақ, тастақ, мұздақ, т.б.* бұлардың түбірі - *құм, шаң, тас, мұз* - зат есімдер. –*Дық* жұрнақжұрнағы зат есім түбірге «соған ұқсас, сол сияқты» мәнін үстейді. Бұл жерде тағы да сапаның бәсеңдігі, жетімсіздігі көрінеді.

Сонымен, жалпы тіл заңдылықтарына сүйенік, бір я болмаса ұқсас грамматикалық мағынаны тудыратын грамматикалық тұлғалар бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Ал бірінің үстіне бір жалғану – сөз түрлендіруші есім, сөз тудырушы қосымшалардың ең басты сипаттарының бірі. Енді мынаған көңіл аударып көрелік, - *ғыш, -гіш, -ғылт, -шыл* тұлғалы сөздер түрлене береді және түрленгенде өзі шырай тұлғасында тұрып тағы да шырай тұлғалы қосымшалардың қабылдай береді. Жалпы тіл заңдылықтарына сүйенік, бір я болмаса ұқсас грамматикалық мағынаны тудыратын грамматикалық тұлғалар бірінің үстіне бірі жалғанбайды. Ал бірінің үстіне бірінің жалғануы – сөз түрлендіруші есім, сөз тудырушы қосымшалардың ең басты сипаттарының бірі.

Әдебиет:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Есматова М. Сөзжасамның теориялық мәселелері: оқу құралы. – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2008. – 84 б.
3. Аққоз Ә. Сапалық сын есімдердің семантикасы және жүйесі. // филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 64 б.
4. Профессор Ы.Е. Маманов шырай категориясы туралы // Тілтаным. №3, 2002, 88-95 б.

СӘКЕН ЖҮНІСОВТИҢ СУРЕТКЕРЛІК КЕЛБЕТІ

Жәмбек С.Н.

(Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау МУ)

Есмуканова С.А.

(М.Қозыбаева атындағы СҚМУ)

Көнеден жеткен халқымыздың асыл мұрасы эпикалық мол мұраларымыз кейіннен тасқынды судай ақын-жыраулар поэзиясына ұласты да, ХІХ ғасырдың екінші ширегінде ұлттық рухани аңсарларын ұлы Абай негіздеген жаңаша сападағы әдебиетке ауысты. Кемел бітімді қазақтың жазбаша әдебиеті ХХ ғасырдың басынан осы ғасырдың аяғына дейін көркемдік дамудың эволюциялық процесін басынан кешірді. Осы толықсып-жетілу, кемелдену, көркею процесінде қазақ әдебиетінің алдынан дәуірдің талай алмағайып бұралаң-бұлттарысы, асу бермес өткелі мен шың-құздары, ылдиы мен өрі, еңісі мен биігі кездесті. Уақыттың алапат мінезі, замана бұрқағы бұршақтай соғып, кемелденуге бет алған талай тағдырларды солдырып тастады. Бірақ, тәңірдің алқауымен, ғайыптан тайып, құдыреті күшті жаратқанның шапағатының арқасында қазақ әдебиеті өзінің көркемдік даму бағдарынан жаңыла қойған жоқ. Әдебиет дамуында сойқанды жылдардың желбуаз ұрандары да, коммунизм иллюзиясына бөленген әсіре тапшылық гөй-гөйлерде болмай қалған жоқ. Бірақ, уақыттың ұлы тегеуріні бәрін де өз жөніне қойды. Тізесіне салды. Қытымыр саясаттың қиянтұрыс мінезі біркүнгідей болмай үрген көбіктей жоғалып, құрдымға сіңді.

Қазақ санасындағы еркіндік, тәуелсіз рух, адамгершілік ұстындары туған әдебиетіміздің қанша рет қыл тамаққа келсе де, рухани тінінің әуірімімен үзілмей үміт шырағы боп алға ұмсындырған алтын тұғырының жоғалмауынан деп білгеніміз ләзім. Тоталитарлық қоғамның тар шеңберінде қыстыққан, шерменде күй кешіп ширыққан көркем сөзіміздің талайсыз тағдырына үміт шырағындай болып, үміт соқпағының сүрлеуіне бағыттаған алпысыншы жылдардың жылымығы келді. Бұл жылымық алтын күректің желіндей еркіндікті аңсаған өнер бітіміне үлкен леп әкелді.

Қаңси бастаған тамырларға қан жүгірді. Әдебиеттің тақырыптық-идеялық өрісі кеңіді. Тар идеялық өрістен адамзатық құндылықтарға бет бұрды. Рухани аңсарлар толыға түсті. Кешегі атылған, асылған, айдалған ағалардың орнына өртеңге шыққан өскіндей жас толқын келді. Бұл-тегеурінді де қуатты буын еді. Балалық шақтарының қызығын алапат соғыс жалмаған, балалығы ұрланған көкірегі шерлі, қамкөңіл ұрпақ еді. Сондықтан да болар бұлардың рухани бітімі толымдырақ, қуатты өскін еді.

Бұлар әдебиетіміздегі алыптар тобы атанған кешегі Ахмет, Мыржақып, Жүсіпбек, Мағжан, Сәкен, Бейімбет, Илияс, Сәбит, Мұхтар, Ғабит Ғабидендердің өз дәуіріне сай жаңаша сипатпен толыққан, жаңғырған, кемелденген, өскен рухани ізбасрлары еді. Қазіргі дәуірдегі қазақ әдебиетінің асылы да бары да нары да осылар екендігін халайықтың жүрегіне сіңіріп, әсіресе ауыз толтырып айтуымыз керек секілді.

Бірінен-бірі қадам оздырмай, жарыса шыққан, таласа шыққан бұл талантты топ қазіргі әдебиетіміздің жарқын жұлдыздары Тәкен Әлімқұлов, Қалихан Ысқақов, Сәкен Жүнісов, Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбаев, Сайын Мұратбеков, Әкім Тарази, қабдеш Жұмаділов, Рамазан Тоқтаров, Төлен Әбдіков, Асқар Сүлейменов, Дулат Исабеков, Оралхан Бөкеевтар еді.

Қазақ әдебиетінің дара бітімді, әрқайсысының өзіндік айтар сөзі, жеткізер үні бар сараланған жүйріктерінің арасында өзіндік мәнері мен шығармашылық ерекшелігі

менмұндалап тұратын қызулы да сезімтал шыншыл сипаттағы талғампаз суреткер Сәкен Жүнісовтың шығармашылық болмасы туған мекені Көкшетаудай асқақ, Оқжетпестей дара, оқшау көзге шалынады. Есімі де шығармалары да халық арасында аңызға айнала бастаған текті де мінезді жазушы.

Өмір сырын тереңнен қамтитын зерделі суреткер. Қара орман қалың жұрты еркелетіп Сәкен сері атаған, қазақтың қабырғалы жазушыларының бірі, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері, Қазақстанның халық жазушысы Сәкен Жүнісов азабы да рахаты да мол шығармашылық еңбектің шыңына шыққан бақытты жазушы.

Кемелденген қазақ прозасының маңдайалды шығармалары қатарындағы жазушының «Жапандағы жалғыз үй» романы «Ақан сері» роман дилогиясы, «Аманай мен Заманай» хикаяты оқырман қауымнан жылы қолдау тауып, үлкен әсерге бөлеген шынайы халықтық туындыларға айналды. Суреткер мерейі де осы халықтық туындыларымен биіктей түседі. Өнердің ізгі бәсекесінде өзгелерден құрық оздырады. Көркемөнердің нәзік талғамы мен қатал сұрыптауынан жарқырай түлеп, өз оқырмандарының жүрегіне кеңінен жол тапты.

Сондықтан да Сәкен Жүнісов өз оқырмандарының ықылас-мейіріне бөленген шын мәніндегі халық жазушы деп танығанымыз абзал.

Жазушы қаламынан туындаған дүниелердегі көркем образ , стиль, тіл, жанр, композициялық шеберлік деген мәселелер жеке-жеке арнайы зерттеуді қажет етеді. Аталмыш мәселелер бүгінгі таңда әдебиет анушы-зерттеушілер тарапынан зерттелу үстінде. Болашақта бұл өрелі іс әрі қарай жалғасын таба беретініне кәміл сенеміз.

Бізде өз тарапымыздан көркемдік стиль даралығын, жазушы шеберлігін айқындайтын пейзаждық суреттеулер мен адам образын шынайы да терең танытуда, ашуда қолданылатын бірер портрет-штрихқа тоқтала кетсек.

Табиғат суретінің нәзік те шынайы болмысын жазушы қаламы төмендегідей өрнектепті: «Бағанадағыдай емес түн қараңғылығы бірте-бірте қоюлана түскен. Шығыс жақ беттегі жұлдыздар жоғалып, көк жиектен ауыр қара бұлттың ірі тұлғасы көрінді. Әлден уақытта алыстан күн күркіреді де нажағай оты әлсіз ғана жарқ етті. Халел ентелеп басып жүріп келеді. Жабғы таудың арасында бұғып жатқан бозторғай тап үстінен адам келіп қалғанда үркіп, пыр етіп ұшады. Халел селк етіп қалшып тұрып қалады да, аз уақыт тың тыңдап, тағы да әрмен қарай жүре береді.

Айыр өркешті Қызымшекте жақындаған сайын сорайып, түн қараңғылығында бұрыңғыдан бетер состиып биіктей берді. Жауын бұлтты оның иығына жасырынды. Биік шоқының тұсына іліп қойған қап-қара киіз тәрізді. Әлде кім шақпақ тас жарқылдатқандай Қызымшектің ершігінде әлсін-әлсін от ойнайды. Ол кезде қос арнаға жан біткендей діріл қағады. Аздан соң түн ішінде бозамық тартып жатқан бетегелі жер түнеріп бері, жылжыған қою бұлтпен астасып, тұтасып кетті. Қалың жыртындыға тірелген Халел тұра қалып тың тыңдады. Арғы беттен талып естілген трактор үнінен басқа ештеңе құлаққа шалынбайды. Оң жақ бүйірдегі бір түп көденің түбінен жалғыз бөдене «бытпылдақ, бытпылдақ-деп екі-үш рет тақылдады да тым-тырыс тына қалды. Алыста күн жарқылдады» [1, 82 б.]. Апырмай дейсіз сізде, шегіңізді тартып, осының бәріне кейіпкер Халел емес, өзіңізді куә боғандай, шынында да ауа дымқыл тартып, мұрныңызға жаңбыр иісі келгендей ме қалай?! Құлағыңызға жел суылдап, шөп сыбдыры естілгендей. Тап жаныңыздан бозторғай үркіп пыр етіп ұша жөнелгендей, «бытпылдақ қаққан бөдене үні, найзағайдың жарқылы Қыземшектің биігінде әлдекімнің шақпақ тас жарқылдатқандай әсер беруі сізді тіпті еліктіріп өзгеше бір дүниенің қойнауына енгізіп жібергендей. Жауын бұлттының биік шоқының тұсына іліп қойған қап-қара құрым киіз тәрізді көрінуіне не айтасыз?!»

Алыстағы күннің жарқылы, найзағай отының әлсіз жарқ ете қалуы, ақырған арыстандай алыстан талып жеткен күннің күркірі осылардың бәрі-бәрі сізге таныс бір

аяулы дүниедей! Әлде бір қимас сезіміңізді оятқандай. Көз алдыңызға қазақ даласының өзіне ғана тән бояуы, өзіндік ерекшелігі келгендей болады. Сіздің қимас сезімдеріңізді оятып, көз алдыңызға аяулы сурет туғызып тұрған да осы қазақ даласына деген ішкі бір сағыныш екенін пайымдайсыз. Міне, өнер мен өмірді астастырып, тұтастырып жіберген сөз сиқыры, қалам құдыреті деген осы! Жүнісов қаламының көркемдік қуаты да осындай ерекшеліктерден нәр алады.

Адам образын беруде оның ішкі жан-дүниесін жарқырата ашып, жеткізуде, сезім күйін беруде портрет тәсілінің орны ерекше. С. Жүнісовте кейіпкер характерін сомдауда портрет тәсілін жете меңгерген. Қаламгер портре жасаудың шеңбері.

А.В. Чичерин былай деп жазады: «Движение, идущее внутрь весьма запутанной души человеческой, начатое с портрета, составляет основу характеров и их столкновений» [2, 137 б.].

Мысалға «Ақан сері» романының басты кейіпкері Ақанның Құлагердей қанатты серігінің айрылған кездегі психологиялық хал-ахуалын мынадай портреттік штрих-деталдар арқылы жеткізген: «...Ақанның арқасынан мұздай тер шып-шып шықты. Кең жазық мандайында бөрткен тер маржандай мөлдіреп, тынысы тарылып, кешкі таза ауа жетпей барады... Сары аттың үстіндегі Ақан көзі қарауытып, теңселіп кетті. Түк көрмей, түк естімей, көзінің алды бұлдырап, тұнып барады».

Заманның соқтықпалы-соқпақты қысталаң мінезінен рухани тұрғыда әбден шаршаған, салыққан Ақанның ішкі жан-күйзелісін психологиялық тұрғыда былай беріледі: «Бұл күні Ақанның түсі келмеді. Ұйықтамағандікі ме, ... екі көзі қанталап, өңі қуарып, қос ішінде шалқасынан түсіп жатып алды. Көзі ілініп ұйықтамайды да, тек дөңбекшіп, анда-санда, күрсінетін сияқты».

С. Жүнісов – санқырлы қаламгер. Шығармашылық жолын балалар жазушысы болып бастаған ол бұл тарапта да өнімді қалам сілтеді. Атап айтар болсақ жазушы қаламынан туған «Сонарда», «Әжем, емші және мен», «Кімнің мекені жақсы», «Алдыңғы вагон», «Сақау бәтеңке» сияқты кітаптары балалар жүрегіне жол тапқан өміршең шығармалар.

Жазушының творчестволық тұрғыдағы үлкен құнарлы өрісі – драмалық шығармалары болып табылады. Қазақ драматургиясындағы бұрынғы бдәстүрлі фольклорлық сюжетке құрылған басым үрдіске бүгінгі заман тақытыбын өзекті тақырыпқа айналдырушы драмашыларымыздың бірі де Сәкен Жүнісов. Оның қаламынан туындаған «Ажар мен Ажал», «Тұтқындар», «Жаралы гүлдер», «Әр үйдің еркесі», «Қызым саған айтам...», «Кроссвод», «Өлара», «Қысылғаннан қыз болдық», «Қос анар», «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» туындылары ұзақ жылдар еліміз театрларының сахналарынан түспей келе жатқан шығармашылық шырайы басым өміршең дүниелер. Жанр табиғатына байланысты суреткер жауапкершілігі, қаламгер талғамы деген мәселеге байланысты белгілі театр сыншысы Әшірбек Сығай былай деп жазады: «Сәкен Жүнісов – осы талапты қатаң ескерген драмашы. Мінез-құлық өрбітуде, тартыс-талас құруда, кейіпкерлерінің, ішкі-сыртқы әлемін даралауда, олардың аузына пәрменді сөз салуда қаламгер еш мүдірген емес. Жасанды оқиға, жарытымсыз жағдай, жартыпеш жан-дүниелерге жуымайды. Халқының әдет-ғұрпын, салт-санасын, дәстүр-дағдысын жетік білетіндігі айрықша көзге ұрып жатады. Дүниетанымының кеңдігі, философиялық топшылау деңгейі оны замандастарына етене ете түсті.

Біздің бұл пікірге қосарымыз жоқ. Иә, айтса айтқандай Сәкен кейіпкерлері күйіп-жанған қызу сезімнің, кесек мінездің, Шекспирлік құштарлықтың иелері. Жазкшының драмалық бұл болмысы оның прозалық шығармаларына да үлкен әсерін тигізген. Оның прозалық шығармалары да драматизмге, үлкен тартысқа, серпінді динамизіне құрылған. Кейіпкерлері де ширыққан сезімнің, қызу қанды мінездің иелері. Сайып келгенде Сәкен Жүнісов шығармалары қазақ әдебиетінде сезім шынайылығы, шындық

келбетінің құндылығымен дараланатын бағаланатын құбылыс деп есептейміз. Күнге дет алған керуендей уақыт жүгін арқалап, өскелең әдебиеттің зерделі суреткерлерінің бірі, Сәкен Жүнісов сияқты шығармашылық тұлғаның рухани мұралары замана көшінде алмастай жарқырап мәңгіліктің соқпағында өз сұрлеу іздерін қалдыруда.

Әдебиет:

1. Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй. – Алматы: Жазушы, 1965. – 258 б.
2. Чичерин А.В. Сила поэтического слова. – М.: 1985. – С. 236.
3. Жүнісов С. Ақан сері. – Алматы: Жазушы, 1981. – 368 б.

УДК 631.11

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПОСТАВКИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ
ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НУЖД**

Заец К.И.
(БГСХА)

Решение проблемы обеспечения населения Республики Беларусь продовольствием собственного производства является одной из стратегических целей развития аграрного сектора экономики. Для этого из государственного бюджета выделяются значительные средства, в том числе для обеспечения поставок сельскохозяйственной продукции для государственных нужд. Организация поставок сельскохозяйственной продукции для государственных нужд - одна из важнейших функций государства по удовлетворению общественных потребностей. Одним из основных критериев результативности торгов является масштаб экономии бюджетных средств, причем данный эффект должен обеспечиваться в конкурентных условиях. Проблемы в этой сфере являются нарушение ранее сложившихся организационно-правовых и экономических связей, несовершенство отношений между отраслями и сферами производства агропромышленного комплекса, несоответствие рыночным условиям хозяйствования методов и инструментов государственного регулирования и саморегулирования отдельных процессов.

Поставка сельскохозяйственной продукции для государственных нужд является одним из способов ее реализации и составной частью отношений, связанных с функционированием рынка продовольствия. Понятие поставки сельскохозяйственной продукции появилось в XIX веке в российской правовой теории и практике и не имело аналогов в других государствах.

С развитием экономических отношений институт поставки получил признание и закрепление в советском праве. Начиная с 50-х годов XX в. утвердилась концепция самостоятельности договора поставки. Ее появление было обусловлено тем, что в экономике укреплялись административно-командные методы управления и переход к рыночной экономике требовал отказа от них. На практике получалось, что все три юридических признака договора купли-продажи представляли в искаженном виде и находились в противоречии с его экономическим содержанием.

Правовое регулирование отношений по поставке товаров (работ, услуг) претерпело коренное изменение в 2012 году в связи с принятием Закона Республики Беларусь от 13 июля 2012 года «О государственных закупках товаров (работ, услуг)»

(далее – Закон «О государственных закупках») [2] и внесением изменений в Гражданский кодекс Республики Беларусь [1]. Однако приведенные нормативные правовые акты не в полной мере учитывают особенности отношений по поставке сельхозпродукции для государственных нужд, которые обусловлены спецификой ведения сельскохозяйственного производства и необходимостью гарантированного снабжения населения республики продовольствием, что, в свою очередь, вызвало сложности в правоприменительной деятельности. В целях устранения указанных пробелов был принят Указ Президента Республики Беларусь от 17 июля 2014 г. № 350 «Об особенностях поставки сельскохозяйственной продукции для республиканских государственных нужд» (далее – Указ № 350) [4], устанавливающий особые правила для договоров поставки сельскохозяйственной продукции для республиканских государственных нужд.

Закупка и поставка продовольственных ресурсов производится также для создания стабилизационных фондов продовольствия, производство которых носит сезонный характер и регулируется Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 20 июля 2016 г. № 571 «О создании в Республике Беларусь стабилизационных фондов (запасов) продовольственных товаров, реализуемых на территории республики» [5]. Поставка товаров для создания облисполкомами и Минским горисполкомом производится на основании договоров о поставке товаров, перечень которых ежегодно утверждается соответствующими исполкомами, при этом предусматривается ежегодно открывать кредитные линии на льготных условиях.

Анализ приведенных документов позволяет утверждать, что в настоящее время формируется специальное законодательство, регулирующие поставку сельскохозяйственной продукции для государственных нужд. Следует отметить, что в Республике Беларусь отсутствуют комплексные исследования рассматриваемых отношений. В связи с этим вопросы, касающиеся правового регулирования реализации сельскохозяйственной продукции для государственных нужд, нуждаются в детальном изучении с целью разработки концептуальных положений по данной проблематике, а также выработки предложений по совершенствованию правовой регламентации исследуемых отношений.

Указ № 350 устанавливает, что поставка сельскохозяйственной продукции для республиканских государственных нужд осуществляется на основании договоров поставки товаров (сельскохозяйственной продукции) для республиканских государственных нужд (далее – договор поставки сельхозпродукции для государственных нужд).

Сторонами, между которыми заключаются договоры поставки сельхозпродукции для государственных нужд, являются поставщик и заготовитель.

В качестве поставщика выступает производитель сельскохозяйственной продукции, определяемый решением облисполкома или по его поручению решением райисполкома. Поставщиками сельскохозяйственной продукции могут быть сельскохозяйственные организации, крестьянские фермерские хозяйства и другие организации, являющиеся производителями сельскохозяйственной продукции.

Заготовителем признается лицо, осуществляющее закупку сельхозпродукции для переработки, которое определяется решением государственного заказчика сельскохозяйственной продукции для республиканских государственных нужд (далее – государственный заказчик). Таким образом, заготовителем по договору поставки сельхозпродукции для государственных нужд может быть только организация, осуществляющая переработку сельхозпродукции.

Стороны договора поставки сельхозпродукции для государственных нужд определяются соответствующими государственными органами: поставщик –

утвержденное облисполкомом или по его поручению райисполкомом юридическое лицо, заготовитель – государственный заказчик.

Основанием для заключения договора поставки сельхозпродукции для государственных нужд согласно Указу № 350 является письменное извещение о прикреплении поставщика к заготовителю, выдаваемое поставщику облисполкомом или по его поручению райисполкомом в соответствии с решениями об определении поставщика и заготовителя не позднее 1 февраля года, в котором выращивается (производится) закупаемая сельхозпродукция. В извещении должно содержаться полное наименование поставщика и заготовителя, наименование и количество сельскохозяйственной продукции, а также год, в котором выращивается (производится) закупаемая сельхозпродукция. Форма извещения о прикреплении поставщика к заготовителю определяется облисполкомами [4].

Предметом договора поставки сельхозпродукции для государственных нужд в соответствии с Указом № 350 и Типовой формой договора является сельскохозяйственная продукция, выращенная (произведенная) самим поставщиком в году, в котором она закупается для государственных нужд. Следовательно, по данному договору реализуется, во-первых, будущая продукция, т.е. на момент заключения договора этой продукции нет, во-вторых, сельхозпродукция, выращенная (произведенная) непосредственно поставщиком, а значит не может поставляться сельскохозяйственная продукция, закупаемая у других лиц.

Кроме этого нужно отметить, что наименование сельскохозяйственной продукции, поставляемой для государственных нужд, устанавливается государственным заказчиком для каждого заготовителя. Однако количество и наименование сельхозпродукции, реализуемой для государственных нужд по конкретному договору, определяется облисполкомом или по его поручению райисполкомом в извещении о прикреплении поставщика к заготовителю.

Существенным условием договора поставки сельхозпродукции для государственных нужд, помимо предмета договора, в соответствии с Указом № 350 является условие о предварительной оплате (авансе) данной продукции в срок не позднее 60 дней с даты заключения договора. Размер аванса не может быть менее 30 % ее стоимости, исходя из цены на сельхозпродукцию, установленной Минсельхозпродом [4] до 1 апреля года, в котором закупается данная продукция. На суммы предварительной оплаты (аванса), определенные договором поставки сельхозпродукции для государственных нужд и уплаченные из собственных средств заготовителя, в том числе кредитных и заемных, не распространяются правила о займе, установленные ГК.

Особое внимание уделяется качеству сельскохозяйственной продукции, поставляемой для государственных нужд. Требования к качеству сельскохозяйственной продукции установлены, прежде всего, в технических нормативных правовых актах, среди которых особое место занимают технические регламенты. Технические регламенты в соответствии с Законом Республики Беларусь от 5.01.2004 г. № 262-З «О техническом нормировании и стандартизации» закреплены обязательные требования к терминологии, упаковке, форы оценки соответствия техническим требованиям технологического регламента Республики Беларусь объектов технического нормирования, правила маркировки продукции знаком соответствия техническому регламенту Республики Беларусь, иные требования, необходимые для обеспечения действия технического регламента[3].

Следует отметить, что для значительной части сельскохозяйственной продукции техническими регламентами и государственными стандартами установлены обязательные требования к ее качеству. Кроме этого, нормативными правовыми

актами, в зависимости от вида и целей, для которых приобретается сельскохозяйственная продукция, предусмотрены особые требования, предъявляемые к качеству этой продукции.

Новым направлением является организация производства органической продукции в соответствии с Законом Республики Беларусь «О производстве и обращении органической продукции», вступившим в силу 19 ноября 2019 года. В августе 2019 года Минсельхозпрод утвердил «Общие правила производства органической продукции», который введен в действие 18 ноября 2019 года, где даны правила производства продукции растениеводства и животноводства.

Национальный орган сертификации пищевой продукции – Научно-практический центр Национальной академии наук Республики Беларусь осуществляет нормативно-правовую и организационную подготовку к аккредитации на соответствие органической продукции и процессу ее производства.

Поэтому мы считаем, что целесообразно предусмотреть определенные виды сельскохозяйственной продукции, соответствующей требованиям органической продукции.

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что договор поставки сельхозпродукции для государственных нужд обладает особенностями по субъектному составу, предмету, основанию и порядку его заключения, исполнения и ответственности сторон, которые позволяют рассматривать данный договор в качестве самостоятельного вида договора поставки продукции для государственных нужд.

Таким образом, одной из насущных проблем в системе поставок сельскохозяйственной продукции для государственных нужд, которая характерна для большинства стран, в том числе и Республики Беларусь, является несоответствие действий государственных структур, осуществляющих подбор производителей аграрных продуктов для проведения поставок, с интересами государства, что порождает коррупцию. Из опыта зарубежных стран в белорусскую законодательную базу нужно включить определенные условия: оптимизация поставок и минимизация издержек по поставкам; оказание помощи малому бизнесу в получении крупных поставок сельскохозяйственной продукции; обеспеченность равными условиями всех претендентов при заключении договора; выполнение требований прозрачности и открытости при проведении торгов; соблюдение требований публичности; введение двойной системы контроля по реализации договора. Данные меры помогут осуществлять борьбу с коррупцией со стороны сельскохозяйственных производителей и заготовителей.

Литература:

1. Гражданский кодекс Республики Беларусь: Кодекс Респ. Беларусь, 7 дек. 1998 г. № 118-3: принят Палатой представителей 28 окт. 1998 г.: одобр. Советом Мин. Респ. Бел. 19 нояб. 1998 г.: в ред. Закона от 18.12.2019 №151-3 // Консультант-Плюс: Беларусь [Электронный ресурс] // ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информации Респ. Беларусь. – Минск, 2020.
2. О государственных закупках товаров (работ, услуг): Закон Республики Беларусь от 13.06.2012г. № 419-3 (ред. от 15.06.2019 г.) // Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://pravo.by>. - Дата доступа: 02.03.2020 г.
3. О техническом нормировании и стандартизации: Закон Республики Беларусь от 05.01.2004 N 262-3// Консультант-Плюс: Беларусь [Электронный ресурс] // ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информации Респ. Беларусь. – Минск, 2020.
4. Об особенностях поставки сельскохозяйственной продукции для республиканских государственных нужд: Указ Президента Республики Беларусь от 17.07.2014 N 350 (ред. от 04.03.2019) // Консультант-Плюс: Беларусь [Электронный ресурс] // ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информации Респ. Беларусь. – Минск, 2020.

5. О создании в Республике Беларусь стабилизационных фондов (запасов) продовольственных товаров, реализуемых на территории Республики Беларусь: Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 20 июля 2016 г. № 571// Консультант-Плюс: Беларусь [Электронный ресурс] // ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информации Респ. Беларусь. – Минск, 2020.

УДК 372.881

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗРАБОТАННОГО КОМПЛЕКСА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Захарова Д.Л.

(СКГУ им. М.Козыбаева)

В конце 2019 года нами был проведен эксперимент с целью апробации разработанного комплекса упражнений, направленного на улучшение навыков устной профессиональной англоязычной речи у студентов неязыковых специальностей.

Базой для эксперимента послужил Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева. Эксперимент проводился в период с ноября по декабрь 2019 года. Целью эксперимента было развитие навыков профессиональной разговорной речи у студентов.

Задачами эксперимента являлось следующее: 1) на подготовительном этапе выявить сложности, с которыми сталкиваются студенты неязыковых специальностей и разработать комплекс упражнений, направленный на преодоление этих сложностей и развитие речевых навыков; 2) проверить эффективность комплекса упражнений посредством определенных критериев оценки.

Для проведения эксперимента нами были выбраны 2 группы специальности «Юриспруденция», обучающиеся на 2 курсе университета. Предварительно, на 1 курсе, они, согласно академическому календарю, изучали дисциплину «Иностранный язык» цикла ООД [1]. На занятиях по этой дисциплине они развивали базовые навыки англоязычной речи, не связанные с профессиональной спецификой. На втором курсе у них появилась дисциплина «Профессионально-ориентированный иностранный язык».

Ни для кого не секрет, что в современном мире владение английским языком значительно увеличивает конкурентоспособность специалиста, что отражается не только на месте работы или занимаемой должности, но и на размере заработной платы сотрудника. На сегодняшний день знание иностранного языка позволяет специалисту развивать свои профессиональные навыки, путем консультаций и обучения в международных организациях по всему миру. Поэтому развитие профессионально-ориентированного иностранного языка является столь необходимым в современных реалиях.

Перед началом эксперимента нами было проведено анкетирование с целью определения уровня подготовленности студентов. В анкетировании принимало участие 24 студента из 2-х групп. В каждой группе было по 12 студентов. В результате анкетирования было выявлено, что в группе 1 уровень знаний был значительно выше, чем в группе 2. У студентов группы 2 были проблемы с переводом некоторых слов из общего лексикона, а также возникали сложности с правильным произношением отдельных слов. В группе 1 такие проблемы практически отсутствовали.

В анкетировании было 3 блока. 1-ый был направлен на выявление общих языковых знаний обучающихся (таких как правильное построение предложения, понимания смысла задаваемых вопросов на повседневные темы и способности отвечать на них). Именно в этом блоке и были допущено множество ошибок с произношением и формулировкой развернутого ответа. Наиболее распространенными ошибками были: неправильное построение предложения, проблемы в произношении, непонимание сути вопроса, неспособность дать ответ. У 25% обучающихся не было допущено ни одной ошибки. 46% допустили 1 ошибку, у 21% было 2 ошибки, у 8% - 3 и более. 2-ой блок был направлен на определение качества знаний по грамматике английского языка, в частности, использование времен английского языка. С заданиями этого блока справились практически все, что указывает на хороший уровень грамматической подготовки на предыдущем курсе. Во 2-м блоке количество допущенных студентами ошибок значительно отличалось. Ни одной ошибки не допустило 79% обучающихся, у 13% была 1 ошибка, у 8% - 2 ошибки и более.

Анализируя результаты 1-го и 2-го блоков анкеты, можно сделать вывод, что во время формирования навыка говорения с профессиональной направленностью следует больше внимания уделять расширению словарного запаса, а также конструированию и активному использованию отдельных фраз, так как грамматические проблемы практически отсутствуют. 3-ий блок анкеты был направлен на проверку уже усвоенных на момент проведения эксперимента знаний профессионально-ориентированного иностранного языка. В частности проводилась проверка владения юридическими терминами. По результатам этого блока больше половины студентов владели необходимой терминологией. 66% обучающихся не допустили ни одной ошибки, 21% допустили 1 ошибку, у 13% учащихся было 2 ошибки.

После проведения анкетирования было принято решение сделать основной упор на речевую практику. Во время проведения практических занятий было решено комбинировать методы преподавания, но большее внимания уделялось современным методам, в частности методу погружения в языковую среду. Учитывая, что в Казахстане невозможно полноценно погрузиться в англоязычную языковую среду, то «погружение» происходило искусственно на уроках английского языка с полным запретом на использование в аудитории любого другого языка кроме английского. Кроме того, во время эксперимента были использованы методы Кейс-стади [4], CLIL и проектный метод. Они, в свою очередь, комбинировались с традиционными методами такими, как например, коммуникативный метод, дебаты и т.д.

В качестве примера можно привести тему «Резюме». На первом занятии были представлены 10 новых слов и фраз, которые необходимы при написании резюме. Среди них были *length of service*, *reference*, *work permit*, *dismissal* и т.д. Причем перевод на русский язык не давался, давались только дефиниции на английском языке. После первичного представления новых слов, студенты должны были составить с ними словосочетания или предложения на юридическую тематику. Например, *work permit* - *I did not need a work permit as I was born in the RK*. На это задание было отведено 10 минут. Большинство обучающихся справились с этим заданием. Критериями оценивания были грамотность построения словосочетания/предложения, использование всех данных слов и словосочетаний, а также корректное использование профессиональной лексики. Грамотно построили предложения/словосочетания 20 учащихся из 24. 15 студентов использовали все данные слова/словосочетания, а 22 обучающихся корректно использовали профессиональную лексику.

После этого студентам были розданы карточки с диалогом на тему *Applying for a job*, где были пропущены слова, с которыми студенты были ознакомлены ранее на занятии. Нужно было заполнить пропуски в соответствии со смыслом диалога.

Учитывая, что слова были заранее проработаны, а сам диалог содержит лексику, используемую в повседневной жизни, то сложностей с выполнением этого задания не возникало.

<p>— Hello _____.</p> <p>— Hello.</p> <p>— You are applying for an _ _____ job.</p> <p>— Yes.</p> <p>— You have a wonderful resume. Tell me more about your work in the newspaper.</p> <p>— I started working as a _____. For the year I grew up to be an _____.</p> <p>My specialization is _____.</p> <p>— This is exactly what we need. Do you know the conditions that we offer?</p> <p>— Yes, I read it on the site.</p> <p>— Are you satisfied with everything?</p> <p>— Yes, but I would like to _____.</p> <p>— Good. If everyone is happy with everything, then _____.</p>

В качестве домашнего задания нужно было подготовить собственное резюме, при этом студенты должны понимать и быть готовыми ответить на вопросы по своему резюме устно.

На следующем занятии им было дано задание составить диалог на тему Applying for a job, работая в парах. При этом один человек был боссом, а другой соискателем. Каждый из них должен был во время диалога предоставить и узнать информацию, которая указана в карточке

Role	Boss
You want to know	<ol style="list-style-type: none"> 1) Personal information about the employee 2) His\her experience 3) His\her job expectations 4) Desired salary and work conditions 5) Hobby
Work conditions	<ol style="list-style-type: none"> 1) working day from ... to..... 2) salary..... 3) General information about the position
Role	Employee
You want to know	<ol style="list-style-type: none"> 1) General information about the position 2) Salary 3) Work conditions
Other information	<p>According to the resume (working experience, Job expectations, desired salary, Hobby, desired work conditions and personal information)</p>

На подготовку задания было отведено 20 минут, после чего пары выходили перед аудиторией и представляли диалог. В каждой группе было по 6 пар. Критерии в данном задании были следующие: грамотность речи, правильное произношение слов, последовательность составленного диалога, использование всех «ключей» задания, использование соответствующей лексики. За соответствие каждому критерию

выставлялся 1 балл. Максимальное количество баллов за задание было 5. Задание считалось выполненным, если пара получала 4 или 5 баллов. В группе 2 справились с заданием только 3 пары, в группе 1 справились с заданием 5 пар.

На занятиях по другим тематикам был использован метод проекта, суть которого заключалась, например, в составлении проекта по юридическим системам Казахстана, России, Великобритании. В каждой группе было образовано по 3 группы, каждая из которых представляла собственный проект на английском языке по юридической системе одной из стран. Во время презентации были использованы как традиционные (коллаж на ватмане), так и интерактивные (презентация в PowerPoint) методы. Все зависело от желания и творческих способностей обучающихся. Периодически, на протяжении всего эксперимента использовался метод Кейс-стади [4]. Студентам предлагалось разыгрывать вымышленные ситуации, диалоги. В самом начале эксперимента деловые ролевые игры были полностью контролируемые (controlled role-play)[3], чем дальше шло обучение, тем все более усложнялись задания. Так в конце эксперимента студентам было дано задание разыграть свободную деловую ролевую игру (free role-play) на тему судебного заседания по уголовному делу. Каждый обучающийся в группе получил свою роль в судебном процессе, им были предоставлены общие обстоятельства дела. После этого они должны были подготовить речь в зависимости от своей роли. Естественно, учитывая различия в уровне знаний групп, каждой группе была дана своя ситуация с соответствующим уровнем сложности. Учитывая недостаток часов, это задание было дано в качестве домашнего задания со временем на подготовку – 4 дня. На следующее занятие группы представили свою игру. Оценка подготовленности обучающихся проводилась согласно следующим критериям: правильное построение предложений, последовательность действий, объем речевого материала у каждого из членов группы, использование профессиональной лексики, согласно ситуации. Нами был отмечен достаточный уровень подготовленности учащихся как со стороны английского языка, так и со стороны их будущей профессиональной деятельности – работы обеих групп соответствовали всем заявленным критериям.

В конце эксперимента было проведено заключительное анкетирование, целью которого было отследить динамику развития профессиональной англоязычной речи у обучающихся. Заключительное анкетирование было аналогично диагностическому, которое проводилось в самом начале эксперимента, только задания были на порядок сложнее, и учитывался тот объем знаний, полученных за время проведения эксперимента. По итогам анализа тестирований в конце эксперимента количество студентов, не допустивших ни одной ошибки, увеличилось до 10 человек (было 6), 10 человек допустили 1 ошибку (было 11), 3 учащихся допустили 2 ошибки (было 5), и только у 1 обучающегося было 3 и более ошибок (было 2). Во 2 блоке к концу эксперимента 21 студент из 24 не допустил ни одной ошибки (было 19), 2 обучающихся допустили 1 ошибку (было 3), и ни один человек не допустил 2 и более ошибок (было 2). В 3-м блоке отмечено увеличение числа студентов, не допустивших ни одной ошибки с 16 до 20, 1 ошибку допустило 3 человека (было 5), 1 человек допустил 2 ошибки (было 3).

По результатам эксперимента была замечена прямая зависимость показателей ответов студентов с их начальным базовым уровнем подготовленности. За время эксперимента было отмечено улучшение профессионального английского языка, что указывает на то, что разработанный комплекс упражнений положительно влияет на развитие английского языка в области юриспруденции. При проведении сравнительного анализа диагностического и заключительного анкетирования мы заметили, что комплексное использование методов, таких как CLIL, Кейс-стади и т.д.

дало свои положительные плоды – количество допускаемых ошибок снизилось. Однако, в связи с тем, что в университетах по дисциплине «Профессионально-ориентированный иностранный язык» предоставляется недостаточное количество часов с участием преподавателя - 2 часа практических занятий и 1 час самостоятельной работы студента с преподавателем еженедельно [2], и учитывая непродолжительное время проведения самого эксперимента, то за время эксперимента нам удалось поднять уровень английского обеих групп как в области юриспруденции, так и в области повседневного общения. Однако, «выровнять» группы по уровню знаний не представилось возможным. Полученные результаты дают нам право полагать, что при использовании комплекса разработанных упражнений на протяжении всего семестра изучения дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык», у студентов юридических специальностей английский язык достигнет уровня, достаточного для использования языка в профессиональной сфере деятельности, как для личных целей, так и для деловых.

Литература:

1. Рабочая учебная программа дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» для специальности «Юриспруденция», СКГУ им. М.Козыбаева, Петропавловск.
2. Индивидуальный учебный план для обучающихся специальности «Юриспруденция» 2 курс на 2019-2020 учебный год, СКГУ им. М.Козыбаева, Петропавловск.
3. Elena Pjashenko. Role-playing game as effective method of learning a foreign language at school. 2007.
4. А. Ворвуль, М. Шестаков. Методика и технология интерактивного обучения кейс-методом. 2003.

УДК 911.3

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕГИОНАХ РОССИИ

Ивакаев В.Е.

(НИ МГУ им Н.П.Огарева)

В данной статье рассматриваются связи между объемами затрат регионов России на научные исследования и уровнем инновационной активности в этих регионах. Для оценки были использованы статистические методы анализа взаимосвязи между уровнем инновационной активности региона и объемами затрат на научные исследования. На основании данных показателей была составлена карта-схема, отражающая территориальные различия в рамках принятой типологии. Проведенное исследование показало, как регионы, успешно реализующие свой инновационный потенциал, так и регионы аутсайдеры, сильно отстающие в данном показателе. Ключевые слова: инновационная активность; научные исследования; инновационная инфраструктура; типология регионов;

Объектом данного исследования являются субъекты Российской Федерации, предметом – качественная и количественная характеристика главных компонентов инновационной активности.

Основным приоритетом экономической политики современной России является увеличение уровня развития страны в сфере инноваций. Это вполне достижимо при должном развитии данного процесса на региональном уровне. На данный момент в мире геополитическое лидерство возможно только на основе производства новых знаний, их реализации в экономике и, прежде всего, использование на всех уровнях человеческой деятельности, что, безусловно, является определяющей предпосылкой

увеличения конкурентоспособности страны. Российская Федерация является примером подобного развития. На данный момент в ней формируются отдельные элементы национальной инновационной системы, повышается патентная и публикационная активность, растет количество объектов инновационной инфраструктуры.

Важнейшей предпосылкой повышения уровня инновационного развития региона является качество региональной инновационной политики, потенциал научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР), показатели эффективности и социально-экономические условия инновационной деятельности. Это во многом обусловлено уровнем развития соответствующей инфраструктуры. О важности инфраструктурного фактора свидетельствует опыт регионов инновационных лидеров – Москвы, Санкт-Петербурга, Республики Татарстан, Республики Башкортостан, Самарской области и ряда других субъектов РФ, которые обладают самой насыщенной и диверсифицированной системой инновационной инфраструктуры [1].

Показатель инновационной активности организации характеризует степень участия организации в осуществлении инновационной деятельности в целом или отдельных ее видов в течение определенного периода времени. В данном исследовании этот показатель является основным, так как отражает непосредственный вклад региона в развитие инновационные пространства страны.

Сначала регионы были рассмотрены с точки зрения объемов затрат на научные исследования. Основываясь на данные статистического сборника была создана база данных, на основании которых составили карта-схему, территориально отражающую ситуацию в стране по этому показателю (рис. 1).

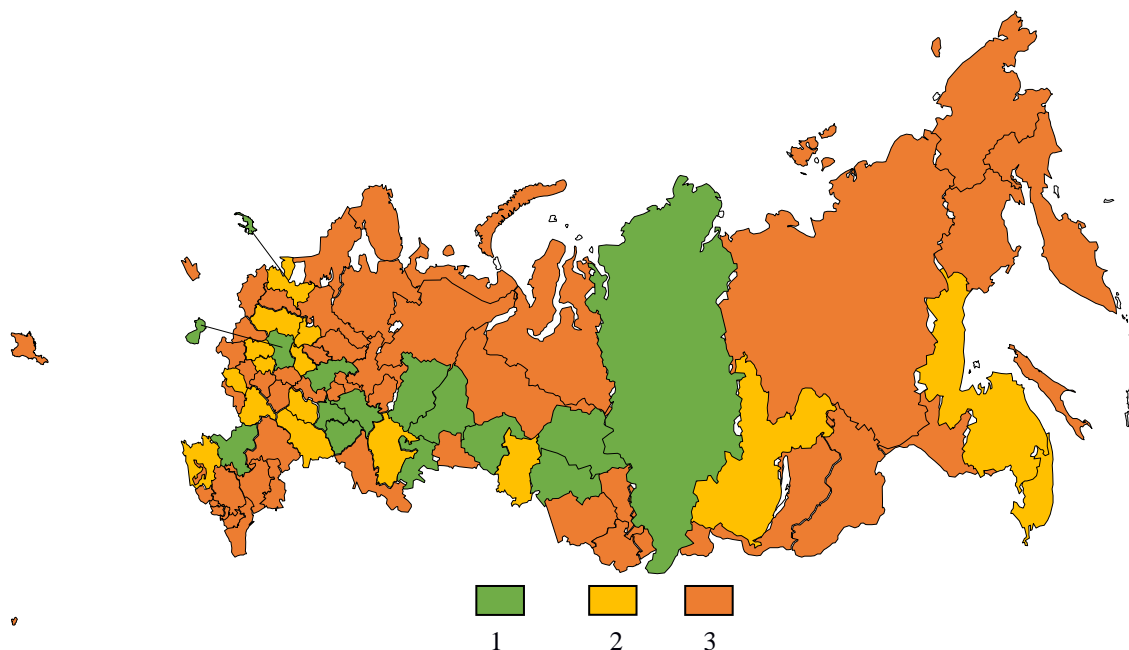

Рисунок 1 – карта-схема уровня внутренние затраты на научные исследования и разработки регионов России

На основании анализа созданной базы данных было выявлено закономерное расхождение в количестве регионов лидеров и регионов аутсайдеров в данном показателе. Среди регионов лидеров стоит отметить: города Москву и Санкт-Петербург, области Приволжского, Уральского и Сибирского Федеральных округов. К регионам, которые оказались в данной статистике средними можно отнести области

Центрально и Северо-Западного Федерального округов, а также Иркутскую область, Хабаровский и Приморские края. Все остальные регионы (58) оказались на самом низком уровне в данном показателе, стоит отметить, что в большинстве это регионы Северо-Кавказского, Южного и Северо-Западного Федеральных округов.

Далее были проанализированы показатели инновационной активности. Для этого, на основании статистического сборника, была создана база данных, в которой были собраны показатели удельного веса организаций, осуществлявших технологические, маркетинговые и организационные инновации, в общем числе обследованных организаций в процентах. Для большей точности исследования, были использованы только показатели удельного веса организаций, направленных на технологические инновации, а не общее их число. Здесь были выявлены новые лидеры и отстающие (Рис. 2).

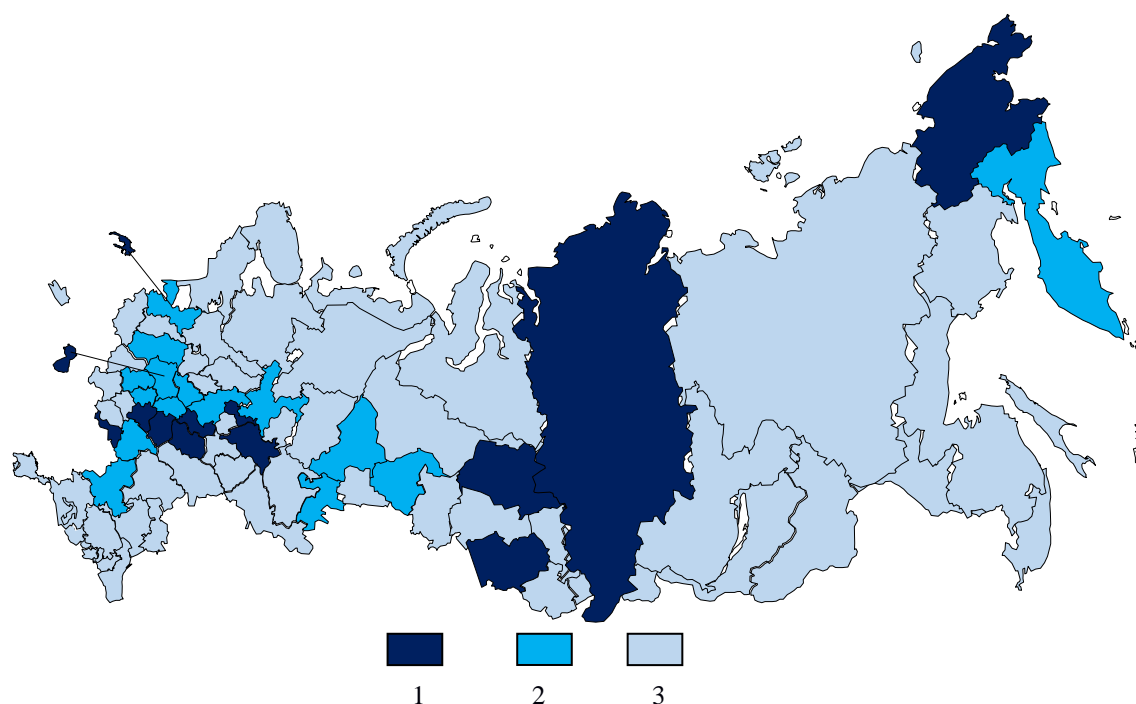

Рисунок 2 – карта-схема инновационной активности организаций в регионах России в 2017 г.

Расстановка мест среди регионов в данном показателе отличается от предыдущей. Стоит отметить, что республика Мордовия, занимающая одно из отстающих позиций в расчёте уровня внутренних затрат на научные исследования и разработки (828 млн руб.), занимает место в десятки лучших по показателю инновационной активности, что можно объяснить должным уровнем развития наукоёмких производств в республике, а также наличием в ней современного технопарка.

В проводимом исследовании использовались методы систематизации и классификации, картографический метод. С их помощью нам удалось выявить три категории регионов по степени реализации затрат на научные исследования. На составленной карте-схеме можно отчётливо увидеть закономерность в разнице развития.

Результаты исследования уровня внутренних затрат на научные исследования и разработки, а также уровня инновационной активности организаций в 2017 году

позволили выделить в России три типа регионов по степени реализации затрат на научные исследования (рис.3).

К **инновационным лидерам** относятся Москва и Санкт-Петербург, Нижегородская, Томская, Челябинская, Свердловская, Московская области, республика Татарстан, Красноярский край.

Данные регионы России характеризуются наибольшим количеством расположенных в них университетов и научно-исследовательских центров, инновационных предприятий и ЗАТО (Закрытое административно-территориальное образование), прослеживается эффект двух «столиц». Во всех регионах этого типа сформирована развитая инновационная инфраструктура, а также здесь сосредоточено наибольшее количество организаций, направленных на развитие технологических инноваций. Всё это обеспечивает наибольшие объемы финансовых вложений в научные исследования и высокий уровень инновационной активности.

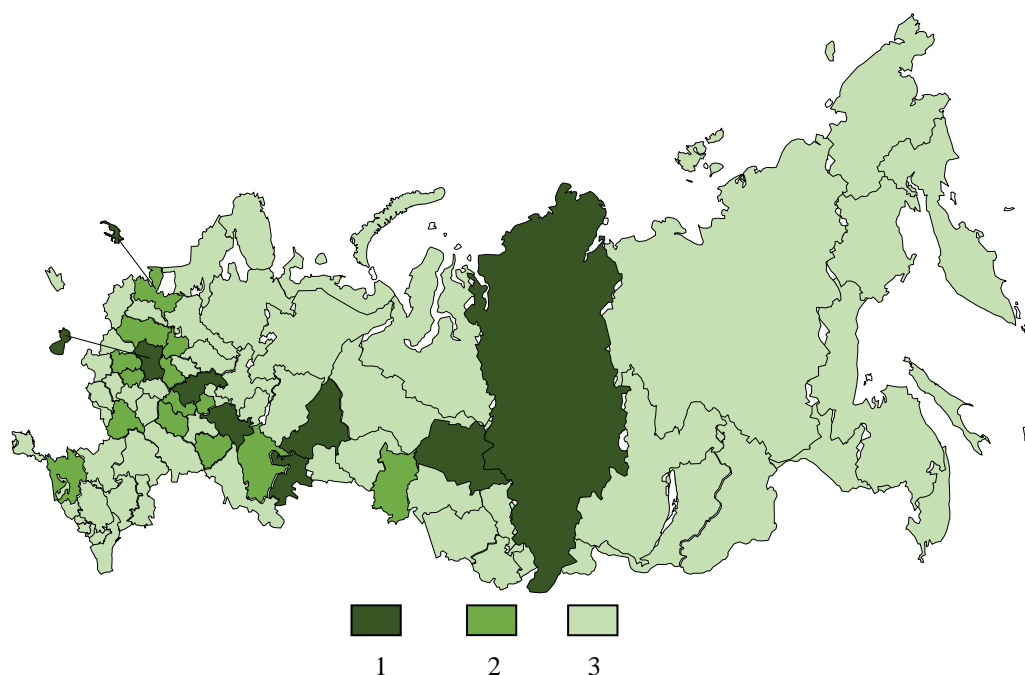

Рисунок 3 – карта-схема регионов России по степени реализации затрат на научные исследования

К **инновационно-развивающимся** относятся 13 регионов России, расположенных в центральной России, Поволжье, Урале и Западной Сибири. Их уровень инновационной активности и объемы затрат на научные исследования ниже, чем в инновационно-преуспевающих регионах. Они образуют полу-периферию. Это объясняется меньшим количеством расположенных в этих регионах крупных научных центров и ЗАТО, слабой развитостью организаций, направленных на развитие технологических инноваций.

Инновационная периферия, является преобладающей группой (63 региона). Они расположены Северном Кавказе, Дальнем Востоке, севере Европейской части России и юге Восточной Сибири. Эта категория регионов характеризуется минимальными значениями показателей инновационного развития. В большинстве этих регионов отсутствуют крупные университеты и научные центры, в них также не развиты инновационные предприятия и ЗАТО. Данные регионы обладают самыми низкими показателями инновационной активности, что обуславливается, либо полным

отсутствием, либо слабой развитостью организаций, направленных на развитие технологических инноваций

На основании исследуемых показателей внутренних затрат на научные исследования и разработки и инновационной активности организаций регионов Российской Федерации в 2017 году, была составлена информационная модель, отражающая степень реализации затрат на научные исследования регионов России. На составленных карта-схемах отчётливо видна география регионов лидеров и регионов, являющихся периферийными в этом показателе. В проводимом исследовании была выявлена неравномерность в обеспеченности регионов инновационной инфраструктурой. Большая часть инновационных предприятий и организаций расположена в очень узком кругу регионов *инновационных лидеров*. Благодаря собранным данным мы получили представления о развитии регионов России в инновационной среде.

Литература:

1. Носонов А.М. Производственно-технологическая инновационная инфраструктура регионов России // Регионоведение. 2019. Т. 27, № 3. С. 436–460. DOI: <https://doi.org/10.15507/2413-1407.107.027.201903.436-460>
2. Макара С.В., Носонов А.М. Оценка и пространственные закономерности развития инновационной деятельности в регионах России // Экономика. Налоги. Право. 2017. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-i-prostranstvennye-zakonomernosti-razvitiya-innovatsionnoy-deyatelnosti-v-regionah-rossii> (дата обращения: 21.03.2020).
3. Тодосийчук А.В. Теоретико- методологические проблемы прогнозирования инновационного развития экономики // Инновации. 2012. №5 (163). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoretiko-metodologicheskie-problemy-prognozirovaniya-innovatsionnogo-razvitiya-ekonomiki> (дата обращения: 21.03.2020).

УДК 316.1:94(574)

ВЗГЛЯД ОБЩЕСТВА НА ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ИНСТИТУТА МНОГОПАРТИЙНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Ильясов Ш.А., Зель А.В.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

Еще 150 лет назад ни одна страна мира, за исключением Соединенных Штатов и Великобритании, не имела партийной системы в современном смысле этого слова. Сегодня партии существуют практически во всех государствах, в том числе и в Казахстане. Важнейшим фактором политического развития Казахстана с момента обретения суверенитета является проблема функционирования института многопартийности. Одной из важных задач для Казахстана в XXI веке выступает содействие в развитии «многопартийности, политической конкуренции и плюрализма мнений в стране» [1].

На сегодняшний момент нельзя с полной уверенностью утверждать, что партийная система Казахстана полностью сформировалась. В стране существуют шесть политических партий. Это «Nur Otan», политическая партия «Бірлік», Демократическая партия Казахстана «Ақ жол», Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл», Коммунистическая Народная партия Казахстана, Общенациональная социал-демократическая партия. Но на сколько успешно они адаптировались на политической

арене и готовы ли к эффективному участию в политической жизни страны остается большим вопросом.

Существует мнение, что политические партии Казахстана за исключением партии «Nur Otan», пока не могут выполнять свои основные функции, что связано с недостатком опыта партийной деятельности, их слабое участие в общественной и парламентской жизни. Они предпочитают оставаться пассивными на политической арене республики, проявляя себя только в процессе обсуждения тех или иных законопроектов в Парламенте.

В связи с предстоящими выборами депутатов Мажилиса Парламента РК и маслихатов всех уровней нами была предпринята попытка разобраться в вопросе функционирования института многопартийности на региональном уровне.

В январе 2020 года нами было проведено социологическое исследование в форме анкетирования по замеру общественного мнения. Всего было опрошено 385 респондентов в возрасте старше 18 лет, проживающих в г. Петропавловске Северо-Казахстанской области, из которых мужчин – 40% (154 человека), женщин – 60% (231 человек).

Опрос проводился с целью исследования отношения населения г. Петропавловска к политическим партиям Казахстана на современном этапе. Нами была выдвинута гипотеза о том, что функционирование института многопартийности в фокусе общественного мнения населения г. Петропавловска оценивается неоднозначно в связи с тем, что граждане не видят большой значимости в существовании партийной системы в целом.

Наибольшая часть опрошенных представляет возрастную группу 18-29 лет – 32% (124 респондента), вторая по численности группа – 61 год и старше – 23% (87 респондентов), число опрошенных от 30 до 40 лет составило 74 респондента (19%), от 41 до 50 лет – 53 респондента (14%) и самая малочисленная – 51-60 лет – 12% (47 респондентов).

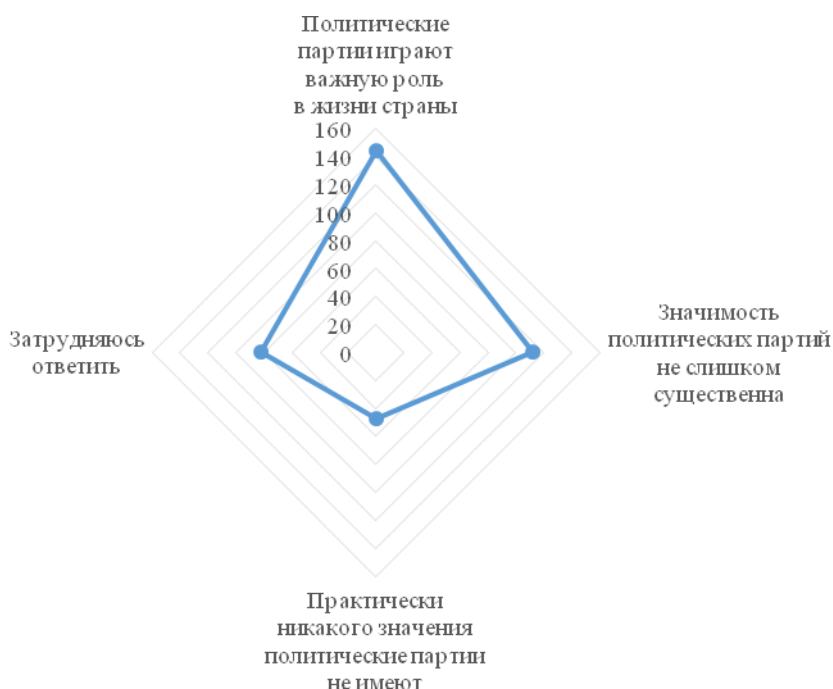
Исходя из результатов опроса, чуть менее половины, а именно 165 опрошенных респондентов (43%) имеют высшее образование. 100 человек (26%) окончили средние специальные учебные заведения, и почти одинаковое количество респондентов имеют неоконченное высшее (продолжают обучение) и среднее образование 16% и 15% соответственно. Данная выборка преследовала цель максимально объективно проанализировать мнение населения г. Петропавловска о функционировании института многопартийности на региональном уровне, так как уровень образования является довольно сильным стратифицирующим фактором, детерминирующим как объективные, так и субъективные характеристики респондентов.

Немаловажным аспектом нашего исследования являлся социальный статус респондентов, а именно к какой социальной группе они относятся. Из 385 респондентов, участвующих в анкетировании 32% являются работниками торговли, общественного питания, бытового обслуживания и сферы услуг, 23% респондентов – пенсионеры, 19% – студенты вуза и колледжей, работники бюджетных учреждений медицины, культуры, образования – 17%, лица с ограниченными возможностями – 5%. Также в исследовании приняли участие и другие социальные группы (государственные служащие, предприниматели, безработные), общее количество которых составило 15 человек или 4%. На наш взгляд данная выборка позволила учесть мнения представителей различных категорий населения г. Петропавловска, объективно проанализировать отношение граждан к сложившемуся институту многопартийности в Казахстане.

Представленная ниже диаграмма позволяет проследить, как оценивает население г. Петропавловска значение политических партий Казахстана на современном этапе.

Результаты опроса показали, что основная масса респондентов считает, что политические партии играют важную роль в жизни страны – 37%, либо значимость политических партий имеет место быть, но она не слишком существенна – 29%. Данное обстоятельство отражает довольно высокую степень востребованности политических партий в Казахстане, а именно ожидания граждан в решении проблем населения на местах за счет включения в этот процесс партийных структур.

К слову, определенная часть респондентов 12% отмечают что деятельность политических партий никакого значения не имеет. Это может быть связано с пессимистическими настроениями граждан по отношению к политическим партиям, а, точнее в отношении их полезности для них лично, и для общества в целом.

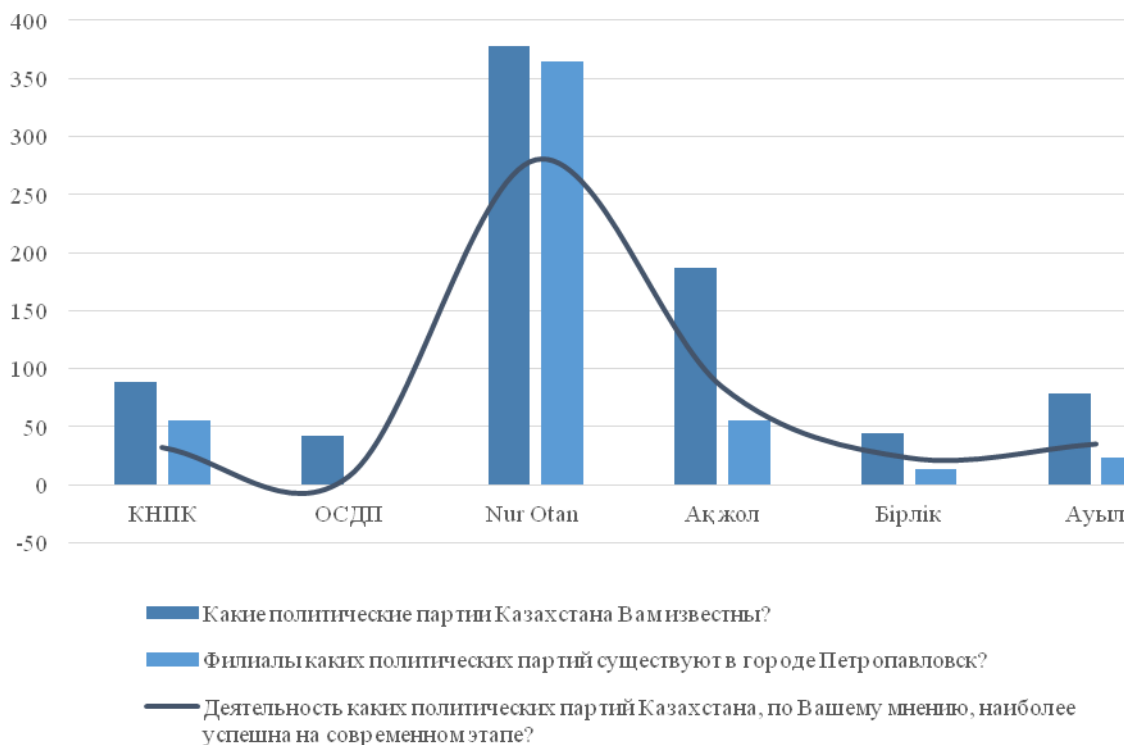

Отдельным блоком социологического исследования стало определение уровня узнаваемости политических партий нашей страны и оценка их деятельности населением г. Петропавловска. Так, согласно полученным результатам лидером по узнаваемости была и остается партия «Nur Otan». 98% респондентов отметили, что знают данную политическую партию, при этом 73% опрошенных считают ее деятельность успешной на современном этапе. Данный показатель свидетельствует о том, что партия «Nur Otan» проводит активную работу в регионе по решению социальных и иных проблем, что привлекает к ней огромное внимание общественности.

Второй, по узнаваемости политической партией, как бы это не выглядело странно является Демократическая партия Казахстана «Ақ жол» – 49%, которая практически не ведет активной деятельности в Северо-Казахстанской области и редко появляется в медийном поле. Успешность ее деятельности отметили 22% респондентов, это связано прежде всего с представленностью данной партии в Парламенте нашей страны, а также прямое свидетельство бренда, который широко известен среди населения.

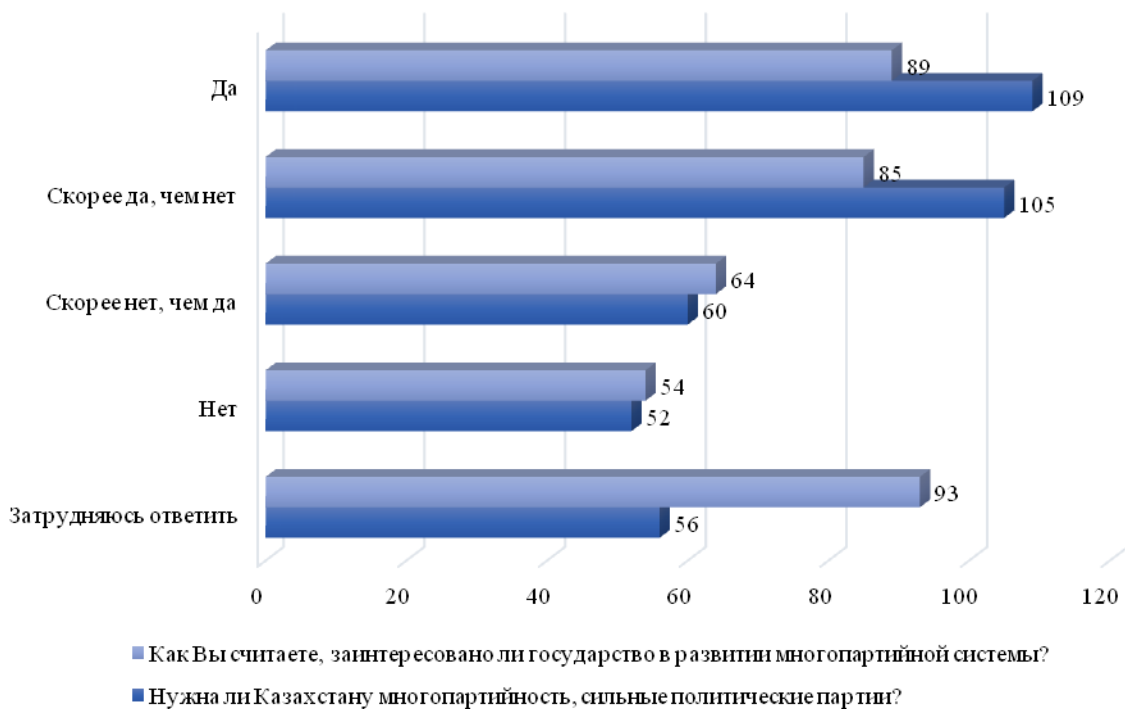
Далее, по известности среди населения г. Петропавловска расположились Коммунистическая Народная партия Казахстана (23%), Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл» (21%), политическая партия «Бірлік» (12%) и Общенациональная социал-демократическая партия (11%). Успешность, проводимой ими работы оценивается в пределах 2-9% от общего числа опрошенных респондентов.

Также стоит отметить, что каждый шестой респондент (17%) затрудняется оценить успешность политических партий Казахстана, осуществляющих деятельность в г. Петропавловск.

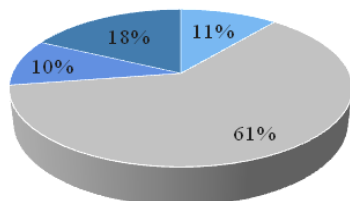

На сегодняшний день многопартийность не является бесспорной ценностью для казахстанского общества, хотя сторонников у этого института все же больше, чем противников. В ходе исследования респондентам было предложено ответить на два вопроса, которые на наш взгляд отражают с одной стороны запросы самого общества, и заинтересованность государства в вопросе развития института многопартийности в стране, с другой. Так, согласно полученным данным, и общество, и государство, исходя из ответов респондентов заинтересованы в реальном функционировании института многопартийности. 56% опрошенных считают, что в стране необходима многопартийная система и 45% отмечают заинтересованность в этом самого государства. Каждый третий (29%) респондент считает, что многопартийность и сильные политические партии вообще не нужны Казахстану. 30% опрошенных полагают, что государство не стремится развивать многопартийную систему. 15% и 24% соответственно затруднились с ответом.

Работники торговли, общественного питания, бытового обслуживания, сферы услуг, лица с инвалидностью и молодежь чаще остальных респондентов выражают уверенность в необходимости многопартийной системы, сильных политических партий (65%). Такова же ситуация обстоит и в оценке заинтересованности государства в развитии института многопартийности. Каждый второй (56%) респондент трех вышеупомянутых социальных групп, отмечают заинтересованность государства в дальнейшем развитии многопартийности в стране.

Согласно данным, полученных при проведении социологического исследования большинство респондентов (61%) считает, что в Казахстане есть только одна сильная партия – «Nur Otan», а остальные заметной роли не играют. По мнению 11% опрошенных, в стране сформировалась реальная многопартийность. Каждый десятый (10%) опрошенных выражают противоположное мнение. 18% затрудняются ответить на данный вопрос. О существовании в Казахстане реального института многопартийности наиболее склонны отмечать работники торговли, общественного питания, бытового обслуживания, сферы услуг и лица с инвалидностью (23%), в то время как среди людей пенсионного возраста и молодежи характерно мнение о том, что, кроме «Nur Otan», в стране не существует сильных партий (69%). Также работники торговли, общественного питания, бытового обслуживания и сферы услуг чаще остальных респондентов выражают мнение о том, что многопартийной системы в Казахстане не существует.

- В Казахстане сформировалась реальная многопартийность
- В Казахстане есть только одна сильная партия – «Nur Otan», а остальные партии заметной роли не играют
- В Казахстане отсутствуют сильные политические партии, многопартийность не сложилась
- Затрудняюсь ответить

По результатам проведенного исследования можно сделать ряд выводов, определяющих значение политических партий Казахстана, оценку их деятельности на

региональном уровне, а также взгляд общества на функционирование института многопартийности в стране:

1. Население г. Петропавловска высоко оценивает значение политических партий Казахстана, но уровень доверия к ним, за исключением партии «Nur Otan» остается довольно низким. Граждане осознают важность функционирования сильных политических партий, готовых предложить обществу действенный механизм решения социальных и других проблем в стране, но к сожалению, по ряду причин не все политические партии способны удовлетворить запросы граждан.

2. Оценка деятельности политических партий Казахстана населением г. Петропавловска неоднозначная, и складывается из ряда факторов. Во-первых, это активность партий в работе с электоратом, которой отличаются далеко не все, что сегодня легко можно проследить в СМИ и социальных сетях. Во-вторых, как показывает данное исследование, до сих пор в сознании людей остается так называемый бренд в названиях политических партий широко распространенный в казахстанском обществе. В-третьих, оценка деятельности партий формируется исходя из участия в парламентской деятельности, что на наш взгляд является не совсем объективным показателем.

3. По мнению большинства респондентов, и у населения, и у государства существует запрос на дальнейшее развитие и функционирование института многопартийности, однако в сегодняшних реалиях партийно-политического строительства он имеет свои специфические особенности, название которому «многопартийность с доминирующей партией». Слабость политических партий, их неспособность выполнять те или иные функции в политической системе страны приводят к их политической неконкурентоспособности.

Исходя из выше сказанного, следует констатировать, что институт многопартийности в Казахстане как факт существует, но находится в аморфном состоянии. И главная причина этого заключается в том, что многие партии отличаются неустойчивостью, идеологической неразберихой, отсутствием комплексной стратегией действий, четкой ориентации на электоральные ниши, безынициативность и неспособность актуализировать злободневные запросы общества.

Литература:

1. Послание Президента РК К.К. Токаева от 03.09.2019 г. [Текст] / «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана».

УДК 372.881

THE FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS IN THE EFL CLASSROOM IN THE FRAMEWORK OF “RUKHANI ZHANGYRU” PROGRAM

Iskakova K.E.

(M.Kozybayev NKSU)

In April 2017, our ex-president Nursultan Nazarbayev announced the program article “Bolashaka Baghdar: Rukhani Zhangyru” /“A look into the future: the modernization of public consciousness” /«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», where he “decided to share a vision of how to take a step towards the future together, to change public consciousness, to become a united nation of strong and responsible people”[1, p.2]. In his article the ex-

president focused on the most important aspects of our life: education, self-development, national identity, cultural and spiritual level of the nation. The article reflects the nature of the people of Kazakhstan, verified national priorities, demonstrates the "cultural code of the nation." The ex-president outlined the development directions of our basic spiritual values: science, culture, education, through the modernization of public consciousness. Today it is safe to say that the publication of a program article "A look into the future: the modernization of public consciousness" is truly a fateful step for our country, the transformations will become so large-scale and significant, getting their implementation in the framework of this program.

As part of this program we are going to implement it in educational process by teaching English language at NKZU. During the implementation our goal is the formation of students' communication skills in the framework of the interactive learning.

The implementation of successful language communication remains an urgent problem and requires the introduction of new productive methods and forms of education into the educational process. Active implementation of interactive forms in the learning process is very promising in the practice of teaching foreign languages. The main goal of teaching foreign languages is to prepare the student for productive participation in the dialogue of cultures, its socio-cultural development, the formation of the communicative competence of the learner, which is needed in almost all spheres of life.

The goal of the article is to study various interactive forms of teaching foreign languages that contribute to the formation of students' communication skills and how to use them in English classes as part of the program "Rukhani Zhangyru"

The methods used for the research are the following: the analysis of psychological, pedagogical, methodical literature, and observation.

Results and discussion. Currently, in teaching foreign languages the priority is given to communicative activity, interactivity, authenticity of communication, language learning in a cultural context, autonomy and humanization of instruction. These principles make it possible to develop intercultural competence as a component of communicative ability. The ultimate goal of teaching foreign languages is to teach free orientation in a foreign language environment and the ability to adequately respond to various situations. To teach communication in a foreign language, you need to create real life situations that will stimulate the study of the material and develop adequate behavior [2, p. 9-13].

The interactive nature of teaching allows students to interact with each other, involving in this process a teacher who acts as the organizer of the learning process. Such a strategy is called a student-centered approach, and its proper application allows you to achieve the assimilation of educational material by 50-90%, depending on the interactive forms used [3].

Choosing forms and teaching methods that allow students to reveal their creative abilities, the teacher opens up new opportunities for them. At the same time, it is very important to take into account all factors, including the psychological one, since students overcome a certain psychological barrier, learning to communicate and interact in a foreign language environment.

Communicative learning, which implies the use of such effective forms as interactive, requires the teacher to create situations of active interaction in the classroom.

The use of interactive teaching methods increases the effectiveness of the educational process, as it creates real life situations and encourages students to adequately respond to them through a foreign language, thus forming students' communication skills. Interactivity in relation to teaching a foreign language is understood as the speech interaction of two or more people in the process of communication [4, p. 44]. Forms of interactive learning can achieve the goals of such levels, as knowledge, understanding, application (according to B. Bloom), which is very important for the formation of communicative skills [5].

There are various interactive forms of teaching foreign languages, such as educational games (role-playing, business, educational), creative assignments, tours, exhibitions, performances, presentations, discussions, brainstorming, etc.

The educational process is organized in such a way that both the teacher and students are equally involved in the process, and actively interact with each other. Everyone becomes an active participant in the pedagogical process.

Interactive forms of teaching foreign languages contribute to the development of communication skills, teamwork, listening to the opinions of others, and defending one's point of view. In the process of using interactive forms of learning, students activate educational and cognitive activity and form a general interest in learning and motivation for learning a foreign language.

In foreign language teaching we can use various interactive forms of lessons, such as a lesson-excursion, a virtual tour, a lesson-discussion, group work, etc. Using these interactive methods, we are approaching a more in-depth study of our culture at the English lessons in the framework of the project "Sacred Geography of Kazakhstan" which is one of the "Rukhani Zhangyru" directions. Since, we must not forget that the first condition for modernization of a new type is the preservation of our culture, our own national code [1]. Without this, the realization of the program "Rukhani Zhangyru" will turn into an empty sound and our goal would not be achieved.

Let's take a closer look at a virtual tour. Virtual tour is a software and information product (video, audio). During the virtual tour lesson, students develop: speech, memory, thinking, imagination, attention. During the lesson-virtual tour can be studied topics: "Travel", "Customs and Traditions", etc. A virtual tour is conducted using information and communication technologies, which helps to increase the effectiveness of the educational process, interest, student motivation, allows the teacher to use the whole arsenal of teaching methods. Bright slides, visualization, information richness of the material increase the activity of students, help to overcome the language barrier, the formation of speaking and listening skills, all this creates favorable conditions for the formation of communication skills. Without leaving the classroom, students learn a lot of interesting facts, travel around cities and join the culture of our country.

A virtual tour lesson can be divided into several stages: preparation, performance, conclusion, results. First, determine the purpose, place and time. Necessary equipment: computers, laptops, web-cameras, multimedia projector, Internet. Mostly, this type of lesson is held in the computer class. It is necessary to clearly define the plan, tasks, content, prepare questions for discussion. At the beginning of the virtual tour it is sensible to inform students about other facts and information related to the topic; after the demonstration of a virtual tour; the teacher should periodically ask students questions on the topic (How do you think ...? Do you understand ...? Can you imagine ...?). The teacher can organize independent work of students in groups while consulting them. Also, the teacher can reveal the contents of the virtual tour, and then organize the independent work of students on assignments. Then the teacher collects the students' works, checks all tasks and corrects. At the end, the teacher announces that the students learned new things during the tour. A virtual tour fits both presenting a new topic and consolidation of the previous material.

Conclusion. We conducted a series of classes using a virtual tour in the framework of the "Foreign language" discipline. The "Sacred Geography of Kazakhstan" project direction included: "Studying the rich history, cultural traditions and spiritual values of our region (North Kazakhstan region)" and "Historical monuments". The implementation of the program settings will contribute to strengthening social harmony and unity of the people of Kazakhstan. And we, teachers, like no one else should understand the essence and significance of work in this direction. During the virtual tour, we observed the following

positive trends in students: concentration of attention, increased interest in new material, a desire to take an active part in discussing problems, overcoming shyness in students who didn't participate actively in previous lessons, improving of the lexical, grammatical, and pronunciation skills. An interactive way of communication contributes the development of students' communication skills.

Thus, interactive forms of teaching foreign languages contribute the formation of interest in learning a foreign language and a general interest in learning; gaining communicative experience; the development of creative thinking and skills in working with information; development of group work skills (ability to conduct a discussion, defend one's point of view, ask questions.).

References:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественногосознания / Н.А. Назарбаев. [Электронный ресурс] https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
2. Баклашкина М. В. Обучение иноязычному межличностному общению на занятиях по иностранному языку в школе и вузе // Иностранные языки в школе. 2009. № 1. С. 9-13.
3. Активные и интерактивные методы преподавания [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/512797/> [дата обращения: 12.05.2017 г.]
4. Колесникова И.Л. Англо-русский справочник по методике преподавания иностранных языков: справочное пособие. М.: Дрофа, 2008. 432 с.
5. Пассов Е.И., Кузовлев В.П., Коростелев В.С. Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества. Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия / Под ред. А.А. Леонтьева. М., 1991. 178 с.

УДК 821.512.122.0

СӘБИТ МҰҚАНОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚУАТТЫЛЫҒЫ МЕН ТІЛДІК КӨРКЕМДІГІ

Қадыров Ж.Т., Ерсайнова М.Ж.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

XX ғасырдың бас кезі қазақ халқының патша отаршылдығына қарсы күресінің ұлғайып, Абай негізін салған әдебиеттегі демократтық, ағартушылық бағыттың өріс ала бастаған тұсы болғаны аян. Абайдың өлеңдер жинағының басылуы (1909), А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың азаттық сүйген жырларының халық ішіне жайылуы, татар ақыны Ғ. Тоқай шығармаларының кең тарауы жүдеу халықтың рухани өміріне демеу бола бастады. Сәбит те осымен әсерленіп, оқуды, ақын болуды армандады. Осы кезде Қазақстанда орнаған Кеңес өкіметінің жетім-жесірлерге, өмірден қағажу көргендерге қамқор болуы жетім Сәбит Мұқановтың ізденісіне жол ашты. Ол ауылдағы кеңес шараларына қатыса бастайды. 1918-1919 жылдары омбы қаласында ашылған мұғалімдер курсына оқиды. Оның ақындық жолға шындап ұмтылуы да осы кез.

Сәбит Мұқанов – шығармашылық өмірін ақындықтан бастаған қаламгер. Оның алғашқы өлеңдері өзі туған, өскен ортаның – қазақтың жалшы шаруаларының көңіл күйін, тағдыр ауыртпашылықтарын суреттеуге құрылған. «Көңілім», «Неге тудым?», «Жалшының зары» (1917) атты өлеңдерінде жас ақын кісі есігінде күн кешкен жетім

баланың сезімі арқылы кедейдің ауыр бейнетін, аянышты халін өткір бейнелейді. Ол өмірге неге келдім? – деп назаланады.

Туған күннен төсегім шоқпыт болды,
Көрген күнім үнемі жоқтық болды, [1] –

деген жолдарда қоғамдық әділетсіздіктің, теңсіздіктің сырлары танылады. Ақын ыстық күнде, аңызға жел астында шаршаған, оның үстіне ораза ұстап, таңдайы кепкен жалшының жұмысын үзуге мұршасы жоқтығын суреттейді. Осылардың өзі-ақ алғашқы ақындық әсерді Сәбит Мұқановтың өзі өскен орта шындығынан алғанын байқатады. Алайда, ақынның лирикалық кейіпкерінде өмірден түңілу, қажу байқалмайды. Ол көңіл сырын шерте отырып, даладағы өзгерістерге елеғзиді.

Қой, сен бүйтіп қамықпа,
Ілгері ұмтыл, талап ет.
Шығуға айдай жарыққа

Қайраттанып, бол өжет [1, 17] –деп өзіне-өзі қайрат береді.

Сәбит Мұқановтың «Бостандық» (1919) өлеңі қазақ даласына келген төңкеріс үшін алғашқы сезінуден туған. Ол жалшылар өмірін суреттей отырып, оларды теңдікке шақырады. Төңкерісті далада соққан дауыл бейнесінде алып, оның ескі ордаларды құлатып, билеушілерді тақтан тайдырып, жалшының көз жасын тиганын жазады. Бостандық иесі – жұмыскер табы деп таниды.

Осыдан бастап Сәбит Мұқановтың өлеңдерінің лирикалық кейіпкері жалшы-кедейлер ортасынан шығып, өзгерісті қолдаған, соған араласқан күрескер ұрпақтың өкілі болып көрінеді. Ол жаңа заманға өзін ие санайды. «Кедей баласы», «Күресшіл ұрпаққа» атты өлеңдерден мұны анық байқаймыз.

Жиырмасыншы жылдар әдебиетінде кедейлердің теңдік алуы, қатарға қосылып, еңбек етуі, қоғамның белсенді мүшесі болуға ұмтылуы – ең көп жырланған және заманның қажет етіп отырған тақырыбы болатын. Сол дәуірдегі ақын-жазушылардың бәрі осыған үн қосудан бастады. Солардың ішінде Бейімбет Майлиннің Мырқымбай туралы өлеңдерінің орны ерекше. Сәбит Мұқанов – осы тақырыпты Бейімбет Майлиннен кейін тереңдей жырлаған ақын. Оның Шоқпыт туралы өлеңдері бұған дәлел. Ол қазақ кедейі Шоқпыттың қоғамдық әр кезеңдеріндегі (1905, 1910, 1914, 1916, 1918, 1921, 1923) өмірін, тіршілігін, ұғым-түсінігін бейнелей отырып, қазақ кедейінің ізденуі, оянуы шындығын ашады. Олардан бір кездерде жоқшылық билеген Шоқпыттың жаңа дәуірде шаруасының қызығын сезіне бастағанын көреміз. Ол еңбекті бұрынғыдай бейнет көрмей, тұрмыс талабы ретінде ұғынуға жетеді («Шоқпыттың шаруасы», «Сүт зауыты», «Егістік», т.б.).

Жиырмасыншы жылдар әдебиетінде кең көтерілген тағы бір тақырып – кеңестік әкімшіліктің ұйымдастырылуы тұсындағы төрешілдік пен салт-санадағы ескішіл көзқарастарды сынауға ұмтылыс еді. Феодалдық, көшпелі ағайыншылық билеген ортада жаңалықты қабылдау да оңай болмаған. Бұрынғы билеушілердің қулық-сұмдығы, билікке келген қараңғы кедейлердің саясатты түсінбей, ағайындық келісім арқылы шешуге талаптануы, жаңа салттың қалыптаспаған кезіндегі кертартпа қылықтары күнделікті баспасөз бетінде сыналып жатты. Әдебиет те оған үн қатпай отыра алмады. Сәбит Мұқановтың «Албасты», «Мадонна», «Ағай мен жеңгей», «Қоғамның кемшілігі» сияқты өлеңдері осындай заман талабына үн қосудан туған.

Отызыншы жылдардағы Сәбит Мұқановтың ақындық ізденісі қазақ өлеңіне, оның мазмұны мен түріне, ырғағына өзгерістер жасау талабымен ерекшеленеді. Бұл кезде жаңа заманды Маяковскийіне жырлау, қазақ өлеңін ауызша, тақпақтап оқуға ыңғайлау қажеттігі күн тәртібінде тұрды. Сәкен тәжірибесі қазақ ақындарына жаңаша талап қойды. Бұл саладағы ізденістерде Маяковский поэзиясының ерекшеліктерін шындап түсініп болмай, оның түріне еліктеу, өлең жолдарын бөлшектеуге ұмтылу сияқты

формалистік қателіктер де аз болған жоқ. Сәбит Мұқанов ә дегеннен-ақ Маяковскийге өз жолымен келуге тырысты. Ол өлең мазмұнын дәуірдің үні есебінде көтеріп, соны бейнелер жаңа түрлер жасады. Ақын байырғы қазақ өлеңін сындыру, қирату жолымен емес, 11 буынды қара өлеңнің әр сөзіне ойлы салмақ беріп, оны жеке тармақ етіп бөліп, оған интонациялық екпін түсіріп тұтас күйінде ой түйінін шумақпен бірге аяқтауға бейімдеді. Сәбит Мұқановтың бұл саладағы ізденісі «Ақынға» (1930), «Мәдени бәсеке» (1931) атты өлеңдерінен басталып, «Майға сәлемде» (1933) орнықты. «Майға сәлем» Бұл жылдардағы Сәбит Мұқанов жазған өлеңдер ішінде сол дәуірдің ұғымынан туған және әдебиетті үгітке пайдалану саясаты нәтижесінде жазылған ұраншыл өлеңдер де аз емес. Ол заман өзгерістеріне негізгі себепші деп қарап, Қазан төңкерісін, коммунистік партияның басшыларын, Кеңес өкіметінің науқандық шараларын мадақтаған өлеңдер де жазды. Мұндай өлеңдер ақын шығармашылығында із қалдырмай, өткен заманмен, науқандармен бірге өлді. Бірақ Сәбит Мұқанов өлеңдеріндегі теңдік, бостандық идеясы, заманның тенденциясы және орталық езгідегі халықтың арман-тілегі болып сақталып қалды, әлі де қала берері даусыз. Сәбит Мұқановтың бұл саладағы дәуірлік ізденісінің нәтижесі. Ондағы мазмұн байлығы күрделі өлең түрімен ұштасып, үлкен көркемдікке ие болған. Өлеңнің лирикалық кейіпкері – өз заманының ойлы, білімді, қайраткер азаматы. Ол Отанын сүйеді, оның көркіне сүйсінеді, еңбекпен жасалып жатқан жаңа қоғамды қорғайды. Бұл арқылы ақын адам мен қоғамның бірлігін, мүдделерінің үндестігін, жеке адамның азаматтық есеюін бейнелейді. Жеке адамның сезімі жалпы халықтың көңіл күйімен астасып, заман рухын көрсетер биік пафосты өлең жолдары туады.

Мың сәлем саған,
Мәңгі жолдас, майым!
Сен жылда жас жігіт боп келген сайын,
Жер жібек барқыт киіп,
Жасыл желек,
Бүркенеді үйеңкі, терек, қайың [1, 118 б.].

Өлеңде жас жігіт бейнесінде алынған көктем мейрамы табиғаттың жаңаруын бейнелейді де, лирикалық кейіпкердің көңіл күйімен ұштастырылады. Ол елі, заманы, табиғаттың байлығы, көркі туралы толғанады.

Осы ізденісті ақын «Гүл бағындай Отаным» (1937), «Сөз – советтік армия» (1938), «Поэзия маршалы» (1940), «Мен кімін деп мақтанам» (1944), т.б. өлеңдерінде жалғастырды. Өлең өрнегінде оқырманмен тікелей тілдесу, ауызша сөйлесу тіліне жақын синтаксистік инверсияны қолдану, сөз мағынасын кеңейту арқылы бөлшектеп, 11 буынды өлең тармағын сақтау – бұл туындыларға да тән. Ақын өлең тармақтарын сатылап, ой қазығын дауыс ырғағына лайықтап, пікірді философиялық тұрғыдан түюге негіздейді. Көркем сөзді үлкен рухани күш ретінде таныған ол оны отан қорғау ісіне жұмсайды. Сөзге армия қызметін жүктейді. Ол сүңгуір қайық боп, дұшпанның кемесінің түбін сөгеді, самолет болып аспанға ұшады, истребитель болып жау шебіне шабуыл жасайды. Поэмалар бомбавоздың, проза ауыр зеңбіректің, очерктер барлаудың қызметін атқарады.

Ұранға даусын қосып осы кезде,
Ең алдыңғы қатарда түсіп көзге,
Майданға аттанбақшы ақындардың

Жүрегін жарып шыққан жалын сөз де [1, 187 б.] – деген жолдарда әдебиеттің қоғамға, Отан қорғау ісіне қызмет етуі сөз болады. патриот ақын жүрегінде заманын, елін мақтан тұту, оның көркін жарқын (гүл бағындай) суреттер арқылы тану орын алады.

Бұдан кейінгі дәуірлерде де, негізінен көркем прозаға ауыса жүріп Сәбит аракідік өлең жазумен де шұғылданды. Ұлы Отан соғысы кезінде Мәскеуді қорғауға Қазақстанның даңқын көтерген панфиловшы жауынгерлер, майдан батырлары жайлы өлеңдер жазды. Кавказ, Украина, Қытай сапарлары жайында да сезімін өлеңмен өрнектеген кездері болды. Тың көтерушілерді мадақтады. Алайда олар ақын лирикасында үлкен із қалдыра алған жоқ.

Сәбит Мұқанов – қазақтың поэмасына да елеулі үлес қосқан ақын. Ол поэмаларды көп жазды. Кеңес дәуірінде осы жанрдың тууы мен қалыптасуы тарихына Сәкен, Илияс, Иса сияқты ақындармен қоса, Сәбит Мұқанов та көп еңбек сіңірді. Оның поэма жанрындағы ізденістері де, көркемдік ұғым-түсініктері де әрқилы. Өлеңдеріндегі сияқты ақын поэманы да ауыл батырағының қанаудағы өмірі мен көрген қиыншылықтарын суреттеуден бастады. Схемалық сюжетке құрып, оқиғаны суреттеуден гөрі баяндау көбірек берілсе де, «Жұмаштың өлімі» (1919), «Кұрдас» (1923), «Жайлау үстінде» (1923), «Альбом» (1924), «Пионер» (1925), «Наурыз күні» (1925) сияқты поэмалар Сәбит Мұқановтың тынымсыз ізденісін танытады. Алғашқы екі поэмада ол бар қайратты өмірін кісі есігінде сарп еткен жалшының өмірден жақсылық көрмей, қорлықта өлгенін суреттей отырып, олар көрген әділетсіздікті еске алады. Ақын енді өмір жаңарып, кедейлерге теңдік тиді деп қуанады. Таптық сезім ояна бастайды. «Альбомда» жасынан бірге өскен кедей мен бай балаларының идеялық жағынан бірге өскен кедей мен бай балаларының идеялық жағынан ажырауын көрсетсе, «Жайлау үстінде» поэмасында бұрынғы, бүгінгі жайлау өмірін салыстыра отырып, елді еңбекке, еңбекшілдікке үндейді. Қалада оқып келген пионердің («Пионер») орыс тілі, Ленин туралы әңгімелері арқылы кедейдің қара лашығына жаңа заман идеясының ене бастағанын бейнелейді. Бұл шығармалар поэма жанрындағы ақынның алғашқы тәжірибесі есебінде бағалы. Оларда тақырыпты таңдауда ғана емес, оның идеялық-көркемдік ізденістерінде де біркелкілік байқалмайды. Кейде ол заман беталысын (тенденциясын) сыңаржақ түсінетінін танытып алады. «Жайлау үстінде» поэмасында еңбекті мадақтай отырып, оны жайлау өміріне, жайлаудағы елдің көңіл күйіне, ойын-сауығына, жалпы ел дәстүріне қарсы қойып алатыны да бар. Мұндай біржақты ұғым оның сол кездегі өлеңдерінде де кездескен. Ол адамның қоғамдық қызметіне оның жеке өмірін, махаббатын қарсы қойып та өлең жазған. Көптің игілігі үшін жеке өмірдің рахатынан безуді ұсынған.

Сәбит Мұқановтың жанрындағы сәтті ізденісі «Жетім қыз» (1926) поэмасынан басталады. Бұл – қазақ-қалмақ жаулаушылығы заманындағы аңыздық сюжетке құрылған поэма. Онда бір соғыста жеңген қалмақтардың Күнайым атты қазақ сұлуын алып кетіп, ханына тарту еткені айтылады. Зорлықшы әрі кәрі ханға тиюден қашып, өз басын өлімге қиған қыздың мұңы қазақ арасына күй болып тараған. Сәбит Мұқанов осы күй оқиғасын өлең өрнегіне түсіріп суреттеген. Оқиға сарыны баяндауға құрылса да, қыз мұңын шерткен домбыра үнін өлең ырғағына келтіре суреттеу поэманың елеулі табысы болып саналады. Ақын тенденциясы таптық, рулық, хандық құрылыс озбырлықтарын әшкерелеу сарынынан байқалады.

Әдебиет:

1. Ерғөбеков Қ. Сәбит Мұқанов. – Алматы: Мектеп, 1989. – 203 б.
2. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: 1980. – 186 б.
3. Кәкішұлы Т. Сәбең өткелдері. – Алматы: 2000. – 119 б.
4. Ерғөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: Таным, 2003. – 203 б.
5. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСЫ: ДРАМАЛЫҚ ЖАҒДАЙ, ТАРТЫС ПЕН МІНЕЗ

Қадыров Ж.Т., Кусаинова Г.М.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Балаларға арналған пьесалардың тақырыптары да әр алуан болуы заңды. Әдебиетте белгілі бір тақырыптың тууына қоғамдағы өзгерістер, адамдардың мақсат-мүдделері себеп болады.

1960-80 жылдардағы балалар драматургиясына үлес қосушы қаламгерлер қатарынан Сәкен Жүнісов те сүбелі орын алады. Драматург С. Жүнісов: «Алғаш қалам алғанда адам өмірінде екінші рет қайтып оралмайтын – балалық шақ туралы жазуды мақсат еттім. Балалық шақ әдетте уайым-қайғысыз, ең бір бақытты кез сияқты ғана көрінеді. Бірақ терең үңіліп, жіті қарасақ, қилы-қилы, аумалы-төкпелі заманға қарай балалық шақтың да өз үлесі бар. Мен 1941 жылы 1 класты бітіріп, жазғы каникулға шығысымен соғыс дауылы басталды. Сол күндерден бастап-ақ менің құрбыларым пионер лагерінде демалудың орнына колхозда соқа айдады, масақ терді, шағын, жаңа киім орнына әскерге кеткен ағаларының киімін тарылтып, аудартып киді. Ала көбеден көзімізді ашқанда соғыс отын хабарлаған информбюроның суық хабарын естіп түрегелсек, сол хабармен көзіміз ілінетін. Талай бала әкесіз жетім қалды, талай бала ағасынан айырылды. Соның бәрі соғыс зардабы еді. Соғыс алапатының сәби өміріне де қандай кеселі барын келешек ұрпаққа жазып беруді өзіме міндет еттім» [1, 171 б.], - деп шығармашылық бастауынан сыр берген болатын қарымды суреткер Сәкен Жүнісов.

1960-1990 жылдар аралығындағы балаларға арналған пьесалар: С. Омаровтың «Ақымақ арыстан», С. Жүнісовтің «Жаралы гүлдері», Ә. Табылдиевтің «Кербақай мен Кердеңбай», О. Әубәкіровтің «Қожа мен спорт», Қ. Баянбаев «Адасқанның айыбы жоқ», Е. Домбаевтің «Сертке серт», Ж. Тұрлыбаевтың «Жиһанкез бала», К. Әмірбековтің «Уәде бермеуге уәде бер» т.б. бірқатар дүниелерді атауға болады. Бұл шағын драмалық дүниелердің кейбіреулері қара сөзбен, екіншілері ақ өлең үлгісімен жазылған.

Академик С. Қирабаев: «Жаралы гүлдерде» автор соғыс кезі шындығын өмірдің салмағы мойныны түскен ауыл балаларының характерін бейнелеу арқылы ашады» [2, 203 б.], - десе, профессор Р.Нұрғалиев: «Жаралы гүлдер» драмасының жақсы табысы – кейіпкерлер тілінің дараланып берілуінде. Соғыс уақытындағы ауыл балаларының мінезі, іс-әрекеті көз алдына келеді. ...жас өспірімдерге берер тағылымы мол шығарма» [3, 107 б.], - деп, пікірлер түйеді.

«Жаралы гүлдер» пьесасы – 1941-1945 ж.ж. соғыс кезінде тылдағы халықтың, әсіресе, жасөспірімдердің өмірін, тіршілік-тауқыметін шындықпен суреттейді. Жас бола тұра әке соғысқа кетіп, бар тұрмыс ауыртпалықты бұғаналары бекімесе де, жасымайды, өздерін іштей қайраумен, жеңіске қол ұштарын беріп жүргендерін ерлік санайды. Пьесада аты аталатын Бақыт, Қасым, Аплаш, Балташ, Балшекерлердің өмірлері, тұрмыс-тіршілігі бір болғанмен, әр кейіпкерлердің тек қана өзіне тән мінез даралықтарын дұрыс тауып, аша білген.

«Жаралы гүлдер» драмасы турасында баспасөз беттері мен арнайы қарастырылған сыншы, өнертанушы ғалымдардың еңбектерінде сөз болып, кезінде жақсы пікір алған болатын. Жазушылар Ә. Әбішев пен Т. Жұртбайдың: «Ажар мен ажалды», «Жаралы гүлдерді» дәл қазір де, ертең де сахнаға қойсаң, оның жазылған мерзіміне қарамай тура бүгінгі күннің төл туындысы деп қабылдауың сөзсіз» [4], -

дегендері, орыстың жазушысы К.Паустовскийдің: «Кез келген тақырыпты бүгінгі күндік етуге болады, тек жазушының өзі өз ғасырының биігінде болсын», - деп бір кездері айтқан сөзімен үндесіп тұр.

Белгілі театр сыншысы Ә. Сығаев: «Соғыс күндеріндегі тыл өмірінен сыр шерткен автор өзінді тұңғыық ойға батырады. Ескі күйсандықтан сызылған әуен сонау бір балғын шағыңа саяхат жасатады» [5, 52 б.], - деп айтқан сөзі жүрек тебіренерлік. Бұл пікірлер драматург шығармаларының өміршеңдігін көрсетеді.

Пьесаның бірінші бөлімінің бірінші көрінісі бір топ балалардың ескі күйсандықты қалай болса солай ұрғылап жатқан көрінісі үстінен басталып кетеді. Орта жастағы ақын

Б а қ ы т т ы ң. Тоқтандар, аясандаршы, бұл күй сандық емес пе.

Б а л а. Бұл тозған пианино ғой, Бақыт ағай, ешкімге керегі жоқ. Көп тілдері сөйлемейді. Биыл мұны завхоз далаға шығартып тастаған [«Жаралы гүлдер»].

Балалардың жауабынан кейін ойға беріліп, орамалымен күйсандықты сүртіп, іштей ойға шомады. Бақыттың монологы арқылы пьесаның экспозициясын ашылып тұр.

Б а қ ы т. Иә, тозған пианино. Бірақ балалар білесіңдер ме, қазір бұл-үңсіз қалған көне ескерткіш. Сөйлете білсең, көне дүниенің де өз тілі бар. Ескіні де қадірлей біл. Мен ауылыма келген сайын осы пианиноны бір көрмей кете алмаймын. Әрдайым осы күйсандық өткен өмірді еске салады...» [«Жаралы гүлдер»], - деп ары қарай ақ өлең түріне көшіп, барлық өткен, кеткен, болған істердің барлығын осы үлгіде сыр шерте жөнеледі.

Екінші көріністегі оқиғада «Повойенной дороге» атты өлеңін айтып бір топ ауылдың балалары кіреді, оларды соғыс комиссары, капитан Жанғожин «честь» беріп қарсы алады. Екінші көріністе драма оқиғасы ширақ дамып, персонаждар өз орындарымен, суреттеліп, тартыс күшейе түседі. Яғни, ауыл балалары: Қасым, Аплаш, Бақыт сияқты жасөспірімдер өздері майдан даласына әзір екендіктерін, тіпті кешіктірмей соғысқа жіберулерін де өтіне келеді. Бұл қылықтарына военком таң қалып: «Мылтық ата білесіңдер ме?,- деген сауалына:

Б ә р і. Білгенде қандай. Білеміз – деп жауап қатады.

В о е н к о м. Мылтықты ата білу бар да, Берлинге дейін жеткізу бар,-деп соғыс жағдайынан суыртпақтап сыр шертеді,

әрі соғыс жасына жетпегендерін де ескертеді. Военком балалардың бірінен «әкең қайда?» - дегенде:

Б а қ ы т. Соғыста. Екінші Украина майданында. Бес ай болды хат келмегелі.

В о е н к о м. Фамилиясы кім?

Б а қ ы т. Мәмбетов.

В о е н к о м (селк етіп): Мәмбетов?, - деп ары қарай сөзді бұра береді [«Жаралы гүлдер»].

Военкомның есіне осыдан бірнеше ай бұрын басқарма келіп: «Бақыттың әкесінен «қара қағаз» келгенін, әзірше жесір әйелі мен баласына естіртпей тұра тұруын өтінеді, себебі қой соңында жүрген әйелдің, жұмыстың қайнап жатқан кезінде бөгеті болатынын, күзде шаруа аяқталғасын естіртеміз» - деп өтініш етеді.

Г ү л с і м. Балаларды елге апару керек, Бақыттың шешесі кеше келген. Бүгін естіртпекші.

Б а т т а л. Естірту дегеннің өзі бір пәле болды ғой.

Г ү л с і м. Пәлесінен бұрын талайлар талма ауруға да шалдыққан жоқ па? [«Жаралы гүлдер»], - деген Гүлсім мен Баттал, басқарма мен военком арасындағы диалогтан драматург С. Жүнісов соғыс кезіндегі ел басына түскен ауыр психологиялық тұрмыс-тіршілігін аңғартады.

Пьесада Баттал мен Гүлсім арасында да бір жұмбақ сыр жатқандай. Сүйген жігіті соғыста Гүлсім, ісі мен сөзі шалық, әңгүдік Батталды менсінбейді. Драма авторы осы эпизодтан соғыс уақытында жастай жар құшағынан айырылған әйел затының басындағы трагедиясын да береді. Суреткер С.Жүнісов пьесада шығарма шырайын кіргізетін детальді сәтті қиюластырады. Аспанда қалықтап ұшып бара жатқан тырналарға Бақыт қолын соза ұмтылуы, үн қосуы – барлығын да шебер үндестіріп тұр.

Мысалы:

Тырау-тырау тырналар,
Тізіліп қайда барасың?
Сәлемімді ала бар,
Көрсен майдан даласын.
Майданда жүрген әкем бар,
Көрсен сәлем айтарсың.
Жеріме кірген жыландар,
Тұмсықтан ұрып тойтарсын.

Бала Бақыттың жалынышты, қорғансыз сәлемі, аспанда қалықтап, қалт-құлттап жылы жаққа ұшып бара жатқан қорғансыз тырналар...психологиялық жай-күй ...

Төртінші көріністе Бақыт аяулы анасынан қапыда айырылып, ал әкесінің қаралы хабарын бір мезетте естуі – жасөспірімді қатты есеңгіретіп тастайды. Бірақ драматург С. Жүнісов әкесінің соғыста қаза болуын жас жігітке естірту үшін басқаша амал қолданған, военкомның аузына сөз салып: "Мынау әкеңнің майданнан жіберген киімдері",- деп, осы бір ауыз сөзге "әкең ерлікпен соғыста қаза болды" дегізіп тұр. Трагедиялық хал. С. Жүнісов трагедиялық халге шеберлігінің бір қыры - шағын бір беттің көлемінде Бақыттың екі қайғылы монологымен бірінші бөлімін аяқтаған.

Мысалы:

Б а қ ы т. Тым құрмаса бір күн қасында бола алмадым-ау, апа. Кеш мені. Қасында бола алмадым. Соңғы сөзіңді ести алмадым. Енді сен алыстасың. Енді менде ана жоқ! , - деген ішкі ой-толғағынан анасын жоқтап зар еңіреген бала-жігіттің, атың өшкір соғыс үшін күн-түн демей дамылсыз жұмыс соңында жүріп шешесімен бақұлдаса алмай қалғанын да сезіну қиын емес.

Ал, мына монолог салмағы одан да асып түскен.

Б а қ ы т: Па-па (шинельді құшақтап, тізерлеп отырып қалады) Па-па, апа, жалғыз...Жалғыз қалдым ғой. Бір күннің ішінде жетім қалдым. Жетімекпін енді. Неге...Неге менің атымды Бақыт қойдыңдар. Неге, неге Бақытсыз қоймадыңдар (Тағы шинельді құшақтап, анасының қасына сүйретіле барып, тізерлеп отыра кетеді [«Жаралы гүлдер»]).

Қайғылы хал. Бір отбасының трагедиясы. Бақыт монологнан соң, авторлық ремарка арқылы беретін: «Тағы шинельді құшақтап, анасының қасына сүйретіле барып тізерлеп отыра кетеді» дегенінен, тылдағы ананың қабіріне, майданда қалған әкенің қабірінен, бір-біріне сала алмаған ерлі-зайыптылардың топырақтарын, "шинельді" ана бейіті топырағы үстіне жабу арқылы тебіренерлік күй кештіреді. Бұл – драматургтің сәтті ойлап тапқан деталы.

Екінші бөлімде майдандағы соғыс хабарын беріп тұратын радио үнін бір топ бала құлақтарын тосып тыңдап тұр. Радио үні немістердің әлі де күшінің мықты, бірнеше қалалар мен деревняларды бомбалағанын хабарлайды.

Б а қ ы т. Шіркін-ай, папам тірі болғанда ғой, әлі де соғысып жүрер еді-ау. Осы радиодан соғыс хабарын берген сайын бұрын папам туралы бірдеме айтатындай елеңдей қалушы едім. Қазір бір түрлі күдерімді...» (дауысына булығып, сөзін жалғай алмайды)

Драматург С. Жүнісов пьесаның екінші бөлімінде Бақыттың немістерге деген ызакегін жиі көрсету арқылы әкесінің құнын көңілімен қайтаратындай қылып суреттейді. Бірде досы Балташ ауылға көшіп келген переселенец немістерден доп сатып алып, оны ауыл болып қызықтайды. Бақыт та қызықтап көрейін дегенде,

Б а л т а ш. Әуелі қолыңды жуып кел», - деп балалық көңілмен әзілдей салмасы бар ма.

Б а қ ы т. Қолым неміс добынан таза! (Балташтың қолынан добын жұлып алады да, желін шығарып жіберіп, табанына салып покрывшканы қақ айырады).

Осы жерде авторлық ремаркамен келтірілген диалог-айтыстарда Бақыттың сөздерінен әке кегін алушы болашақ ұл өсіп келе жатқанынан сыр тарқатады. Міне, пьесаның тәрбиелік-тағылымдық қасиеті де, болашақта отанын қорғайтын ұлдың өсіп келе жатқаны да осында.

Ал мына диалогта:

Б а қ ы т. Әй, осында военком келе жатыр...

Қ а с ы м. Осы военкомды көрсем жүрегім зу ете қалатын болыпты. Ылғи жаманат жеткізетіндей көрініп тұрады.

Б а қ ы т. Енді маған несін айтар дейсің, - деген сөздерінен менде енді ешкімім жоқ [«Жаралы гүлдер»], - деп тұрғандай, адамның бойына психологиялық толқу тудырады.

Пьесаның орталық қаһарманы – Бақыттың бейнесі кесек, нанымды суреттелген. Оқиға басында өзінің балалық қылығымен көрінсе, әкесі мен шешесінен айрылған соң есейген, ақыл тоқтатып өмірге деген көзқарасын өзгертеді. Пьеса авторы Бақытты оқиғаға көбірек араластыра отырып, қайғылы сәттерді басынан көбірек өткізеді. Әсіресе, ”неміс” туралы сөз болса, қаны басына теуіп шыға келіп, үлкенсің ба, кішісің ба, «төпелеп» түсуге бар.

Оқиғадағы Баттал – әр қилы мінездің адамы. Пьесадағы шытырман оқиғаларға Батталдың да үлкен үлесі бар. Драматург бірде Батталды соғыс кезіндегі тыл өмірінің шырқын, күйісін, онсыз да жүдеп-жадаған халықты өзінің жың сияқты ісімен, бейпілауыз, қасақана кісінің арына ауыр-ауыр сөздер айтқыш, озбыр адамның кейпін, өтірігі мен шындығы қатар өрілген, жоқ жерден пәле жапқыш, ал кейде аңқылдақ, бала сияқты, ел өмірін бір кісідей ойлайтын мінезімен де даралана алатын жерлері аз емес. Батталдың ауыл балаларына орыс тілінен сабақ беруі де күлкі тудырады.

Шығармадағы неміс ұлтының әйелі, мұғалім Таурид Эмма Ивановна - жазықсыз жапа шегіп, өмірдің теперішін көп көрген, өз ісіне адал берілген жан. Әуел баста ауылға жер аударылып келгенде комендант Баттал арына тиетін ауыр сөздер айтып, жігерін құм қылатын кездері болды. Мектептегі ұстаздық қызметіне де сенімсіздік тады. Бірақ Эмма Ивановна ол қылықтарына мұқалмай, керісінше табандылық танытады.

Драматург пьесаның соңғы көрінісінде Таурид Эмма Ивановнаның ұлы Карлдың неміс концлагеріндегі ерлікпен пара-пар қызметін паш етеді. Оны неміс офицері мен Карлдың диалогынан көрініс береді. Мысалы:

Н е м і с о ф и ц е р і. – Азғын! Өз нәсілін айырбастаған сатқын! Сені біз асыл нәсілді неміс деп, ұлы Рейхтің офицер чинін бердік. Сен кімдерді ажалдан айырып қалмақсың?

К а р л. Мұндағылардың бәрін ажалдан айырып қалу мүмкін емес. Мен неміс ұлтын арашаладым. Неміс те дүние жүзіндегі басқа ұлттардай таза халық екенін, олардың да шын ұлдары мен нағыз фашистері барын дәлелдемек болдым.

Н е м і с о ф и ц е р і. ...Сатқын болсаң да неміс деген атың үшін саған соңғы тілегіңе лұқсат. Соңғы сөзіңді айт. Не тілейсің?

К а р л. Мен фашистерден бостандық тілеймін. Соңғы ақтық демім біткенше неміс халқының ұлы әнін тыңдап өлсем болады. Маған Бетховеннің «Айлы түнін» орындасандар екен.

Н е м і с о ф и ц е р і. «Айлы түнді» Бетховеннің өзінен тыңдарсың. Онда сені бөгемей тезірек Бетховеннің қасына жөнелтейік (атып жібереді). [«Жаралы гүлдер»].

Драматургтің шебер шешімінің бір қыры – Карлдың аузына қай ұлттың өкілі болса да, қандай жағдайда болсын "отан, ана, елінің өнеріне" басын июдi, өнеге етудi көздесе керек. Карл ақтық демi таусылайын деп тұрған шақта анасын іздеуi , "Туған анам, сенiң алдындағы борышымды өтедiм. Фашистерге бiр минут бас игем жоқ. Соңғы рет, Отаным - Совет елiм, сенiң алдында, ақ шашты анам сенiң алдында соңғы рет...бас...иемiн.(Офицер тағы да атып жібередi. Карл басын ие берiп, сылқ етiп құлайды [«Жаралы гүлдер»].

Драматург пьесаның соңғы шешiмiн сәттi келтiрген. Баласы Карл неміс офицерiнен соңғы тiлегiнiң орнына ұлы композитор Бетховеннiң "Айлы түнін" қалап едi, ал оны бейбiт өмiрде ақ шашты анасы көзiне жас алып жiгерлене, шабыттана күйсандықпен ойнайды.

«Жаралы гүлдер» пьесасы мектеп жасындағы балалардың бойында отанға деген сезiмдi оятуға үлесi бар шығарма. Пьесадағы басты кейiпкерлерi: Аплаш, Бақыт, Баттал, Таурид бейнелерi, характерлары толық ашылған.

«Жаралы гүлдер» драмасындағы кейбiр кейiпкерлер «Әр үйдiң еркесi» атты пьесасында жалғасын табады. «Әр үйдiң еркесi» пьесасының көтерген тақырыбы – кезiнде мемлекеттiң қолдауымен қой шаруашылығын дамыту үшiн шопан жастар бригадаларын құруға байланысты қазақтың бiрнеше жазушы-драматургтерi туындыларын арнады, атап айтқанда Қ. Мәшһүр-Жүсiп, С. Жүнісов т.б. қаламгерлер болды.

Драматург Сәкен Жүнісов өз үлесiн қосып, жаңа iске жастарды жұмылдыруды насихаттайды. Алдыңғы шығармадағы Баттал, Бақыт, Балшекерлердi басқа қырларынан, басқа характерларымен, басқа жағдайда жаңа әрекеттерiмен танимыз. Ұрпақ жолын жалғастырушы – балалармен де жүздесемiз. Шығармада характерлар әр қырынан, бар жағынан танылады.

Пьесадағы тартыс – ұйымдардың алғашқы құрылу кезеңiндегi қиыншылықтар, ата-аналар мен мектеп мұғалiмдерiнiң сол кездегi халықтың психологиясы бойынша белсене араласуымен нәтижеге жету жолы болды.

Қазақ балалар драматургиясы кеш қолға алынғанымен де, алатын орны ерекше. Балаларға арналған пьесалардың тақырыбы, салмағы, жанрлық жүгi, көркемдiгi, қаһармандар қақтығысы, мiнез, драмалық бейнелерi, драмалық жағдайы-ересектерге арналған пьесалардан кемдiгi жоқ. Сонымен қатар балалар араласпайтын, қатыспайтын, ерекшелiгiмен танылмайтын пьеса жоқ деп те айтуға болады.

Әдебиет:

1. Жүнісов С. Өлара (Сын,мақала). – Алматы: 1985. – 171 б.
2. Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы:1993. – 203 б.
3. Нұрғали Р. Айдын. Қазақ драматургиясының жанр жүйесі. – Алматы: 1985. 107 б.
4. Әбішев Ә, Жұртбаев Т. Соц.Қазақстан. Алматы, 1967.
5. Сығаев Ә. Сахнадағы ойлар. А., 1979.

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING AS A BASIS OF THE UPDATED CURRICULUM IN KAZAKHSTAN

Karaulova A.N.

(M.Kozybayev NKSU)

Nowadays Kazakhstani education is dynamic and always moves as well as other branches of social development. At present all the schools in Kazakhstan have started working on the updated curriculum.

As it is said in Educational program for the in-service training of the English Language pedagogical staff in the context of the updated curriculum for comprehensive school education in the Republic of Kazakhstan the updated curriculum is a cardinal change of the structure of the educational process, based on the constructivists learning approach, criteria assessment of learning achievements of students – summative and formative, as well as spiral system of learning a particular subject. Most scientists consider that the essence of the spiral system of studying a subject is that the learning process moves “in a spiral,” that is, previously studied topics reappear in the educational process, expanding general knowledge step by step and adding more and more details, features, in other words, deepen knowledge on this topic.

In this context it is possible to talk about the constructivist approach to learning, which involves a combination of a communicative approach, a lexical approach, a PPP (presentation, practice, production), a total physical response, an audio-linguistic approach, target learning, leadership and some others approaches based on the behaviourism theory worked out by influential American psychologists in history, an atheist and radical behaviorist Frederic Skinner [1]. His behaviorism theory in other words might be called as the theory of operant learning which presupposes particular patterns of behavior evoked with a definite stimulus as a response to the environment or surrounding circumstances. It is a universal for any living creature – a mouse or a human and this fact has been proved by F. Skinner [2].

According to his theory of operant learning, if the teacher needs to correct behavior by forming new habits or a new form of behavior, it is enough to use positive reinforcement for the "target" behavior. By constantly reinforcing this behavior, the teacher will ensure that the student will repeat this behavior many times in the future [2]. It should be noted that this approach has become as one of the main statements in the updated curriculum though it has a different name, but the main purpose of it that the teacher should always give positive feedback to students. Even if a pupil does not do well at the lesson, the teacher should start with successfully finished tasks, then to point some weak sides or mistakes carefully. This is caused by expected response to environment, as any "fine" or punishment leads to an individual seeking out other forms of behavior that may be even more undesirable than the form that led to punishment [2]. So it means that if a teacher finds a particular “key” to each student, success is inevitable. However, at the same time, it is not an easy deal to find an individual approach.

Before formulating the principles of neuro-linguistic programming, scientists noticed that students are divided into certain categories according to the representative system. Thus, for instance, Michael Grinder in his work “Righting the educational conveyor belt” defines the following types:

1. Visual. This system helps a person navigate in space due to the visual organs. Visual people perceive the world around them through a visual analyzer (eye). They learn

information better after a visual demonstration of the material. Even verbal attraction of the child's attention is better with the use of words such as "look, see". Based on this, a teacher who knows the methods of neuro-linguistic programming will try to attract the attention of the visual using the phrases: "It looks like", "See how it looks", etc.

2. Auditory. The system is divided into listening to external or internal sounds. This system helps a person navigate in space due to the hearing organ. All the information heard is "embedded" in the memory and stimulates the imagination. If the teacher wants to influence the audience, he must:

- speak expressively;
- decorate his speech with techniques and turns;
- play intonation in speech;
- speak clearly;
- describe a lot and colorfully;
- use in speech words such as "listen, by ear, it sounds convincing", etc.

3. Kinesthetic. The system is divided into internal kinesthetics and external kinesthetics. External kinesthetics include tactile sensations such as temperature, touch, and humidity, while internal kinesthetics include emotions, feelings, and a sense of balance and body condition. The sense of taste and smell often serve as quick links to images, sounds, and sensations associated with them. A system of highly developed skin receptors actively reacts to various influences. Kinesthetics perceive and remember information better if they have the ability to touch an object or perform any actions themselves. Based on this, a person who knows the methods of neuro-linguistic programming will try to attract the attention of the kinesthetic with the help of such phrases: "Don't you think that this question concerns you, too, feel it", or for a better effect, you can touch his hand, etc.

4. Discrete. It relies in its work on the logical analysis of information received from other systems. In other words, to understand the material, display it in your imagination and remember, you need to conduct a logical analysis of the data. To influence the discrete, approach it with the phrase "I think..." or "You reckon...", also suitable "What do you think..." [3].

Michael Grinder emphasizes, that representative systems do not exclude each other. The student can imagine the scene, to associate with her /her feelings and hear the sounds, that is, to run all three systems at the same time. Yet some part of the thought process will remain unconscious [3].

In this way we can say that defining a representative system of any learner is very significant due to the fact, that each person is able to get information and understand it only in his or her own "language", which the teacher should grasp and use it in different cases.

The next step after determining the type of child's perception of the most obvious point of impact is the technique that is often called "pattern breaking" in neuro-linguistic programming.

In the article: "The application of neuro-linguistic approach in teaching children process" the authors S.A. Yevstafieva, G.Y. Kushnaryova mention, that techniques such as "incomplete sentences" and "positive comments" help the teacher easily focus the class's attention on him. At such moments, any words are put directly into the subconscious as a program, the execution of which the vast majority cannot even realize, let alone even remember its essence. In the process of neuro-linguistic programming, other rules can be applied, for example, exclude phrases from the conversation that imply an apology or disregard for the interlocutor. For instance, "Sorry, but you're in class" or "Let's quickly sort out a new topic with you"; or avoid phrases "attacks", such as "What kind of mess is going on here?" It is better to resort to using phrases that cause positive emotions in the child, it is possible to mention in conversation an anecdotal situation that occurred with your friend or

ask a couple of questions of a personal nature that contribute to the student's personal attitude (for example, about parents, health, etc.) [4].

Thus, using interaction with personal representative systems, it is possible to achieve two main goals: first, to make the student perceive what the teacher is giving; second, to overcome the child's negative attitude to the proposed information.

Besides, it is significant, that at the stage of representing the information, it is very important to hold children's attention and make them understand the teacher. Anchoring and visualization are effective methods for using in the process of teaching children.

Many scientists in neuro-linguistic programming highlight, that visualization is a great means of presenting and exploring the information, which is appropriate not only for visual students. Visualization consists of some components.

1. Color. Students must learn to fill their minds with one particular color.
2. Geometrical figure. You need to present an image of any geometric shape and try to change its color, shape, and size.
3. Dimensional object. You need to visualize the ball, chair, Cup and try to "see" this object from all sides.
4. Visualization of an image of a familiar person, building, room, and specific place [5].

Visualization facilitates easier memorizing the words by feelings caused by examining an object and changing some of its features and it is widely used in Kazakhstani schools by teachers at their classes.

Any teacher's behavior that resonates with the class is an anchoring. S.A. Yevstafieva in her work says that the task of programming in education is to teach the teacher to create a certain state in the minds of students, which is associated with establishing links between nonverbal signals and content (gestures, posture, a certain place in the classroom). The task "Raise your hands" helps the teacher to establish feedback with the class. During this task, students' attention is drawn to the teacher's speech. The task "motionless body" performed by the teacher himself helps to attract the attention of students. This task becomes most effective if the teacher performs it while moving around the class [5]. Here we see that the essence of anchoring is reflected in receiving a total physical response.

It is obvious, that the whole system of Kazakhstani education and the updated curriculum itself are based on many techniques taken from neuro-linguistic programming and the theory of operant learning, but the names of techniques or approaches are changed or completely different. It makes us reckon, that it is quite possible to implement other techniques of neuro-linguistic programming into educational process in order to make it much more effective.

There are some tips to build an efficient lesson using neuro-linguistic programming, proposed by M.A. Pavlova in her book "Intensive course of increasing literacy":

1. "The beginning of the lesson is with a positive anchor. If learning is associated with something pleasant, it is effective." Such an anchor can be, for example, quiet, pleasant music, which will not only set children up for a working, but not strictly official way, but will also become an additional way to attract the attention of children - auditory, who are worse than visuals perceive information.

2. You need to create "motivation for learning", that is, it is necessary to create a reason for learning related to the semantics of the child itself.

3. Using the "right-hemisphere and left-hemisphere" approach in the lesson, the comparison operation (what is common and what is different), using predicates of all three systems, eye access keys, accounting for different perceptual systems. All this is very important, since the information submitted in all three modalities is perceived as real.

4. "Using the state of misunderstanding". This specific state is due to the fact that some people, when they begin to not understand, get angry and lose information, while others, on

the contrary, use this state. But an error is also the result of an activity, so misunderstanding becomes a kind of door to understanding. And in order for this to happen, you need to find something that was done well.

5. "Compare a student's success with their own past state, not with the success of others. Less often say "NOT".

6. "Adjusting to the future at the end of the lesson. A successful student knows where, when, and how they will apply what they are learning» [6].

In our opinion these tips are available for any subject in any country because using at least some techniques and approaches of neuro-linguistic programming, it is possible to achieve a lot. For example, that lessons become interesting to all students, therefore, the level of assimilation of the material and overall academic performance will increase. In addition, a more individual approach to each child will help to overcome the effect of the "educational conveyor", which stamps the same-minded, independent and unable to self-actualize people.

So we may conclude that these methods mentioned above in neuro-linguistic programming can be used not only in school educational discourse, but also, in the process of self-education, for example, for mastering the skills of speed reading, memory development, increasing the level of their own literacy and learning foreign languages etc.

References:

1. Educational programme for the in-service training of the English Language pedagogical staff in the context of the updated curriculum for comprehensive school education in the Republic of Kazakhstan – handbook for teachers, second edition, Astana, 2015.
2. <https://codenlp.ru/about/frederik-skinner-biografiya>
3. Grinder M., "Righting the educational conveyor belt", New York, 1989.
4. Евстафьева С.А., Кушнерёва Г.Ю., Станкевич А.В., Проскурникова Е.А., Амитина О.В., Долматов В.П., Курмаев В.Ж., Медведев В.В. "Применение нейролингвистического подхода в процессе обучения детей" - Образование и воспитание № 5 (15), Kazan, 2017.
5. <https://psymod.ru/psikhologiya-obshcheniya/nlp/1415-centr-nlp-v-obrazovanii-dlya-chego-on-i-nuzhen-li.html>
6. Pavlova M.A. "Intensive course of increasing literacy based on NLP", Moscow, 1997.

УДК 159.9.7.05

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ «ТВОРЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ» В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Кукузова Ж.А.

(СКГУ им. М.Козыбаева)

Социальные, политические, экономические изменения, которые происходят в нашем обществе привели к необходимости в воспитании творческой личности. Перед членами нашего общества, растут требования к таким качествам как: креативность, изобретательность, предприимчивость, инициативность, решительность. Другими словами — это качества, которые основываются на базе творчества. В связи с этим особую актуальность приобретает вопрос развития творческого потенциала личности, который также является одним из важных вопросов в современной педагогике и психологии.

Научным предметом исследования творческий потенциал личности становится в XX веке. В отношении того, что является источником творчества, какова сущность

творческого потенциала личности, высказываются различные точки зрения. Однако, изучая научную литературу, можно сделать вывод что многие ученые связывают понятие «творческий потенциал» прежде всего с «творчеством».

П.К. Энгельмейер в своих исследованиях выделил следующие стадии процесса творчества:

1. Рождение замысла, гипотезы (на этой стадии важную роль играет интуиция);
2. Выработка схемы или плана логики исследования;
3. Конструктивное выполнение научной задачи (умения) [1, с. 87]

К. Юнг связывал творчество с бессознательным, утверждая, что бессознательное полно предрассудков для будущих психических ситуаций, новых мыслей, творческих открытий. Оно является источником творческого таланта, творческого вдохновения. Юнг выделил два начала в человеке - личное и творческое, которые могут находиться в конкурентных отношениях.

Также К. Юнг в своих исследованиях делит творческий процесс на два типа: интровертированный и экстравертированный. Интровертированный творческий тип связан с сознательной способностью и самостоятельностью творческой комплексной работы в структуре творческой личности. Поэтому творческая личность интроверта пассивна, она является лишь проводником в сознание сильной энергии, результатом творчества (произведение искусства, научные открытия) является автономная система саморазвития, самосозидания. Этот тип является примером области художественного творчества, искусства. Экстравертированный творческий процесс ориентирован на сознательно сформулированную идею, поэтому творческая личность создает в зависимости от данных, темы творчества, тщательно работая с оборудованием. Этот тип является примером области научного творчества [2, с. 67].

С точки зрения Г.С. Альтшуллера, автора «Теории развития творческой личности», творческие способности - это не талант, а природа человека, а творчество - это норма человеческого существования. Каждый человек обладает творческим потенциалом, но творческое «генетическое сокровище» не раскроется до тех пор, пока у личности не появится шанс его реализовать [3, с. 10].

По мнению К. Роджерса творчество является неотъемлемой частью самоактуализации человека. Он утверждает, что стремление к самоактуализации является врожденным, и на его осуществление оказывает значительное влияние творческая установка личности.

К. Роджерс определил внутренние и внешние условия творческой деятельности. Внутренними условиями творчества являются открытость новому опыту, то есть экстенциональность, внутренний локус оценивания и способность к необычным комбинациям. К внешним условиям творчества он относил признание безусловной ценности индивида, создание обстановки, в которой отсутствует внешняя оценка и психологическую свободу самовыражения. Сопутствующими компонентами творческого акта по его мнению являются эмоции [4, с. 23].

Главным образом связывал творчество с воображением С.Л. Рубинштейн. Однако связь между ними не такова, чтобы можно было исходить из того, что воображение осуществляет доминирующую функцию, и можно выводить из него творчество как продукт.

Л.С. Выготский считал, что психология творчества основана прежде всего на исследованиях эмоций. Когда эмоции находятся в гармонии с настроением, мы способны воспринимать образы. Творческие люди часто отождествляют себя с другими, а это означает, что они обладают высоким уровнем эмпатии и эмоциональной экспрессивностью [5, с. 197].

Рассуждения о важной роли положительных эмоций для творческого процесса находят подтверждение в психологических исследованиях израильского психолога Авнера Зива. Авнер Зив сопоставлял оценки учащихся десятых классов по двум тестам вербальной креативности. Первая группа учащихся слушала запись выступления популярного комика, вторая группа занималась неюмористической деятельностью. Учащиеся первой группы демонстрировали большую беглость, гибкость и оригинальность [6, с. 43].

Рассмотрим творческий потенциал личности в узком и широком смыслах. В узком смысле творческий потенциал - это творческие способности, и прежде всего способность к воображению и креативному мышлению, в широком смысле – это еще и индивидуальные особенности личности, способствующие реализации творческих способностей: мотивы, эмоциональные и волевые качества, общий уровень компетентности.

Во многих источниках творческий потенциал отождествляют с понятием креативность. Креативность - аспект интеллекта, характеризующийся новизной в мышлении и решении задач, предполагает дивергентное мышление, требуя как большего числа ответов на простую ситуацию (например, необычное использование, ассоциативные связи) [7, с. 273].

Большей частью о творческом потенциале судят по творческим способностям и одаренности. Часто данные понятия используются как синонимы, однако это все же разные понятия.

Что касается творческих способностей, их разделяют на общие и специальные. Специальные способности связаны с определенной деятельностью (изобразительной, музыкальной, литературной, педагогической, управленческой и т. д.). В специальных способностях большое значение имеют врожденные задатки. Общие творческие способности свидетельствуют о готовности личности к успешной деятельности независимо от ее содержания. К их числу относят такие способности, как способность к вариативности, гипотетичности в процессе решения задач, способность к импровизации и умению действовать в нестандартных ситуациях [8, с. 83-88].

С.Л. Рубинштейн также выделяет общую и специальную одаренность, а Б.М. Теплов говорит о типах одаренности так: «Решительно во всякой одаренности есть и общее, и особенное. Поскольку в различных формах деятельности имеются общие моменты, постольку можно говорить и об «общей одаренности» в широком смысле, как об одаренности к весьма широкому кругу деятельности» [9, с. 32-35].

По мнению американского психолога Дж. Гилфорда одной из составляющих творческого потенциала личности является дивергентное мышление. Дивергентное мышление связано с порождением множества решений на основе однозначных данных и, по предположению Гилфорда, является основой творчества. [10, с. 433-457].

Т.А. Барышева и Ю.А. Жигалов отмечают, что в структуру творческого потенциала помимо дивергентности входят способности к интуиции, к преобразованию, к прогнозированию, ассоциативность [11, с. 17].

Одну из составляющих креативности - способность к преобразованию отмечают также такие авторы, как Ломброзо Ч., Роджерс К., Дилтс Р., и другие. Ж.П. Пиаже писал, что вся история науки свидетельствует о том, что прогресс знаний никогда не происходит путем простого добавления, а требует постоянного переформулирования предыдущих точек зрения. Творчество же, это преобразующая активность человека, поиск новых сочетаний и взаимодействия уже известных элементов. Поэтому способность к преобразованиям является одной из основных динамических характеристик креативности [12, с. 8-17].

Американский психолог С. Медник обращал внимание и на важность ассоциирования как одной из составляющих творческого потенциала. Он предложил психологический тест на выявление этой способности. Испытуемому предъявляют два слова, например «изумруд» и «молодой». Нужно найти слово (ассоциацию), которое соединило бы эти два понятия (в данном случае таким словом является «зеленый») [13, с. 220]. Способность к ассоциированию, по мнению Т.А. Барышевой необходимо рассматривать как свойство характера, а развитие данной способности – как актуальную проблему практической психологии, ориентированной на развитие творческого потенциала личности.

Таким образом, изучив научную литературу в области психологии и педагогики можно сделать вывод, что в понятие «творческий потенциал личности» входит множество составляющих, как творческие способности, интеллект, дивергентное мышление, воображение, интуиция, индивидуальные свойства личности, а именно волевые качества, мотивы, эмоциональность.

Литература:

1. Энгельмейер П.К. «Теория творчества». СПб., 1910.
2. Психология творчества: Методические рекомендации / Сост. А.Л. Галин. Вып.1. Новосибирск, 2006.
3. Альтшуллер Г.С. «Как стать гением». Минск, 1994.
4. Роджерс К. «К теории творчества: Взгляд на психотерапию. Становление человека» М., 1994.
5. Выготский Л.С. К вопросу о психологии творчества актера. В кн.: Якобсон П.М. Психология сценических чувств актера. М., 1936.
6. Ziv A. Facilitating effects of humor on creativity // Journal of Educational Psychology. 1996.
7. Большой толковый социологический словарь. - М.: АСТ, Дэвид Джери, Джулия Джери. 1999.
8. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности.: Питер; СПб.; 2009.
9. Теплов Б.М. Способности и одаренность: Ученые записки Гос. НИИ психологии. Т. II. М., 1941. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. М.; Л., 1947.
10. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта: Психология мышления. М., 1965.
11. Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. СПб., 2007.
12. Пиаже Ж. О природе креативности // Вестник МГУ. Серия 14: Психология. 1996.
13. Mednick S.A. The associative basis of the creative process // Psychological Review. 1982.

ӘОЖ 821.512.122

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Кулибекова Ж.С., Абиляхиров Е.Ж.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тақырыптық-көркемдік, жанрлық ерекшеліктері мол, шығармашыл ақын-жазушылардың еркін ойлы, осыған дейінгі дәстүрлі әдебиеттен үйрене отырып, өз алдына жаңалық нақыштары қанық ұлттық әдебиеттің негізін қалады. Діни-ағартушы, ағартушы-демократ, Алаш ұранды әдебиет өкілдерінің туындылары жаңа серпіліс, жаңа тыныс, жаңа леп әкеліп, әдебиеттің дамуындағы соны беттерді ашып, қазақ әдебиетін түр мен форма жағынан байытты.

XX ғасыр басында қазақ топырағына роман жанрының келе бастауы ұлттық әдебиетті мазмұндық-тақырыптық жағынан байытып, қаламгерлердің шығармашылық көкжиегін кеңейтті, әр түрлі тақырыптағы мәселелерді қозғауда мүмкіндікті көбейтті. Әсіресе, қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі мәселесі жиі сөз бола бастады, әйелдің басындағы жағдайға осы кездегі жазушылар тарапынан көңіл аударылды. Сол орайда,

қазақ қызының, қазақ әйелінің мұң-мұқтажы, тұрмысы, ішкі жан-дүниесі, яғни психологиялық жайы көркем прозаға арқау болды.

Барлық жазушылар дәл осы прозадағы роман жанрына машықтана бастады. Әр дәуірге бір жанр тән дейді ғұламалар. Дәл солай, кеңес кезіндегі қазақ әдебиетіне роман жанры тән десек қатеспеспіз. Алғаш қазақ романын М.Дулатұлы жазды, «Бақытсыз Жамал» 1910 жылы шықты. Одан Ж. Аймауытовтың «Ақбілек», «Қартқожа» тәрізді үлкен-үлкен, профессионалды романдары жазыла бастады. Ж. Аймауытовтың қазақ романына алып келген жаңалығы – психологизм тәсілі болатын. Кейін бұл әдіс қазақ романдарында кең қолданыс тапты. М. Жұмабаевтың роман жанрымен теңдес тұратын «Шолпанның күнәсі» әңгімесі осы уақытқа дейін өзіндік көркемдік тәсілімен таң қалдыруда.

Психологиялық роман - адамның жан дүниесін, ішкі сезімін терең ашып көрсетуге айрықша мән берілетін роман. Егер психологиялық романдардың тарихын қарастыратын болсақ, оның ең алғашқы үлгісі ретінде ХҮІІІ ғасырда Англияда жазылған Стерннің «Тристан Шендидің, джентельменнің ғұмыры мен пайымдары» романын атауға болады. Осы шығармасында адамды, адамның ойын психологиялық, мінездік толқыныстар тұрғысында бейнелеп береді.

Қазақ әдебиетіндегі тырнақалды психологиялық роман – Ж.Аймауытовтың «Ақбілегі». «Ақбілекте» психологиялық роман табиғатына тән негізгі сипаттарымен шығарманың сюжеттік-композициялық концепциясының кейіпкердің ішкі әлемін талдау мақсатына талдау тәуелділігін болжауға болады. Төл прозамыздағы психологиялық романның озық үлгісі – Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романы. Соғыс және әйел тақырыбын зерделей отырып, жазушы әйел жанының терең қалтарыстарына үңіледі, әйел сезімінің ешқандай қоғам идеологиясына, жағдайға мойынсұнбайтын құпия құдіреттерін паш етеді [1, 171-172 бб.].

XX ғасырдың бас кезіндегі қаламгерлердің шығармашылық мұрасы осы кезең әдебиетінің болмысын ашатын, айғақтайтын, негіздейтін әдебиет үлгісі болып табылатынына баса көңіл бөлінді. Ә. Қоңыратбаев атап өткеніндей, «С. Көбеев, С. Торайғыров, С. Дөнентаев, М. Сералин, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ш. Құдайбердиев, М. Жұмабаев есімдерімен байланысты жаңа әдебиетіміз де түгелімен сол ағартушылық идеяның ізімен, Абай дәстүрімен дамып, сыншыл реализм әдебиеті деңгейіне көтерілді». Ол XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі басты бағыттар табиғатын көркемдік әдіс тұрғысынан да айқындауға, сол арқылы жанрлық ізденістер арнасын әдеби үрдіс заңдылығына орай қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиетінің тарихының күрделі кезеңі мен тұтас дәуірінің болмыс-бітімін тануда әр ғасырдың алар орны айрықша болып табылады. Ғалым Б.Кенжебаев: «Дұрысында, тарихта болған, заманында өзінің шамасы келгенше қоғамдық, прогресшіл қызмет атқарып, әлеуметтік, мәдени, әдеби мәні бар азды-көпті шығармалар қалдырған ақын, жазушылардың бәрінің де аттары аталуға, қызметтері мен шығармалары көрсетілуге, зерттелуге тиісті; саяси және басқа үлкен қылмысы барлары болмаса, аттары аталмайтын, қызметтері мен шығармалары көрсетілмейтін ақын, жазушылар болмауға тиісті» [2, 146 б.] - деген таза ғылыми және азаматтық ұстанымда болды. Сол арқылы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін кешенді зерттеу мәселесін күн тәртібіне өткір қойды.

С. Көбеев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, М. Жұмабаев сияқты көрнекті жазушылардың прозасында әр қилы адамдар тағдыры суреттеліп, сол кездің әлеуметтік ақиқаты, әйелдің ауыр тағдыры барынша шынайы суреттеліп, дүниеге Қамар, Ғайша, Ақбілек, Күнікей, Жамал, Шолпан сияқты көркем бейнелер келіп, олардың болмыс-бітімдері жан-жақты көрінеді. Әрине, әлеуметтік шындықты көркемдік шындыққа айналдыруда жазушыға ең қажетті фактордың бірі – суреткерлік

екеніне көз жеткіземіз. Бұндай шындықты айтудың уақыты да жеткен болатын, себебі, қазақ әйелінің жай-күйі бұл қаламгерлерді қатты алаңдатқаны сөзсіз. Қолжаулыққа айналған аянышты тағдырлар, олардың ішкі жан-дүниесі, қоғам мен қазақы ортаның, отбасының әйелге деген қарым-қатынасы - осының бәрі туынды нысаны болды. Жазушылар өз шығармаларындағы кейіпкерлерінің мінез-құлқын жан-жақты ашуға тырысады. Жазушы тілінің шеберлігі арқасында біз кейіпкерлерді сан түрлі қырынан тануға және түсінуге мүмкіндік алдық. Оларды көркем бейне ретінде қарастыра отырып, бастарындағы жағдайдың сол кезеңдегі барлық дерлік қазақ әйеліне тән қалыпты екеніне көз жеткіздік.

Бұл жазушылар өздерінің ізденімпаздықтары, тәжірибесі мен шеберліктері, тақырыпты ашудағы талпыныстарының нәтижесінде әйелді көркем бейнеге тән қасиеттерге сай тұрғыда бере алды, әйел психологиясын әдебиетте сомдаудың үздік үлгілерін танытты.

Мысалы: «Сорлы Ақбілек! Сен жыламай кім жыласын! Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен, аруанадай анаңнан айрылдың. Келешектегі бақытты өміріңнің кілтіндей көріп, сары майдай сақтаған алтын қазынаңнан айрылдың! Ар-ұятың төгілді, адамшылығың жойылды. Жас нәуетек жүрегің – соқпай жатып өрт болды. Жаңа піскен жауқазын – піспей жатып жоқ болды. Шамшырақтай жас жаның-жанбай жатып шоқ болды. Есіл ерке балалық – аяққа құйған астайын шолтаң етті – тоқталды. Жыла, жасың бұла! Жасыңмен қайғы жуылсын! Жасыңнан теңіз жиылсын!» [3, 202 б.]. Бұл шығарма Ж. Аймауытовтың белгілі «Ақбілегі». Бұл сөздер автордың шығарма кейіпкеріне арналған сөзі, автордың толғанысы. Бұл романды кейбір зерттеушілер тұңғыш психологиялық роман деп те атап жүр. Әрине, бұл пікірге қосылуға болады.

Автор шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекет барысында көрінетін көңіл-күй құбылыстарын өте көркем түрде суреттеген. Ж. Аймауытовтың психология ғылымына байланысты қазақ ғалымдары арасында тұңғыш еңбек жазғаны белгілі. Автордың осы шығармада кейіпкерлердің жан-дүниесін, мінез-құлқын, тебіренісін шебер суреттегенін байқап отырмыз. Ақбілектің басынан өткен жағдайға байланысты, оның ағаларының да өз кезегінде ішкі толғаныстары қоса беріледі: «Ақбілек аспанға қарады - аспанды мезгілсіз бұлт құрсар емес, жерге қарады - жер баяғы жер, қозғалар емес, сүрінер ме екен деп, өкшесін тебінді - кер жорға сүрінер емес, өзге аттарды сау желдіріп, тепсеңде теңселіп келеді. Ақбілек қасындағы ағаларына қарады. Ағалары Ақбілекке қарар емес, көздері алдында, сипай қамшылап, «ауылға қашан жетеміз?» дегендей тебінгілері сыртылдап келеді [3, 202 б.].

«Ақбілек» романында кейіпкердің ішкі жан дүниесін суреттеулері көрнекті орын алады. «Қартқожаны» жазған кездегі тәжірибесін толықтыра отырып, ол бұл шығармасында адам характерін тереңірек ашуға, кейіпкердің психологиялық жайларын толықтыруға көбірек көңіл бөлді.

Қолға түсіп шерменде болған жанның өң-түсі екенін біле алмай, торға түскен торғайдай шығар есік іздеп аласұрған сәтін дәл бейнелеп береді: «Саңқал киізден сығалап аңғал шуақ Ақбілектің бетіне түсіп жайраңдаса да, телегей аққан жасын құрғатуға септігі болған жоқ: жанын жанышқан қараңғылық жарық дүниені аңсатты, ... құтылмасына көзі жеткен соң, тым болмаса мына сусылдаған сары қолдан сытылып, даланы бір көргісі келді» [3, 159 б.].

Мұның ар жағында жирен орыстың Ақбілекті зорлап сүйгісі келгені, қыздың көнбеуі, өзара қызға талас ең соңында келіп оның қара мұртты орыс офицерінің еншісіне тиюі суреттеледі. Шығармада аты аталып, түсі түстелмесе де қара мұрттың бейнесі арқылы, жазушы патша әскерлерінің ішінде де адамдық қасиеттерін жоғалтпаған, асыл сезімді жандардың бар екенін көрсетуге тырысқандық байқалады.

Қара мұрт пен Ақбілектің кездесулері қыздың тағдыры алдындағы, қара күшке деген белгісі еді. Анталаған көп солдаттың талқысынан құтылудың жолы еді.

Жап-жас қыздың жау қолында жәбірленуі, көрген қиыншылықтары мен психологиялық сезім күйлері оны есейтіп, мұнды еткені сезімді. Мұнды адам әрқашанда ойшыл келетіні аян: «Саялдық қара бұлттар-ау! Ақбілектің жанын тұншықтырған қара тұман аз болды дедіндер ме, үстіне мұнша төтенше, анау асқар таулардың басына төнсеңдерші! Күздің сарғыш жапырақтары-ау! Кімді әлдилеп, сыбырлап тұрсыңдар?... Сұлудың жүрегін жанышқан ауыр шерді сендер сейілтем дейсіңдер ме?

Бұлттар-ау, серпілмейсіңдер ме?!

Жапырақтар-ау, сыбырлап жерге төгілгенше, шерлі сұлуға сая болсаңдаршы!

Ызғырық-ау, ызылдағанша, жапанда жалғыз қалған баланың әкесіне хабар берсеңдерші!...

Түн түнереді. Ақбілек үрейленеді [3, 178-179 бб.].

Тұтқыннан құтылған Ақбілек жол бойы табиғатты тамашалай жүріп оған таңырқай басқаша көзқараспен қарап, онымен тілдеседі: «Құдайдың күдіретіне таңданады. Су ағады да жатады, бір таусылуы жоқ, қатерлі өлімді де білмейді. Ешнәрсені сезбейді. Мен ішсем де бұған бәрі бір - жақсыға да, жаманға да сусын болады» [3, 179 б.].

Ақбілектің бейнесін ашуда оны қоршаған ортасы, қарым-қатынастағы әркілы адамдар, олардың іс-әрекетін танытатын түрлі эпизодтар маңызды роль атқарғанын ескерген жөн.

Қазақ қоғамындағы әйелдің орны өткен ғасырдың өзінде өзге мұсылман елдеріндегі ахуалмен салыстырғанда анағұрлым прогресивті, жаңа тілмен айтсақ, демократиялық талаптарға жақын болғаны белгілі. Алайда, тарихтың желі теріс соғып, қазақ елі отарлық қамытына тап болған кезеңдерде қалың жұрттың, әсіресе, әйелдің тауқыметі көбейе түсті. Әйел теңсіздігіне қарсы күрес ұлт зиялыларының ұлт мақсаттарының бірі болатын [4, 5 б.].

«Шолпанның күнәсі» - жазушы Мағжанның әйел психологиясын ашудағы проза жанрында жазылған әңгімесі.

Жазушы идеясы сан алуан жолмен көркем образ арқылы іске асады деген белгілі қағида бар. Ең алдымен, кейіпкердің сыртқы пішін-келбетінен бастап, оның көңіл-күйі, жан дүниесі – психологиясын айқын таныту суреткердің шеберлігіне байланысты. Бұл тұрғыдан келгенде Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесі де көркемдігі жағынан биік талаптарға жауап бере алатындығы анық.

М. Жұмабаев шығармашылығының зерделі зерттеушісі Ш. Елеуқенов былай деп жазады: «Шолпанның күнәсі» атты әңгіме, сөз жоқ, қазақ прозасының көркем дамуындағы ірі кадам, «Батыр Баян» поэмасын қосқанда, қазақ әдебиеті психологизміне соны дем бітірген шығармалар [5, 113 б.]. Автор «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде шығармашылық еркіндікке жекелеген әйел образы, оның мінез-құлқын, табиғатын зерттеу, танып-білу арқылы әйелдің адами-пенделік сезім арпалыстарын кеңінен қамти жазу арқылы барды. Әңгімеде бір Шолпанның болмыс-бітімін ашу арқылы жалпы әйел затының жан сезіміне терең шолу бар, сонымен бірге адамның тіршілік иесі ретіндегі жан сырын аршып, сол арқылы барша әйелдің басында кездесетін мінезді, табиғатты зерттеуге ұмтылу бар.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесі жанры жағынан бұл – психологиялық әңгіме. Жан әлемінің құпия сырларын саралайды. Әңгіменің бас кейіпкері Шолпан – әр түрлі сыртқы жағдайлардың және ішкі толқыныстардың нәтижесінде үнемі өзгеріп, үрдіс дамып отыратын характер. Жазушы сол өзгерістерді жан диалектикасын жіті қадағалау жолымен көрсетеді. Осының арқасында бала көру сияқты қарапайым тақырып биік

адамгершілік өреге көтеріліп, адамның құлықтылығы, бас бостандығы проблемаларына ойысады. М. Жұмабаев драматизм элементтерін, трагедияның қалың бояуларын әңгіме соңында қоюландыра түседі. Өмірін өз қажетіне, өз қалауына сай өзгертуге талпынған қазақ әйелі. Ойлағаны, қалағаны болғанымен, бәрібір алдынан қарғыс атқыр «өлім» шығады.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесінің ерекшелігі жөнінде Б. Мамыраев былай деп жазады: «...М. Жұмабаев өзіне дейін қазақ прозасында әлі жасалмаған жаңа қадамға – адам психикасының құпияларына бойлауға батыл көше білді. Мағжан кейіпкерлері өздерінің қымбат та құпия ішкі сезімдерін жария етуден, өздерін сол үшін ешкім түсінбеуі мүмкін-ау деген ойдан еш қорықпайды» [6, 126 б.].

Шығарманың идеялық мазмұнын кішкене көрініс арқылы түйіндеу, кейіпкер психологиясын терең білгірлікпен сипаттай отырып, образдың жан сырын ашу – жазушының қаламына тән сипат.

Шолпан деген жас келіншек өте бақытты. Бағына орай құдай оңдап теңіне қосылды. «Мал орнына сатылып, жаны сүймеген жанға жар болатын қазақтың сансыз қыздарының ішінен әлдеқалай өзінің сүйгеніне тиген Шолпан...» [7, 91 б.]. «Ондай бақыт кез келген қазақ қызының маңдайына ол кезде біте бермегенін автор ескертіп өткен. Шолпанның орамал тартып келіншек болған алғашқы уақытта жатса-тұрса Алладан тілейтіні – сол бақытын қайтсе де аман сақтап қалу. Тіпті күйеуі мен екі арасын баладан қызғанады. Бұл тілек дертке айналып, ішке түседі, жан дүниесінің төрінен орын тебеді» [5, 282 б.].

Шолпан бейнесі арқылы отбасы бірлігін сақтаған, құдай қосқан қосағының бақытын ойлаған әйелдің бейнесін толық сипаттай білген. Шолпан - теңіне қосылған бақытты әйел, дәстүрлі отбасындағы ерін ардақтайтын адал жар. Отбасының алтын дінгегі махаббат үшін құрбан жанның сезімін мына жолдардан анық ұғына аламыз: «Задында баланы жек көргендіктен емес, ерімен екі ортасындағы жібектей нәзік махаббат жібі үзілмеу үшін, екі жанды бір-біріне қоса білген иманнан да ізгі махаббатқа басқа бір жан келіп, жік салмау үшін бала болмауын тілеп еді Шолпан» [7, 91 б.].

«Автор ішкі монолог арқылы Шолпанның жан дүниесін шебер бейнелейді. «Балалы болсам, әдемі өмірім бұзылады-ау», деп ойлайтын еді Шолпан...Бала туса күйеуімен екеуінің ортасында бір тікенек өсетіндей болушы еді...Қиюласып қосылған екі жанның арасына жат бір үшінші жан түскен соң, екеуінің де жалынды, екпінді махаббаты бүлінер, бәсеңдер, суынар деп қорқушы еді Шолпан. «Ішкі монолог кейіпкер жан дүниесінде әбден толысқан ойды бейнелейді. Шынында да, бұл – ішкі ой. Сыртқа ол танығысыз өзгеріп шығады. Өзіндей жас келіншектермен аулақта кеңескенде: «Баласыз өмірдің қызығы жоқ қой», - деп аузымен ғана айтады. Аузы айтқанды қолы істемейді. Істеткізбейтіні іші. Ішінен құдайға «Бала бере көрме!» деп жалбарынады» [5, 282 б.].

Әңгіменің «Шолпанның күнәсі» деп аталуының өзінде терең мағына жатыр. Бұл жерде кінә мен күнә деген ұғымдарды ажыратуымыз керек. «Кінә мен күнә синонимдер емес, екеуі екі жағдайда белгілі болатын дүниетанымдық ұғымдар, олардың басты айырмашылығы сонда, кінә – адам мен адамға қатысты болса, күнә –адам мен жаратушыға қатысты, нақты айтқанда, алла мен адам арасындағы мәселе» [8, 99 б.].

Тыңғылықты ғылыми талдаулар мен пікірлердің негізінде Мағжан мен Жүсіпбек сияқты шебер авторлардың әйел дүниесін, табиғатын, әлемін, сезімін, өмірін, тынысын, толғанысын қаншалықты зер сала отырып суреттеп, ішкі жанына терең үңіле білгені, зергерлік қырағылық пен асқан талғампаздығын барынша қолдана алғаны таң қалдырады. Себебі, әйелдің нәзік әрі мықты табиғатын көркемдеп жеткізу - асқан шеберлікті талап етеді. Қос қаламгер осындай биік үдеден ойдағыдай шығып, өздерінің

дара кейіпкерлерінің көркем бейнелерін шебер мүсіндеулері арқылы оқырман жүрегінен де, ұлттық әдебиеттен де лайықты орын алды.

Жазушылардың өзіндік қолтаңбасы мен сөз саптау ерекшеліктері шығармалардың идеялық-эстетикалық дәрежесін биіктетіп, ұлттық әдебиеттегі психологизм дәстүрін қалыптастырып, қазақ прозасындағы әйел психологиясын берудегі үздік туындылар қатарында мәңгі қалады.

Әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев). - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 бет.
2. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті туралы // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арн. ғыл.-теор. конф. материалдары (Алматы, 1959, 15-19 маусым). - Алматы: Қазақ КСР ҒА баспасы, 1961. - 374 бет.
3. Аймауытов Ж. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1989. - 560 бет.
4. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 бет.
5. Елеуенов Ш. Мағжан. –Алматы: Астана-Полиграфия,2008. - 392 бет.
6. Мамыраев Б. XX ғасырдың I ширегіндегі қазақ әдебиетінің даму негіздері. – Алматы: Жазушы, 1998. – 385 бет.
7. Жұмабаев М. I том. Өлеңдер, дастандар, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 2002. – 208 бет.
8. Макпырұлы С. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме. – Алматы: Арыс, 2004. – 320 бет.

ӘОЖ 821.512.122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ ДАМУЫ

Кулибекова Ж.С., Ақылбекова Ұ.Б.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Қазақ әдебиетіндегі психологизм – шындық пен өмірдің кіршіксіз көрінісінің байланысар тұсы, «көркем шығармадағы өмір шындығының кепілі – психология да, оны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық шығарма феномен – психологизм» [1, 4 б.]. Психологизм көркем туындымен жақын болғанымен, әр кезеңдегі көрінісі әр түрлі. Бұлай айтуымыздың себебі, көптеген ғалымдарымыз психологияның қалыптасуын сонау Күлтегін жазбаларымен, халық ауыз әдебиеті үлгілерімен байланыстыра келе, X-XII ғасырлардағы ғұламалардың туындыларында ұшырасатындығын сөз етіп, оның Әл-Фараби, Махамбет, Жанақ, Абай, Шәкәрім еңбектеріндегі шынайы ішкі толғаныстардың қаншама ғасырлардан бері көркем әдебиетімізбен жанданып, гүлденіп келе жатқанын айтады. Ғалым Б.Майтанов: «Психологизм – көркем әдебиеттің тұтас болмысынан ажырамас қасиет. Біз ол жағдайды байқай бермейміз. Сонымен бірге, психологизм – көркемдік бейнелеу принципі, ойлау типі, жазушы талантының төл белгісі, әрі стиль көрінісі»,– деп көрсетеді [1, 5 б.].

Әдебиетті адамның сыртқы сезімдерінің бейнесі дер болсақ, көркем әдебиеттің біртұтас негізі болуы міндет. Дегенмен психологизмнің барша көркем әдебиетке тән жалпылама қасиеттерімен бірге, арнайы стильдік құбылыс негізінде жекелік қасиеті де бар.

Психологизмнің өзіне тән жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшеліктері бар. Солардың біразын әдебиет зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы Г.С. Пірәлиева өз еңбегінде ашып көрсеткен болатын: «Біріншіден, психологиялық

прозада оқиға, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея, т.б. деген мәселелер алдыңғы сапқа шыға қоймайды. Ол талап та етілмейді.

Екіншіден, мұнда ең бастысы – жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адамзат бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі, жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады.

Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық, көркемдік әлемі өзінің жанрлық, көркемдік, стильдік талабына сай жеке санада жүріп жатқан ой мен сезім қайшылықтарын, сөз бен іс сәйкессіздіктерін тереңдеп талдап, көркемдік жүйеде саралайды» [2, 322 б.].

Психологиялық прозадағы сезім шынайылығы, психологиялық тереңдік, сыршылдық пен мөлдірлік және де адам жанын түсіну арқылы шығармаға айна қатесіз түсіру – прозаик қаламгердің таланттылығы негізінде іске асады. Психологиялық құбылыстардың ашылуы – ақынның көркем тіліне байланысты.

Психологизмнің ұлтық әдебиетте қолданылуы жайлы айтар болсақ, ұлы Абай поэзияда психологиялық бейнелеу тәсілдерін, адамның ішкі сырлары мен сөз өнерін оқырмандарына ашық жеткізе білген. Абайға дейін адам психологиясында туындайтын өзгерістерді бейнелеп көрсетудің екі түрі болған. Олар: 1) Психологиялық параллелизм; 2) Әр түрлі монологтар; «өзіне дейінгі әдебиеттің өрістей алмаған жағын толықтырып, сезім дүниесін сөз арқылы терең суреттеу әдісінің тамаша үлгілерін көрсеткен Абай қазақта алғашқы ақын болды» [2, 328 б.].

Әдебиет зерттеушісі, ғалым Майтанов XIX ғасыр соңында «Дала уәлаяты» газетінде жарық көрген «Бәти» әңгімесінде прозадағы психологизмнің алғашқы негіздерінің көрініс беретінін жазған. Демек, қазақ прозасының дамуымен бірге өркендеп, биікке көтерілген психологизм – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында пайда болған. Жаңадан өркендеп, қанат жайып келе жатқан проза жанры, қазақ табиғатына кеңінен таралу үстінде еді. Осы дәстүрді өз еңбектерінде пайдалана білген жазушылар қатарындағы М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу», Ж. Аймауытовтың «Ақбілегі» сынды шығармаларында ашық түрде қолданғанын айта кеткен жөн. Ахмет Байтұрсынов – қазақ әдебиетінде ең алғаш психологизмге тоқталып, зер салғандардың бірі. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде психологизмді зерттеудің ең алғашқы белгілерін көруімізге болады. Бұл еңбектің «Дарынды сөз» деген бөлімінде көркем шығарманың өзіне тән ішкі бейнесін «Толғау» деп атай келе, мынадай түсініктеме береді: «Толғағанда айтатын сөзін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы адам әуелі көңілінің күйін-мұңын, зарын, мүддесін, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды. Екінші ішкі ғаламында болған халдарды тысқа шығарып, басқаларға білдіртіп, өзгелерді сол көңілдің күйіне түсіріп, хал-жағдайын түсіндірумен толғайды. Толғау, қысқа айтқанда, іші қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, жанның тартқан күйі, ақындық деген жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, соның күйіне салып, толғай алуында» [3, 104 б.].

Ал 1934 жылы көптеген рухани тартыста жазылған М. Әуезовтің «Қасеннің құбылыстары» әңгімесі психологизмнің талаптарына тереңнен жауап береді. Бұдан көп уақыт бұрын жазылған Ш. Құдайбердиевтің «Әділ – Мария», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романдары, М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі психологиялық проза жасаудағы дайындық іспетті.

Қазақ прозасына 60-жылдары ерекше сыршылдық сарын келді. Лиризм мен психологизм қуаты қазақ прозасының өрісін ұлғайтты. А. Сүлейменов, Ш. Мұртаза,

Ә. Кекілбаев, О. Бөкей, Ә. Тарази, М. Мағауин, С. Мұратбеков, Қ. Жұмаділов, Д. Исабеков сияқты жазушылардың шығармаларында лиризм қарқынды дамыды. Аталмыш жазушылар прозадағы психологизмді қалыптастыруда көптеген ізденістер жасап, халық ауыз әдебиетінен, әлем әдебиетінен нәр алып, әрбірі өз өрнегін салып, даралықтарын көрсетті. Роман, повесть, әңгімелерде басты идея кейіпкердің жан толғанысы, мұны мен наласы, іс-әрекеті, оның әлеуметтік тіршілігі, өмірге деген көзқарасы, сыршыл сезімдері арқылы беріледі. Осылайша, көркем образ негізінде жазушы идеясы көрінеді.

Көрнекті қазақ жазушысы Ж. Аймауытов та психология ғылымын нақтылап зерттеп, көптеген психология саласындағы терминдердің қазақша аудармаларын жасап, ғылыми терминтануға енгізуге біраз үлес қосқан. Оның «Жан жүйесі мен өнер таңдау», «Психология» атты еңбектері оған бірден-бір дәлел. Мысалы: «Жанталдау», «Психоанализ» деп ала отырып, адам мінезін бірнеше түрлерге бөліп, олардың ерекшеліктері мен қызметтерін анықтап, терминдердің қазақша атауын төмендегіше көрсетеді: 1) күйгелек, 2) сарыуайымшыл, 3) қызбалы, 4) аяныш жанды, 5) салқын қанды, 6) ыстық қанды, 7) ұйытқымалы, 8) құмартпалы.

Бертін келе, психологиялық сарындағы айрықша шығармалар туындауына себепкер болған жазушылар Талаптан Ахметжанның «Нобель сыйлығы», Аслан Жақсылықтың «Ант ұрғандардың түстері», Асқар Алтайдың «Казино», «Шаһид», «Түсік», «Кентавр», «Тұл», Жүсіпбек Қорғасбектің «Үрей», «Өлі көл», «Жансебіл» атты жаңаша туындыларын атап өткен жөн.

Қазақ әдебиетіндегі зерттеуші ғалым Гүлдария Ержанова психологияның бұл екі түріне былай анықтама береді: «Тар типтегі психологизм деп жеке адамның жан дүниесіне ерекше көңіл бөлетін, оны тереңірек, анығырақ сипаттайтын туындыларды айтамыз. Кең типтегі психологизм деп адам өмірін, оның әлеуметтік тұрмысын ішкі жан сарайы арқылы жалпы түрде көрсететін әдебиетті айтады» [4, 35 б.]. Зерттеушілер суреттеу процесін адамның ішкі жан дүниесінде бірден көрініс таппайтындығын айтады. Көптеген зерттеушілердің тұжырымы бойынша ертедегі әдебиеттерде адам сезімі мен сырлары анық көрінбей, тек шығармадағы оқиға ғана суреттелген дейді. Демек, ол кезеңде әдебиеттің әлі де болса толықтай жанданбағанын байқаймыз. Адамның мимикасы, ішкі сезімдері ашылып зерттелмеген болатын.

Көзқарас, ишарат, сөйлеу, дауыстың тоны, сыртқы бет пішіні, тағы басқалар психологизмнің сыртқы түрлеріне жатады. Ал жылау, мұңаю, қайғыру, түс көру, күлу, қуану, дараланып, жалғыздану - бұлар психологизмнің ішкі түрлері болып саналады. Бұл екі түрдің бір-бірімен тығыз байланыста екенін Г. Ержанова атап кеткен. Осыған М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесінен мысал келтірер болсақ: «Ғазиза әбден қиналды. Жан жарасы одан әрі тереңдейді. Сүйікті жан, бақытты өмір, шаттық пен күлкі – көкейдегі түпсіз тұңғыық арман болып қалды. Дәл қазіргі келбеті кешегі ақ жарқын Ғазизадан мүлдем басқа. Гүлдей құлпырған шырайлы жүзі солғын тартып, өңі қуарып кеткен» [5, 106 б.]. Бұл жерде суреттелген Ғазиза болатын. Бала кезінде әкесінен айрылып, ауру анасының қолында бой жеткендігі айтылады. Мұнда автор Ғазизаның қайғы-мұңын бейнелеп тұр. Ғазизаның өзі айтпаса да сыртқы бет-бейнесінен-ақ, ішіндегі барлық мұны мен жан айқайы көрінгендей. Ақын бұл жерде психологизмнің сыртқы суреттеу түрін қолданған. Он үш жастағы періште қыз Ғазизаның тағдыры тауқыметке толы болады. Көп қиналады. Жазушы осы көріністерді жай сезімсіз бере салмаған, барынша нанымды әрі сезімді сілкілететіндей етіп береді. Бір қарағанда соншалық қою сюжет те емес, дегенмен, өмірдің бір ащы суретін көрсетеді. Оқырманына да терең бір ой салады.

Өз туындыларында психологизмді кең түрде қолданған жазушылардың бірі – Ғ. Мүсірепов. Ғабиттің «Ұлпан» атты романы оған дәлел. Мұнда жазушы кең типтегі

психологизмді пайдаланады. Бұл шығармада тек қана Ұлпанның жеке басындағы ішкі толғаныстарына тоқталмайды, басқа да кейіпкерлердің жан дүниесіне үңіледі. «Әр түрлі ойлар бунай берді. Бастан кешкен қайғысыз-қайғылы күндер де тізбектеліп өтіп жатыр. Солардың бірі болып Есенейдің бір күйінгені де есіне түсті. Есеней ұзақ ауырып азаптанып жатып: – Ақнарым-ай, көрмеген азабың қалмады-ау!... Обалына қалған екенмін. Мұндай ит өмірден енді не күтіп жатырмын? Ана темір сандықты ашшы. Бір кішкене алтындатқан сауыттың ішінде аузы желімделген шыны болар. Соны алып берші... Бұл азаптың ініне біржола су құйайын!– деген» [6, 255 б.]. Жазушы осы бір суреттеуі арқылы кейіпкерінің күйінішін, мұң-зарын ішкі жан айқайы мен арпалысын айқындап, жеріне жеткізе айтып береді.

Тар типтегі психологизмді Т. Әбдік «Парасат майданында» атты шығармасында тек бір адамның басынан кешкен оқиғалары мен мінезі арқылы көрсетеді. Шығармадағы психология мен философияны ашып көрсету әр жазушыда әр қилы болып келеді. Психология сарыны тереңнен көрінетін шығарма – М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы. Бұлай айтуымыздың себебі – Абайдың бала кезінен бастап, ер жетіп, ой тоқтатып, ел ағасы болған кезіне дейінгі уақыттағы жан дүниесі мен шығармадағы сан түрлі кейіпкерлердің психологиясы суреттеледі. Абайдың қырыққа келіп, ойының кемелденген кезіндегі айналасындағы келеңсіз оқиғаларға көңілі толмай, ашынып сын көзімен қарауын автор философиялық және психологиялық ойлардың ауысып, өзгеріп отыруымен бейнелейді.

Қорыта айтар болсақ, психологизм – адам өмірінде болып жатқан дүниемен үндес, сол үшін де психологизмді адамның жан дүниесімен жақын көріп қарастырған дұрыс. Психологизмнің басты тұлғасы адам деп қарар болсақ, оның күнделікті тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, ішкі жан дүниесі шығарманың басты өзегі болады. Жалпы алғанда, барша ғылым түрлері бір-бірімен тығыз байланыста. Әдебиет те психологиямен жақын байланыста. Біз әдебиет пен психологияны бөлектеп қарастыра алмаймыз, өйткені психологизм мен әдебиет екеуі бірін-бірі толықтырып, жалғасып тұрған дәнекер іспетті. Адам баласының күнделікті өмірі психологиядан тұрады, сол үшін де көркем шығармада адамның мінез-құлқын, күйініші мен қуанышын ашып, айқындап көрсетеді. Себебі, шығарманы оқып отырған оқырман әртүрлі психологиялық көңіл-күйлер берілгенін көрмесе, ол шығарманы толыққанды сезінбейді, сәйкесінше, ешбір эстетикалық ләззат ала алмайды. Ал көркем шығарманың басты мақсатының бірі - оқырманның көркемдік талғамына сай болу немесе оны дамыту.

Әдебиет:

1. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 230 бет.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 бет.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 104 бет.
4. Ержанова Г. Қазақ прозасындағы психологизм. – Алматы: Жалын, 1994. – 140 бет.
5. Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгіме. – Алматы: Атамұра, 2002. – 432 бет.
6. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 264 бет.

АЛАШ ӘДЕБИЕТІ - ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ТҮП ТАМЫРЫ

Кулибекова Ж.С., Байтемирова А.В.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

XX ғасырдың басында қазақ халқының тарихындағы бүкіл қоғамдық ой-пікірдің өрістеп-қанат жаюына мүмкіндік туғызған, өзіндік айқын белгілері мен шығармашылық мұраттары жарқын болған Алаш ұранды әдебиет бағытындағы ақын-жазушылар мұрасының басты міндеті – ұлт-азаттықтың тірегі - ұлттық сананы ояту, ұлт руханиятына барынша әсер ету болды. Өз шығармашылықтарында отаршылдыққа қарсы ашықтан-ашық пікір айтып, азатшыл күрес идеясын өркениетті елдердегі саяси күрес тәсілімен ұштастыруды мақсат тұтты. Ағартушылық, өнер-білім ең алдымен ұлт-азаттық үшін қызмет ету керек деген берік байламды ой-идеясын насихаттады. Осындай бағытты бекем ұстанған шығармашылық иелері, ұлтжанды азаматтар мен тұлғалардың жеке бастары да талай уақыт үкімет тарапынан аясыз қудалауға ұшырап, Мағжан айтқандай, «Қызыл тіл, қолым емес кісендеулі» болғандықтан, туындылары қара құлыпқа жабылғаны белгілі.

Ғасыр басындағы Алаш зиялыларын ұлы істерге жұмылдырған, қоғамдық-саяси, шығармашылық ізденістеріне негіз қалаған ұлттық идеяның бастау бұлағы, ең алдымен, туған халқының сол кездегі жан төзгісіз ауыр халы, отарлау саясатының оған жасап жатқан әділетсіздік әрекеттері еді. Сондықтан, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышпаев, Ж. Ақпаев, М. Шоқай, Б. Қаратаев сынды дүлдідер бастапқыда осынау қозғалыстың тұлғалық-интеллектуалдық әлеуетін сомдаса, іле-шала Х. Досмұхамедов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, М. Әуезов, Ж. Аймауытовтар осы қатардан табылып, ғұмырлары мен шығармашылықтарын халқының болашағы үшін күрес жолында еш ойланбастан-ақ сарп етті.

М. Дулатовтың 1909 жылы жарық көрген «Оян, қазақ!» атты бас шығармасы барша қазаққа атой салып, азаттық пен бостандыққа үндеген, патшалық әкімшіліктің соншалықты мазасын алған ең белгілі туынды еді. Кеңестер елін билеген коммунистер де осындай қазақтың нағыз ұлттық идеясымен суарылған кітапты өлердей жек көрді.

«Оян, қазақ!» ұлттық идеясы отарланған өлке үшін түсінікті де пәрменді формула болып шықты. Ол – табиғи-ырғақты даму мүмкіндігінен айрылған қазақ қоғамына және оның халқына зорлықпен таңылған кеселдерді айыптап қана қоймай, әркімнің және баршаның намысын жаныған, ел мен жер алдындағы жауапкершілігін тиянақтаған әрісі – Күлтегін жазуының, берісі – «Жеті жарғының» нағыз өзі [1,33 б.].

Алаш зиялыларының еңбектері туралы бүгінгі күнде жазылып та, айтылып та жатыр. Олар насихатталып, бүгінгі ұрпаққа пайдасы тиюі керек. Бізге қойылар негізгі міндет – ғалым Д. Қамзабекұлы атап көрсеткен: «алаш рухын насихаттау сол зиялылар секілді тәуелсіз ойлауға, кез-келген нәрсені салмақтап, оған ұлт мүддесі тұрғысынан баға беруге үйрену» [1,5 б.]. Дәл қазіргі күні ана тіліміздің көсегесі көгермей тұрғаны, дініміздің мүшкіл халі, рухани құндылықтар мен адами қасиеттеріміздің биіктен көріне алмай жатқаны ұлттық рухтың оянбай, жетіспегендігінен деп түсінеміз. Сондықтан біз сөз еткелі отырған бүгінгі күні ең өзекті мәселе – ұлттық рухты оятуға, туған халқын өрге сүйреуге бар күш жігерін жұмсаған Алаш ақындарының бізге артқан аманаты еді.

Қазақ әдебиетінің бұл буыны туралы ғалым Р. Нұрғали: «Табиғатынан дарынды жаратылған бұл буын өкілдері қазақы тал бесікте тәрбиеленіп, исламның иманды

бұлағынан нәр алып, мұсылманша хат танып, одан кейін жәдитше, орысша оқып, орта, жоғары дәрежелі білім алған; Орынбор, Омбы, Семей, Алматы, Ташкент, Уфа, Қазан, Мәскеу, Петербор секілді шаһарлар тәрбиесін көрген, өз заманының көзі ашық зиялылары. Отаршылдықпен шайқас, артта қалушылыққа қарсылық, надандықты мансұқ ету, азат, тәуелсіз демократиялық, дербес мемлекет құруды биік нысана ету, белгілі бір тап мүддесі емес, жалпы ұлт мақсаты үшін күресу, өркениетті нысана тұту – бұл ағымда болған ұлылы-кішілі азаматтардың баршасының дүниетанымына ортақ, етене қасиет сапалар еді» [2, 5 б.], – деген пікір айтады.

Жаңа әдебиет азаматтық рухтың биіктігін, гуманизм мен демократтық көзқарасты, Отан сүюшілік пен туысқандық идеяларын жырлаушы, көркемдеп суреттеуші ретінде танымал болды.

Қазақ әдебиетінің жан-жақты дамып, барлық жанрларда қарыштап өскен, ұлттың рухани сұранысына жауап берген бай-бағылан дәуірін тудырған ХХ ғасыр қаламгерлері, олардың ғұмыры, тағдыры, шығармалары туралы бүгінге дейін айтылып келген пікір, талдау, зерттеу енді жаңа тұрғыда толығып, соны пайым, жинақтау-тұжырыммен қоюлана түспек.

Алаш қайраткерлерінің өткір поэзиясы қан төгіссіз, әділ шешім қабылдауды ұстанғандарын, халықтың шынайы жанашырлары екендігін көрсетеді. Алаш қайраткерлері қазақ тарихында өзіндік орын ала білді. Әрбір қазақтың азаматы арыстарымыздың жасаған игі істерін, атқарған қызметтерін, жүректегі патриоттық сезімдерін ұғынуды өздеріне міндет деп білгені жөн.

А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов қазақ елінің мүддесін білдіріп, оның шамшырағы болған ұлттық газетін құра білді, халықтың ауызбірлігін сақтап қалуға тырысты. Бұл қайраткерлердің әдебиет тарихында да қалдырған іздері тайға таңба басқандай. Ахмет Байтұрсыновтың «Маса» атты өлең мысал жинағы, Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» өлеңі сол ғасырдың айнасы, бейнесі болды десек, қате болмас [3, 224 б.].

Қазақ халқының ұлттық рухының тамырына балта шабу үшін коммунистер ең алдымен осы қозғалыстың бастау көзінде тұрған Алаш көсемдерін, олардың ізбасар шәкірттерін бір қырып тастады да артынан большевизмді жақтаған, кеңес өкіметін мадақтаған коммунист зиялылардың өзін де сыпырып әкетіп, көзін жойды. Аман-есен қалған оқығандарды үнемі үркітіп-қорқытып отырды, анда-санда науқан жариялап, солардың ішінен де біреулерді жұлып алып, түрмеге тығып отырды. Міне, сол кезеңнің, сұрқия саясаттың жасаған қитұрқылығы, айласы мен жексұрын әрекеті осы болатын. Бүгінгі күн тұрғысынан бағамдасақ, бұндай алып машинаға қарсы тұра, Алаш азаматтары өздерін алдын-ала құрбандыққа шалған еді.

Ахмет Байтұрсынов:

Қазағым, елім,
Қайқайып белің
Сынуға тұр таянып,
Талауда малың,
Қамауда жаның,

Аш көзінді, оянып [4,30 б.], - деп, халықтың мүшкіл халіне себеп болған басты жағдайлардың түп-тамырын даналықпен көре біліп, «ояту» идеясын алға тартады. Ахмет Байтұрсынов поэзиясы азатшылдық рухымен дараланады. Ол ақын ретінде қазақ поэзиясына күресшілдік сарын әкеліп, азаттық жырдың озық үлгісін шашты. Оның өлеңдерінің ұлт-азатшыл рухы-мәңгілік жоғалмас ақындық үлгі болып қала бермек. Осыны аңғартпақ болған Р.Нұрғали: «Бұрын емеурін, ишара, мегзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» кітабында ашық, анық, дәлді, нақты айтылады. Мұнда Ахметтің өз басынан кешкен қиын-қыстау күндер, ауыр жолдар,

қуғын-сүргін, жетімдік-жоқтық бірталай өлеңдерге арқау болады; ел тағдыры, халық қамы, бостандық арманы – басты сарын» [5,16 б.], – деген.

Міне, осы тұрғыдан алғанда ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің басты белгісі ең алдымен азаттыққа ұмтылу, соған «ояту», түрткі болу, нақты істерге жұмылдыру әдебиеті болғандығында деп тануымыз керек.

М.Дулатов шығармашылығының тырнақалдысы, ақынның даңқын қазақ арасы ғана емес, Ресейдегі түрік әлеміне тұтас жайған «Оян, қазақ!» атты өлеңдер жинағы 1909 жылы Уфада шығып, 1911 жылы Орынборда екінші рет басылды. Осы алғашқы жинағының өзінен-ақ, автордың мақсаты мен беталысы айқын аңғарылады.

Сол тұстағы қазақ халқын құрсап алған төрт қасірет түгел көз алдыңызға келіп, тұмшаланған сананы серпілтіп жіберердей:

Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты [6,10 б.].

Осы төрт жолдан ақынның бүкіл тыныс-тіршілігінің болмысы танылғандай. Осы төрт жолдан түгел қазақ елінің басындағы мүшкіл хал көз алдымызға келгендей болады.

Мағжанның алғаш жарық көрген өлеңінің өзінен-ақ, ақынның кейінгі ұлы мақсаттары көзге шалынады. «Тоқ етерін айтқанда, қазақ поэзиясының аспанына көтерілген жаңа жұлдыз – Мағжан - салған жерден ақындықты көз жасы, жүрек қанынан сорғалайтын – асыл сөз, дарынды сөз, қасиетті өнер деп біліп, бұл сапарды туған жерге, Отанға, халыққа қызмет етудегі киелі жол санайды» [5, 97 б.].

М. Жұмабаев – сыршыл да өршіл маржан жырларының құдіреті арқылы өзінің бүкіл болмысы мен поэзиясының ерекшелігін танытып кеткен ұлы ақын: «Қолы ғана емес, жаны, рухы, қызыл тілі кісендеулі, шандулы, шырмаулы, тордағы жыршы жүрегінен – қан, көзінен – жас ағыза отырып, зарлайды, жылайды, сонда да тапжылып, жаншылып қалмай, бас көтереді, қарсылық білдіреді. Зорлық-зомбылық, әділетсіздік әбілеттей басқанмен, бәрібір шындықты, ақынның асыл сөзін, келешекке деген үмітін үзе алмайды, түптеп келгенде, ақын мәңгілікке, өлместікке, бостандыққа, еркіндікке сенеді, сол рухты сезім, кісілікті ой алдында оқырманын имандай ұйытады» [5, 103 б.].

Мағжан – халқына шынайы жаны ашыған, жағдайына аландаған ұлт ақыны. Надандықтан құтылудың жолы өнер-білімді болу деп білген ақын, қазақ халқының ұлттық тұрмыс-тіршілігіндегі жақсы қасиеттерін жырға қосады. «Өткен күн» өлеңінде қазақтардың бұрынғы тұрмыс-тіршілігіне көз жіберіп, оның ізгілікті жақтарын үлгі етеді. Хақназар, Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Қазыбек, Жәнібек сынды халық қорғаны болған ұлдарын мақтан тұтады; Шөже, Орынбай, Жанақ, Біржан, Наурызбайлардың «бір сөзі мың ділдалық» асылдар еді деп бағалайды.

Өткен күнді ойласам,
Ойға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың
Сәулеті мен дәулеті
Көз алдыма келеді [7,28 б.], -

деп өзінің қазағын, оның өткен тарихын шабыттана жырлайды. Осындай берекелі ел надандықтан қор болып барасың, енді «арыстаным, сұңқарым, қажымас, талмас тұлпарым, басың көтер, тұр енді!» деп, қимылға шақырады. Осының өзінде ақынның ел ішіндегі саяси-әлеуметтік мәселені түсіне отырып, отандастарына да барынша жеткізгісі келген ниетін көреміз.

Осылайша, ХХ ғасыр басындағы ақын-жазушылар Абайдан творчестволықпен үйрене отырып, ұлы тұлғаның сан қырлы шығармашылығының жандарына жақын, ой-

пікіріне дөп келетін тұстарын дамыта отырып, өздеріне тән стилін таныта алды, өзіндік белгілерін айқындады. Сол орайда ұлттық әдебиеттің жаңа қарқында дамуына айтарлықтай үлес қосты.

Абай дәстүрін шеберлікпен үйреніп, Батыс пен Шығыс классикалық әдебиетінен сусындаған Ахмет, Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Міржақып сынды сөз өнерінің шеберлері ХХ ғасырдың басында ұлттық поэзиямыздың әлемдік деңгейге көтеріліп, қоғамның шынайы шындығын ашып, оны эстетикалық қуатпен бейнелеудің күшті қаруына айналуы жолында аянбай еңбек етті. Бұл теңдесіз еңбек, қажырлы әрекет ұлт руханиятының дамуы жолындағы еселі үлес болып бағаланады.

Алаш зиялыларының Қазақ даласында ұлттық идеяны негіздегені жөнінде Елбасы Н. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы заман» атты тарауында: «ХХ ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» - деп көрсеткен болатын.

Бәрін біріктірген ортақ ұлы мақсат - ұлттық сананы оятып, азаттыққа қол жеткізу болатын. Сол мақсаттарына өле-өлгенше адал қызмет ете білді. Сондықтан, осындай абзал азаматтардың өмірлік жолы мен шығармаларындағы азаттық идеясы, қазақ халқының болашағы үшін жанкешті әрекеттері тарих беттерінде мәңгіге қалады, Тәуелсіз еліміздің әр азаматы, қоғам мүшесі естерінен шығармай, олардың озық ойларын негізге ала отырып, қоғамдағы әлеуметтік, саяси жағдайлардың жақсаруы мақсатында еңбектенулері қажет. Сонда ғана оң нәтиже болып, қоғамның рухани дамуындағы игі өзгерістерді көруге болады, сол кезде ғана Алаш азаматтары бастарын қатерге тігіп күрескен Тәуелсіздік тұғыры берік болады.

Әдебиет:

1. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474 бет.
2. Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. 3-т. Астана: Фолиант, 2005. – 652 бет.
3. Әбдиманұлы Ө. ХХ ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 430 бет.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 бет.
5. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. - Алматы: Күлтегін, 2002. - 528 бет.
6. Дулатұлы М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 327 бет .
7. Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.

ӘОЖ 821.512.122

САЛ-СЕРІЛІК ПОЭЗИЯНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кулибекова Ж.С., Балгабаева А.Д.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Сал-серілер шығармашылығы - ХІХ ғасырдағы қазақ халқының бай мәдениетінің тарихынан елеулі орын алатын айрықша өнерпаз сала. Халықтық мәдениеттің ғасырлар дамуындағы өзіндік орнын айқындайтын бұл шығармашылық иелерінің әлеуметтік және адамгершілік салмағы, қадір-қасиеттері шынайы өнер туындыларына лайық, шын мәнінде ғажайып туындылар. Қандай мықты өнерпаз болмасын, ол өзін өнердің бірер саласында ғана тыңдата алса керек-ті. Ал, қазақтың бұл тұстағы бірнеше

өнер иелері, яғни синкреттілік белгілері тоғысқан өнерпаздар өз дәуірі ұсынған өнердің барлық түрлерін шебер игеріп, соның әрбір салаларынан өздерінің талант күштерін көрсетіп қана қоймай, мойындата да алды.

Сал, сері дәстүрі - өте ескі дәуірден сақталып, халықтың тіршілігіне көп жаңалық кіргізіп, әдебиетке, ой санаға игі әсер еткен қазақ мәдениетінің бір жарқын белгілері. Оны тарих сахнасында мирас болған Біржан салдың, Құрманғазының бейнелері анық сипаттайды. Салдар мен серілер күштіге табынбайды, халықты, оның өкілдерін мақтап жыр шығарады. Олардың бар ынта-ықыласы - махаббатқа бас иіп, бәйек болып түсу, ол үшін ел-елді қыдырып, өзіне ақылды, сұлу қыз іздеу, барлық жас өмірін сарп қылып, мал-мүлкін аямай соның жолына құрбан ету. Сал мен серіні осындай ардақты ниетке бағыттайтын олардың жаратылыс ерекшелігі, дарынды ойы, ашық жарқын мінезі, сыпайылығы, сұлулыққа елтуі және әдемі дүниеден ләззат ала білуі [1,177 б.]. Олар қазақ поэзиясына зор үлес қосқан табан асты өлең нөсерін ағылтар ақпа ақын, халқымыздың ақындық өнерінің шеберлері (импровизаторы).

Сал-серілер ішінен Біржан сал, Сегіз сері, Ақан сері, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Мәди, Әсет Найманбайұлы мен Мұхиттің поэзиялық туындылары өздерінің тақырыптық-көркемдік, поэтикалық ерекшеліктерімен айрықша қызықтырады.

Ұлттық поэзия тарихында бір басында ақындық-әншілік, композиторлық-орындаушылық, жыршылық-әңгімешілдік, импровизаторлық-ойыншылық сияқты сан қырлы өнер түрлерін аса сәтті тоғыстырған сал-серілер шығармашылығының үндестігі анық, атап айтқанда, адамның рухани байлығы мен тән сұлулығы, жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды суреттеп жеткізуде.

Сал-серіліктің пайда болу, бастау алу, қалыптасу мен даму тарихы тереңде жатыр, сал мен сері сөздерінің мағыналары да айрықша өнер иелерінің поэзиясы, тағдыры мен өмірлік жолдарының қаншалықты қызықты және ерекше болғанын меңзегендей. Ел-елді аралап жүретін әнші серілер, салдар - тарихи дәуірден келе жатқан мәдениетті қалыптастырушылар. Олар өздері шығарған ән-күйді, музыкалы шығарманы, халықтың эпикалық жырларын мәңгілікке сақтайтын аяулы ой иелері. Г. Потанин қазақ өнерпаздары басындағы синкретизмдік сипаттарды дәл таныған. «Қазақтардың поэзиясы мен музыкасы тығыз байланысты. Олар өлең шығарушы, бір жағынан, композитор, шығармасына әуенді де, ырғақты да өзі береді», - деген [2, 697 б.]. Сол себепті де бұндай жоғары пікір мен бағалауларға ие болған сал-серілер шығармашылығы мақтануды ғана емес, ғылыми терең зерттеуді, насихаттауды аса қажет етеді. Қазақ халқының талай ғасырлардан бері келе жатқан дәстүрі – ұлттың ажырамас кең өрісті өнері ретінде өзімен бірге сан ғасырлар бойы жасай бермек. Уақыт өткен сайын маңыздылығы арта түсері де хақ.

Ел еркесі, шынайы өнердің ақ серкесі, сұлулық пен әсемдіктің жыршысы, *«өмірінің әр белесі аңыз болған әйгілі де әсерлі, атақты да аяулы»* [3] Ақан сері Қорамсаұлының шығармашылығы ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің биік шыңы болып қала бермек.

Алаштың ардақты азаматы, ұлтжанды ақын М. Жұмабаев «... Ұшы, қиыры жоқ дариядай Сарыарқаның ортасында аралдай көгерген Көкшетау, Абылдайдың ордасы құрылған, Кенесары, Наурызбайға отан болған Көкшетау – алаштың ақындығының да ортасы болған жер еді... Ақанның өмірі – ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат өмір. Ақан да сұлулыққа табынған, алты алаштан *сері* деген ат алған. Бірақ Ақанның сұлулыққа табынуы тереңірек. Ақанның өмірінің жұмбағы түйіндірек. Мұның өмірі – мұң мен зар. Сондықтан, біз Ақанның алдымен өмірін жазып, сонан соң сөздерін тексереміз... » [4, 162, б.], – деп шыншылдықпен сипаттаса, ауыз әдебиеті үлгілерінің жинаушысы Мәшһүр Жүсіп Көпеев: «Ақан сері – заманның

сұңқары, қызыл тілдің ділмәрі, жігіттің құлпы жібегі, сөздің ағытылған тиегі» деген баға береді [5, 77 б.].

Ал сал-серілер шығармашылығының көрнекті өкілі, арқалы ақын Біржан Қожағұлұлы Ақанның әншілік өнеріне көңілі толып:

*Алып келген базардан темір қақпан,
Қақпан деген ән шықты біздің жақтан.
Сыдырып қойған таспадай сыртың сұлу,
Айналайын анаңнан сені тапқан* [5, 79 б.], –
деп ағалық батасын берген екен.

Белгілі ақын К. Салықов қазақтың сегіз қырлы, бір сырлы асыл дүлдүлі Ақан Қорамсаұлының өлеңдері, әзіл-сықақ қағытпалары, нақыл сөздері мен айтыстары топтастырылған кітапқа бұрынғы толық жинағына кірмеген өлеңдері мен Орынбай Бертағұлымен айтысын «Ақан сері» атты еңбегіне енгізген.

К. Салықов: «Ақан сері дегенде Сырымбет, Құлагер елестейді, дарқан дарынды ақын, композитор, үздік әнші, асқақ азамат, ел мұңына оранған талай хикаялар елестейді. Өзгеге ұқсамас өмірі де, өнері де қазақ халқының мақтанышына айналды. Адам баласында сирек кездесетін сан қырлы дүлдүл бекзаттылықтың не екенін танытып кетті. Кейінгі жас ұрпақтарға дананың дарабоз қасиеттерін аша түсу біздің парыз бен міндетіміз деп санаймын» [3, 17 б.], – деп өз алдына мақсат қойған.

*Әншілік Біржан салдай ақтангері.
Саятшы, бапкер, мерген, әділ қазы,
Шерлі ақын, ойлы ұстаз Ақан сері,* – деп толғанады [3].

Ақанның осындай зор ақындық талабына жол салған – халық поэзиясы, ұлтымыздың бай фольклоры, халық ақындарының шығармашылығы, өнерлі де талантты сал-серілер ортасы, Көкшенің кербез сұлуы атанған қасиетті мекенінің әсем табиғаты.

Сарыарқа, оның ішінде Көкшетау, Ақмола, Баянауыл, Қарқаралы, Торғай өлкесі бойынан шыққан Ағашаяқ, Әсет әнші, Нияз, Шәрке, Сегіз сері, Өтепбай сал, Жарылғапберді әнші, Естай сері, Үкілі Ыбырай, Жаяу Мұса сияқты біртуар дарын иелерінің қатарындағы Ақан серінің өзіндік шығармашылық тұлғасы, орындаушылық шеберлігі, ақындық қабілеті, талғампаздық қасиеті айтарлықтай. 16-17 жасында шырқап салған әуезді әндерімен көпшілік назарына іліккен жас Ақан сұлулықты, тазалықты, ақ махаббатты асқақтата ту етіп жырлап өткен. Ақындық пен әншіліктің періштесі Ақан серінің есімі өзге ақындар арасынан әрқашан дараланып тұрары даусыз.

Алдымен ауызға алатынымыз – Ақан серінің «Торыны таң асырып мінген қандай?», «Біздің көңіл қайда жатыр?», «Сүйген жардан айрылдым», «Қыз сипаты», «Ұзатылайын деп жатқан қызға», «Жайықтың ақ түлкісі аралдағы», «Сүйген қалқа», «Көңіл тілегі», «Көңіл сыры», «Әйелдер сипаты», «Ақ көйлек», «Ақтоқты», «Ғашық жарға», «Балқадиша», «Жамал қыз», «Қалқа бала», «Мақпал», «Нәзік гүл», «Ой, қалқа», «Райхан гүл», «Сырымбет», «Ұрқияжан», «Үш тоты құс» деген әйел жанының сұлулығы мен нәзіктігін, сезімталдығы мен көркін, пәктігі мен ерке қылықтарын тереңнен суреттейтін лирикалық өлеңдер қатары. Бұлардың әрқайсысынан ең ардақты, ең қастерлі қасиет – махаббат сезімінің зор рухани күш, адамға мол қуат беріп, қуаныш сыйлайтын мәңгілік құндылық екеніне көзіміз жетеді. Кеңінен танымал бұл туындылар әйелдер образының галереясын жасап, шынайы махаббат рухын ту етіп көтерді.

Серілердің сұлулықты қалай суреттейтіні туралы тоқтаусыз жазуға болады. Олардың әрбір қыздың басқа қыздан қалай ерекшеленетінін, жұлдыздарға, айға теңейтіні – осының барлығын әнге қосып тындағанда, көз алдына керемет бір бейнені елестеуге болады. Ақанда:

Мен көрдім нұрлы жүзің, қыпша белің,

Ақ түсті, көукәр көзді, тәтті тілің.
Ажарың бақшадағы хор қызындай,
Сипатыңды сырлауға келмес тілім [3, 47 б.].

Немесе:

Сипатың жұмақтағы хор қызындай,
Жамандар сізді көріп қалтыраған.
Кетуші ем жаман қызға көзім салмай,
Жазамын атағыңды арып-талмай.
Қанша айтсам мадағыңыз болмас тәмам,
Сіз гүлсіз үкілі бөрік, жазық маңдай.
Иншалла амандықпен табысармыз
Көңілге өкініш пен қайғы алмай [3, 37 б.].

Ал Сегіз сері болса нағыз сұлулықты былай бейнелеген:

Бейне бір шынар секілді,
Денең тіп-тік, тар мықын.
Сұңғақ бойлы, ат жақты,
Меруерт тісті, қыр мұрын.
Алма мойын, кең иық,
Шыбықтай белің бұралған.
Бүлдірген ерін, бота көз,
Аққу құстай сыланған.
Бурадай әсем сандысың,
Ер жігітке саймысың.
Тоты құстай таранған,
Маңдайға сыймас жармысың? [6, 32 б.].

Ал Біржан сал «Айжан қызға» атты өлеңінде:

Қызы екен Айжан сұлу Ақжол байдың,
Құрметін көріп едім мен талайдың.
Бұралған нәзік белі тал шыбықтай
Бұралған жағасында аққан сайдың [7, 77 б.].

Біржан, әр тұста, өз атынан сөйлеп, тек өзінің ғана сезімін жырлап отырғандай әсер қалдырады. Кейде ақын меннің образдық сыры байқалмайды. Лирикалық герой ажырамай, өзінің жеке басының тартысы, не сезім серпіні ретінде әсер қалдырады. Бар жерде ақын өз атынан көптің сөзін сөйлеп, жырын жырлайды.

Жан едім әсем әнді сүйіп айтқан,
Жағымды көпке бірдей, жұрт ұнатқан.
Келетін нақысына жүз құбылтып,
Кейде өрлеп, кейде шалқып, баяулатқан! [7, 58 б.].

Біржан, әр тұста, өз атынан сөйлеп, тек өзінің ғана сезімін жырлап отырғандай әсер қалдырады. Кейде ақын меннің образдық сыры байқалмайды. Лирикалық герой ажырамай, өзінің жеке басының тартысы, не сезім серпіні ретінде әсер қалдырады. Бар жерде ақын өз атынан көптің сөзін сөйлеп, жырын жырлайды.

Жан едім әсем әнді сүйіп айтқан,
Жағымды көпке бірдей, жұрт ұнатқан.
Келетін нақысына жүз құбылтып,
Кейде өрлеп, кейде шалқып, баяулатқан! [7, 58 б.].

Шынында да Біржан халқының қалаулысы, әр елдің асыға күткен той-думанының басты серісі, жиылған топтың көңіліне рухани нұр құйған асқан дарын, өнерпаздар серісі, ел еркесі [2, 728 б.].

Ал мына бір «Жетісу» деп аталатын өлеңі бір жағынан табиғат туралы, бірақ та оқып көрсө:

Мен өзім Жетісуға барып қайттым,
Манабын жақсылардың көріп қайттым.
Қыздары Жетісудың сұлу екен,
Жинағым-тергенімді беріп қайттым [7, 88 б.].

Ал Жаяу Мұса өз ғашықтық сезімдерін «Толқыма» деп аталатын өлеңінде былайша көрсеткен:

Дарияның ортасында кеме, қайық,
Болғанда сіз-лашын, біз-бидайық.
Жасымнан жаным сүйген сәулем едің,
Тағдырда жазбаған соң, не қылайық.
Дарияның ортасында көрдім сені,
Сырғанды қайық қылып өткіз мені.
Сырғанды қайық қылып өткізбесең,
Болсаң да хордың қызы, көрмен сені! [8, 292 б.].

Ал Үкілі Ыбырай былай дейді:

Түрленіп тоқсан түрлі ән саламын,
Жай тастап құлашымды, кең аламын.
Түскенде сен есіме, ерке Гәкку,
Құлпырып осынау әнді толғанамын [8, 300 б.].

Немесе жастық шағын есіне түсіргенде:

Жасымда болдым балдырған,
Талайды сөзге қандырған.
Сол балдырған кезінде
Ғашықтық отын жандырған [8, 300 б.].

Ақан серінің өлеңдерінде теңеулер көптеп кездеседі, ол – қыздарды суреттеуде ең жақсы тәсілдердің бірі болып саналады. Оның «Жанатай қажының қызына» өлеңінде:

Аққу құстай сымбатты
Айдын көлде қалқыған.
Сайран бұлбұл секілді
Бақыт іздеп талпынған [3, 64 б.].

Немесе:

Жүрмісің аман-есен перизатым,
Арғыдан келе жатқан құсни затың.
Көрген жан сипатыңа таң қалады,
Бар шығар Гүлбарамдай салтанатың [3, 61 б.].

Тағы да:

Етегін ақ көйлектің алтындаған,
Ажарың ақ жамбыдай жарқылдаған [3, 51 б.].

Әйел бойындағы сұлулық пен әдемілік тақырыбын сал-серілердің кең әрі жиі түрде суреттеп сөз етуі – заңды құбылыс. Бұл тақырыпта сыртқы бет-бейне әдемілігі мен ішкі жан-дүниенің жарасымды болып келуіне көп назар аударылады. Осы ретте сал-серілердің дүниетанымы, шығармашылық ауқымы, көркемдік ойлау жүйесіндегі жаңашылдық та көрінеді. Көркемдік жаңашылдық тек қана жаңа сөздер, өрнектер, тәсілдер табу арқылы ғана емес, бұрыннан бар бейнелеу құралдарын жаңаша қолдана білетін суреткерлік шеберлігі арқылы да танылады.

Әдебиет:

1. Марғұлан Ә.Х. Әнді ерттеп, күйді мінген кемеңгерлер // Жұлдыз №9, 1983. - 177-191 бб.

2. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы: Санат, 1997. - 928 бет.
3. Салықов К. Ақан сері. – Астана: Фолиант, 2008. – 208 бет.
4. Жұмабаев М. Ақан сері // Мағжан. – Петропавл, 2006. – 428 бет.
5. Негимов С. Өнерпаздық өрнектері. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 88 бет.
6. Сегіз сері. Таңдамалы шығармалар. II том. - Петропавл: Солтүстік Қазақстан заң академиясы, 2003. – 278 бет.
7. Біржан сал Қожағұлұлы. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы. – 1967. - 227 бет.
8. Екімыңжылдық дала жыры // Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000. - 752 б.

ӘОЖ 821.512.122

САТИРАЛЫҚ-ЮМОРЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ОРНЫ

Кулибекова Ж.С., Казбикенова Ж.К.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Қазақ әдебиетіндегі мол әрі айрықша жанрдың бірі - сатира болып саналады. Өзіндік туу, қалыптасу және өркендеу мен бәсеңсу тарихы бар жанрдың әдебиеттану ғылымында алатын орны да маңызды. Оның жүйелі және кең түрде отандық әдебиеттану ғылымында зерттеле бастауы ХХ ғасырдың екінші жартысына тиесілі. Жалпы сатираның табиғатын әр қырынан зерттеген немесе жеке суреткер шығармашылығын зерттеу аталмыш кезеңнен бастау алады. Сатира ең алдымен поэзиялық жанр ретінде әлемдік әдебиет тарихында белгілі болған.

Энциклопедиялық анықтамада аталмыш жанрды антикалық дәуірде алғаш рет лирикалық поэзияның түрі ретінде туған және сатираның жанрлық басты белгісі есебінде өмірдегі әр қилы жағдайларды күлкі ету болып табылатындығы айтылған. Поэзиялық сатираның тақырыптық ауқымы кең болатындығы оның бойында тұрмыстық, қоғамдық, саяси-әлеуметтік, әдеби мәселелердің сөз етіліп, тіпті адамдардың көзқарасы мен іс-әрекеттерінің де суреттелуінен көрінетіндігіне назар аударылған. Сондықтан, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басындағы поэзиялық сатираның тақырыптық-жанрлық ерекшелігіне келетін болсақ, бұл бағытта қазақ сатирасы аса қарқынды дамыды.

Кез келген халықтың әдебиет өкілдері өзінің сан ғасырлық даму тарихында қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді жеткізуде немесе белгілі бір тақырыпты жан-жақты көрсетуде әр түрлі әдеби тәсілдерге жүгініп, сол негізде өз шеберліктерін ғана танытып қоймай, сонымен қоса сол тәсілдің кең арнада көрінуіне де жол ашқан. Сондай әдеби тәсілдердің қатарына прозалық шығармалардағы юмор мен сатираны да жатқызуға болады. Олардың мақсаты біреу - яғни қоғамдық өмірде орын алған қайшылықты, әділетсіздік пен озбырлық сияқты келеңсіз мінез-қылықтарды сынға алып, күлкі-әжуа ете отырып, адамдарды олардан арылту, бойларын аулақ ұстау секілді қасиеттерді қалыптастыру немесе өз кемшілігін өзгелерден көру арқылы жою [1, 189 б.].

Тақырып аясы да кең, жанрлық ізденіс те мол болатын сатираның басты табиғаты - адамзат қоғамындағы түрлі құбылыстарды сынға алу. Бұл - аса биік танымдағы мақсат. Қалайша адамзат баласының қоғамын, оның ішіндегі адамның бойындағы кемшіліктерді жоямын деген мәңгілік адамдық арманның көрінісі. Сатира - қоғамдағы дертті жазатын, не ем іздейтін жанр. Бір сөзбен айтқанда, көтерер жүгі де жеңіл емес, бірақ адамзат қоғамының өсуі үшін, алға дамуы үшін, қателіктерін түзетуі үшін қажетті жанр болып табылады.

Сатира мен *юморды* егіз, ұқсас дей отыра, өзара айырмашылық-ерекшеліктері бар екенін де назарда ұстаған жөн.

Сатира арқылы сол халықтың болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық жағдайын, тіпті оқиғаның қай дәуірде, қандай дәрежеде жүріп жатқандығын білуге болады. Жалпы сатиралық шығармалардың басты ерекшелігі - жеңіл юмордан фельетонға дейінгі аралықта бірталай даму сатысынан өтеді. Ол жеке адамның басындағы шағын кемшіліктерінен бастап, бүкіл қоғамдық мәселелерді сынға алады. Көбінде қозғағалы отырған объектісін тақырыптарынан-ақ оңай байқауға болады. Әрине, еркіндік, сөз бостандығы жазушылардың шығармашылық көкжиегін кеңейте түсті, бұл тәсілдің де олардың шығармаларынан орын алуына әкелді.

Сықақ (*lat.satira* - әр түрлі, көбінше өткір сықақ түріндегі өлеңдер тобы деген мағынада қолданылған) - өмірдің көлеңкелі жақтарын жіті байқағыштықтан, айрықша сезімталдықтан, ымыраға келмейтін сыншылдықтан туатын әдеби шығарманың мысқылшылдық сипаты, сарыны деп те түсінуге болады [1, 189 б.].

Сықақтың көптеген елдерге ертеден белгілі болған үлгілері - Ежелгі Рим ақыны Ювеналдың өлеңдері мен Рим жазушысы Петронидің «Сатирикон» атты прозалық романы. Сондай-ақ, ежелгі грек драматургі Аристофан сықақты комедияның тұсауын кесті. Ал, жаңа дәуірде өзінің өткір сықақты шығармаларымен Англияда Дж. Свифтің, Францияда Ж. Мольердің, Ф. Вольтердің даңқы шықты [1, 189 б.].

Шынында да сатира – алымды да шалымды нәрсе, оның өмір сүру, көрініс табу мүмкіншілігі мол, болмыс-құбылыстарға үңілу, араласу, суреттеу дәрежесі де әр қилы [2,120 б.].

Сатира әдебиеттің бір тегі ретінде де көріне алады. Сатира да – әдебиеттің өзге жанрлары секілді өмірді, құбылысты танудың, сұлулық пен әсемдікті, жақсылық пен жамандықты бағалаудың ең көне үлгісі. Өйткені, адам санасы жетілгенде, оның қоршаған ортаға, әр алуан адамдар арасындағы қарым-қатынасқа белгілі дәрежеде сыни көзқарасының, қатысының орнығуы заңдылық. Дүниеде не жақсы, не жаман, жақсылықтың, жамандықтың негізі неде деген әр алуан мәнді сұрақтар ықылым заманнан бері адамзатты ойлантқаны белгілі. Мұның небір ғажап мысалдарын алысқа бармай-ақ қай елдің болмасын ауыз әдебиеті үлгілерінен көруге болады.

Қазақ сатирасы Абай дәуірінде жоғары, жаңа деңгейге көтерілді, түр, мазмұн жағынан көп толықты. Бұған Қазақстанның Ресейге түгелдей қосылып бітуі, орыс әдебиеті мен мәдениетінің біздің сахараға терең бойлап енуі, әдебиетте Шоқан, Ыбырай, Абай бастаған халықтық-демократтық бағыттың пайда болуы, ана тілінде мерзімді баспасөздің шығуы сияқты жайттардың әсер етуі негізгі түрткі болды.

«Қазақ поэзиясына сатира Абаймен кірді. Абай сатирасының ізі Салтыков, Некрасовқа қабысып жатады. Реалист ақын Абай реалист Пушкинмен, кекті Абай кекті Лермонтовпен үндес. Алған тақырыбын суреттеуі, дүниені сезінуі, әр өлеңнің өзіне тән екпіні, жылата алар мұңы, ширата алар кектілігі, орыс халқының ұлы классиктерімен үндес келіп отырады [1, 189 б.]. Мысалы, Абайдың «Болыс болдым, мінекей», «Мәз болады болысың», «Көжекбайға» сияқты өлеңдері адамның мінезін, іс-әрекетін мысқылдап, кекесіндеп бейнелеу жағынан алғанда асқан ақындық шеберлікті таныта алды.

Сатиралық образ – ұнамсыз тип. Сатирамен суреттелер құбылыс – керексіз, кесір құбылыс. Сатира өмірдегі кеселді, келеңсіздікті, кері кеткендікті қаза қопарып, көптің көз алдына – көрініске шығарады, қағып – сілкілейді, мысқылмен түйрейді, сықақ етеді, көпті одан түңілтеді. Күні өткеннің, тозып біткеннің кедергіге айналғанын аңғартып, оған адам бойынан жиреніш шақырады [2, 125 б.]. Қулық пен сұмдықты, екі жүзділік пен мансапқорлықты, усойқылық пен ұятсыздықты, әйтеуір өмірдегі зиянды

жайттарды аяусыз әшкерелеп, адамдарды онымен ымырасыз күреске үндейді, сөйтіп ілгері басуға, кедергіні жоқ етуге жұмылдырады:

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға.
Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,

Ар-ұятын сатқанға? [3, 81 б.], - деп Абай «Мәз болады болысың» деген өлеңінде елін сатып, ұлықтан шен тағып, шекпен жамылған екі жүзді болысты ащы сатирамен аяусыз түйреп, масқара мазаққа айналдырып отыр. Өлеңде «ар-ұяттан» жұрдай, қуыс кеуде, құлқын құмар, мансапқор болыстың адам жиренгендей ажарсыз бейнесі – сатиралық образы бар.

Абайдың «Болыс болдым, мінекей» деген өлеңін талдайтын болсақ, ол қазақ қоғамы тіршілігінің сорақы жақтарын, өрістей түскен заманның озбырлықтарын, осы ортада туған «пысықтарды, болыстарды өзінің бар уытты тілімен шенеді. 1889 жылы жазған «Құлембайға (Болыс болдым, мінекей...)» деген өлеңінде:

Болыс болдым, мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде – қом, атта – жал

Қалмады елге тығындап [3, 76 б.], - деп болыс болған пенденің арсыздығы мен ұлыққа жағымпаздығын, халыққа безбүйректігін бейнелеген. Болыстық мазасыз кезеңді:

Болды да партия,
Ел іші жарылды,
Әуремін мен тыя,
Дауың мен шарыңды.
Құрбыдай қош тұттым,

Жасың мен кәріңді [3, 76 б.], - деген Абай әлгі болыстың халықтың қамын ойлайтындай шамасы болмайтынын қатты сынға алады.

Абай заманындағы болыс мінезі бүгін де өзгерген жоқ. Бір болысқа арналғанмен, ақын өз дәуіріндегі ел билеушілерге тән сипаттарды түгел жинақтаған. Оларды өз ортасынан бөліп алып, арнайы әшкерелейді. Аталған өлең улы мысқыл, кекесінге толы. Оның ішкі айласын, мінез-құлқын, қимыл-әрекетін толық суреттеп шығады.

Сатираның юмордан өзгешелігі – мұнда қаламгердің өзі сықақпен сілейте сынап отырған адамына жаны ашымайды, оның мінін түзеу, өзін өнегелі өмірге қайта қосу мүддесі болмайды, керісінше, автор мұндай жексұрындық өмірде болмауы керек деген қатал үкімін шығарады; юморда түзеу мақсаты жатса, сатирада жою, жоқ қылу мақсаты жатады [2, 121 б.].

Б. Майлин мен Ғ. Мүсірепов шығармаларындағы сатира мен юмор поэтикасын ерекше атаған жөн. Олай дейтініміз - бұл қос қаламгер өз творчестволарында күлкіге көбірек көңіл аударған, соған орай шығармаларының идеялық-көркемдік дәрежелері де ешбір төмендеген емес.

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің ірге тасын қаласып, мазмұн-маңызын, көркемдік дәрежесін биікке көтеріскен Бейімбет Майлиннің сатиралық-юморлық жанрды өркендетудегі айрықша еңбегін атауға негіз бар. Қазақ прозасындағы әңгіме жанры Бейімбет шығармалары арқылы кемелдене түсті. Оның әңгімелері өмір шындығын дөп басып көрсететін реалистік тегеурінімен, көркемдік биік өресімен, тақырыбының әралуандығымен дараланады. Ол көркем әңгімелері арқылы өзі өмір сүрген заман

тынысы мен қоғам өмірін энциклопедиялық кемелдікпен сомдай алған ұлы суреткер. Сол жолмен жүріп әдебиетімізде де, публицистикамызда да аса көрнекті, мол көлемді қазына қалдырды.

Б. Майлиннің әңгімелерінде әзіл-қалжың, юмор мен улы сықақ сабақтасып отырады. Ескерте кететін жағдай - жазушы әңгімелеріне әзіл-қалжың мен сықақтарды сырттан әкеп телімдемейді, олар оқиғаның барысында өзінен-өзі туып өрбиді.

Майлин - ең алдымен юморист. Әдебиетті өмірдің сәулесі десек, өмірдің өзінде күлдіргі жағдайлар аз емес. Өмір шындығын бұлжытпай, дәл беремін деген жазушы ол жайттарды аттап өте алмайды. Драмаларда күлдіргі-юморлық әдіс әрдайым кездесетіні былай тұрсын, күлдіргі тіпті, адамдар басындағы ауыр, қайғылы халдерді суреттейтін трагедияларда да кездесе береді. Өмірдің кемшілік жағын көрсету үшін күлкі шақырарлық сөз, сөйлем, сөз тіркестерін шебер қолдануды кейбір жазушылар негізгі әдістерінің бірі етеді. Майлиннің көптеген әңгіме, фельетон, өлеңдері юморлық әдіспен жазылған. Б. Майлин юморы - орыс не Европа классиктерінен үйрену нәтижесінде туған, оны қазақ топырағына егіп өсіруден пайда болған юмор емес, қазақ халқының өз топырағында өскен, өз өмірінің, өз әдебиетінің, өз тілінің негізінде қалыптасқан юмор. Осындай бай мұра қалдырған Бейімбет Майлин шығармашылығы жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Б. Майлин сатирасының қалыптасып дамуының негізгі *бір* арнасы, қайнар көзі - халықтық шежіре, әзіл-оспақ, қалжың, мысқыл. Б. Майлин жас кезінен-ақ тауып айтатын тапқырлыққа, шымшып әжуалайтын, мінеп-шенейтін тілділікке талпынды, үйренді. Соның соқпағын басып өтіп, кең арнаға шықты. Ел арасындағы неше түрлі дерттерді, келеңсіздіктерді, адам бойындағы кемшіліктерді *өткір сатирамен, мысқылды, кекесінді юмормен* жазып көрсетуге аңсары ауды.

Юмордағы *күлкі - әзіл*, ал әзіл келемежге айналса – *ирония*, келемеж ащы мысқылға айналып, сын үдей түссе – *сарказм* болғаны» [2, 121 б.], – дейді.

Қазақ прозасындағы иронияның қолданылуы әр түрлі. Біреуінде *иронияны* өз қаһарманына қолданса, біреуінде қаһарман қоршаған ортаға, болмаса жазушы өтіп жатқан оқиғаға ирониялық көзқарасын білдіреді. *Ирониялық рең* Т. Әлімқұлов, М. Мағауин, О. Сәрсенбаев, Т. Әбдіков, Д. Исабеков, М. Қаназов т.б. қаламгерлердің творчествосына тән.

Сатира поэтикасында образ жасаудың тәсілдері де әр түрлі. Солардың бірі ирония – кемшілікті, мін-мүлікті астармен перделеп сынау, сықақтау, мысқылдау, кекету. Жалпы күлкілі нәрсені көру үшін ең алдымен юморлық сезім керек. Сол жайттарды көре білетін көңіл, аңғара алатын алғыр қасиет юморлық сезім – сөз зергері жазушы Ғ. Мүсірепов шығармаларына тән. Осы қасиетінің арқасында автордың талай ирониялық жағдайларды шебер жеткізе алғандығын кейіпкерлері мен оқиғалары негізінде көреміз. Оған жоғарыда айтқан жайттар және келесі шығармалары да толық дәлел болады. Қаламгердің «Көк үйдегі көршілер», «Үздіксіз өсу», «Жайлау жолында», «Туннель», «Тулаған толқында» т.б. туындыларын ешбір шығармалармен шатастыра алмайсыз. Осының бәрінде ауыл адамдарының сан алуан тағдыры мен мінез-құлқын әр қырынан көрсетіп келеді. Әрине, адамдар өздерінің жағымсыз жақтарын жасыруға тырысады. Олардың шын мәнінде қандай екені оқиға-іс үстінде көрінеді [2, 124 б.].

Ғабит алғашқы повестері: «Тулаған толқында», «Көк үйдегі көршілерде» өмірге ажуалай қарап, жымия күліп, прозаға жаңа бір өрнек ала келгені мәлім. Бұл әжуа өмірді жек көріп, іштей наразы болғандықтан туған ащы сөз емес; қайта өмірді сүйген, жақсылыққа құмартқан жазушының жылы лебізі, жарқын қабағы еді.

«Сатира өмірдегі негізсіз құбылыстарды қазып тауып, көптің көз алдына, көрініске шығарады. Оны қағып-сілкілейді, мысқылмен түйрейді, сықақ етеді. Көпті одан күлдіре түңілтеді. Күлдіру былай тұрсын, күні өткеннің кедергіге айналғанын аңғартып, оған адам бойынан ыза шақырады, адамдарды онымен күреске, ілгері басуға,

кедергіні жоқ етуге жұмылдырады» [4, 285 б.] - дейді академик З. Қабдолов. Демек, сатира - қаламгерге аса қажет қуатты құрал.

Қорыта айтқанда қазақ еліндегі әр қилы тарихи-қоғамдық уақыт және жағдай қазақ халқының рухани өміріне тікелей ықпал етті. Міне, осы әлеуметтік өзгерістер мен рухани серпіліс қазақ сатирасына әсер еткен негізгі факторлар еді. Қазақ сатирасында, көбіне, сол кезеңде белең алған келеңсіздіктер адамдық ар тұрғысында сыналып, сатираның қаруына ілігеді.

Әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев). - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 бет.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 352 бет.
3. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. - Алматы: Жалын, 1995. - 384 бет.
4. Қабдолов З. Жебе. - Алматы: Жазушы, 1977. - 385 бет.

ӘОЖ 821.512.122

ӘДЕБИЕТТЕГІ МИФОЛОГИЯ

Кулибекова Ж.С., Курманова Г.К.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Әр халық өзінің даму тарихында, өмір кешкен дәуірінде сол дәуірдің ізіндей қылып, бір белгі тастап кетеді. Сондықтан олардың бағзы замандардан бергі өмір кешкендігі айқын дәлелді болады. Адамзат ұрпағының балғын, бала кезеңінде олар жаратылыстың терең сырларын білген жоқ, табиғаттың алдында өздерінің дәрменсіздіктерін сезді. Сондықтан күнге, отқа, найзағайға, тағы да басқа дәл сондай қаһарлы табиғат құбылыстарына табыну, оларды құдай санап сыйыну белең алды. Бұл әдет-ғұрып, жоралғылардан кейін мифтер, аңыз-әңгімелер, фольклорлық шығармалар туды.

Миф (грек. Mythos - баян, аңыз, мысал) – табиғаттан тыс жай және таңғажайып құбылыстар мен оқиғалар туралы аңыз-әңгімелер. Миф алғашқы қауымдық қоғам адамдарына тән дүние туралы қиял-ғажайып ұғым. Халық ауыз әдебиетінің бір түрі болып есептелетін бұл аңыз-әңгімелерде адамдардың өз айналасындағы дүние туралы тұрпайы түсінігі көрсетіледі. Миф – халық шығармашылығының ең көне жанры. Мифтер негізінде ерте замандағы халықтық туындылардың тілдік көркемдегіш құралдарын, фольклорлық дәстүрлерді және оның поэтикасын зерттейді [1, 141 б.].

Зерттеуші Серікбол Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» деп аталатын қазақ мифологиясының қыр-сырына талдау жасаған кітабында миф туралы мынадай пікірді келтіреді: «Миф деген сөзді жұрт екі түрлі, біріне – бірі кереғар келетін мағынада түсінеді. Баспасөз беттерінде осы «миф» деген сөздің «ертегі сияқты, яғни өтірік, жалған, ойдан шығарылған қиял» мағынасында берілгенін байқаймыз. Ал, шындығында, «миф» деген сөздің нақты мағынасы осы келтірілгендерге қарама-қарсы.

Миф – нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте (жертарапта), нақты бір саяси-әлеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан адамзат қоғамының өзі өмір сүріп отырған орта (уақыт пен кеңістік) туралы, ғалам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі – сыртқы күштер туралы, өз қоғамының

ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктерінің жиынтығы. Яғни, бұл жағдайдағы миф – ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың дүние мен өзі туралы шындығы, басқаша айтқанда – «шын» деп есептелінген, тарихи, рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі ақиқаты. Миф - әрине, тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі, қисыны бар, яғни бұл жағынан, «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние» [2, 28 б.].

Міне, осылайша «миф» деген ұғымды бағдарлап, салыстыра, салғастыра қарайтын болса, ол қиялдан туған адамның өзі білмейтін, өзі түсінбейтін нәрсесін фантастикалық форма арқылы санасында пішіндеуі деген ұғымның оның ауқымына сыя бермейтін түсінік екендігі байқалады. Миф дегеніміз – жаңаша түсініктің қалыбына салып қарасақ, адамдардың өмір кешкен ерте замандардағы бастан кешірген оқиғаларының немесе санамен сезіп-түйсінген, қисынға келетін ақиқат нәрселерінің көрінісі. Әрі аталған пікірдің бүгінгі таңда жан-жақты қолдау тауып келе жатқандығы тосын емес.

Миф әлем халықтарының бәрінде бар. Оған ежелгі Греция, Рим, Египет, Үндістан, Қытай мифтері және кейінгі кездері зерттеле бастаған Азия, Африка, Америка, Австралия т.б. елдердің мифтерін айтсақ та жеткілікті.

Яғни, ертедегі адамның санасы мифологиялық сипатта болған. Сол замандарда табиғат құбылыстарын түсіндіру үшін олар мифтерді пайдаланған, мифтік бейнелер арқылы жаратылыстың сырлары мен шығу тегін ұғуға тырысқан. Қазақтар жақсылық істерді басқаратындарын аруақ, періште, перизат т. б. десе, жамандық істерді басқаратындарын пері, шайтан, жын, албасты, жезтырнақ т. б. деп атайды. Сонымен олар жағалай қоршаған ортаны, табиғаттың зор күштерін қиялдық жолмен түсінуге және игеруге тырысты. Мифте әлі ғылыми ұғымдар, тұжырымдар жоқ, онда қоршаған орта, әлеуметтік қатынастар көркем сөз арқылы бейнеленеді.

Әрбір халық өзінің дүниеге келу жолында әртүрлі мифтерді ойлап шығарған. Дүниенің пайда болуы мен тәртібі, жақсылық пен жамандық, көркемдік пен түрсіздік, адам өмірінің мәні мен құндылығы т.с.с. сұрақтардың жауаптары халықтар аңыздарында әртүрлі дәрежеде берілген. Ол айнала қоршаған табиғаттың ерекшелігіне және соған сәйкес қалыптасқан халық тіліне байланысты болса керек. Мифтер – адамзаттың «балалық тарихындағы» туындылары. Сол кездегі адамдар мифтердегі айтылатын сиқырлы күштерге өзінің ықпалын тигізе алатынына кәміл сенді. Сонымен олар айнала қоршаған ортаны, табиғаттың зор күштерін қиялдық жолмен түсінуге және игеруге тырысты. Сол арқылы өздерінің табиғатпен етене жақындығын да көрсетіп отырды. Және екінші жағынан, адамзат баласы сол құпия, жұмбақ құбылыстарды түсінуге, игеруге деген қызығушылықтары мен талпыныстарын да танытты. Себебі, сол ортаны білуге, тануға деген әрекет - адамға тән нәрсе.

Айнала қоршаған ортадағы сан түрлі өзгерістер, қайталау үрдістері, жыл маусымдарының, күн мен түннің ауысып отыруы, жер сілкіну, дауыл, топан су, т.с.с табиғи құбылыстар көне мифтерде жұлдыздар мен планеталардың орналасуымен, солардың ықпалымен түсіндірілді. Аспандағы жұлдыздардан тұратын фигуралар жердегі ахуалды, болашақта болатын оқиғаларды анықтайды, - деп есептелді. Бүгінгі астрологиялық болжамдар (astron – грек сөзі, жұлдыз) сол көне замандағы пайда болған мифтерге сүйенеді.

Көп халықтардың мифтерінде әйел Құдай айрықша алады орын алады (қазақтың Ұмайы, гректердің Деметрасы, т.с.с). Әйел Құдай - құнарлықтың, жер бетіндегі тіршіліктің әміршісі. Ол – аңшыларға сәттілік әкелетін, жер мен мал шаруашылығында мол өнім тудыратын Құдай.

Әлемдегі Құдайлар мен адамдардың қарым-қатынастарына арналған мифтердің де орны бөлек. Ертедегі халықтардың мифтерінде әрбір табиғат құбылысын тудыратын

өз Құдайлары болды. Мысалы, үнді халқы өз мифологиясында 3000-нан аса Құдайлардың бейнесін жасады. Құдайлар грек мифологиясында да өте көп.

Қазақ әдебиетіндегі мифология өзіндік тарихы бар, іргелі сала ретінде қалыптасқан, орныққан зерттеу нысаны. Әрине, мифтер әдебиет саласында қызықты әңгімелер ретінде оқытылып жүр. Халықтар өмір кешкен дәуірінде сол дәуірдің ізіндей қылып, бір белгі тастап кетеді. Сондықтан, олардың бағзы замандардан бергі өмір кешкендігі айқын дәлелді болады. Тіпті адам алғашқы кезде дәрменсіз болды, ессіз күн кешті, өйткені олар маймылдан жаратылған еді деген сыңаржақ материалистік идеяны ұстанушылар да алғашқы кездері өмір сүрген адамдардың артына тастап кеткен рухани мұралары миф, аңыздарының алдына келгенде қауқарсыз қалып танытады. Ал мифтер, аңыздар дегеніңіз ежелгі тайпалардың, халықтардың ақыл-есінің жоғары деңгейде болғандығын көрсететін бірден-бір дәлел.

Кейінгі жылдары қазақ фольклортану ғылымында да мифтер зерттеліп, жүйелене бастады [3, 63 б.].

Мифтер қазақ ғалымдарының зерттеу еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Оның көрнекті өкілдері Шоқан Уәлихановтан бастап, берісі Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібай, Е. Тұрсынов, О. Сүлейменов сияқты ғалым тұлғалар болып табылады. Жиырмасыншы ғасырдың басында өмір кешкен қазақ зиялысы, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынов та миф туралы тың ойлар айтып, қазақ мифтерінің ерекшеліктерін айқындап кеткен. Миф өзгешеліктері, бір жағынан, халықтың тұрмысына, салт-дәстүріне де байланысты.

А.Байтұрсыновтың ойынша, мифтер табиғатта болып жататын өзгерістердің (күн күркіреуі, жел, дауыл, құйынның соғуы, күн тұтылуы, т.с.с) әрқайсысының істеуші иесі бар деп білген алғашқы адам баласының табиғат ісін танымаған күйде шығарған ертегілері, ертегі сияқты әңгімелері. Табиғаттағы зат атаулының иесі (тау иесі, жел иесі, күн иесі, су иесі, тас иесі, көл иесі т.б.) болады деген көне мифтерді ғалым-фольклорист С. Қасқабасов алғашқы қауымда пайда болған рух-иелік мифтерге жатқызады. Көне наным-сенімдерге негізделген ауыз әдебиетінің кейбір жанрлары мифтік наным-сенім аясында пайда болған. Қазақ ауыз әдебиетіндегі наным-сенімдерге байланысты туған «кұрт шақыру», «жан шақыру», «дерт шақыру», бақсы сарыны, бәдік, арбау – байлау өлеңдері, тыю, үшкіру, қағу, дем салу іс - әрекеттерінен магиялық әрекет, сөз құдіретіне сенген мифтік сана көрінеді. Бұл өлеңдер белгілі бір іс-әрекетке құрылып, ғұрыпты, рәсімді, жораны өткеру үстінде ғана айтылады.

Ғалым Ә. Марғұлан «Ер Төстік» жыры мен ескі грек әдебиетіндегі «Илиада», «Одиссей» жырына салыстырмалы талдау жасап, «Ер Төстік» жыры сияқты мифтер ескі шумерлерде, гректерде көп болған және «Ер Төстікте» бір жағынан, фантазия күшті болса, екінші жағынан, кәрі заманның мифі» - деген пікірін білдірген.

Ғалым-академик Рахманқұл Бердібай мифтердің, аңыздардың халықтың рухани дүниетанымымен байланыстылығына назар аударады. Оның айтуынша: «Халықтың өткен замандардағы салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы қазіргі кезде қазба жұмыстарының нәтижесінде терең дәлелденіп отыр. Мұның барлығы олардың ойлау санасының жемісі» - деп орынды есептейді.

Демек, әдеби жүйедегі мифтік зерттеулер, бір жағынан алғанда, сол халық ауыз әдебиетінің үлгілерімен терең байланысты болса, екінші жағынан, оның астарында небір сырлардың жасырынып жатқанын, оның жан-жақты зерттеу кезінде ғана ұғынылатынын байқай аламыз.

Қазақ әдебиетіндегі миф, аңыз жасаушылық жекелеген қаламгерлердің шығармашылықтары арқылы еніп, прозамызға ерекше бір өзіндік өрнек, стильдік айшық түзеді.

Аңыздар мен мифтерді көркем әдебиетте әдеби тәсіл ретінде қолдану ХХ ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап, кеңінен өрістеп дамыды. Бұл тек қазақ әдебиетіне ғана емес, көршілес елдерге де тән құбылыс еді. Кеңестік дәуірдегі сөз зергерлері В. Быков, А. Мұхтар, Т. Ахтанов, В. Астафьев, Р. Ғамзатов, А. Ким, В. Белов, С. Наровчатов және т.б. қаламгерлер шығармаларынан аңыздық прозаның айшықты үлгілерін жаңа мазмұндық формада пайдаланғанын көреміз [2, 33 б.].

Мифтік шығармашылықты әдебиетте қолдану сонау фольклорлық шығармалардан келе жатқан құбылыс. Өзінің сакральдік, яғни киелілік қабатынан адамзат қоғамының дамуы барысында біртіндеп ажыраған миф түрлі ертегі, хикаят, аңыз, эпсана, т.с.с ауыз әдебиеті үлгілерінің жасалуына материал болды. Бірақ бұларда мифтік сана, яғни шынайы болмысты қиялмен қабылдайтын пайым жанр поэтикасының талабына сәйкестік міндетті түрде болды. Ал адам санасына «мифтік емес» сипат тән кейінгі ғасырларда миф түсінігіне қатысты барлық категориялар автордың қаламына тән стильдік ерекшелікті һәм даралықты көрсететін көркемдік тәсіл қызметін иеленді. Мифтік шағармаларда жиі қолданылатын мотивтер оның шындығында, есте жоқ ерте замандарда пайда болғанын айғақтайды.

Қазіргі қазақ лирикалық поэзиясының белгілі өкілі Есенғали Раушанов шығармалары туралы айтқанда тіл ерекшелігі, көркемдік құралдарды пайдалану тәсілінің өзгешелігі дейтін мәселелерге алдымен баса назар аударуымыз қажет. Өйткені, ақын өлеңдерінің ерекшелігі біріншіден, жас талапкерлердің бәрінің де басында болған, бола беретін еліктеу секілді ауруға жол бермеген, сондай-ақ халқымыз сырына қанық қара өлеңнің өзгеше сипат бар. Екіншіден, өзінен бұрын ғана емес, өзгелерден де бұрын талай айтылған, өмірдің өткіншілігі мен мән мағынасы туралы ойды образ арқылы өзінше бере білерлік қабілеті, сара суреткерлік нышаны байқалған. Үшіншіден, ақындық өмірбаяны енді ғана басталғанның өзінде-ақ, небір шұрайлы, сырлы, астары терең теңеулерді жіпке тізгендей етіп жырына арқау ете отырып туған жер көркін, өзінің парасатты пайымдарын шынайылықпен, ақындық сергек көңілмен жас қауым, қалың жұртты еріктен тыс елең еткізгенін өзі де аңғармай қалғандай.

Жылдар бойы сан іздеп таба алмаған,
Жыр дәптерін оқытты далам маған.
Қанатында екен ол аққулардың,
Қауырсын боп мен неге жаралмағам [4, 25 б.].

Есенғали Раушановтың бұл өлең жолдарындағы мифтік құбылушылықты аңғартатын – «қауырсын боп жаралу» тілегі. Халық ұғымындағы киелі құс – аққудың қанатына жырды телу – ақындық қиялдың жемісі ғана емес, табиғатқа деген шексіз ынтызарлық пен сүйіспеншіліктің де көрінісі. Мифті зерттеуші С. Қондыбай «қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша» екенін атап көрсете отрып, «Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққуды мифтік медиаторлар қатарына жатқызады», - дейді [2, 55 б.]. Құстар әлемі Есенғали шығармашылығынан ерекше орын алатынына құстар тақырыбындағы лирикалық әуенге толы танымдық мақалалары дәлел.

Әр алуан тақырыптағы өлеңдерінде Е. Раушанов мифтік құбылушылық желісіне айналып соғып отырады.

Келіп ем өзімді өзім зор санаумен
Кезіктің сонша дария, сонша баумен.
Кеш бата өзің сипап еркелетер
Пернесі домбыраңның болсам-ау мен [4, 33 б.], -

деп келетін жолдарда ақындық көңіл күй жайын, күйші қыздың өнеріне деген, күйге деген ерекше ықыласты жеткізетін соңғы жолдың мәні ерекше. Анық

құбылушылық болмаса да, соның елесін, сілемін аңғартатын, яғни домбыраның пернесі болуды арман еткен бір сәттік сезім өлеңнің эстетикалық салмағын арттыра түскен. Ақын осындай ерекше тілек пен сезім халін беруде тұрақты тәсіл ретінде мифтік құбылушылықты басты нысанда ұстайды.

Көне мифтерде адамның қауіптен не басқа да жағдайлардан қашып немесе тірлік характертерінен қарап, аңға, құсқа т.б. табиғат нысандарына айналуы тұрақты желі болып келеді.

Жапыраққа айналып кетсем мен деп,
Жасырындым күн ауа топ шеңгел кеп.
Меңсіз қара ат мінген Түн мені іздеп жүр,
Мені іздеп жүр, сай құлап, тепсеңді өрлеп [4, 34 б.].

Көңіл күй қалтарыстарын сөз өрімдерімен бейнелеген өлең шумағының тұтастай бітімі көне танымдық бастауларға сілтегендей. Жай ғана табиғат мезгілі емес, сана-сезімге ие, барынша «адамданған» түн бейнесі адам жанының қат-қабат толқыныстары мен әсерлі сезінулерін бойына сіңірген.

Лирикалық кейіпкердің «жапыраққа айналуы» қалап, топ шеңгелге келіп жасырынуынан басталған өлеңді толығымен мифопоэтикалық ойлауды көркемдік-эстетикалық мақсатқа сабақтастырған туынды деуге болады. Миф дүниесіне ойша саяхат жасасақ, ағашқа, жапыраққа айналу желісінің бірнеше мысалына кез боламыз. Сол сияқты ағаш - мифтік әлемде ғаламдық сипатта, яғни үш әлемді байланыстырушы, я болмаса ғұмыр сыйлаушы, тіршілікті сақтаушы. Үш әлемді байланыстырушы ағаштың тамырлары төменгі дүниеге, діні ортаңғы дүниеге, бұтақтары мен жапырақтары жоғары дүниеге тән. Жоғарғы дүние – рухтар мекені түрінде танымға сіңгенін ескерсек, ақын өлеңіндегі «жапыраққа айналу» тілегінің көркемдік мәнін аңғарамыз. Алғашқы бастауға ұмтылу тілегі адамзат баласына тән әрекеттердің бірегейі. Адам-табиғат бірлігі туралы таным түрлік әркелкілікке негізделгенмен, мазмұндық, яғни рухтық бірлікке бағытталған. Күллі құбылушылық оқиғаларының туындау негіздері де осыған келіп саяды.

Негізгі әңгіме – адам рухының адамгершілік қалпы, сана биіктігі. Айтар ойды мүлде басқа аңғарыммен аңдатуға бейім өлең табиғаты саналы түрде мифопоэтикаға бет бұрады. Мифтерде таулардың, төбелердің бұрын адам болғаны, кейін әлдебір себептерден осы қалыпқа түскені туралы да сарындар да көп кездеседі. Мысалға Алтай тауы мен Ертіс өзеніне қатысты әңгімені алуға болады. Бұл мифтік әңгімеде Алтай – әкесі, Ертіс – ерке ұлы делінеді. Келіншеқтау, жеке батыр туралы мифтер де осының дәлелі. Ақын бұл айтылған мифтердің мазмұнын емес, пішіндік мәнін ғана негізге алып, жаңаша поэтикалық бейне жасайды. Әр шумақтың соңындағы өлу сарыны – бір түрден екінші түрге өту амалында көрініп, ақындық ой жүйесі түзіледі. Келесі шумақтың құрылымы бөлекше:

Аң патшасы болғанмын, сауық ері,
Бакты мені орманның қауым елі.
(Бауырым, сен «бастығым мисыз» дейсің,
Дұрыс. Бұрын себебі ол тауық еді) [4, 43 б.].

Алғашқы екі жолы Мағжанның «Арыстанмын, айбатыма кім шыдар...» метафоралы тіркесін еске түсіреді. Рух азаттығын, асқақтығын жырлаған ақынның бұлайша бейнелеуінің мәнісі түсінікті.

Е. Раушановтың «аң патшасы» болған лирикалық қаһарманының мақсат-мұратын осы тұрғыда түсінген жөн.

Ақын поэзиясында мифтік-фольклорлық желілер ұлттық, қала берді адамзаттық өзекті мәселелерді көтеруде жетекші мәнге ие. Мифтік ойлау шеңберіндегі құбылушылық желісі түрлі бейнелілік, ишаралық, тұспалдық сипатымен ерекшеленіп,

ақын поэзиясының көркемдік аясын кеңейте түседі. Мифтік құбылушылық желілерін пайдалана отырып, адамзат тарихындағы оқиғалардың астарына үңілген, ұлттық қасиетті құндылықтарға жүгінген ақын өзінің дүниетанымы мен қаламгерлік ұстанымын бұл бағытта да даралай көрсетеді.

Әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев). - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 бет.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. Алматы: 2004. – 504 бет.
3. Ыбыраев Ш. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2001. – 320 бет.
4. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.

ӘОЖ 821.512.122

ПОЭЗИЯДА ӘЙЕЛ ПСИХОЛОГИЯСЫН СУРЕТТЕУДІҢ АЙРЫҚША БЕЛГІЛЕРІ

Кулибекова Ж.С., Құрбанқұл Б.Ж.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Поэзияның басты мақсаты – адамзат баласының жүрек түкпіріндегі небір сезім қылдарын тербетіп, жан дүниесіне әсер етіп, рухани байытып, жақсылық пен ізгілікке тәрбиелеу, биік мақсаттарға жетелеу, әдемілік пен сұлулықты көркемдеп жеткізу. Ал, соңғы уақыттарда жаһандану үрдісі басымдық алып, ұлттың сан ғасырлық құндылықтарын батыстық сананың көлегейлей бастағаны жасырын емес. Ұзақ уақыт бойына белгілі бір идеяларды азық еткен қазақ оқырманы өзінің рухани сұранысын қанағаттандыратын туындыларға аса зәру. Қазақ поэзиясындағы сол жаңалықтарды, соны қасиеттерді ашатын ғылыми саралаудың өзекті болатындығының себебі де осында.

Лирикалық туындылардың тақырыптық ауқымы кең екендігі белгілі. Атап айтсақ, Отан, туған жер, табиғат және табиғат көрінісін суреттей отырып, қоғамдағы маңызды мәселелердің мәні ашылады, елдің ардақты тұлғалары, қоғам қайраткерлері, өнер адамдарының бейнелері, адамның мінез-құлық ерекшеліктері, махаббат пен сүйіспеншілік арқылы өзіміздің ішкі жан дүниемізді танып-білуге мүмкіндік аламыз. Ал, шынайы поэзия кез келген өлең сүйер қауымды ерекше әлемге жетелеп, адамның аяғы баспаған мекендерге апарып, қиял қанатында еркін самғауға үйретеді.

Ұлттық әдебиеттің көркемдік деңгейін көтеретін, эстетикалық талаптарға сай жауап беретін, оқырманның құлақ құрышын қандыратын, ұлы Абай:

«Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы» [1, 51 б.], - демекші, ішкі мазмұндық жүйесі мен сыртқы пішіннің өзара ұйқаса, үйлесе келуінің негізінде осы талаптарға сәйкес туынды ғана өлең деп атауға лайық болады. Бұл жерде Абай өлең жазуда ең алдымен өзіне қатаң, бірақ қажетті талаптар қоя отырып, өзгелерден де соның орындалуын күтеді.

Көркем сөз шеберлерінің қаламдарынан дүниеге келген поэзиялық туындылардың тақырыптық арнасы әр алуан екенін көре отыра, олардың бір-біріне ұқсамайтындығына

да көз жеткізуімізге болады. Мұның өзі әр қаламгердің үнемі шығармашылық ізденіс үстінде, өсу, даму үстінде болғандығын айқындайды. Шын мәніндегі талантты, дарынды суреткерлердің туындылары бірін-бірі қайталамай, толықтыруы тиіс.

Поэтикалық қуаты мол, идеялық мазмұны терең ақындардың шығармалары өлең сүйер ұрпақтың да рухани әлемін байытуға үлес қосары сөзсіз. Поэзияда көп сөз болатын өзекті тақырыптың бірі ретінде әйел, оның махаббаты, сезімі деп атауға болады, әсіресе әйел психологиясын суреттеу, оны жеткізуге тырысудағы азамат ақындардың шығармашылығы мен әйел ақындар поэзиясының өзара айырмашылық-ерекшеліктері жоқ екенін айта кеткен жөн. Бұл, әрине, күрделі, сонымен қызықты тақырыптардың бірі деуге тұрарлық.

Поэзиядағы психологизмнің өзге жанрлық түрлерден ерекшелігі - кейіпкердің ішкі әлемін, сезім күйін, ой-толғанысын, қуаныш-қайғысын барлық қайшылығымен терең ашып, үңіле зерттеп, шынайлықпен нақты бейнелеуінен көрінеді.

Лирикалық туындыдағы басты іс-әрекет жеке адам характеріне құрылатыны белгілі. Оны әдебиеттануда лирикалық кейіпкер дейміз. Автор мен лирикалық кейіпкер ара-қатынасының ара-жігін айыру мәселесін қарастыру аса күрделі. Бұл мәселеде көптеген қателіктер мен түрлі пікірлердің де кездесетіні заңды. Бұл туралы З. Ахметовтың: «Лириканы түсіну пайымдаудағы үлкен және жиі кездесетін қателік – ақын өз атынан айтқанының бәрін тек өзі туралы, өз басы жайында айтып отыр деп қарау, ол болғанды ғана емес, болатындығы да өзіне ғана емес, өзгеге де тән көңіл-күйін сезіне, айта алатынын ескерушілік» [2, 51 б.], - деген пікіріне назар аударсақ, лириканы, ондағы оқиғаны оқырманның дұрыс қабылдай ала білуіндегі жайттарды айтқанын түсінеміз.

Лирикалық кейіпкер тек өз басының күйін ғана күйттемейді, бұл ақын атаулыға тән қасиет болса керек. Поэзия әлемінде жасқа – кәріге немесе ерлерге – әйелдерге деп арнайы қойған тақырып жоқ. Бұл жөнінде Фариза ақын «Адамзатқа тән сезім, түйсік, тағы басқа қадір-қасиеттердің әйел затына да тән екенінің ақиқаттығын айту қажет еместігі секілді, әйел сезімінен туған поэзия жалпы поэзиядан басқа, бейтаныс бір әлем құбылыстарының туындысы деп түсінуді теріс дәлелдеу де артық тәрізді. Анна Ахматованың «Мужество» деген өлеңін оқи отырып, нәзік те тамаша жыныстың өкілі бола тұра, әйел басымен еркектің аузынан шығар сөзді айтты деп айыптай аламыз ба? Демек, бұдан поэзиямызда ақынның жынысы басты рөл атқармайды; ақын дүниені қалай көтереді, сол көріністі өз сезіміне сіңіріп, сосын қалай өзінше суреттей алады – әңгіме түйіні осында» деуінде қаншалықты оң пікір айтқанына көзіміз жетеді. Яғни, бұл жерде поэзияға өнер ретінде қарап, онда сөз болатын оқиғаларды беруде қандай көркемдік әдістер мен жолдар қолданылғанына ең бірінші кезекте назар аударған жөн деген ой жатыр.

Әйел психологиясын беруде азамат ақынға қарағанда әйел ақынның шеберлігі, түйсігі нақтырақ немесе жақындау десек, әрине, қате пікірге ұшыраймыз. Мысалы, бұл орайда атақты М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесін алсақ, ондағы автор тарапынан берілген әйел психологизмнің биік үлгісін танимыз.

Қазақтың ақын қыздарының шығармашылығына жеке тоқталып, біршама зерттеген С. Айбергенова өзінің «Қазақ ақын әйелдер шығармашылығындағы дәстүр жалғастығы» атты диссертациясында осы бір «өзгеше әлемнің» өзіне тән мынадай бірнеше ерекшеліктерін атап көрсеткен болатын: «... Біріншіден, қазақ әйелдер поэзиясына тән ең басты ерекшелік, дүниеге, қоршаған ортаға, кешеге, бүгінге және ертеңге Ана көзімен қарап, Аналық сезіммен жырлау. Мұның өзі әуелі ұят – иман, әдеп-иба деп өскен ұлттық тәрбиелеуіміздің дұрыстығына тағы да көзімізді жеткізе түсетін фактор.

Екіншіден, ерекше бөліп айтар қасиеті – ақын әйелдердің көркемдік әлемінің палитрасына жинақталған бояулардың әрі қанық, әрі алуан түрлілігі. Әйел ақындар аққу үнімен, нәзік сарынымен, қарлығаш қамқорлығымен ізгі ниеттерге үндейді екен.

Үшіншіден, қазақ ақын әйелдерінің поэзиясынан бөлек бір тектілік аңғарылады. Бұл тектіліктің екінші атын дәстүр жалғастығы деуге болады: қара тасқа гүл өспейді, гүл құнарлы топырақта көктейді» [3, 28 б.].

Жаратылыста бәрі әйелден бастау алады, ештеңе әйелдің қатысуынсыз бітпейді, әйелдің абыройымен өлшеніп, әйелдің бостандығымен бағаланады, әйелдің сүйіспеншілігімен, махаббатымен әлем де, қоршаған орта да құлпырады, жаңғырады, өзгелер де қуат алады. Себебі, әйел адам мейірленсе, ғашық болса, әлем де құлпырады, азаматтар да шабыт алып, небір көзсіз ерліктерге барады. Барлық тіршілік атаулы әрекеттеніп, айнала гүлденеді, айрықша кейіпке енеді. Ал, әйелдің көңілін кірбің шалып, сәл де болса қаяу түссе, барлығы да түнеріп кетеді. Бұл әр дәуірде, әр ұлтта, әр жас кезеңдерінде болған және бола беретін құбылыс.

Сондықтан, әйелдің психологиясын әдебиетте суреттеп жеткізуде өзіндік қиындықтар да бар. Бұл көңіл толқындарының ауысып келуіне ғана байланысты емес, бұл жердегі мәселе тереңірек, яғни психологиялық жайттар жайында.

«Бір жақсылық бір жамандықпен астасып жатады. Әйел затының қоғамдық, саяси, рухани еркіндікке жетуі оның көтерер жүгін де салмақтандырып жібереді. Бұл – адамзаттың, тарихтың өсу заңдылығы.

Дегенмен, әйел заты осы салмақтың бәрін арқалап жүріп, өз тірлігінің өмірдегі мән-маңызын түсіне жүріп, әйтеуір маңайына мейірім шашуға, көңіл кеңдігіне, парасаттылыққа баулауға ұмтылады. Қоғамға қызмет етеді. Бала өсіреді. Ата-ана, жар күтеді. Әйел жанының жылуы дүниенің қасандығын, қалың мұздары мен сыздарын жібітеді» - деген Ф.Оңғарсынованың осы пікірінде әйел жанын түсінген және көпшілікке таныс мәселелер бар.

Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – бүгінгі таңдағы әдбиеттану мен сында өте жиі кездесетін күрделі теориялық тәжірибелік мәні мол мәселе. Әдебиеттің негізгі предметі адам болғандықтан, оның рухани әлемін, ой-сезімін, түсінік-түйсігін, дүниетанымын, ішкі қайшылықтарын ашып көрсету – суреткердің негізгі міндеттерінің бірі. Ал қаншалықты ашып, жеткізе алды - бұл да аса маңызды болып табылады.

Қазақ лирикасындағы әйел-ана, қыз-келіншектер бейнесін психологиялық пайым-танымда тереңнен толғаған ақынның бірі ретінде Фариза Оңғарсынованы атаған орынды. Оңғарсынова лирикасындағы қазақ әйелінің қадір-қасиеті, болмыс-бітімі ерекше назар аударып, терең үңіле зерттеуді қажет ететін поэзиялық туындылар екені айқын. Ақын өлеңдеріне арқау болған аталмыш тақырып аясында Фариза әйелдің сан қырын, сан көңіл күйін, табиғатын шебер сомдай білген.

Жаратылыс-жалғанның жасампаз жаны - әйел-ананың өмірдегі өрісі, қоғамдағы рөлі мен орны қазіргі әдебиетте барынша әдемі де терең жан-жақты жазылды, алайда, лирика жанрында қаншалықты дамыды?! Бұл туралы сөз етсек, тағы да әйел ақындар шығармашылығында өшпес із қалдырған М. Хәкімжанова, М. Айтхожина, Т. Әбдірахманова, А. Бақтыгереева, К. Ахметова сынды ақын-әйелдердің әйел кейіпкерлері арамызда жүр. Қазіргі қазақ поэзиясындағы бұл тақырыпқа өзіндік ерекшелігімен үн қосып жүрген Г. Салықбаева, Ж. Әскербекқызы, З. Елғондинова т.б баршылық.

Жалпы Фариза ақынның жырға қоспаған тақырыбы, өмір туралы толғақты ойларының ұшы-қиыры жоқ деп кесіп айтуымыз керек. Соның ішінде, сөз соңына қарай болса да, әйелдер тағдырын өлеңдеріне өзек еткені жөнінде бірер сөз айтпай кету айып болар еді. Бұл ретте Фаризаның Еңбек Ері Камшат Дөненбаева, бұлбұл әнші Бибігүл Төлегенова, халқымыздың қаһарман қыздары Мәншүк пен Әлия, керемет

сазгер Ғазиза Жұбанова, ақын қыздар Майра мен Сара және Мәриям Хакімжанова туралы жыр-дастандары жеке-жеке мақала жазып, талдауға лайық көркем туындылар. Аналар жайындағы жырларының өзі бір төбе. Әйел тағдыры мен жанын жырға қосқан ақын оның себеп-сырын да жасырмай жайып салады. Әйелдер өмірін тереңнен толғап, тебірене жыр төгіп жүрген, солар үшін мұңайып, солар үшін қабырғасы қайысып, солар үшін от кешіп, судан өтуге әзір болып жүрген сізге бір әйел заты алғысын айтты ма деп сауал берген оқырманға ақынның жауабы даяр: ғұмыр сыйлаған, Отан сыйлаған Анаға айтар алғысым шексіз, парызым мен қарызым қисапсыз. Сондықтан ғұмыр-бақи аналардың яғни әйелдердің сыры мен жырын, мұңы мен қуанышын жырлап өтемін [3, 18 б.]. - деп зерттеуші С. Айбергенова атап көрсеткендей, шын мәнінде Фариза лирикасының негізгі және маңызды нысаны - әйел тақырыбы деуге болады. Және бұл орайда айта кететін мәселе - әйелдің ерге, азаматқа деген махаббаты, сүйіспеншілігі ғана емес, еліне, жеріне, перзентіне, тіліне, Отанына деген кең ауқымдағы сезімін білдіретін иірімдері мен көңіл толқындарын ескерген абзал. Себебі, өзіміз түсініп отырғанымыздай, «Әйел - қырық шырақты» демекші, әйел жанының жылуы бәріне де жеткілікті.

Ақын жырында әйелдер бейнесінің көңіл күйі дауылды сезім болып жырланады, тек жай жырлау емес, қазіргі замана талабының биік өрісіне лайықтап жырлау - Фариза туындыларының бір қыры.

Әйел жаратылысының нәзіктігі мен қылықтылығын, жаны мен тәнінің сұлулығын, махаббатының мөлдірлігін тап Фариза Оңғарсыновадай жарқыратып, сүйсінте жазған ақын жалғыз-жарым ғана. Әйелдің болмысындағы табиғи қадір-қасиетін, әсіресе мөлдір махаббатын, осы жолда кезігетін қызғанышы мен сүйінішін, рахаты мен ләззатын жеріне жеткізе иландыра, сүйсіндіре, тереңнен толғап жазған соң ғана ол мың сан оқырманға ой салуда.

Өртеді-ау мені тәтті ернің,
Жолықтық, жаным, кеш неғып...
Күрсіндім осы сәттердің
өкінішілігін еске алып...[4, 56 б.].

Қыз кездейсоқ жолыққан жігітке ғашық болып қалады, алайда осынау кешігіп кезіккен махаббаттың ғұмыры қысқа болатынын есіне алған лирикалық кейіпкердің өкініші өзегін өртейді. Оған оқырман да опынады. Аталы сөздің құдыреттілігі осындай-ақ шығар-ау?!

Фариза Оңғарсынованың әйел тақырыбында жазылған өлеңдерінде көбінесе, әйел жанын сондай өжет, батыр, алғыр етіп көрсетеді. Мұны ақынның әйгілі «Әйелдің монологынан» атты жырынан көруімізге болады. Мысалы:

... Бірақ өзің айныдың,
Ұмыттың да жастықтың жұмақ күнін,
Сен мысқылдап, мен — болсам жылап тұрдым.
Өмір атты бұрқанған дарияға
Бұрымымнан ұстап ап лақтырдың...
Сенің от құшағыңда
Ардан аттап, қалдырдым пәктігімді
Ләззатқа батырған ақ түнімді.
Айырдым мен аяусыз енді кимес
ақ көйлекті тігілген сәтті күнгі...
Мен кінәлі емеспін ар алдында
Құдайың да кешеді тап мұнымды [4, 63 б.], -
деп келетін жолдарда қаншалықты шынайылық, өміршең сезімдер тұнып тұр.

Әйел психологиясын әр қырынан танытуда Ф. Оңғарсынова айтарлықтай шеберлік пен көркемдік таныта алған.

Ақын Күләш Ахметова шығармашылығынан да әйел адамның замандық дамуы мен ішкі сырларын, жас ерекшеліктеріне сай әйел психологиясын көре аламыз. Ақын жырлары, әсіресе әйелдер психологиясына жақын тартқан туындылары бұған дейін де жоғары бағаланған, осы күнде де өзекті, болашақта да өз оқырмандарын табатыны хақ. Олай дейтініміз, жыр арнасы толқығанда туылған жинақтарды қолға алсақ, әйелдер – өздерінің жанына жақын жолдарды міндетті түрде табады. Ақын шығармашылығында әйел бейнесі арқылы тақырыптың мәнін ашу жиі кездеседі. Ақынның табиғат, бейбітшілік тақырыптарындағы шығармаларынан белгілі бір ұғымдардың сипатын баяндау мақсатында қолданылған теңеулер арқылы ана бейнесін, әйел болмысын көреміз.

«Қуаныш еді...» деп уайым-қайғысыз өмір, табиғаттың алаңсыз жатқан мейірлі шапағаты, жұмақтан кем түспеген жердің көркіне тамсанған ақын көңілі жырланады.

Сызылып жұмбақ жүріспен
шығатын қыздар өрімтал [5, 176 б.] – деп, елдің көркін де қуанышты сәттердің куәгері ретінде қыздардың бұраң қағып жүруі арқылы бейнелеп отыр.

Қуаныштың үстіне қуаныш жалғап, ел мен елді туыс қылып, жер мен жердің арасына даңғыл жол салатын да қыз бала. Сол қыздың бір бейнесі – ұялшақтық мінезбен сипатталады.

Кетіпті-ау екі-үш жаз өтпей

Ұялшақ қыздар үй болып [5, 113 б.].

Адамның адам болып дүниеге келіп қана қоймай адам болып өмір сүруі маңызды. Адамгершілікке тәрбиелеп, білімге баулуға болады, бірақ мінез – табиғаттан берілетіні хақ. Әр адамның пейілі мен пиғылы, өмірлік таңдаған жолы мен ортасы да мінезіне байланысты. Ақын Күләш келесі өлең жолдарында байлыққа құнығып, басқа табиғи ләззат пен сұлулықты көзіне ілмейтін пенде туралы сөз қозғайды.

Мән таппайтын әннен, күйден, өлеңнен,

Бір ару бар асыл тасқа бөленген.

Сол аруға таңның, гүлдің, жұлдыздың

Қымбаттығын ұқтыра алмай келем мен [5, 114 б.],- әсіресе бүгінгі күнде өзектілігі еселене түскен өлең жолдары деуге болады.

Мазалайды санамды бір сансыз мұң.

Бәлкім, мұңсыз өткен күн де мәнсіз күн.

Мықтысың деп таңданады біреулер,

Мықты емеспін. Әйелмін ғой. Әлсізбін [5, 163 б.], - деп әйел затының сырттай мықты болып көрінетіндігін және шын мәніндегі әйел атаулының ішкі дүниесін «Түнгі биік жұлдыздардай жұмбақпын», нәзіктігі мен тазалығын да айтып, табиғатынан қорғансыз және жасқаншақтығын «Ақ маралдың лағындай қорқақпын» деп жырлайды.

Халқым сүйіп, далам қолдап тұрған соң

Қалай ғана әлсіз әйел болам мен?! [5, 164 б.] – деп, бәйшешектің қауызындай жұқа жанның өзгелерді өмір қарқынына ілесіп, дауылдарында құламайтын болаттай берік болуға баулитын қайсарлығын, өр мінезділігін де паш етеді. Міне, әйелдің сан қырлы, сан түрлі, кейде түсінікті, кей ретте жұмбақ, біресе мұңды, бірде көңілді, бірде нәзік, енді бірде өжет, бірбеткей - деп осындай типтес мінездеулердің легін жалғастыра беруге болады. Бірақ, соның бәрі қосылып келгенде ғана әйел жанын, психологиясын, мінезін, табиғат-болмысын дегенмен де жеткілікті бере алмайтын шығар-ау... Сонымен, Ф. Оңғарсынова, К. Ахметова сынды ақындардың поэзиялық туындыларында әйел психологиясының қатпарлары мен болмыс-бітімі жеткілікті беріліп, бұл тақырыпты аса байытты деуге негіз бар.

Әдебиет:

1. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. - Алматы: Жалын, 1995. - 384 бет.
2. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 бет.
3. Айбергенова С.Т. Қазақ ақын әйелдер шығармашылығындағы дәстүр жалғастығы. Канд.дисс. Автореферат. – Алматы, 1995. – 38 бет.
4. Оңғарсынова Ф. Мен сенің жүрегіңдемін. – Алматы: Жазушы, 1975. – 120 бет.
5. Ахметова К.Күн шыққанда күліп оян. Өлеңдер мен поэмалар. - Алматы: Ана тілі, 1996. - 302 бет.

ӘОЖ 821.512.122

ҰЛТТЫҚ САНА МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ

Кулибекова Ж.С., Махатова Д.Т.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Сан ғасырлық адамзат тарихында ұлттық сананың қалыптасуы мен дамуы аса маңызды мәселе болып табылады, сондықтан оған ерекше мән берілгені жөн. Ұлттық сананың түп негізі – тарихи таным, тарихи сана-сезім. Яғни, бұл жердегі басты назар аударатын жайт – тұтастық, бірлік, елдік мәселесі. Елімізде тарихи сананы қалыптастыру – ел бірлігінің мызғымас кепілі, ол тұтас руханиятқа жеткізеді. Ал, руханият, өз кезегінде белгілі бір ұлттың өзіне тән айқын белгілерінің көрінуінде маңызды орын алады. Өзіміздің ұлттық рухани құндылықтарымыз бен түп тегімізді біле отырып, өзгелерге жалтақтамай, нақты өмірімізде қолдану арқылы болашағымызға үлкен жауапкершілікпен қарауға зор мүмкіндік бар.

Сөз өнері дамып, өркендеумен бірге, кемеліне келгенде әдеби сара жол - дәстүр пайда болады. Көркемдік дәстүр – шығармашылық тарихтың әдеби айнасы, бағыт-бағдары.

Ұлттық мінез бен сананың көркем әдебиеттегі көрінісі де көркем шығармамен қабат өріліп, біте қайнасып жатыр. Суреткер образ жасап, характер, ұлттық мінезді сомдағанда, шығармашылық әдіс қолданғанда өзіне дейінгі әдеби дамуға, дәстүрге сүйеніп, даралық жолына түседі, өзіндік стилін танытады.

Әдебиет – ұлттық топырақтан нәр алып, көркем өскінге айналған асыл сөз қазынасы. Халық ауыз әдебиетімен бой көтерген қазақ әдебиеті де орыс, шетел әдебиетінен бұрын, алдымен ұлттық әдеби дәстүр негізінде тамыр жайған. Ал ұлттық әдеби дәстүр дегеніміз - басқа халықтардың көркемдік әлемінен ерекшеленетін мазмұн мен пішін. Өзіндік ойлау нақышы, сөйлеу мақамы бар әрбір ұлт әдебиетінің төл кейіпкерлері, ұлттық даналығы мен жантануы болады. Суреткер өмірді сол ұлттық болмыс негізінен танып барып, әдеби қаһармандардың өзара қарым-қатынасына негіздейді. Оның шығармасының мазмұны ақиқат-шындықты құру үшін қаһармандар өмірін, тип пен характерді төл санамен байланыстыруы тиіс. Ұлттық өзгешеліктер кейіпкердің ойлау жүйесінде, шешімі мен әрекетінде көрініс табады. Характердің ұлттық сипатын анықтау типтік жағдай мен типтің ұлттық сипатының дәлелдігінен бастау алады [1].

Тегінде, ұлтты ұлт ретінде сақтап тұрған салт-дәстүрдің ешбір ауытқуға ұшырамауы қандай бақыт?! Ұлттық рух, сана, дәстүр, дін, діл, тіл, т.б. қасиеттер ұлттың рухани құндылықтары қатарында ұлтпен бірге өсіп не өшіп отырады емес пе? Өйткені, А. Байтұрсынов айтқандай: «Ұлттық сана дегеніміз – ұлттың өзін сезінуі және түсінуі, сезімге әрі ой-пікірге арқа сүйейтін ұлттық сана болады». Ал қазақ халқының (өзгенің де) ұлттық мәдениетінің тарихи дамуының өзегі – ана тілі екендігі белгілі.

М. Жұмабаев айтқандай, «ұлт жоқ жерде тіл жоқ». Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол қоғамның, әр мемлекеттің, әр ұлттың мәдениетінің мәйегі. Тіл – ұлттық бірегейліктің негізі, әрбір халықтың өзіне тән ділі, дүниетанымы, мәдениеті, рухани қазынасы тіл арқылы ғана сақталып, дамиды [2]. Сондықтан тіл арқылы сол ұлттың өткеніне баға беріліп, болашағының тағдыры айқындалады. Әр ұлт үшін тіл мәселесі өзекті.

Сан ғасырлар бойы адамзат баласын материалдық қажеттіліктер ғана емес, рухани даму, өсу, өзгеру жолдары да қатты аландатқан. Өркениеттің алдында шешуі қажет сан сұрақтар мен көптеген мәселелер тұрған уақытта руханилықтың, жаңғырудың орны айрықша болады.

Ұлттық сананың жетілуінің бір белгісі - ұлттың өзін-өзі анықтауы. Көне қазақ танымында бұл мәселе «жеті атасын білмеген – жетесіз» делініп, арғы тарихпен ұштасқан [1]. Яғни, түп-тек немесе арғы аталар тарихын білу, есте сақтау және өмірде нақты қолдану ғана өзінің кім екенінді ұмытпау үшін ғана емес, өзінді тану мақсатында, өзінді түсініп, ішкі дүниеге үңілу үшін аса қажет. Себебі, адамзат баласының алдында бүгінгі жаһандану дәуірінде сан қилы сауалдар тұр, соларға жауап іздеп, өмірлік орнын анықтау маңызды болып табылады.

Рухани жаңғырудың терең тамырлары өз кезегінде ең алдымен халықтың сан ғасырлық тарихында, әдебиетінде, тілінде, тұрмыс-салты мен өмір сүру философиясында, мәдениетінде, тәрбиесінде жатыр. Бүгінгі ұрпақ осы тамырлардан нәр алса, ұлттық құндылықтар, менталитет, қазақилықтың жойылмай, керісінше, дамуына жол ашылады, бүгінгі жаһандану жағдайында адаспай, өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалады. Бұл белгілер кез келген халықтың өркендеп, жетілуі үшін маңызды, яғни, «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек», - деп Н. Назарбаев айтқандай, өткен тарихтан сабақ ала отырып қана болашақтың берік негізін қалауға болады.

Бағзы заманда ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың әрі дүниетанымы, әрі рухани мәдениеті болған түрлі діни нанымдар, ырым-жоралғылар негізінде табиғаттың ажырамас бөлшегі бола отырып, онымен қаншалықты тығыз бірлікте өмір сүргенін көреміз. Олар табиғатты, оның небір құбылыстары мен өзгерістерін жіті қадағалап, күнделікті тұрмысқа қажеттілерін ала білді, табиғатпен осындай етенелік оларды өмірдің әр қилы жағдайларына баулып, шыңдады. Ата-баба рухының мықтылығының бір сыры да осында жатқан шығар. Табиғаттан өзіне қажеттісін ала білген адамзат баласы оған соншалықты қамқорлық та көрсетіп отырды. Олар сан қилы фольклор үлгілері, мифтер түрінде бізге мұра болып жетті. Ежелгі дала көшпенділерінің өмірге деген, ата-ана мен ұрпағына деген, үлкен мен кішіге деген қарым-қатынастары біздің күнімізде де қолданатын салиқалы философия, өмірлік сабақтар болуы тиіс. Былайша айтқанда, дап-дайын күйдегі дәрістер, тек қажеттісін ал да өз игілігіңе пайдалан, жұмса.

Әдебиеттің негізгі міндеті – адам санасының мүмкіндіктерін зерттеу екендігін ескерсек, белгілі жазушы Бейімбет Майлиннің жаңа кейіпкерлері – Мырқымбайлары мен Раушандары, міне, сол кезеңнің уланған, бүлінген сананың, ұлттық таным-түсінігіне өзгеріс енген көркем көріністері.

«Бүкіл әлем халықтары ғалымдары ұлттық сананы психология, философия, логика, социология т.б. сияқты ғылымдардың мүмкіндігін пайдалану арқылы зерттеп келеді. Бұл ғылымдар аталмыш мәселеге тек жанама түрде ғана бара алды. Сондықтан бұл аталған ғылымдар ұлттық санадағы өзгерістерді және сол өзгерістерге әсер ететін жағдайларды зерттеудің дәлме-дәл табылған методологиясы бола алмады» [2], – деп әдебиеттанушы ғалым Жұмабай Әбілов бұл мәселенің ұлттық ғылымда арнайы зерттеле қоймағандығына қынжылыс білдіреді.

Уақыт өз кезегінде әдебиет, өнер алдында жаңа міндеттер мен талаптар жүктейтіні белгілі. Бұл орайда, 60-70-жылдардағы ұлттық прозаның дамуын, көркемдік ізденіс жолын тану үшін осы кезеңдегі өзге жазушылардың шығармаларымен бірге Д. Исабековтің туындыларын жан-жақты қарастырғанды жөн көрдік.

Қазақ прозасындағы ұлттық сана мәселесін аталмыш жазушының шығармаларынсыз толық бағалау мүмкін емес. Себебі, Д. Исабеков - екпіні бөлек, соқпақ өрнегі өзгеше қаламгер. Өмір жырын шертуде оның үні сазды, әсерлі, суреткерлік бояуы анық. Ол салған өнер өрнегі – жеке шығармашылық жетістіктен әрі асып, халықтық сипаттағы ұлттық игілікке айналған, ұлттық өнердің әлемдік аренада тайталасар талантты шығарма деп қарауға болатын құбылыс.

Өмірлік материалды көп білу, көрген-білгенін көңілге тоқып, өмір құбылыстарын зерделеп ұғып, жадында сақтап, оны көркем шындыққа, өнер туындысына, көркем полотноға суреткерлікпен айналдыра білу – жазушы шеберлігі. Ұлттық мінез бен сананың көркем әдебиеттегі көрінісі де көркем шығармамен қабат өріліп, біте қайнасып жатыр. Суреткер образ жасап, характер, ұлттық мінезді сомдағанда, шығармашылық әдіс қолданғанда өзіне дейінгі әдеби дамуға, дәстүрге сүйеніп, даралық жолына түседі.

Осы мәселе турасындағы қаламгерлер қатарында тынымсыз еңбек етуші деп Д. Исабековті атауға болады. Жазушы Абай жасаған ел мінезінен қоғамның өгей жандарын бөліп алып, бөлектейді. Абай бес дұшпанға бес асыл істі қарсы қойса, Д. Исабеков әлді мен әлсізді шендестіре суреттеп, мінез бен әрекет қақтығысын тудырады. Ұлттық мінез өзгерісін ақын айтқан тұрақсыздықтың шығу себебінен іздеген. Әр ел әдебиетіндегі ұқсас ұлттық мінездің айырмашылығын анықтарда мінез-құлық тұрлаусыздығын басты қазық еткен. Жазушы Абай заманындағы ұлттық мінезді тарихи категория, диалектикалық үрдіс ретіндегі эволюциясын көрсетуді міндет еткен. Абай тудырған типтік образдар ұлттық мінез болса, Д. Исабеков те образдарын сондай сипатта сомдаған. Кейіпкерлері қандай әрекеттерді басынан кешірсе де, өз халқының дүниетаным, жантану деңгейіне суреттеп отырып өзгешелік табу қос суреткердің шығармашылық тұғырнамасы болған.

Шығармашылық ұлттық сипатын көрсетуде, ұлттық характерді танытуда қаламгерді Ж. Аймауытов дәстүрін де ұтымды жалғастырғанын көруге болады. Д. Исабеков идеялық салмақ артқан тұрмыстық теңеулердің қолданысында Ж.Аймауытов стилінің ізі салынған. Пейзаж бен психологиялық параллелизм тудырған метафоралар мен теңеулер Д. Исабеков кейіпкері мен оның көңіл ауанын суреттеудегі тұрмыстық теңеулермен жалғасын тапқан. Мысалы: кемпірдің кәрілігін «екі алақанын жорға сиырдың тұяғындай сыртылдатып» [3, 333 б.], – деп суреттесе, жігіттің кісі есігіндегі өмірін: «...кемсіту мен қорлық жілік басына үймелеген сарысудай ертеңгілік көзін ашқанда да көңілінен кетпей кілкілдеп тұрып алды» [4, 330 б.], – деп нақтылайды.

Қаһармандар тартысынан туған жағымдысынан ұнамсызы басым түсетін характерлер ұлттық мазмұнынан пішінді бөліп алуға болмайтынын, қайта бірін-бірі толықтырып тұратынын айғақтайды. Д. Исабеков М. Әуезовтің кейіпкерлерінен заман шындығын ұлттық характермен сабақтастырып суреттеудің өзіне тән ерекшелігін үйренеді. Типтік характер өз кезегінде ұлттық характер бола алатынына көз жеткізу үшін образ ашатын ортаны ғана емес, оның халықтық болмысқа тән әрекетін де тыңнан ойластырады. Ұнамды кейіпкерлер күресі нәтижесінің біз күткендегіден басқаша болуы – жеңіліп жатуы арқылы ұлттық кейіпкер бейнесінің сомдалуына өзгеріс әкеледі. Әдеби даму арналарының, көркемдік ойлау үлгілерінің нәтижесінде Д. Исабеков дәстүрді жалғастырған және жаңа жетістіктерге жеткен. Ұлттық кейіпкер бейнесіне қатысты дәстүр әсері мен алмасуынан өркендеудің жаңа жолына түсіп, кемелденген.

Д. Исабековтің «Қара шаңырақ» әңгімесіндегі әке мен бала арасындағы бір-бірін түсінбеушіліктің негізі өзінің шыққан тегінен, ұлттық тәлім-тәрбиесінен алыстап бара жатқан ұрпақ санасы. Шөмішбай қарт - қара шаңырақ иесі. Қазақ халқы үшін шаңырақ - киелі ұғым. Ол - бүтін бір тұқымның, әулеттің басын қосатын, қасиетті босаға. Осындай таным-түйсікті санасына сіңіріп өскен Шөмішбай қарт үшін одан алыс кету түсініксіз. «Осы иттер әке-шешеміз бар-ау деп ойламайды ғой деймін. Әйтпесе, «қалайсыңдар» деп сүт пісірімге келіп кетсе қайтеді шіркіндер. Бір-екі қанты мен үнді шайларының, тіпті мылтықтарының да керегі жоқ жүдә, өздері көрініп кетсе нетеді...Келеді деп күнде тосамыз, дарбазаны жел сықырлатса да сендердің біреулерің екен деп елең ете түсеміз...», – деген сәттен қарттың балаларына деген өкпесіне қоса сағынышы да көрінеді [5, 456 б.].

Әңгімеде жазушы әке мен баланың ұғым-түсінігінің ашық қайшылығын дастарқан үстінде суреттеген. Немересі Қуатты бауырына алып, тәрбиелемек ниетте келген қартқа баланы балабақшаға орналастырамыз деген келін-баланың сөзі соққыдай тиді. Сәби бойынан ұлттық тәрбиені, болмысты, рухты дарытатын, ата мен әже бауырынан Қуаттың алыстауына бірден-бір себеп - әке-шешенің «жаңаша өмір сүру салтын» көксеген дүниетанымы. Ал олардың бұл «кезеңдік дертіне» кінәлі - қоршаған орта, қоғам.

Көрінгеннің босағасын жағалап, пәтер жалдап күн кешіп, баланы қолы бос кемпірлерге тастап жүрген Есіркеп пен Зеркүлдің тұрмысы Шөмішбай қарт үшін бос әурешілік сияқты. Әңгімедегі: «Ал, ана қаршадай баланың тірі жетім боп жүрісі анау, әрбір қолы бос кемпірдің босағасын сағалап. О, алла, өстіп бала өсірмек пе олар» немесе «Көсіліп жатсаң сирағың сыртқа шығатын құрқылтайдың ұясындай тамда отырып өз күндерін өздері көргіш-ақ. Қартайғанда оқып ояз боламын деп жүр ме екен, одан да жұрт қатарлы баспана салып алмай ма түге, ауылдағы жесір кемпірдің Тұңғышбай тентегі құрлы жоқ па?» – деген сәттер жазушының көтеріп отырған идеяларының бір ұшығын сездіреді [5, 458 б.]. Баспанасыз көрінгеннің босағасына телмірген қазақ жастарының тұрмысын көрсете отырып, жазушы олардың көп дүниеден ұтылып жатқанын байқатады. Алдымен өздері алыстаған ұлттық танымнан, бауырындағы сәбиін де алыстатып әкетіп бара жатыр. Дегенмен, жазушы әңгіме аяғында Есіркепті де, Қуатты да өздері шыққан қара шаңыраққа қайтарып әкелуді ниет етеді. «Жақсы сөз - жарым ырыс, сұңқылдап қайдағыны айтып тұрғанын қарашы. Одан да, ана бесікті дайындап қой, келіп қалған кезде шала бүлінесің бе тағы» [5, 477 б.], – деген сәтте қарт аузына бесіктің алынуы жақсылықтың белгісі. Шөмішбай қарттың сөзінің астарынан әрине, балаларының келе жатқанына қатты қуанған сезімін де байқап қаламыз, бірақ, соны білдірмеу үшін ол кемпіріне ұрсыңқырап сөйлейді. Бесік - халқымыздың сан ғасырлық тарихында маңызды орын алған әр отбасының қымбат құралы, сондықтан, «Тәрбие - тал бесіктен» демекші, автор да осы ретте оған көңіл бөле кеткен, сол арқылы ұлтымыздың мызғымас қазынасын көргендей боламыз. Ол феномен ұлттық характер негізінде көрінеді.

Ұлттық мінез – әр халықтың діні, тарихы, дәстүрі арқылы қалыптасатынын көркем шығармадағы бөлінбес бөлшек немесе кейіпкердің ұлттық болмысымен ерекшеленген үрдіс [6, 147 б.].

Табиғи тепе-теңдік бұзылған жағдайда пайда болатын тартыс үстінде дүниеге келген жазушы Д. Исабековтың көркем бейнелері – қазақ ортасынан ойып алынған кейіпкерлер. Әр халықтың түпкі тамыры, табиғи қалпы әріде жатқан психикалық мінез-құлықта болатындығы секілді, қазақ болмысын, түп-тұрпатын түзейтін кейіпкер де ұлттық кейіпкер болуы үшін оның бойында кешелі-бүгінгі мінез-бітім болуы заңды.

Әдебиет:

1. Піралиева Г. Ана тілі газеті, 2011, 22 қыркүйек.
2. Әбілов Ж. Этнодеформация (Ұлттық сана мәселелері). Оқу құралы. - Қызылорда: Тұмар, 2007. - 176 б.
3. Мақыров С. Көркем тартыс проблемасы // Қаз ССР ҒА Хабарлары, 1991, № 2, 12-16 бб.
4. Исабеков Д. Таңдамалы шығармалар. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1993. – 464 бет.
5. Исабеков Д. Таңдамалы шығармалар. 2 том. – Алматы: Жазушы, 1993. – 464 бет.
6. Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Жазушы, 1982. – 148 бет.

ӘОЖ 821.512.122

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВТИҢ «АЗ И Я» ЕҢБЕГІНДЕГІ КӨШПЕНДІЛЕР БЕЙНЕСІ

Кулибекова Ж.С., Муканова Ұ.А.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Олжас Сүлейменов "Аз и Я" тарихи еңбегінің авторы ретінде белгілі. Ол 1960 жылы әдеби институттың студенті ретінде "Сөз" туралы жұмыстарды жариялады. Оның кандидаттық диссертациясының тақырыбы - "Игорь жасағы туралы жырдағы түркілік" болып табылады.

Сүлейменов өзінің концепциясы туралы былай деген: "Мен алғаш рет Игорь жасағы туралы жыр екі тілді оқырман үшін екі тілді автормен жазылғанын мәлімдедім. Демек, Ресейде ол кезде билингвизм болды. Мен көптеген ескі орыс деректерінің көздеріне сүйене отырып, мұны дәлелдеуге тырыстым. Кеңестік тарих ғылымында орыс тілінде половецкий және татар-моңғол шапқыншылығы кезінде арқан немесе қымыз сияқты бірнеше түркі сөздері болды деп саналды. Мен әрқашан орыс деп саналған көрінбейтін түркізмдер туралы айттым. Бұл академиктерді таң қалдырды. Бір қызығы, "Игорь жасағы туралы жырдың" алғашқы екі тілді оқырманы болып шықты. Сүлейменов жұмысының жалпы желісі "сөзде" түркі лексикасының кең қабаттарынан және одан әрі қайта жазу кезінде бұрмаланған тұтас түркі фразаларын анықтауға бағытталған және "Аз және Мен" атты кітабында белгілі болғандай, қорытынды сөз айту құқығына ие болды. Бұл жұмыс 1975 жылы аяқталды, оған қоса тыйым салынды және кітапханалар мен дүкендерден алынды. Кітап алғаш рет 2005 жылы Ресейде, төрағасы Никита Михалков болған Орыс мәдениет қоры жанындағы Грифон баспасынан шықты [1, 272 б.].

1975 жылы "Аз и Я" кітабы мен өзара қорытындылары ортақ "Қиылысатын параллельдер" кітабында парадоксалды тұжырымын табатын лингвистика саласындағы ақынның көп жылдық ізденістері басталады: "Бүкіл әлем - бір ел, бірыңғай Конституциямен, ортақ заңдар жиынтығымен және бір алуан мәдениетпен бір федеративті мемлекет". Сүлейменов өз оқырманының назарын оқшаулаудан қорғайтын тілдік парадигмалардың ішкі үндесуіне, сонымен қатар, мәдени қалыптастырушы лексикалық қабаттар мен грамматикалық құрылымдардың ғасырлар бойы таңқаларлық тұрақтылығына аударады. Әлемнің барлық тілдері бір-бірімен байланысты және мұндай логика оқырманды өркениетті дамудың ерте пайда болған үрдісі ретінде жаһандану туралы ойға әкеледі.

О. Сүлейменов Адам – мәдени тіршілік екенін, тек мәдениетке қолдау көрсету және тәрбиелеу қабілетінің арқасында ғана ол әрі қарай даму мен өзін-өзі жетілдіруге дайын және түр ретінде сақталғанын өзі үшін мызғымас ақиқатқа сүйенеді.

1994 жылы ол шешен халқы трагедиясының 50 жылдығын атап өту үшін Вайнах қоғамының белсенділерімен бірге Грозныйға барады. Бұл мысалдардан Олжас Сүлейменовтің кез-келген ұлттың қасіреті және оған көмектесуге деген мәңгі тілегін көреміз. Бұл халықаралық конференцияға шақырылған адам, бірақ бұл ең бастысы болған жоқ. Ең бастысы - журналист ежелгі түркі жазуын зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Бұл туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары және Министрі Иманғали Тасмағамбетовтің «Ұлы мәдениеттің көрнекі бейнесі» атты баяндамасында былай делінген: «Көне түркі руникалық жазуы туралы сөз қозғағанда, Қазақстандық ғалымдардың осы игі іске қосқан үлесін ерекше атап өтпеуге болмайды. Осыған байланысты, бірінші кезекте, жерлесіміз Олжас Сүлейменовтің бүкіл әлемде кең резонанс тудырған және Совет үкіметінің бұрыннан жарық көрген кітабының таралымы жойылғанға дейін әділетсіз қатал цензураға ұшыраған “Аз және Мен” атты туындысын ұстанамыз. Олжас Омарұлының соңғы еңбегі – “Жазу тілі” - бұл іргелі академиялық еңбектер санатына жатқызылуы мүмкін, сонымен қатар, жанды және қол түсінікті тілде жазылған» [2]. Олжас Омарұлы Сүлейменов - мамандығы бойынша геофизик-инженер, кәсіпқой ақын, ізденуші-зерттеуші ғалым, яғни сан қырлы жан. Оның еңбектерінің замандастары мен кейінгі ұрпақтарға пайдалы болатыны айқын.

“Көшпенділердің бейнесі бұрмаланған. Мені тек қорғаушы ретінде ғана емес, үкімнен кейін соңғы сөз құқығын талап ететін сотталған көшпенді ретінде қабылдағандарыңыз жөн деп ойлаймын. “Ауырлықты” қайта қарау қажеттігіне төтеп беру үшін мен “Аз и Я” кітабын жаздым [3].

Бұл Олжас Сүлейменовтың “Көшпенділер мен мәдениет: қазақ тәжірибесі” атты эссесінен алынған, ол 1978 жылы ЮНЕСКО шығарған “Мәдениет” журналында басылып шыққан. Бұл сөздерде “Аз и Я” кітабын жасаудың авторлық ойы ашылады. Дәлірек айтқанда, автор кітаптың мәтінінде: “Бірігу идеясына байланысты түркі лексемаларының славян тілдеріне енуін негіздеу” деген өз міндетін атап өтті.

Кітап ежелгі орыс әдебиетіндегі ескерткіштердің өзіндік Әнұранымен басталады: “өлеңге сөз” үйретеді. Жылдар бойы оны оқып, поэтикалық білім аласың. Орыс тілі мен поэтикасының тірі оқулығы” [4]. Олжас Сүлейменовті түркі тілінде осы сөздің шынайы мәнін іздеуге мәжбүр етті. Және ол оны тапты. Енді автордың аузында князь Всеволодтың сипаттамасы мүлдем өзгеше, одан да мықты ақындық дыбыстауға ие болады. Ескерткіштің тілдік байлығына орыс тілінің заңдары бойынша түркі тамырларынан жаңа сөздерді қалыптастырған түркі тілдес сөздерді тікелей қолдану арқылы ғана қол жеткізіледі. “Сөздер” мәтінінде “тілші” сөзі бірнеше рет айтылады. XVI ғасырдың аудармашысы және одан кейінгі сөзге бұл мағынаны берді. Шын мәнінде бұл сөз түркі тілінен “дала” деген сөз. “Тілші” сөзі дала – дала тұрғынын білдіреді. Міне, діни нанымдардан ескерткіштің мазмұны мен мағынасын бұрмалаған мысал. Егер христиандыққа дейінгі кезеңде “тілші” сөзі тұрғындардың бірін білдіретін болса, онда христиан кезеңінде ол оппозиция таңбасын өзіне алды. Келесі тілдік мысал Киев Русь және Ұлы дала халқының белгілі бір бірлігі туралы да тығыз байланыстар туралы айтады.

“Сөз” мәтінінде “неке ұлы” деген сөз бар. Орыс тілінде “неке” сөзі қыпшақ неке - одақ (сөзбе-сөз тіркесімі), ал ол бір санатынан шыққан. Бұл сөз Ресей мен дала өмірінің қызықты беттерінің бірін ашады. Өйткені, Киев князьдері жиі әйелдерін алып, өз ұлдарын даланың өкілдіктеріне үйленді, сол арқылы Русь даланың қолдауына ие болды, өзіне берік тылды қамтамасыз етті. Бұл бөлік славян тайпаларының Ұлы даланың көптеген халықтарына қарама-қарсы болмағанын ішінара түсіндіреді.

Дала, тілшілер кейінірек половцы деген жалпы атау алды. Даладан шыққан адамдар, ал Ұлы дала әртүрлі, орыс князьдері өте жиі және туыстық байланыстарға байланысты және саяси, экономикалық пайымдауларға байланысты өз достарына

тартылып, даладан шыққандарға өз жерінде қоныстануға мүмкіндік берді. Осылайша атауы: степняков-берендеи-сатушылар, қара клобуктер, қара-қыпшақтан құрылған. Соңғылары, шежірелер бойынша, Ұлы Киев княздерін таңдауда маңызды рөл атқарды. Половецтер Руське жаңа мораль әкелді. 1054 жылы Ярославичтердің кеңесі өтті. Түркі “сежз керлы” - ең маңызды сегіз қамқорлық. Оған жүгінсек, Святослав оның ең маңызды сегіз ісін атап өтеді: «Венгр таулары тіреп, патшаға жол кірісіп..., Киевтің қақпасы мен т. б.». Бұл тұрғыда кітаптың авторы оқиғалар мен адамдардың адамгершілік бағасын өзгертетін қызықты жаңалықтар жасайды. Игорь тұтқынға алынды. “Мұнда Игорь алтын седладан құлға ауысты”. Бұдан артық қорлау мүмкін емес. Аударма мәтінінде осылай. Ал түпнұсқада Игорь “седло кощие” клубына ауысты. Кошичево - құл ретінде еркін аударма жасалған. Олжас Сүлейменов түркі “көшпенді” деген сөзді қояды. Және өзге де адамгершілік мазмұнмен фраза естіледі. “Игорь көшпенді седлоға ауыстырды.” Әйтпесе: Русьпен тығыз ақылмен байланысты дала адамгершілік қырынан өтуге мүмкіндік бере алмады. Және мұндай аударма кейіннен Гзак пен Кончак әңгімесімен толығымен келіседі. “Біз соколенка Красной девицейге ұрамыз”. Құлға қатысты осындай жарты хандар бере алады ма? Әрине, жоқ. Өйткені, бұл қарағай көріністерінің толық болмауын білдіреді, ол да болуы мүмкін емес.

Олжас Сүлейменов “сөздің” соңғы жолын анықтаумен осы шығарманы түсінуді, тарихи үрдісті түсінуді негіздеуде соңғы нүкте қойды. Ол адамзат тарихының ұлттық бөлінуіне қарсы наразылық білдіретінін байқадық. Оның жұмысынан қандай қорытындылар шығарылады? Біріншіден, түркі және славян халықтарының өзара қарым-қатынасына жаңа көзқарас жүзеге асырылды. Екіншіден, көшпенді халықтың жаңа, дәстүрлі емес бейнесі бекітіледі, яғни ол жоғары адамгершілік норманы ана сүтімен бойына сіңіретін қағида ретінде келеді: “Егер адамды кездестірсең, оны қорға: мүмкін, сен оны соңғы рет көресің”. Бұл норма “көшпенділер варварға ұқсас” деген қалыптасқан ұғыммен байланысты емес.

Басқаша айтқанда, Олжас Сүлейменов кеңес тарихының академиялық догмаларын жоққа шығаруға тырысты. Кітап пен оның авторына қарсы қарапайым, сыни науқан басталады. Бұл еңбек “ұлтшылдық, пантюркистік және сионизм рухына енген” деп аталады. 1976 жылдың 17 шілдесінде Қазақстан КП ОК “О. Сүлейменовтің “Аз и Я” кітабы туралы” қаулысымен кітапты ақтап, оны іске қолданыстан алып, авторға хат жазуға мәжбүр етті. Бірақ, оны қорғаушылар да болды. Бұл - ірі ғалымдар, жазушылар мен ақындар. Мысалы, ақын Константин Симонов былай деп жазды: “Кітапта мен үшін ең бастысы – бұл тарихқа деген көзқарас – қатаң және сонымен бірге, әділ. Сіздің кітабыңызда сұрақ қою, қай жерден бұрылып, қайда кетті, маған кеңес жазушысы ретінде жақын, ақырында адам ретінде, бала кезінен өз халқының тарихына құмарлықпен, тәтті және ащы пікірлер берілген”.

Әр түрлі сындарға қарамастан, Қазақстан КП ОК тарапынан ресми айыптауға қарамастан, ол өз позициясына адал қалды, ол өзі келген тұжырымдарға сенімді. Қазақстан КП ОК бюро мүшелеріне ашық хатта ол былай деп жазған: “тіл көрсеткіші күтпеген. Ол көрсетеді, бұл христиандыққа дейінгі, ежелгі славяндар, бейбіт алда тюрками. Бірге мал жеп, жерді жырттып, кілем тоқып, бір-бірімен сауда жасап, бір әріптермен жазды. Тек бейбітшілік пен достық кезінде ғана славян тілдеріне тары, мата, хат, қағаз, қарындаш, сөз, тіл, дос, жолдастар сияқты түркі сөздері кіре алады” [5, 55 б.]. Басқаша айтқанда, бүгінгі таңда “еуразияшылдық” ұғымымен анықталғандай, ол Олжас Сүлейменовпен белгіленіп, одан бас тарта алмады. Ол этностардың, мәдениеттердің қарым-қатынасы да күрделі, тарихтың өзі сияқты бірдей екенін көрсетті. Еуразия тағдыры осыдан мыңдаған жыл бұрын түріктер мен славяндардың өзара қарым-қатынасына, өзара байланысына, өзара тәуелділігіне байланысты болды.

Әдебиет:

1. Сулейменов О. «Аз и Я». - Алматы: Еңбек, 1992. - 216 бет.
2. Сулейменов О. Собрание сочинений в семи томах: Тюрки в доистории, 5 том, - Алматы: Атамұра, 2004. - 440 бет.
3. Сулейменов О. Собрание сочинений в семи томах: Язык письма. Том 4, книга 1. - Алматы: Атамұра, 2004. - 256 бет.
4. Сулейменов О. Собрание сочинений в семи томах: Язык письма. Том 4, книга 2. - Алматы: Атамұра, 2004. - 320 бет.
5. Сулейменов О. Пересекающиеся параллели. - Алматы: Дәуір, 2002. - 112 бет.

ӘОЖ 821.512.122

АСҚАР АЛТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СЕНІМ МОТИВИ

Кулибекова Ж.С., Сейдахмет Г.С.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Кеңес дәуірі кезеңінде ұлтымыздың өзегі болатын: тілімізді, дініміз және дәстүрімізді дамытып, жандандырып, зерттеуге және оның шығарма, поэзияларымызда дәріптелуіне белгілі бір деңгейде тиым салынған еді. Осы Кеңес үкіметі тұсында дін турасынан сөз қозғамақ, еңбек жазбақ түгілі, дінімізде кілттік сөз болып табылатын «құдай», «тәңірі», «пайғамбар», «періште» сынды т.б. сөздерді қолданудың өзі екінің бірінің жүрегі дауаламайтын ерлік еді. Әрі поэзияға қарағанда проза жанрында діни тақырыпта қалам тербеудің өзіндік қиыншылық, күрделілік, сыни қырлары да бар. «Қазақтың бас ақыны» саналатын ұлы Абайдың өзі: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас!..» деп бастап, Ш. Құдайбердіұлы, М. Жұмабаев сынды ақындарымыз поэзия жанрында қостап осы тақырыпта жырлағанымен, проза жанры ақсап қала берді. Оған себеп ретінде: біріншіден, кеңестік дәуірдің қыспағы дейтін болсақ, екіншіден, қалам тартып жазғысы келгенімен, мұсылмандық, діни сауаты аз болғандықтан деп аламыз, үшіншісі, сол замандағы тәрбиеге байланысты, яғни, шексіз сенім мен батыл жүректі қажет еткендігіне тоқталамыз.

«Жаратушы», «Жаратылыс», «Ислами сарындағы» тақырыптардың еркін, тәуелсіз жазылуы тәуелсіздік алған жылдарымыздан бастау алып, тәуелсіздік жылдарындағы жазушыларымыздың шығармаларынан көрініс береді. Тәуелсіздік жылдарындағы жазушыларымыздың легіне Айгүл Кемелбаева, Төлен Әбдіков, Асқар Алтай, Роза Мұқанова, Дидар Амантай, Думан Рамазан, орыс тілінде жазатын Аслан Жақсылықовтарды жатқыза аламыз.

Тәуелсіздік жылдарындағы жазушыларымыз бұрын-сонды қозғалмаған тақырыпта қалам шертіп, түрлі бағыттарда жұмыс жасап, әлеуметтік-діни, экология, саяси мәселелерді қозғап, постмодернистік бағытта, фантастиканың түрлі бағытында қалам тербеп, қазақ әдебиетіне көптеген жаңашылдықтарды әкелуімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік жылдарындағы жазушымыз Асқар Алтай шығармаларында осы ерекшеліктердің барлығы дерлік кездеседі. Соның ішінде сенім мотиві: мұсылмандық өмірдегі кілттік сөздерді көркем шығармаға қосып, қалай көркем бейнелегендігі, кейіпкердің сол сәттегі жай-күйіне, эмоциясын жеткізуде дәлме-дәл қолдана білуі, қазақи менталитетке тән етіп әр кейіпкерді шебер суреттеуінің өзіне арнайы тоқталып өтуге болады және пендесінің «құдайына деген сенімді» Асқар Алтайдың кез-келген шығармасында көркем суреттеумен кездестіре аламыз. Мысалы, жазушының «Казино», «Кентавр», «Альпинист», «Киллер сауысқан (Көкжендет)», «Түсік» сынды ең танымал әңгімелерінен өзге «Стақан», «Мәйт», «Қабірші», «Лайбаран», «Тұл»,

«Шаһид», «Көзімнің қарасы» т.б әңгімелеріне де исламдық сарынды қоса отырып, кейіпкердің жай-күйін, оқырманға айтар ойын түрлі бағытта қалам тербеп жеткізе алуы жазушының басты жетістігі деп білеміз.

«Мені де, өлім, әлдиле» дейді Мағжан. Адам өлімді есіне алған кезде ғана Аллаға жақындай түсетіні тағы рас. Қаламгердің басым көпшілік кейіпкерлерінің Құдайды іздеуі бекерден бекер емес. Асқар Алтайдың айтпағы Құдай – адам жүрегінің сәулесі. Ол – өлгенше пендесімен бірге болатын жалғыздығы, қуанышы мен қайғысы. Автордың кейіпкерінің жалғыздығы – Құдай. Автор кейіпкерлерінің ұлы идея үшін азап шегіп, қайғының отына күйі – қаламгердің сюжет ойыны тәрізді. Суреткер кейіпкерінің күйінбеуін, бәрібір тастай қатып қалған өмірдің жүрегін жібіте алмайтындығын бағамдатады. «Ұлылық дегеніміз – өзінді-өзің тергеу» (Ибсен), «Өмірдің талаптарымен келісе алмаған адам азапқа түседі» (Бодлер) деп айтқандары еске түседі. Жалпы Бодлер айтпай-ақ, қазақтың ұлы ақыны Абай «Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда», Мағжан «Сұм өмір абақты ғой саналыға» деген ғақлияны ұлылықтың тонналық қасіретін бек сезгендіктен айтқан [1].

Жалғыздық сарынын Асқар Алтай прозасында пенденің тәңіріне деген сенімі арқылы, Құдай мен Адам тұрғысынан қарастырады. «Казино» әңгімесінің алғашқы сөйлемі: «Құдайсыз қоғамға, имансыз адамға бәрі рұқсат...» деп басталуының өзі оқырманға шығарманың идеясын түсінудегі басты аргумент. «Жалғыздың да Құдайы бар» демекші бас кейіпкер Жошының әңгіме басындағы күйі, өмірден көңілі қалған кейіпкердің өмір сүру себебі – құмар ойыны мен Есілай сұлу ғана екендігін анық байқауға болады. «Құдай жоқ» деп өзін сендіруге тырысқандығы шығармада:

«...Мұның құмарын тарқататын, азартын ашатын – казино. Есілайдың айдар таққан «Хрусталь Храм», «Пирамида» да жел мен уақыттың жемі. Бір-ақ сәтте күйрейді... Шыны... шыны-адам... шыны-қоғам... бәрі де шытынағыш. Тәңірінің тәлкегі – бәрі... Жо-жоқ. Адамның арсыздығы. Ал құдай жоқ. Жо-о-оқ!

Құдай жоқ! – деді Жошы ішінен тағы да, ұлы күреге көлігінің дөңселегі тие бере. – Құдай бар болса, дүниені шыныдай шытынатпас еді. Құдай жоқ болғандықтан да адам ойына келгенін істеп жүр. Жер бетіндегі адамға «все дозволено!» Өзі үшін өте мәнді осындай бір оппа ойға бекіді» [2, 12 б.].

Жоғарыдағы үзіндіде Құдай жаратқан пенделерден көңілі қалып, әділетсіздіктің, сатқындықтың шырмауына байланған кейіпкердің «Құдай жоқ» деген шешімге келгенімен, сол мұсылман пенденің тосын жағдайларға тап болғанында жалғыз Жаратқаннан көмек сұрайтынын автор: «...Көлігін бірқалыпты жүріске салды. Сол-ақ екен, әлгі бір «құдай жоқ» деген оппа ой қайта орала кетті. Сайтанның сапалағындай сарт етіп гайыптан оралған ой оспадарлықпен үйіріп әкетті.

- Құдай жоқ, өлім ғана бар.

- Иә, өте дұрыс айтасың: құдай жоқ, ажал бар... – деді әлдебір дауыс. Оң жағындағы жолаушы отыратын орында әлдебіреу пайда болды. Өзі қырын отыр. Пошымы – адам. Бірақ не әйел, не еркек екені – жұмбақ. Жошы енді шындап састы.

- Бісмілла! Бісмілла!

- Жалбарынбай-ақ қой. Сен құдайсыз пендесің... құдайдың құлы емессің... [2, 12-13 бб.].

...Жан-жақтан түгел шолып шыққан соң, аузына мұсылмандықтан білетін «Бісмілла, рахман рақым!» деген жалғыз ауыз сөз түсіп, жүзін сипаған болды» [3, 11 б.] - деп адам баласының мұсылмандық өмірдегі бар білген сөзіне санасынан іздеу салып, тосын жағдайда еріксіз қалай «Бісмілласын» айтатынын Асқар Алтай осылайша оқырманына жеткізе, сендіре суреттей білген.

Әбу Һурайра (р.а.) риуаят еткен хадисте ол кісі: «Біз Алла елшісімен (с.ғ.с.) Хунайн шайқасында бірге болдық. Пайғамбар (с.ғ.с.) мұсылман саналатын бір кісіні: ол

тозақтықтар қатарында, деп айтты. Біз шайқасқа кіргенде әлгі кісінің жаумен өте қатты шайқасқандығына куә болдық. Ол ауыр жарақат алды. Адамдардың бірі «Уа, Алла елшісі! Сіз «ол тозақтықтар қатарынан» деген кісі бүгін қатты шайқасып, қайтыс болды» деді. Пайғамбар (с.ғ.с.) «ол тозақта» деді. Мұны естіген кейбір мұсылмандар шүбәлана бастады. Осы кезде біреу «ол өлмеген екен, алайда жарақаты ауыр» деп айтты. Түн болғанда әлгі кісі жарақатының ауырлығына төзе алмай, өзін-өзі өлтіріп қойды...» деп баяндайды [4]. Әңгімеде Құдай мен ажалды автордың қатар суреттеуін, сайтан мен Жошы арасындағы диалогтан байқай аламыз және сайтанның пендеге «ажал Алладан жақын» деп, өз-өзіне қол жұмсауға, күнәлі іске итермелеуін:

« - Адам атаулы – ажалды... - деді Жошы. – Әркімнің өз ажалы жоқ. Ажал – ортақ. Өйткені құдайды да біреу, ол бәріне ортақ дейді зой... Ал сен – бар-жоғы елессің. Мен сенен сескенбеймін! Сенбеймін! [2, 13 б.].

- Өлу оңай, - деді сапалақ сұлба. – Өле білу керек. Тізеңді бүкпей, тік тұрып өле білу – ең үлкен ерлік... Сенің менен күштілігің де, құдай берген керемет қасиетің де өле алуыңда... [2, 22 б.] - Адам үшін өлу оңай емес. Ол пенденің бір күйден екінші күйге өтуі... **Ақиқатында ажал адамға Алладан да жақын»** [2, 24 б.]

Дәл осыған ұқсас «өз-өзіне қол жұмсау», «сайтан мен адам», «өмір мен өлім» тақырыптары «Шаһид» әңгімесінде де өрбиді:

«Енді екеуінің қайсысы шыдарын, қайсысы тұрарын бір құдай біледі?! [2, 27 б.].

- Қайталап айтам: «Иең менмін!» - деп тепсінді.

- **Көкте – құдай, жерде – патша... бар.**

Үндемейсің. Үндеуге шамаң жоқ, - деп дүр басына түсті. – Оларды сайтан азғырған. Олардың жазасын құдай береді. Ал сендерді адам азғырған. Жазаларыңды жұрт береді. Ха-ха-хи!.. [2, 28 б.] .

...Адам арсыздықтан арылмай, қоғам қиянаттан арыла алмас. Ал **құдайдың** өзі пендені кемшілікті – қиянатшылы етіп жаратқан жоқ па?! Ол мәңгілікке **періште** бола алмайды. Күнәсін көтеріп күңгірт дүниеге аттана барады...» [2, 32 б.] .

Автор «Тұл» әңгімесіндегі біраз жасқа келген қарияның сөздері арқылы Алланың әр пендесіне берген өлшеулі жасы барын және ажал тек Алладан екендігін көрсетеді: «**Алладан ажал келмесе, сүйретіліп жүре береді екенсің. Ит жанды неме екенмін өзім де...**» [2, 293 б.] .

Ал Абай атамыз «Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен» өлеңінде:

Адамзат бүгін – адам, ертең – топырақ

Бүгінгі өмір жаркылдап алдар бірақ.

Ертең өзің қайдасың, білемісің

Өлмек үшін туғансың, ойла шырақ [5], - деп адамның өлмек үшін туылғанын, топыраққа қайта айналу ақиқатын өлеңмен жеткізген болса, Асқар Алтай бұл ақиқатты «Мәйіт» әңгімесінде келістіре суреттей білген: « - Солай, - деді Иван да терең демалып, – **құдай топырақтан жаратады, топыраққа таратады. Амалың жоқ»** [3, 286 б.]. Мұсылман қауымның «Бісмилласы» қуанышта, мұңайғанда, қорқынышта, қиналу мен сыйыну, сенім мен шошынғанда сынды түрлі жағдайда қолданылатын сиқырлы әмбебап сөз екендігін автор да ескеріп, кейіпкердің эмоциясын жеткізуде ұтымды қолдана білген. «Шаһид» әңгімесінде шошыну, қорку сезімін бейнелеуде:

«**Бісмилла!** – деген дауысы шығып шошып оянды.

Қанша есіне алмайын десе де, шырт ұйқысы мен түн тыныштығын қоса бұзған түс орала берді. Сол-ақ екен, бой мұздап сала берді. Құдай-ау, бұнысы несі?! Өз-өзіне қол салғаны қалай? Жо-жоқ! Мүмкін емес. Ондайға өліп кетсе де бармас. Бармайды! Ондай әлсіз емес екені – Аллаға да, адамға да аян! Семейдің сыз абақтысында бауыздау тамағы астына легенді қойып тұрып, тізерлеген қалпы қорқыта тартқан, азамат! **«Аллауакпарды»** да өзі айтыпты, жарықтық!» [2, 26 б.] .

«Кентавр» әңгімесінде жылқы тұрпатты сәбиді көргендегі Аққазының бойын билеген шошу, қобалжу сезімін бейнелеуде: «...Сәби тәні түкті құлын мүшемен тұтасып кеткен жылбысқының алдыңғы сирақтарынан сескенбей ұстады. Ішінен **«Бісмилла!»** деп күбірлеп те жіберді» [3, 110-111 бб.].

Адам адасар қақаған суықта, жетер жеріне жете алмай, белгісіз мекенде бұзылған автобус ішіндегі адамдардың қорқынышы «Прописка» әңгімесінде: «...Әркім іштей құдай мен тәңірге, әулие мен әнбиелерге сыйынысқан. Аруақтар да шет қалмаған. Үлкендер **«Бісмилла!»** дескен» [3, 302 б.].

Қасиетті Құран Кәрімдегі үзінділерде келтірілгендей, Аллаһ тағала пендесіне «Менен сұра!», «Маған ғана сыйын, жалбарын!», қандай жағдайда болса да, қандай күнәлі іс істесе де тәубесіне келіп, шын ниетімен, риясыз сеніммен жалбарынып, кешірім сұраған пендесіне әрқашан, қандай жерде, жағдайда болмасын көмектесетінін, кешіретінін айтады. Мұсылман пенденің сүйенері де, сенері де, сыйынары да - жалғыз Жаратушы иесі [6].

Асқар Алтай да мұсылман өміріндегі бұл алапат сенімді суреттеуден айналып өте алмады және өзінің шығармаларында сәйкесінше көрсетті. «О, Тәңірім!», «Құдай-ай», «Құдайым-ау!» сынды сөздерді сұрау, аяныш, жалбарыну, Жаратқанмен сырласу, тілдесу мағынасында кейіпкер күйін жеткізуде автор әсерлі қолданады. «Шаһид» әңгімесінде: «Қиналғанда **«Апа!»** деп бір құшақтап, бетін көріп қайтса, жолы ашылып жүре беруші еді... **Құдай-ау**, оны да көп көрді ғой, алып кетті апақ-сапақты аласапыран басталған жылдары» [2, 27 б.].

«Киллер сауысқан», «Альпинист» әңгімелеріндегі аяныш күйін беруде: «**Құдай-ау**, мұның немересі ғана қамаукөз емес, өзі де қамаукөз өмір сүріпті-ау!...» [2, 86 б.].

«**Құдай-ау**, қосақталған екеуі де жалғыз арқанға жалынулы екен ғой!...» [3, 153 б.].

«Көзімнің қарасы» әңгімесінде қызының өзге ұлт өкіліне тұрмысқа шыққалы жатқандығына қатты өкпелеген әкенің қызының тойына келіп, тапанша кезеп, өз қызын атып салатын сәттегі Махмұттың сасқалақтап қалған жай-күйін: «**Ал таяқ тастам жерде тұра қалған Махмұт: «Құдай-ау, қаруды қайдан алды?! Қап ит-ай!»**» [2, 97 б.].

«Көзімнің қарасы», «Кентавр» әңгімелерінде тосын, күтпеген жағдайдағы таңданысты бейнелеуде: «**Ал таяқ тастам жерде тұра қалған Махмұт: «Құдай-ау, қаруды қайдан алды?! Қап ит-ай!...»**» [2, 97 б.].

«**О, жасаған!** Құнан-жігіт өзіне-өзі сенбеді...» [3, 119 б.].

«Кентавр» әңгімесіндегі Аққазы мен Моншақтың қиналыс, жалбарыну сезімін жеткізуде де автордың әсерлі суреттеуін мына диалогтан байқай аламыз:

«- **Иә, Алла! Өзің жар бола ғөр! Жанын қалдыра ғөр! Жылбысқаны алсаң да, жарымды алма!.. Осы тілегімді бере ғөр, Тәңірім! Әумин!**

- Олай демеші, Аққазы! Алладан алты жыл тілегеніміз осы емес пе еді?! Қайтып ал сөзіңді... «Қайтып алдым!» деші?

- Уһ, жаным-ай! Қиналдың-ау! **О, Тәңірім, қинадың-ау! Шыдашы, жаным, шыдашы! Басы көрінді... басы... Иә, Алла, қолдай ғөр! Бибәтима пірім қолдай ғөр! Қиналдың-ау, қалқам! Сәл ғана қалды, жаным! Иә, аруақ, қолдай ғөр! Қолы мен кеудесі де шықты... Иә, Алла!** [3, 109-110 бб.].

«Түсік» әңгімесінде:

«**Астапралла! Өзің кеше ғөр, жаратушы ием! Мұндай мұндар ой қайдан ғана келеді, осы?! Осындай орнықсыз жерде... О, күнәһар!**» деп өз-өзін жазғырып та қойды... [3, 125 б.].

...Түсікке шын қауіп төнді. Ол тәңірге тұншыға жалбарынды. -

О, құдіреті күшті Тәңірім! Мендей түсік-пендеңе қуат бере ғөр!? Тозақтай жанып, мұздай суынған құрсақ-анама сабыр бере ғөр!? Мен бір талайсыз бейбақпын...

Екі бірдей сүйгенім бар еді. Сол екеуі құрсағының біріне өзім түсіппін. Мұндай да сұмдық болар ма, жаратқан ием?! Әлде өзіңнің құдіретіңмен, әлде сайтанның сұм ісімен осы күйге душар болыптын... **О, құтқарушы, Тәңірім!** Қайсысының ғана құрсағына тап болдым? **Жаппар ием, жар бола гөр, жазықсыз жан иесіне!**

Тәңірі тілегін берді ме, әлде азәзіл естіді ме – өкпедей жүзген өзіндей бір түсік алдынан кесе-көлденең кезікті... **Тәңірім-ау**, қай қасиетті... жо-жоқ, қасиетсіз құрсаққа тап келді?! **О, Құдайым**, кеше гөр мендей түсігіңді! Кеше гөр тұрпайы түсінігімді! **О, тәңірім**, кешіре гөр періштең мен пендеңді?!» [3, 132-133 бб.].

«Альпинст» әңгімесінде:

«**Құдай-ау**, Құзғынды екен зой түсіме кірген! Құзғынды екен зой шақырған... **Тәңірім, тілегімді бере гөр!** Осы уаққа дейін қалай сезбей келгем?.. [3, 137 б.].

- **Иә, пірім**, жар бол! Әй, Құзғынды, қолда!.. Екеуі иықтаса тұрып жаратқанның құдіретіне ұйыды, қасиетіне иіді...» [3, 149 б.].

«Қабірші» әңгімесінде:

«...Тар қабірде қиналды-ау, қайран Бәти! Қайтейін! **О, Құдіреті күшті Алла-ай! О, Жасаған!** [3, 157 б.].

...Бәтиманың кіші ағасы Жалел дереу көр ішіне түсті. Ол лақатқа еңкейе беріп, «**Ах, Аллах! Аллах!..**» деп дауыстап жіберді де, өз тілінде шалға қарап әлдене айтты... Жалел қайыра еңкейіп, мұздай мәйіттің лақат үсті көлеңкелеген құбыла жағынан тағы бір тұттай сәбиді көтеріп алды. Сонда ғана «**О, Алла!..**» деп қалды Құнан. Кебінделмеген егіз нәресте мәйіті бойын мұздатып жіберді де, демде көз алдын көкмұнар басты» [3, 161 б.].

«Тасбақаның тақыры», «Соқыр тұман» әңгімелерінде:

«**О, құдіреті күшті құдай**, неге сорлаттың? Неге? Гүлсімді алғанша, мені алғаның жақсы еді! Сәбилерге анасыз қиын екен... [3, 343 б.].

Қорыта келе, қазіргі тәуелсіз қазақ әдебиетінде Асқар Алтай – өз бағытын айқындап, стилін танытқан жазушылардың бірегейі. Тәуелсіздік жылдары қазақ жазушылары әңгіме жанрында қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, мазмұндық, түрлік, стилдік, тақырыптық т.б. ізденістерге барғаны белгілі. Сондай-ақ, дәстүрлі ұлттық таным, ислами таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі әдеби ағымдармен толықты. Қазіргі қазақ прозалық шығармаларында модернистік, постмодернистік ағымдар көрініс бере бастады. Осылайша қазақ әдебиетіне тәуелсіздік жылдарындағы жазушылар әкелген көптеген жаңашылдықтардың ішінде осы ислами, мұсылмандық бағыты да бар екендігін жоғарыда тәуелсіздік жылдарының төл жазушысы Асқар Алтайдың шығармаларынан мысал келтіре отырып дәлелдей түстік. Жазушы шығармаларындағы бұл сенім мотиві кеңестік дәуіріндегі көптеген шығармалармен салыстырғанда есікті айқара ашып кірген жаңа, сұрақ пен жауапты талап ететін күрделі тақырып болып саналады.

Асқар Алтайдың әр шығармасынан мұсылмандық қасиеттің, дағдының иісі шығып тұратындығын ешкім жоққа шығара алмайтыны хақ. Түрлі нақты дәлелдер арқылы шынайы өмірден мысал келтіре отырып жазылған әрбір шығармаларынан автордың діннен хабарын пайымдай аламыз. Кез келген өзге ел, ұлт, дін өкілінің шығармаларын оқығанымызда сол шығармасы арқылы автордың қай ел, ұлт, және дін өкілі екендігін тауып, ажыратып, айтудан бөлек болжаудың өзі өте қиын әрі мүмкін емес дүние екендігі баршаға мәлім. Өз шығармаларынан өз ұлты мен дінінің иісі аңқып тұратын жазушы, ақындар некен-саяқ. Бірақ, бұл тізімге Асқар Алтайды ойланбастан кіргізсек ешкімнің дау айта алмасы анық. Ата-бабамыздан тараған қанымыздағы ұлттық, ислами тәрбиемізді осылайша заманауи тақырыптағы мәселелермен өрбіген түрлі әңгімелер оқыту арқылы ұрпағымыздың санасына сіңіріп, бойына таратсақ нұр үстіне нұр болары сөзсіз.

Әдебиет:

1. <https://malimeter.kz/kazirgi-kazak-angimesindegi-omir-men-olim-koncepti/>
2. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 бет.
3. Алтай А. Дегелеңдегі қызыл күн. Әңгімелер мен повесттер. – Алматы: Арда+7, 2017. – 232 бет.
4. <https://asyldin.kz/article/view/id/7507.html>
5. <https://sites.google.com/site/abai1845/-le-der/n-rly-aspanga-tyrysyp-skensi-sen>
6. <https://asyldin.kz/article/view/id/81.html>

ӘОЖ 17.022.1

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ 25 ЖЫЛДЫҚ ТАРИХЫНАН

Күнтебай Н.Р., Аубакирова Г.Р.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

*«Ассамблея – бүкіл азаматтардың
Бүкілхалықтық өкілдері мүдделерінің инновациялық моделі және біздің жас
демократияның табысты құралы»
Н.Ә. Назарбаев*

2020 жылы тарихымызда терең із қалдыратын «Қазақстан халқы ассамблеясының» құрылғанына 25 жыл толады. Осы 25 жылдың ішінде еліміздегі ынтымақтастық пен татулықтың кепілі бола білген «Қазақстан халқы ассамблеясының» ел тарихында алар орны ерекше. Осыдан 28 жыл бұрын тұңғыш президентіміз, елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылдығына арналған «Қазақстан халықтарының форумында» атап айтқан болатын. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1995 жылы 1 наурызда «Қазақстан халқы Ассамблеясын» Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган мәртебесімен құру туралы Президенттің Жарлығын шығарған болатын. «Қазақстан халқы Ассамблеясы» Бүкілқазақстандық бірліктің және ынтымақтастықтың бірегей моделін қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарған болатын. Бірінші форумында айтты. Аталған бастама этносаралық қатынастарды дамыту жөніндегі мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылады. «Біздің басты бағытымыз мәмілеге келу және біріктіретін бастауларды нығайту арқылы барлық ұлттық топтардың дамуына негізделуі тиіс. Біздің қоғамды біріктіретін тұтқалардың бірі Қазақстан халықтарының Ассамблеясы болуы тиіс», - деп атап көрсетті ел басшысы 1995 жылы ҚХА – ның бірінші сессиясында Ассамблеяның мақсаты – қазақ халқының топтастырушылық рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық біркелкілікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде республикадағы этносаралық келісімді қамтамасыз ету [1].

Елбасы Қазақстан халқы ассамблеясының бірінші сессиясында Қазақстанның күрделі этникалық құрамын саралай отырып, еліміз үшін дұрыс таңдалған ұлт саясатының маңыздылығын ерекше атап өткен болатын. Сонымен қатар «Мен, еліміздің Президенті ретінде қоғамдық тұрақтылықты және ұлтаралық келісімді қамтамасыз етуді өзімнің басты міндетім деп санаймын», - деп атап өткен болатын [2].

Саясаттанушы Т. Исмагамбетовтың пікірінше, Қазақстан халқы Ассамблеяның қызметі келесі міндеттерді шешу үшін бағытталған:

- республикада ұлтаралық және конфессияаралық келісімді, қоғамдағы тұрақтылықты сақтау үшін жәрдемдесуге;

- Қазақстанның аумағында тұратын ұлт өкілдерінің арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынасын жаңғыруына және теңдік қағидасын сақтау негізінде дамуына жәрдемдесу үшін, мемлекеттік саясатты өткізу бойынша ұсыныстар дайындау;

- өркениетті және демократиялық қағидаларға сүйенетін азаматтардың саяси мәдениеттерін қалыптастыру;

- мемлекетпен жүргізілетін ұлттық саясатта әр алуан ұлттық мүдделерді есепке алуды қамтамасыз ету;

- қоғамда пайда болатын әлеуметтік қайшылықтарды шешу үшін, ымыраларды іздеу [3].

2008 жылы қабылданған «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заң Қазақстан халқы Ассамблеясын еліміздің саяси жүйесінің толыққанды әрі нақты субъекті ретінде бекітті. Заң 20 баптан тұрады. Қабылданған заң бойынша Ассамблеяның негізгі мақсаты мен міндеттері, Ассамблея қызметінің негізгі бағыттары, Ассамблея мүшелері туралы ереже, сияқы т.б. мәселелер қарастырылған болатын [4].

Қазақстан халқы Ассамблеяның 2009 жылғы 26 қазанда өткен кезекті сессиясында Қазақстанның Ел бірлігі доктринасы талқыланған болатын. Елбасымыз доктринаның басты бағыттарын және маңызын айқындады. Қазақстанның Ел бірлігі доктринасы – ел болу, бірегей қоғам қалыптастыру, ынтымақғы мен бірлігі жарасқан халықтың татулығы деген сөз. Еліміздің тәуелсіздік жылдары мемлекет іргесі бекіліп, қоғамның демократия негіздері мен азаматтық қоғам институттары сияқты өте маңызды күретамырлары қалыптастықан болатын Қазақстан Конституциясы, Қазақстан-2030 даму стратегиясы, бірқатар концепциялық құжаттар мен стратегиялық бағыттар, Ассамблея туралы заң болашаққа бастар жолын айқындады. Осы бағытта әлемді қауымдастық тарапынан мойындалған, этностық ерекшелігіне қарамастан, айрандай ұйыған барша азаматтарды қазақ халқының төңірегіне ұйыстыра отырып, ел бірлігін әрі қарай дамытатын құжат қабылдау – заңды құбылыс.

Доктрина қазақ мемлекеттілігі мен дәстүрінің ғасырлар бойы жинақталған тәжірибесіне негізделе отырып, аталған құжат бойынша әрбір қазақстандықтың жүрегіне жақын халық мұраты, терең әлеуметтік философиялық және патриоттық мағынадағы «Ел бірлігі» ұғымынан бастау алады. Сонымен бірге, мәдениеттер мен өркениеттер тоғысында орналасқан халықтың қонақжайлылық пен сыйластық қасиеттері аталған ұғымның берік орнығуына негіз болды. Аталған ұғымның мағынасы әрбір Қазақстан азаматының жанына жақын және түсінікті болып табылады. «Ел бірлігі» байырғы қазақ жерінің дәстүрлі «Ел» атауы мен Қазақстанда тұратын барлық азаматтардың өзара ажырамас тарихи байланысының мәнін ашатын «бірлік» сөздерінен тұрады. Аталған сөздерді тіркестіре қолданғанда қазақ халқының ғасырлық үміт-арманы – Тәуелсіз мемлекет құру, біртұтас халқын қалыптастыру идеясын аңғартады [5].

2005 жылы «Қазақстан халқы ассамблеясының» құрылғанына 10 жыл толған болатын Осы атылмыш 10 жылда Қазақстан халқының ынтымақтастығы мен бірлігінің дамуындағы ерекше орын алған болатын. Республикамыздағы әр түрлі этностар мен ұлыстар бүгінгі таңда қоғамда бірігіп өмір сүріп, Қазақстанның егеменді тұтқасын берік ұстанып келе жатыр. Ұлтаралық татулық, мемлекеттік тұрақтылық елдегі экономиканы өркендетуге және ғылым мен мәдениетіміздің дамуына жәрдемдеседі.

Қазақстанда тұрып жатқан этностар мен ұлыстар мәдениетіне, дініне, сеніміне, тіліне, қызметіне ешқандай қысым жасалған жоқ. Әрбір этнос өзінің ұлттық –мәдени орталықтарын ашып, қырғыз, ұйғыр, тәжік, эзербайжан, орыс, корей, украин, өзбек, шешен, татар, дүнген, неміс, поляк, ингуш, т.б. этномәдени бірлестіктердің жексенбілік

мектептері жұмыс істеп, өз тілінде газет-журналдар шығарып отырды. Егер Ассамблеяның бірінші сессиясына барлығы 40 ұлттық-мәдени орталық қатысса, мәліметтер бойынша бүгінгі таңда 800-ден астам этномәдени бірлестіктер өз жұмыстары мен істерін табысты атқарып жатыр. Сонымен бірге он төрт орыс, өзбек театрлары, ұйғыр, корей және неміс театрлары сияқты мәдени орталықтар жұмыс істейді [6].

2012 жылдың 27 сәуірінде «Қазақстандық жол: тұрақтылық, бірлік, жаңғырту» тақырыбы бойынша Қазақстан Халқы Ассамблеясының 19 – сессиясы өткен болатын. Сессияға төрағалық еткен Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақ елін мекен еткен ұлыс өкілдері осы үш ұғым төңірегіне топтасуы керек», - деген болатын. Ұлттарды ұйыстыру мақсат бойынша Елбасы өзі бас болып құрған әлемде теңдесі жоқ бұл қоғамдық институт міндетін мінсіз атқарып келеді. Бүгінде ұлттар арасындағы алтын көпір, бірліктің берік діңгегіне айналды. Сессияда Президент Ассамблея алдына жаңа міндеттер жүктеген болатын [7].

2015 жылы ҚХА-ның құрылғанына 20 жыл толады. Соған орай 2015 жыл Мемлекет басшысының Жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының жылы деп жарияланды.

2015 жылғы 23 сәуірде Бейбітшілік және келісім сарайында Қазақстан Республикасы Президентінің төрағалығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясы өткен болатын. Нұрсұлтан Назарбаев 7 жаңа міндет қойды, оны жүзеге асыру ісіне Ассамблея тікелей қатысуы тиіс. Бұлар – бүкілқазақстандық мәдениетті дамыту, халық бірлігін ортақ рухани-моральдық құндылықтар негізінде нығайту, жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу, мемлекеттік тілді және үштілді білім беруді одан әрі дамыту, транспарентті мемлекеттегі қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету, этносаралық қатынастарды саясиландыруға жол бермеу, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы серіктестермен мәдени-гуманитарлық байланыстарды нығайту жұмыстары. Қазақстан халқы ассамблеясының өзінің 20 жылдық белсенді жұмысында орасан біріктірушілік және зияткерлік әлеует жинақтап және халықтық дипломатия институты үлгісіне бейімделе отырып, ұзақ даму жолынан өтті [8].

Қорытындылай келе: биыл Қазақстан халқы Ассамблеясына 25 жыл толып отыр. Осы 25 жылдың ішінде түрлі этностар мен ұлттардың мәдениеті мен діні, дәстүрі қайта жанданып, еліміздің дамуында ерекше орн алды. Қазақстан халқы «Қазақстан халқы Ассамблеясының» ұлтаралық татулық пен ынтымақтастықтың дәлелі екендігін айшықтай түскен болатын. Бір шаңырақ пен желбіреген көк тудың астында болашаққа «Мәңгілік Ел» болуға ұмтылды. Еліміздің достығы мен татулығын жарастырған ұлттар мен ұлыстардың әрбірінің орны ерекше екені анық. Дамыған 30 елдің қатарына кіруде жұдырықтай жұмылып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып ынтымағы жарасқан халық болуға ұмтылды. Қазақстан халқы Ассамблеясының Қазақстан халқына берері көп. Оның ішінде татулық пен достастық, ұлтаралық татулықты ерекше атап өткен жөн.

Әдебиет:

1. Н.Ә. Назарбаев. Тәуелсіздік белестері. Алматы, 2003, 158 б.
2. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан халықтары Ассамблеясының 1-10 сессияларындағы баяндамалар жинағы (қазақ және орыс тілдерінде). Астана: Елорда, 2005, 440 б.
3. Исмағамбетов И. Ассамблея народа Казахстана: статус и возможности.
4. Ұлттық бірлік – біздің стратегиялық таңдауымыз // Егемен Қазақстан. 2009, 27 қазан. Прокопенко, Н.Н. Шанаи. Астана: Даме, 2010, 73 б.
5. Қазақстанның Ел бірлігі доктринасы // Егемен Қазақстан 2010, 20 қазан.
6. Қазақстан халқының Ассамблеясына 10 жыл. Астана, 2005, 242 б.

7. «Қазақстан халқы ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы № 70 Заңы // Егемен Қазақстан 2008, 21 қазан. Н.Ә. Назарбаев.

8. Қазақстандық жол: тұрақтылық, бірлік, жаңғырту ҚХА ХІХ сессиясында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан 2012, 28 сәуір.

УДК 821.161.1

ФОРМЫ ДИАЛОГА АВТОРА С ЧИТАТЕЛЕМ В РАННЕМ ТВОРЧЕСТВЕ Н.В. ГОГОЛЯ

Курманова А.С.

(СКГУ им. М.Козыбаева)

30-ые годы 19 века являются временем литературных перемен, периодом, когда появляется новый вектор развития во взаимоотношениях писателя с читателем, сближение участников литературного процесса. Такого рода изменения во многом обусловлены демократизацией литературы, возникновением новых литературных героев, примыкающих к разным слоям общества, расширением тем и областей художественного изображения. Совокупность вышеперечисленных факторов приводит к переменам в составе читателей, старая, салонная форма общения между писателем и читателем отходит на второй план. Н.В. Гоголь, будучи «писателем современным», обращает внимание на эти изменения, литературные тенденции тех лет находят отражение в его творчестве [1]

Особенности творческого метода Гоголя, его стилистика и язык, легкая сатирическая манера не только гармонично вписались в литературную атмосферу первой половины 19-го века, но и оказали огромное влияние на становление русской литературы вообще. Гений Гоголя способствовал развитию в русской литературе нового языка, который своей простотой и меткостью был близок народу, освобожден от «условных стеснений и литературных штампов» [2, с. 54]. В своих работах советский литературовед Виктор Виноградов отмечает, что Н.В. Гоголь видел предназначение своего творчества в «сближении языка художественной литературы с живой и меткой разговорной речью народа» [2, с. 56].

Андрей Белый в книге «Мастерство Гоголя» указывает на умение Гоголя совмещать в произведениях множество разных компонентов: высокий стиль и жаргон, архаизмы и неологизмы, русскую и украинскую речь, язык лакеев, охотников, помещиков и ремесленников. Все это разнообразие тонко вкраплялось не только в речь действующих лиц, но и в авторскую речь [3, с. 312]. Данная манера оформления художественного текста демонстрирует живость языка, его неоднородность и вариативность.

Живое повествование, опирающееся на народно-бытовой язык, обряды, сказки и пословицы, с полной силой раскрывается в ранних произведениях Гоголя, которые вошли в сборник «Вечера на хуторе близ Диканьки». В предисловии к «Вечерам» автор указывает на наличие нескольких рассказчиков, которые, в силу своих социальных различий, обладают разной речевой манерой, Гоголь предупреждает читателя о «глубоком внедрении просторечия в язык русской художественной прозы» [2, с. 5]. Героями «Вечеров» становятся простые люди, представители народной среды, таковым является и пасичник Рудый Панько, которому Гоголь отводит роль рассказчика. В этот образ автор вкладывает особое значение: Рудый Панько является своеобразной точкой пересечения композиционных компонентов сборника «Вечеров» и новаторским

решением автора. Н.В. Гоголь дает своему рассказчику не просто возможность пересказа истории своими словами, но и позволяет ему «общаться» с читателем. Исходя из всех вышеперечисленных фактов, можно сказать о том, что автор «Вечеров...» создает простого, народного героя-рассказчика, но делает это сложно.

Сборник пестрит многообразием рассказчиков, почти в каждом рассказе встречается свой повествователь, наделенный характерными чертами и определенными художественными особенностями. Так в «Вечерах накануне Ивана Купала» о красоте Пидорки повествует тетка деда, о ее судьбе начинает рассказ козак. О красной свитке в «Сорочинской ярмарке» рассказывает кум, Левко из «Майской ночи» рассказывает когда-то услышанную историю панночки и мачехи. Необычный стиль повествования лежит в основе «Пропавшей грамоты», где рассказ деда преобразован в рассказ о деде, в котором фигурируют его непосредственные впечатления [4]. Данная манера повествования, включающая в себя многоплановость представленных народных типов, создает тот самый эффект сближения с читателем, помогает проникнуться атмосферой, которую можно назвать «из уст в уста ...».

По совету критика П.А. Плетнева Гоголь создает фигуру, которая помогает объединить рассказчиков сборника и объясняет пестроту и разнородность «Вечеров...». Данной фигурой становится издатель сборника Рудый Панько, этот образ становится «маской псевдонимом, за которой скрывается сам автор: Панько – фамилия деда Гоголя, рудый – рыжий, именно такой цвет волос был у автора в детстве. Именно этот рассказчик обладает в сборнике наибольшей определенностью, ему принадлежат предисловия к обеим частям «Вечеров на хуторе близ Диканьки», в котором он разъясняет читателю, что материал для книги он получил от разных рассказчиков, поэтому речь одного отличается вычурностью, как «в печатных книжках», а другой рассказывает истории страшные, от которых «волосы ходили по голове».

Таким образом Рудый Панько не только вводит читателя в курс дела, включает в свое повествование изображение обстановки, характеристики других рассказчиков, самохарактеристики, но и «по-свойски» объясняет, как близ Диканьки дела обстоят, что такое вечерницы и как они «похожи на ваши балы» [5, с.104]. Стоит отметить то, что читательской аудиторией Гоголя в основном было просвещенное петербургское общество. Литературный критик А.В. Дружинин в своей статье «Критика гоголевского периода русской литературы и наши к ней отношения» обратил внимание на то, что «беспредельный юмор Гоголя услаждал всю просвещенную Русь наперекор ошибочным оценкам, наперекор ложной чопорности читателя». Народность и искренность его творчества не оттолкнула образованную публику, а напротив, привлекла к себе читателей.

По мере продвижения предисловия дистанция между рассказчиком и реципиентом сокращается, Панько переходит к прямому диалогу с читателем, в котором объясняет ему в привычной манере как до Диканьки доехать: «Как будете, господа, ехать ко мне, то прямехонько берите путь по столбовой дороге на Диканьку...» [5, с. 103]. С помощью такого обращения автор соединяет мир Диканьки с реальным миром читателя, предлагает ему лично удостовериться в том, что все рассказанное в сборнике реально.

Еще одной яркой особенностью не только речи повествователей, но и всей концепции сборника в целом является использованный в тексте язык жителей Малороссии, преисполненный народным колоритом и острым юмором. Язык малороссиян в гоголевской интерпретации тонко передает игру со смешным и ужасным, веселым и пугающим, ирреальным и бытовым. Простота и комизм обращения рассказчика к читателю являют собой симбиоз эстетического воздействия

автора «Вечеров...» на читателя [1]. Такое чередование, лежащее в основе творческого метода Гоголя, проявляется в каждом повестях по-разному.

Повесть «Заколдованное место» включает в себя рассуждения Фомы Григорьевича о происходящих сверхъестественных явлениях: «Вишь, дьявольское место!» [5, с. 297]. Форма повествования деда влияет на отношения с читателем и его восприятие. Простота рассказа создает своеобразный доверительный контакт рассказчика и реципиента, снижает «жуткую» составляющую рассказа, выводя на первый план комический пласт. Похожее обращение читатель находит в «Пропавшей грамоте», где дед, отправившийся за грамотой, восклицает: «Что за чудища! Рожи на роже, как говорится, не видно!» [5, с. 128]. Доверительный тон между рассказчиком и читателем поддерживается постоянным повторением таких прилагательных, как «наших» («как и у наших свиней») и «настоящий» («сзади он был настоящий губернский стряпчий в мундире»), тем самым происходит сближение читателя с происходящим в текстовом пространстве.

Стоит отметить, что комментирование рассказчиками ситуации применяется при описании фантастических явлений, которые противоречат реальности. Таким образом, можно сказать о романтической специфике сборника «Вечера на хуторе близ Диканьки», которое проявляется во взаимодействии рассказчика и реципиента, в результате чего читатель становится своеобразным посредником между собой и изображаемым миром.

Исходя из всего вышесказанного, можно отметить, что диалоговое общение между автором и читателем занимает важное место в раннем творчестве Н.В. Гоголя. Взаимодействия рассказчиков и реципиентов в сборнике «Вечера на хуторе близ Диканьки» имеет ряд особенностей, к которым можно отнести прямое и косвенное обращение рассказчика, «живую» беседу с читателем, нравственное воздействие на читательскую публику с помощью живого, меткого слова. Автор «Вечеров...» своим общением с читателем призывает его к эмоциональной отдаче, глубокому осмыслению реального и фантастического в повестях. Такая организация художественного текста приводит к гармонизации отношений «автор-читатель».

Литература:

1. Борисовна, Н.Т. Рассказчик и читатель в «Вечерах на хуторе близ Диканьки» Н.В. Гоголя [Электронный ресурс] / Н.Т. Борисовна. - Электрон. журн. - Вестник КГУ, 2012. - Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/rasskazchik-i-chitatel-v-vechera-na-hutore-bliz-dikanki-n-v-gogolya>, свободный. - (дата обращения: 21.03.2020)
2. Виноградов, В.В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей. От Гоголя до Ахматовой. М: «Наука», 2003. 388 с.
3. Белый А. Мастерство Гоголя: Исследование / Предисл. Л. Каменева. - М.; Л.: Гос. изд-во художеств. лит-ры, 1934. - XVI, 324 с.
4. Рамазанова, П.К. Образ повествователя и структура повествования в повестях Н.В. Гоголя «Вечера на хуторе близ Диканьки» [Электронный ресурс] / П.К. Рамазанова. - Электрон. журн. - Известия ДГПУ. Общественные и гуманитарные науки, 2009. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-rovestvovatel..>, свободный. - (дата обращения: 22.03.2020)
5. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 14 т. Т.1. Л.: Академия наук СССР, 1937-1952. 552 с.

**КОНЦЕПТ «ОТЧУЖДЕНИЕ» В НАРРАТИВНОЙ СТРУКТУРЕ РАССКАЗА
А.П. ЧЕХОВА «МАСКА»**

Муканова Г.М.
(СКГУ им. М. Козыбаева)

Статья является одним из звеньев научного исследования на тему «Концепт *отчуждение* в нарративной структуре в рассказах А.П. Чехова». Исследованию отчуждения в творчестве писателя как социально-психологическому процессу уделяется большое внимание, но пока недостаточно изучены средства лексической репрезентации концепта *отчуждение* в малой прозе А.П. Чехова. Понятие «отчуждение» С.И. Ожеговым трактуется как «прекращение близких отношений между людьми, отдаление» [1, 484]. Исследовав рассказы Чехова, мы пришли к выводу, что процесс отчуждения не всегда проявляется в отношении одного субъекта к другому – человека к человеку, но и в отношении субъекта и объекта. Объектом отчуждения может быть деятельность человека, его чувства, принципы морали и нравственности, истина и др. В ходе анализа чеховского текста мы выделили основные виды отчуждения в рассказах Чехова: отчуждение человека от человека; отчуждение человека от деятельности; отчуждение человека от духовности; отчуждение человека от реальности; отчуждение человека от своего «Я»; отчуждение человека от любви; отчуждение человека от истины.

В нашем представлении, концепт – это знание объекта во всей его экстенсии как сложной многоуровневой структуры, состоящей из ядра, приядерной и периферийной зон. Ядро концепта *отчуждение* составляют однокоренные слова *чуждой* и *чуждо*. В приядерной зоне концепта находятся глагольные конструкции (отчуждаться, отдаляться, отстраняться) и существительные-синонимы (отрешенность, отдаление, отъединение). В периферийной зоне концепта расположены словосочетания и ассоциативные слова: отсутствие понимания, отсутствие доверия, отсутствие расположения, прекращение близости, безразличие, равнодушие и т.д.

Гипотезой нашего исследования является то, что сформированность концепта *отчуждение* является элементом нарративной структуры рассказа А.П. Чехова. Опираясь на исследования нарративной структуры В.Я. Проппа [2], В.А. Плунгян [3], мы выделили пять элементов нарративной структуры чеховских рассказов: вводная зарисовка; событие; поиск выхода; сформированность концепта *отчуждение*; решение. Целью исследования является выявление языковых средств вербализации концепта *отчуждение* в нарративной структуре рассказа А.П. Чехова «Маска».

В рассказе «Маска» нарратор не эксплицирован, не обозначен словесно, он ведёт повествование от третьего лица в прошедшем времени – экзегетическая форма повествования. Вводная зарисовка состоит из трех предложений. Предложения распространенные, достаточно информативные, выражающие личное отношение нарратора. Способ проявления авторской позиции в тексте – подчеркнутая идеализация рисунка: «*В Х-ом общественном клубе с благотворительной целью давали бал-маскарад, или, как его называли местные барышни, бал-парей. Было двенадцать часов ночи. Не танцующие интеллигенты без масок - их было пять душ – сидели в читальне за большим столом и, уткнув носы и бороды в газеты, читали, дремали и, по выражению местного корреспондента столичных газет, очень либерального господина, – «мыслили»»* [4, 85]. Анализируя выделенные вставки в тексте, мы определяем, что вводная зарисовка – оценочная. В ней косвенно прослеживается

отрицательная оценка автора: несоответствие в названии мероприятия, данного местными барышнями; сомнение в умственной деятельности интеллигентов, на что указывает глагол «мыслили», взятый в кавычки. Квантитативное словосочетание «пять душ» также выражает пренебрежение нарратора, выражение «уткнув носы и бороды» акцентирует внимание на внешних характеристиках представителей этого общества, поэтому интеллигенты уткнули не головы (что ассоциировалось бы с умом), а лишь носы и бороды (внешняя атрибутика интеллигенции). Выражение «очень либеральный человек» в 19 веке имело негативный оттенок и употреблялось в значении «вредная снисходительность» [5, 247]. Пространство события – общественный клуб. Нарративность текста угадывается с первых слов текста. Прилагательное «в X-ом» подчеркивает отказ от подробностей описания со стороны нарратора, главное – это предстоящее событие, поэтому вводная зарисовка краткая, включающая только основную информацию и время – 12 часов ночи.

В нарративе текста два события, связанные между собой: появление человека в маске и его обличение. События в тексте определяем, как внешние, так как они проявляются в открытых действиях героев. Нарратор излагает событие точно и лаконично. Появление человека в маске начинается с описания голоса, придушенного и низкого, сравниваемого автором с голосом из печки, и выкрика глагола в повелительном наклонении. Прилагательные *широкий* и *приземистый* характеризуют главного героя и соответствуют его нелепой одежде: кучерский костюм и шляпа с павлиньими перьями. Шляпа человека в маске с павлиньими перьями выбрана автором неслучайно. Нарратор ассоциирует человека в маске с павлином. Павлин – это «птица семейства фазановых с нарядным оперением» [6, 470]. Христианство приписало павлину отрицательные черты: «чрезмерную роскошь, превосходство, гордыню, павлиньими перьями никогда не украшали дом и икону» [7, 577]. Несоответствием головного убора основному костюму главного героя автор проводит смысловую параллель: социальный статус и поведение героя так же несопоставимы, как богатство павлиньих перьев и наряд кучера. По материалам словарей, кучер – «тот, кто правит лошадьми в экипаже» [6, 299]; кучеры в России славились «своим крепким словом» и могли себе позволить нецензурную брань [8, 131]. Вызывающее поведение человека в маске выражается в чередовании восклицательных предложений с обращениями и метафорами: «*Будет тебе кочевряжиться! ... Перец ты этакий! Выходи, коли говорю! Директор банка, проваливай подобру-поздорову! Все уходите, чтоб ни одной шельмы тут не оставалось! Айда, к свиньям собачьим! Ей-ей, испугал! Бывают же такие страсти, побей меня бог! Усы как у коты... Хе-хе-хе!*» [4, 87]. Кочевряжиться – «ломаться, упрямиться, не соглашаться, долго отказываться от чего-либо» [9, 765]. Шельма – «мошенник, плут» [6, 882]. Семантика данных слов позволяет сделать вывод, что главный герой не привык к отказу и хорошо понимает, с кем имеет дело. Просторечные выражения (кочевряжиться, подобру-поздорову, шельма, айда) и обценная лексика характеризуют главного героя как человека необразованного и невоспитанного. Обращения во 2-ом лице единственного числа демонстрируют неуважительное, пренебрежительное отношение человека в маске к окружающим.

Поиск выхода во время ненадлежащего поведения человека в маске происходит стремительно и эмоционально: «*Евстрат Спиридонович, красный как рак, кричал, стуча ногами. Жестяков кричал. Белебухин кричал. Кричали все интеллигенты, но голоса всех их покрывал низкий, густой, придушенный бас мужчины в маске. Евстрат Спиридонович для внушительности позвал всех полицейских, бывших в клубе, и вел писать протокол*» [4, 87]. Для придания экспрессивности в данном отрывке используется лексический повтор (*кричал*) и прямое сравнение (*как рак*). Нарратор использует выражение *красный как рак*, чтобы продемонстрировать степень возмущения, сравнивая интеллигента с раком во время кипения. Синтаксический

параллелизм в простых двусоставных предложениях с повторами слов характеризует интеллигентов как безличную массу – повторяющих друг за другом людей, которые имеют смелость, находясь в толпе себе подобных. Выход из этой ситуации интеллигенция находит быстро и единогласно – составляет протокол о нарушении порядка и наказании.

Момент, когда человек срывает маску, представлен в тексте разными формами глаголов: «*Мужчина поднялся, вытянулся во весь рост и сорвал с себя маску. Открыв свое пьяное лицо и поглядев на всех, любуясь произведенным эффектом, он упал в кресло и радостно захохотал*» [4, 88]. В цепи глагольной конструкции можно наблюдать нарастающую кульминацию: поднялся – вытянулся – сорвал – упал – захохотал. Это акциональные глаголы конкретного физического действия. Насыщенность текста глаголами и деепричастиями (открыв, поглядев, любуясь) показывает динамичность событий.

Наступает выход, так называемого, интеллигентного общества: «*Все интеллигенты растерянно переглянулись и побледнели, некоторые почесали затылки. Евстрат Спиридоныч крикнул, как человек, сделавший нечаянно большую глупость. Интеллигенты молча, не говоря ни слова, вышли на цыпочках из читальни...*» [4, 88]. Аллитерация звука [п] в глаголах *переглянулись, побледнели, почесали* подчеркивает комизм ситуации, семантика глаголов демонстрирует растерянность персонажей. Глагол *крикнул* означает - издал звук, характерный для уток, также отображает эффект неожиданности. Выходом из этого непредвиденного обстоятельства послужило молчание и уход ранее возмущавшихся людей.

Проведя лингво-семантический и ассоциативный анализ, мы определяем вид отчуждения как **отчуждение человека от истины**. В самом названии рассказа «Маска» присутствуют контенты закрытости и разоблачения. В толковом словаре русского языка маска – это «специальная накладка, скрывающая лицо, с вырезами для глаз. Сбросить маску – прекратить притворство. Сорвать маску с кого-нибудь – разоблачить» [6, 322]. Основной смысл ношения маски – это скрытие личности. Маски бывают внешние и внутренние. Внешняя маска – предмет, с помощью которого человек скрывает своё лицо. Она помогает приобрести свободу действия, стать непосредственным и неузнаваемым в межличностном общении:

«Под маской все чины равны,
У маски ни души, ни званья нет, – есть тело.
И если маскою черты утаены,
То маску с чувств снимают смело» [10, 354].

Если внешняя маска в стихотворении М.Ю. Лермонтова «снимает маску с чувств», то внутренняя маска у А.П. Чехова пытается спрятать истинные чувства интеллигентов. Внутренняя маска невидима и неосязаема, человек использует ее незаметно для окружающих, скрывая свои настоящие побуждения и мысли, ограждаясь от истины. Причина отчуждения от истины – чувство страха перед влиятельным лицом, миллионером и фабрикантом. В данном контексте маска скрывает лицо, но когда влиятельный человек снимает свою маску, то невидимые маски надевают все другие люди, которые боятся его, это маски лицемерия и лжи. Таким образом, концепт *отчуждение* по своей семантике тождественен понятию «маска», поэтому лексический репрезентант концепта *отчуждение* – это *маска*. Символичным является количественное совпадение слов *маска* и *интеллигент*, которые встречаются в тексте по 10 раз. Этот факт, говорит нам о том, что нарративный замысел рассказа – это демонстрация перемены в поведении представителей интеллигенции. Это они набросили на себя внутренние маски, а поведение Пятигорова неизменно в течение всего рассказа. В тексте маска перевоплощается из объекта в субъект: «сорвал маску»,

«говорила маска». Процесс отчуждения нарратор демонстрирует эмоциональной сменой чувств, переданной в тексте лексемами разной семантики: негодование (*покраснел, обомлев, рассердившись, задрожал, кричал*), чувство вины и страха (*растерянно переглянулись и побледнели, не люблю ей-богу, унылые, потерянные, виноватые, притихли*), успокоение (*повеселели, успокоились, довольный, не сердится*).

А. П. Чехов в нарративе рассказа не описывает характер и историю жизни своих героев, а использует ассоциативный прием в подборе антропонимов героев рассказа. Фамилия Жестяков состоит из корня *жест-* и суффиксов *-як* и *-ов*. Семантика корня характеризует директора банка как человека властного и жесткого, не допускающего отклонений в соблюдении норм приличия: *«Вы позволяете себе бесчинствовать! Я не позволю! Я директор банка Жестяков! Я покажу вам! Эй, позови-ка сюда дежурного старшину!»* [4, 87]. Преобладание в высказываниях Жестякова личного местоимения 1 лица единственного числа представляет его как человека, считающего себя значительной и главной фигурой в данном обществе. Фамилия Белебухин состоит из корней *бел-* и *бух-*, производные слов *белиберда* и *бУхать*. Белиберда – вздор, бессмыслица, чепуха. Бухать – производить глухой звук. Белебухина можно охарактеризовать как человека, произносящего бессмысленные звуки, непостоянного, незначительного (Пятигоров хотел *сдунуть его словно муху*). Неуверенность Белебухина проявляется в апоэопезисах (незавершенных высказываниях): *«То есть как же это? – спросил казначей сиротского суда Белебухин, краснея и пожимая плечами. – Я даже не понимаю... Какой-то нахал врывается сюда и...»* [4, 86]. Фамилия Пятигоров состоит из двух корней *пят* – и *гор-*, означает несомненное величие и богатство – пять гор (не одна, а пять). Пятигоров – миллионер, фабрикант, потомственный почётный гражданин, человек, которого уважают и боятся. Отчуждение от истины, от своих убеждений, от морали проявляется в момент обличения человека в маске – Пятигорова.

Состояние страха автор показывает через синонимичный ряд прилагательных: *«Интеллигенты заходили по клубу унылые, потерянные, виноватые, шепчась и точно предчувствуя что-то недоброе»* [4, 89]. Концепт *отчуждение* от истины автор демонстрирует в измененном восприятии «интеллигентов»: человек в маске – *нахал, самодур, буян*; тот же человек без маски – *артист, талант*. Причиной отчуждения от правды служит страх, приводящий в рассказе к низкопоклонству. Лесть проявляется в желании угодить и передаётся вопросительной частицей *ли*, уменьшительно-ласкательным суффиксом – *ик, -иньк*: *«сказать, чтоб экипажик подали..., не прикажете ли проводить домой-с...Баиньки пора...»* [4, 89]. Аллитерация звука [п] в словах подчёркивает низкопоклонство: *«Белебухин просиял от удовольствия и начал поднимать Пятигорова, подскочили другие интеллигенты, и приятно улыбаясь, подняли потомственного почетного гражданина и осторожно повели к экипажу... Проводив Пятигорова, повеселели...»* [4, 89].

Решение нарративной ситуации – это перемена в поведении участников события, резкое изменение поведения интеллигентов после снятия маски Пятигоровым. Однако фактически в обществе интеллигентов изменения и не происходят. Если бы лакей предупредил, то никого бы не возмутило поведение Пятигорова, интеллигенты бы вовремя надели на себя маски притворства и лести. В этом не сомневается и сам Пятигоров. Он разыгрывает сцену притворного самобичевания, переходящую в ликование, так как уверен, что все будут каяться и преклоняться перед ним, как только он снимет маску: *«Теперь что же со мной, с бедным, будет? Бедная моя головушка! За что же губите вы меня, сиротинушку? Ха-ха! Ну, что ж? Готов протокол? Все расписавшись? Ну, теперь смотрите! ... Раз... два... три!!...»* [4, 89]. Повторы слов «бедный», использование уменьшительно-ласкательных суффиксов – всё говорит об

эмоциональном и интонационном кривлянии главного героя, уверенности в предстоящем раскаянии негодующих интеллигентов. Нарратор от лица интеллигенции антонимично подводит итог: «Негодяй, но ведь благодетель! ... Нельзя!..» [4, 89]. Заканчивается высказывание фигурой умолчания, оформленной многоточием. Усечённая конструкция позволяет читателю самому наполнить семантикой восклицание «нельзя». Сознательный повтор неоконченных структур предоставляет адресату возможность остановиться и подумать, что скрывается за фигурой умолчания. Многоточие показывает не только недосказанность в этом предложении, но и постоянство факта оправдания лжи и притворства.

Текст почти полностью построен на диалогах. Чехов посредством диалогов развивает сюжет, который можно разделить на две основные части: «человек в маске» и «интеллигенты в масках». Значение этих масок различно: в первом случае дебошир скрывает свое знаменитое лицо при помощи специальной накладки с вырезами для глаз; во втором случае – интеллигенты не скрывают своего лица, они надевают маски на свои души. Маска символизирует в этом рассказе концепт *отчуждение* от истины, так как, когда главный герой снимает маску, её сразу надевает окружающее его общество.

Основная мысль рассказа – обличение нравственной метаморфозы человека, который отдаляется от истины. Концовка рассказа не подводит итог, а, наоборот, вскрывает проблему – лицемерие и приспособленчество, заставляет читателей задуматься над вечной темой в рассказе – отчуждение человека от истины.

Концепт *отчуждение* выражается в стилевом многообразии: диалоги, прямая речь, восклицательные и вопросительные предложения, ряд однородных членов и разные виды простых предложений. Концепт проявляется в перемене эмоционального пространства текста, разделённого на две части: в первой – оно выражает возмущение, во второй – лесть. Вербализация концепта *отчуждение* в рассказе «Маска» осуществляется совокупностью различных лексем: междометий, вводных слов, глагольных конструкций, отрицательных частиц, деепричастий, прилагательных. Выбор имен героев происходит с учетом прагматических интенций автора, связанного с социальным положением и особенностями характера персонажей. Для описания концепта *отчуждение* используются такие языковые средства, как повторы, говорящие фамилии, уменьшительно-ласкательные суффиксы, аллитерация, синонимы, сравнения и другие. В периферийной зоне концепта *отчуждение* появляется понятие *маска*. Таким образом, в рассказе А.П. Чехова «Маска» концепт *отчуждение* раскрывается в нарративной структуре с соблюдением всех её компонентов и целесообразности языковых средств.

Литература:

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Москва: изд. ИТИ технологии, 2003.
2. Пропп В.Я. Морфология сказки. Москва: изд. Наука, 1969.
3. Плунгян В.А. Предисловие: Дискурс и грамматика // Исследования по теории грамматики. Грамматические категории в дискурсе. – Москва, 2008. – С. 7-36.
4. Чехов А.П. Избранные сочинения. Москва: изд. Художественная литература, 1979.
5. Семенюк А.А. Лексические трудности русского языка. Москва: изд. Русский язык, 1994.
6. Лопатин В.В. Толковый словарь современного русского языка. Москва: изд. Эксмо, 2011.
7. Кононенко А.А. Энциклопедия славянской культуры, письменности и мифологии. Харьков: изд. Фолио, 2013.
8. Успенский Б.А. Избранные труды. Язык и культура. Москва: изд. Гнозис, 1994.
9. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва: изд. Олма-пресс, 2002.
10. Лермонтов М.Ю. Драмы. Москва: изд. Директ-Медиа, 2014.

ENGLISH VERBS WITH THE MEANING OF EMOTIONAL STATE AND THEIR SEMANTIC FEATURES

Mukasheva D.Zh.

(M. Kozybayev NKSU)

Annotation

This article discusses the classification of verbs of emotional state and the identification of their semantic features. The article describes the semantic structure of verbs with the meanings “emotional state” and “emotional attitude”, as well as the causative verbs of emotional state and emotional attitude in modern English. In conclusion, we summarize the division of English emotive verbs into two lexical and semantic groups, as well as their internal division into subgroups of causative verbs.

Keywords: lexical and semantic group (LSG), lexical semantic subgroup (LSSb), emotionality, seme, emotiveness semantic feature.

One of the most relevant areas of modern linguistic research is the study of the mechanisms of language designation of human emotional experiences, which in turn led to the formation of a new linguistic discipline - emotology (emotive linguistics). Emotology is a science that studies the linguistic means of expressing emotions. This mechanism works by using verbs with emotional semantic features.

Today, linguistics differentiates the language of describing emotions and the language of expressing emotions. The criteria for this division are the functions of language units. Language means of describing emotions perform a nominative function, i.e. there are some verbal nominations that are given to the emotions, feelings and moods; such as: joy, sad, love, sad, etc [4, p.23]. Language means of expressing emotions perform an emotional-expressive function, i.e. the speaker «expresses» their emotional state (wow, class! phew, well, ew!) or gives an emotional assessment of objects and phenomena of the surrounding reality (donkey, rag, bunny, golden hands “about a person”; what, a character!). The novelty of this research can be considered a new look at the classification of verbs of emotional state, as well as the identification of their semantic features through the prism of emotivity.

One of the controversial issues of emotive linguistics is the distinction between the concepts of “emotionality” and “emotivity”. In this article, emotionality is considered as a psychological concept, i.e. as the ability of an individual to experience emotions and feelings and express them in various ways, both verbally and non-verbally, that is, through facial expressions, gestures and neuro-physiological reactions. However, according to L.G. Babenko, A.V. Dovgal, and V.V. Shakhovskiy, emotivity is a language category and unites only language means of emotional expression. Nevertheless, in various studies, one can notice both a narrow and broad understanding of the category of emotivity. When viewed in a narrow sense, the category of emotivity includes only linguistic means of direct expression of emotions; when viewed in a broad sense, this category will include all possible means of verbal expression of emotions, i.e. both means of expression and means of naming emotions. Thus, emotivity, as a linguistic category, is considered both in a narrow and broad sense covering different-level means of indicating emotion. For example, the material of Russian and English languages sufficiently describes the lexical means of expressing and naming emotions. Such words are classified as emotive [2, p.14]. The object of our research is the verbs of emotional state and emotional attitude in English. In keeping with a broad understanding of emotive vocabulary, we refer these verbs to emotive vocabulary. The

purpose of the research is to describe some semantic features of emotive verbs in modern English.

In order to implement the purpose of our article there is a crucial need to provide the analysis with some examples. The materials for this analysis were 30 lexical units. These lexical units were taken from the Internet resource english-corpora.org, section of British national corpus. The criteria for selecting the lexical units for our further analysis is the grammatical form of the units-the verb, and their semantic component - the seme of emotionality. The continuous sampling technique was used as a method of selecting lexical units.

Emotive verbs can be combined into two lexical and semantic groups: “verbs of emotional state” and “verbs of emotional attitude”. By lexico-semantic group (LSG) we mean a group of words of one part of speech (verbs in our case) united by a common semantic component. The LSG “emotional state” includes verbs with the general meaning “to experience a certain emotional state; to be in a certain state”. The peculiarity of these verbs consists in that they name the emotional states, which are extended in time and closed in the subject [1, p.34.]. For example: to enjoy, to deplore, to rage, to be sad, to worry etc. The meaning of these lexemes can be represented using the semantic formulas “I am experiencing /am in emotional state” or “I am experiencing an emotion”. The LSG “emotional attitude” unites verbs with the general meaning “to experience a certain emotional attitude towards something, someone”. Verbs of this group name the emotional relations of a person with other people, objects, and phenomena of the surrounding world [1, p.56], e.g., to adore, to admire, to despise, to hate, to love, to respect, to trust etc. The meaning of these verbs can be represented by the semantic formula “I have some emotions for something or someone”.

LSG “verbs of the emotional state” includes semantically heterogeneous verbal units, which gives grounds for distinguishing several lexical-semantic subgroups (LSSb). The first LSSb includes verbs that indicate the emotional state of a person, caused by certain external factors. The lexical meaning of these verbs contains the semes “feel”, “experience”, “be able”, which are given by the verbs feel, be, show [1, p.17], e.g., to deplore – “be very upset or annoyed by something”; to fear – “feel fear, or be afraid of something”; to mope – “be dejected and apathetic”; to pity – “feel pity for someone”; to rejoice – “feel or show a great joy”; to sorrow – “feel or display deep distress” etc. A separate LSSb consists of verbs that denote the impact of the subject on the object to cause a particular emotional state. Such verbs belong to the class of causative, i.e. “directed at another person or object, as a result of which the latter itself acts, experiences a state, changes the quality” [2, p.58]. In the dictionary definitions of such verbs there are lexemes “somebody, someone, a person”, which indicates the direction of the subject's actions on the object to bring it to a certain emotional state, e.g., to alarm – “make someone frightened or anxious”; to - captivate “charm or delight someone”; to disgust – “give someone a feeling of disgust”; to gladden – “make a person glad”; to please – “make a person feel satisfied and glad”; to enrage – “make someone very angry” etc. In the semantic structure of these verbs, the semes “make someone” and “give someone” indicate the direction of actions on the object. The semantics of these verbs can be represented as follows: “I cause someone a certain emotional state” or “I bring someone to a certain emotional state”.

In the lexico-semantic group “verbs of emotional state”, LSSb is also distinguished depending on whether the verbs denote positive or negative emotional states of a person. The LSSb “verbs of positive emotional states” refers to verbs that call positive emotions. Positive emotions are generally understood as those in which a person experiences a pleasant emotional background, which is experienced as pleasure [3, p.45]. Based on this, these emotions are characterized as positive. Positive emotional states include: joy, pride, satisfaction, happiness, bliss, sense of security, etc. The modern English language uses the

following verbs to refer to these emotional states: to enjoy “get the pleasure of something”; to exult “show or feel elation or jubilation”; to glory “rejoice, pride yourself”; to luxuriate “luxuriously enjoy oneself” or “take self-indulgent delight”; to rejoice “feel or show great joy”. LSSb “verbs of negative emotional state” combines verbs that name negative emotions that occur when any needs are not met. Negative emotions include: sadness, grief, anxiety, fear, fear, horror, anger, despair, displeasure, anger, frustration, remorse, indignation, disgust, disgust, annoyance, hatred, shame, remorse, and others. These emotional states can be presented by the following verbs: to despair “feel despair”, to grieve “feel grief”, to fear “to feel a fear”, to mope “be dejected and apathetic”, to rage “be very angry”, to repent “feel or express sincere regret” etc. Also, the LSG of emotional state verbs includes lexemes that name neutral emotional states, i.e. those that are not associated with the experience of pleasure or displeasure. In psychology, neutral emotions include surprise and amazement. In English, these states are denoted by the verbs: to astonish “surprise or impress (someone) greatly”, to wonder “desire or be curious to know something”, to marvel “be filled with wonder or astonishment”, to surprise “cause astonishment [3, p.19]. All verbs of emotional state considered above are words with direct meaning, in the semantic structure of which, except for semantics “to feel”, “to experience”, and “to be in a condition”, semes are indicating certain emotions and feelings. Usually, they are expressed by nouns or adjectives, e.g., pleasure, pride, fear, grief, disgust, despair, pity; angry, apathetic, glad, deject, etc.

The semantic feature of LSG “verbs of emotional relation” is the presence of a seme indicating the direction of an emotion or feeling towards an object. In the interpretation of the lexical meanings of such verbs, this seme is expressed by the words “somebody, someone, something, a person”. As with verbs of emotional state, the semantic structure of verbs of emotional attitude contains a seme that indicates the emotional process itself and is expressed most often by the verb “feel”. A specific emotional relationship is indicated using nouns and adjectives that name certain emotions and feelings. Emotional attitude verbs can be divided into several lexical and semantic subgroups. The LSSb “verbs of positive emotional attitude” includes words that name positive emotions. Such positive emotions include: admiration, delight, love, sympathy, appreciation, interest, respect, trust, etc [3, p.24], e.g., to admire “regard with respect for someone”; to dote “love to distraction”; to love “feel a deep romantic or sexual attachment to someone”; to respect “feel or show deferential regard for someone”; to sympathize “feel or express sympathy for someone”; to trust “believe in the reliability, truth, ability, or strength of someone” etc. LSSb “verbs of negative emotional attitude” includes lexemes denoting such negative emotions as hatred, contempt, pity, envy, jealousy, indignation, disgust, etc. For example: to abhor “regard with disgust and hatred for someone”; to despise “feel contempt or a deep repugnance for someone”; to disgust “give someone a feeling of disgust”; to envy “desire to have a quality, possession, or other desirable attribute belonging to someone else”; to hate “feel intense or passionate dislike for someone”; to resent “feel bitterness or indignation at a circumstance, action, or person” and others. Among the LSG “emotional relationship verbs” there are also words that call the emotional relationship of the object to the subject, i.e. the emotional relationship of the object is caused by certain actions or behaviour of the subject. These verbs, as well as similar units in the LSG “emotional state verbs”, are causative [4, p.41], e.g., to annoy “irritate someone; make someone angry”; to excite “cause strong feelings of enthusiasm and eagerness in (someone)”; to interest “excite the curiosity or attention of (someone)”; to perturb “make someone anxious or unsettled”; to sicken “make someone feel disgusted or appalled” and others. According to psychologists, neutral emotional relationships include indifference (an indifferent, disinterested attitude to someone), but there are no verbs that name this emotion in English.

Thus, the emotive verbs of the English language that name certain emotions and feelings are combined into two lexical and semantic groups: “verbs of emotional state” and

“verbs of emotional attitude”. Verbs of the first group refer to emotions directed at the subject itself, verbs of the second group refer to emotions directed at people, objects or phenomena of the surrounding world. Within each group, there are subgroups of causative verbs, as well as verbs that denote positive, negative, and neutral emotions. Verbs with emotional meaning characterize people’s psycho-emotional sphere. The study of such verbs is relevant in the light of the anthropocentric concept of language, which is actively developing in the modern linguistics. This article focuses on such linguistic discipline as emotology, which in turn is engaged in the study of the mechanisms of language designation of emotional experiences of a person. The article focuses on the complex nature of human feelings and emotions, which invariably attract the attention of not only psychologists, but also linguists.

References:

1. Babenko, L.G. Lexical means of indicating emotions in Russian language / Sverdlovsk: Ural University Press, 1989.
2. Vsevolodova, M.V. Theory of functional-communicative syntax: fragment of the applied (pedagogical) language model: - М.: Publishing house of the Moscow University, 2000.
3. Doygal A. Means of expressing emotions in the modern Belarusian language / Minsk: Technology, 2008.
4. Shahovsky V.I. Categorization of emotions in the lexical-semantic system of language / Voronezh: Publishing house of the Voronezh University Press, 1987.

УДК 037

ВЛИЯНИЕ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Мусаева Р.Г.

(СКГУ им. М.Козыбаева)

Образовательная система Республики Казахстан ориентирована на гармонизацию общечеловеческих, этнокультурных, личностных и национальных ценностей, развитие гражданского сознания, важных жизненных навыков. Очень важно чтобы граждане Казахстана могли самостоятельно проявлять инициативу, принимать важные решения, люди, которые готовы сотрудничать, мобильные, динамичные, конструктивные, ответственные за благополучие и процветание страны. Поэтому проблема формирования социальной активности подростков очень значима [1].

На сегодняшний день, волонтерство является важным ресурсом для развития социальной активности, волонтеры формируют систему помощи и взаимопомощи в современном обществе, выполняя большой объем работы. Волонтерская деятельность - эффективное и целесообразное средство раскрытия человеческого потенциала, воспитания гуманности и развития у обучающихся социального опыта [2].

По мнению Л.А. Кудринской, волонтерская деятельность, - добровольная безвозмездная социально значимая деятельность волонтеров, реализуемая гражданами самостоятельно или по поручению негосударственной некоммерческой организации [3]. Волонтерская деятельность способствует становлению патриотического общества, закреплению его институтов и социальной активности молодежи и подростков [4].

По мнению А.В. Кострикина, понятием «социальная активность», является совокупность форм человеческой деятельности, сознательно ориентированной на решение задач, стоящих перед обществом, классом, соц. группой в данный исторический период. В качестве субъекта может выступать личность, коллектив, соц.

группа, слой, класс, общество в целом. Проявляется в различных сферах: трудовой, обществ.-полит., в сфере культуры и быта [5].

Формирование социальной активности важно не только для современной педагогики, но и для государства и общества. Уровень воспитанности и социальной активности подростков существенно снизился. Такие проблемы, как рост числа социально асоциальных и пассивных подростков, которые направляют свою активность во вред социуму, исключая себя из нормальной жизни общества, значительно ухудшило ситуацию [6].

Опираясь на проблему формирования социальной активности подростков, было проведено исследование, которое доказывает влияние волонтерской деятельности социальную активность подростков. Целью исследования являлось теоретическое обоснование и экспериментальная проверка программы волонтерской деятельности подростков в процессе формирования социальной активности. В качестве объекта и предмета были рассмотрены процесс организации волонтерской деятельности в организациях образования и педагогические условия формирования социальной активности подростков в волонтерской деятельности. Гипотеза исследования заключается в том, что процесс формирования социальной активности подростков будет эффективен при условии активного вовлечения подростков в волонтерскую деятельность на основе разработки и внедрения программы организации волонтерской деятельности в школе. В качестве методик подобраны: методика регистрации социальной активности ребенка, которая разработана Л.А. Матвеевой, а также методика изучения мотивации поведения в группе.

Педагогическое исследование по выявлению сформированности социальной активности у учащихся седьмого класса проходит в три этапа: констатирующий, формирующий, контрольный.

План проведения педагогического эксперимента включал в себя:

- 1) Отбор экспериментального и контрольного классов для проведения констатирующего эксперимента (7 «В» и 7 «А» классы);
- 2) Подготовка материалов для констатирующего эксперимента и реализация уроков;
- 3) Отбор методик и проведение диагностик обучающихся в соответствии с темой дипломной работы.

Целью экспериментального исследования стала разработка и внедрение плана мероприятий волонтерского движения.

На первом - констатирующем этапе эксперимента мною была проведена первичная диагностика уровня сформированности социальной активности седьмых классов. Для диагностики формирования социальной активности подростков можно использовать две методики. К ним относятся диагностика мотиваторов социально-психологической активности личности и методика регистрации социальной активности ребенка разработана Л.А. Матвеевой

С помощью методики Матвеевой планируется выявление уровня социальной адаптированности, активности, нравственности учащихся. Метод основывается на тестирование. Интерпретация результатов проводится через обработку данных исследования, используя ключ оценки.

Сложив все оценки первой строчки, необходимо разделить сумму на пять, это позволяет получить среднюю оценку социальной адаптированности учащихся. Таким же образом высчитываются результаты оценки автономности на основе второй строчки. Результаты оценки социальной активности вычисляются путем сложения суммы третьей строчки и деления на пять. Результаты оценки приверженности детей нравственности — с четвертой строчкой. Высокая степень социальной активности

получается, если коэффициент больше трех. Если коэффициент больше двух, но меньше трех, то это значит, что степень развития социальных качеств – средняя.. Если коэффициент окажется меньше двух баллов, то это свидетельствует о том, что подросток имеет низкий уровень социальной адаптированности.

Следующая методика, которую необходимо применить это диагностика мотиваторов социально-психологической активности личности. Данная методика помогает определить ведущие потребности-мотиваторы личности. В рамках данной методики определяются доминирующие потребности исследуемого.

Результаты констатирующего диагностического этапа позволили определить контрольную и экспериментальную группы. На констатирующем этапе были получены следующие результаты: из 20 человек на высоком уровне в экспериментальном классе - 5 человек (25%), в контрольном – 3 (15%), на среднем уровне в экспериментальном классе - 8 человек (40%), в контрольном классе - 7 человек (35%), на низком уровне в экспериментальном классе - 7 человек (35%), в контрольном - 10 человек (50%). Поскольку результаты констатирующего этапа эксперимента показали, что соотношение уровней социальной активности учащихся 7 «А» и 7 «Б» классов примерно одинаковые, то для дальнейшей работы мы определили в качестве экспериментального - 7 «В» класс, а контрольного – 7 «А» класс.

В таблице 1 отражены уровни сформированности социальной активности учащихся седьмых классов на констатирующем этапе эксперимента. Высокий уровень сформированности социальной активности представлен достаточно низким процентом, наибольшее проявление имеет средний и низкий уровень сформированности социальной активности, как в контрольной, так и в экспериментальной группе.

Таблица 1. Уровень сформированности социальной активности учащихся седьмых классов

Уровни	Экспериментальная группа		Контрольная группа	
	кол-во	%	кол-во	%
Высокий	5	25	3	15
Средний	8	40	7	35
Низкий	7	35	10	50

На втором этапе эксперимента – формирующем была произведена организация работы по формированию социальной активности подростков через волонтерскую деятельность.

Результаты констатирующего этапа педагогического эксперимента подтвердили необходимость проведения целенаправленной работы на основе проведения уроков, с дополненным в содержание конспектов уроков специально подобранных заданий, для повышения уровня сформированности духовно-нравственных ценностей учащихся десятых классов.

На формирующем этапе эксперимента подготовлена программа мероприятий, отражающие деятельность волонтерских движений. С помощью этой программы, преследуется цель создания благоприятных условий, чтобы сформировать социальную активность подростков. Также очень важно привлечь подростков к решению социально значимых проблем, развить в них чувство патриотизма, нравственность, сформировать коммуникативные качества посредством волонтерской деятельности, Программа направлена на самореализацию личности подростков, а также на оказание подростками посильной помощи различным слоям населения.

Идеей социально-педагогической программы волонтерской деятельности «Шанс» - сформировать социальную активность подростков через волонтерскую деятельность.

Программа «Шанс» включает в себя пять блоков. Первый блок отражает особенности социального волонтерства. К ним относятся участие в различных видах акций, таких как «Улыбка ребенка», «Солнце в каждом». Помощь неуспевающим в учебе одноклассникам, помощь одиноким пенсионерам, встреча с ветеранами войны, работа по благоустройству территории школы – все это является частью социального волонтерства, которое отражено в первом блоке программы.

Еще один вид социального волонтерства отражен во втором блоке, под названием: «Спорт и здоровый образ жизни». В него входит ряд таких мероприятий как: проведение тренингов по профилактике курения, алкоголизма, наркомании, выпуск и распространение брошюр «Не болейте!», которые посвящены профилактике заболевания ОРВИ. Также это участие во всех спортивных соревнованиях: классных, школьных, областных, организация различных спортивных эстафет, вовлечение учащихся в спортивные секции и кружки, встречи со спортсменами, выпускниками школы.

Одним из новых течений волонтерства является медиа-волонтерство. Медиа-волонтерство отражено в третьем блоке и предполагает организацию конкурсов рисунков, плакатов, творческих работ. В рамках этого блока предусмотрено создание информационного стенда «Как помочь другу».

В четвертом блоке отражено культурное волонтерство: организация и проведение школьных мероприятий, показ волонтерского мероприятия по профилактике курения, алкоголизма, СПИДа, проведение традиционных праздников: День Защитников Отечества, День победы. Необходимо максимально задействовать в этом подростков. В следующем блоке рассматривается экологическое волонтерство. Это помощь в благоустройстве школьной территории, уход за цветами в школе, акция «Дерево для мира».

Посредством этой программы необходимо сформировать активную жизненную позицию подростков, и побудить заниматься волонтерской деятельностью. Благодаря сформированному сплоченному коллективу волонтеров, установить механизм взаимодействия с социумом, что будет способствовать формированию социальной активности.

Таким образом, можно назвать волонтерскую деятельность важнейшей частью воспитательной системы школы. Волонтерство является эффективным средством формирования и развития социальной активности подростков. Вполне возможно, что волонтерство и волонтерская деятельность способно удовлетворить потребности личности подростков. Благодаря волонтерской деятельности, при подготовке к новым социальным ролям и отношениям, подростки учатся участвовать в общественном процессе, решать возникшие в социуме конфликты, приносить пользу себе и обществу, а также самосовершенствоваться. В процессе деятельности, подростки могут самостоятельно выстраивать новые социальные связи, обретают уверенность в себе и своих умениях, обучаются новым навыкам. Открываются новые возможности поиска себя. Подростки могут обрести ценности и привычки, которые позволят человеку вести здоровую, насыщенную жизнь, стать более продуктивным, стать полноценным членом общества.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» // VNews.kz «www.bnews.kz».
2. Демчуова М.Е. Проблемы патриотического, духовно-нравственного воспитания детей и молодежи // Білім- Образование. – 2006. - № 6. – С. 131-133.

3. Нургалиева А.К. Гражданское воспитание подрастающего поколения (1 половина XX в.) // Начальная школа Казахстана. – 2003. – № 12. – С. 20-26.
4. Дмитриенко Е.А. К вопросу о сущности детского общественного движения // Жастар, 2004. - № 1 – С. 22-25.
5. Кудринская Л.А. «Добровольческий труд: опыт теоретической реконструкции». Издательство Московского Университета 2016, 114 с.
6. Кострикин А.В. Социальная работа с молодежью и повышение социальной активности молодежи // Второй международный психолого-социальный Конгресс: Материалы. 14-15 мая 2009 года, СПб.: СПбГИПСР, 2019, 10-13 с.

ӘОЖ 81.512.122'42

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПОЭТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Мухамеджанова Г.Т., Оңғар Н.Н.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Бүгінгі таңда қай халықта болмасын, тіл және әдебиеттің, әдебиет пен мәдениеттің ара-қатынасын байланыстыру үшін тілдік тұлғалардың арқасында ұлттың болмыс-санасымен ұштастырып, әдеби тілді дамытуда лингвистика саласы мен лингвомәдениеттану аясында зерттеу арқылы оның түрлі қыры мен сырын ашуда өзінің ықпалын тигізуде.

Осы тұстан қарастырар болсақ, лингвистикалық поэтиканың мәнін анықтауда және оның тіл мен әдебиет саласында дәрежесін айқындап, поэтиканың зерттеу нысанасы мен пәнде оқытылуын, негізгі мәнісі мен ғылымда басқа салалармен байланысын көрсетуде, сол салалармен ара-жігін ажыратып қарастыру мәселенің маңызды тұсын ашып көрсетеді.

Ең алдымен, өзекті тақырып болып отырған поэтика сөзінің анықтамасына үніліп, оның мәні мен мазмұнын ұғынып ашып алсақ. Поэтика түсінігін бізде қазақ тіл білімінде көптеген ғалымдар зерттеп зерделеген, алайда тілмен қатар әдебиет жағы да қалыс қалып қоймаған. Қазақ тіл білімінде көптеген ғалымдар бұл салада кеңінен зерттеу жүргізген, оның бастауы Р. Сыздықтан бастау алады.

Поэтика терминін поэтикалық ұғымымен байланыстыратын ғалым зерттеуші Р. Сыздық өз еңбегінде: «Поэтикалық деген анықтауыш тек поэзияға (өлеңге) қатысты ғана емес, жалпы бейнелілікке (образдылыққа), көркемдікке қатысты деген мағына береді. Сондықтан поэтикалық сипат тек өлең сөзе ғана емес, прозалық шығармаларда да көрінеді», [1, 74 б.] – деп көрсетеді белгілі ғалым. Ол алдымен поэтикалық деген ұғымға тоқталады. Оның ойынша, бұл ұғым тек өлең құрылымында ғана емес, прозада да көптеп кездеседі. Мысалыға, Ә. Кекілбаевтың тарихи романдары «Үркер», «Елең-алаң» туындыларын келтіре аламыз. Ә. Кекілбаевтың аталған тарихи романдарының тілдік-стильдік мәнісі поэтикалық сипаттарымен ерекшеленеді. Бұл сөзімізде келесідей тұжырымдармен дәлелдей түсеміз.

Қазақ тіл білімі саласын зерттеп зерделеуде үлкен еңбек сіңірген ғалым Р. Сыздық өзінің «Сөз құдіреті» деп аталатын еңбегінде поэтикалық тілмен қатар поэтизм ұғымына да кеңінен тоқталады. Ол поэтика ұғымын поэтизммен тығыз байланыста деп таниды: «Поэтизм дегеніміз – бейнелі, көркем, әсерлі сөз. Поэтизмдердің шоғырланып жұмсалуды шығарма жанрына қатысты. Әдетте поэтикалық сөздер мен тіркестер, яғни сөз - образдар өлең тіліне көбірек тән алады. Бірақ бұл шығарманың тілін бастан-аяқ поэтикалық сипатта ұсыну – сол шығармаға белгілі бір стильдік үн (тон) беру үдесінен шығуы керек», [1, 154 б.] – деген ұтымды ойын білдіреді. Яғни, шығатын түйін кез

келген көркем шығарма жазатын жазушы поэтика мен поэтизмге қатысты адамдардың ішкі сана-сезімін сезіне отырып, сезім дүниесін сезімтал тілмен – лирикаға толып жатқан поэтикалық стильмен ұсынады деп ұғамыз.

Поэтика ұғымын кейде поэтикалық тіл деп те атай аламыз, поэтикалық тілді – тарихи тұрғыдан және эстетикалық жақтан қарастыра отырып оны өз алдына категория ретінде танымыз. Ол өзінің тарихи категория болып қалыптасуында әр түрлі дәуірлерді, саяси-әлеуметтік жайттарды басынан кешірсе де, эстетикалық жағынан алғанда барлық сөйлеу тілінің құрылысы мен тілдің дәрежесімен қатар сапасының қолданылғандағы болмыс-бітімін сақтайды. Ал сол эстетикалық сөйлеуге біз келесі бір элементтерді жатқызамыз: әуелі әуенді сөйлеу, фондық, синтаксис, лексика-семантикалық, және фразеология мен динамикалық, образдылық, т.б. қасиеттер. Сонымен, осы ұғымдардың негізінде поэтиканың мақсатының нені көздейтінін ұғына аламыз, яғни, поэтика мақсаты – берілген көркем шығарманың құндылығын зерделей отырып, ондағы оқырманға берілетін эстетикалық әсерлерді қалыптастыру мен ондағы элементтерді айқындап жүйелеу.

Жалпы алғанда, поэтика ұғымының негізгі шыққан ошағын біз қазақ тіл білімі саласында зерттелген сөздіктерден көре аламыз. Солардың қатарына қазақ тіл білімі саласында Ғ. Қалиев пен Т. Жанұзақовтың жазған түсіндірме сөздіктерінің маңызы өте зор. Ғ. Қалиев өзінің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» еңбегінде М. Әуезов пен Қ. Жұмалиев еңбектерін зерделеп негізге алып өзінше түсініктеме береді: «Поэтикалық тіл – поэтикалық, көркемдік, эстетикалық қызмет атқаратын тіл. Поэтикалық тіл ұғымы алғашында поэзия тіліне қатысты болғанымен, кейін жалпы көркем әдебиет сапасын білдіру мәнінде «Көркем тіл» тұрғысында жұмсала бастады. Қазақ филологиясында поэтикалық тіл теориясының негіздері М. Әуезов, Қ. Жұмалиев еңбектерінде талданған», [2, 252 б.] – деп көрсетеді. Ғ. Қалиевтің айтқысы келетіні поэтика ұғымы алғашында эстетикалық мәнде жұмсалып, поэзия ұғымымен тығыз байланысты болған. Кейіннен бұл ұғым әдебиеттің көркемдік сапасын білдіру үшін көркем тіл ұғымында жұмсала бастаған.

Ал Т. Жанұзақов өзінің 968 беттен тұратын кең көлемді «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Поэтика әдеб. Поэзиялық шығарманың құрылысын, суреттеу, бейнелеу тәсілдерін зерттейтін ғылым» [3, 679 б.] – деп қысқаша түрде қысқа да нұсқа анықтамасын береді. Осы бір қысқаша анықтамадан түйетініміз, поэтика саласы тілге қарағанда әдебиет саласында көп зерттелген, әдебиеттегі көркем шығармалар мен драмалық шығармаларда айқын көрінетінін ұғамыз.

Жалпы алғанда, көркем шығарманың лингвопоэтикасына қатысты кейбір ортақ мәселелер әлі күнге дейін толық шешімін таппаған. Оған мысалы, берілген көркем мәтіннің дыбыстық жағынан ұйымдастырылуын, образды, тілдік жүйе мәселелерін айта аламыз.

Жалпы алғанда поэтика ұғымына зерттеуші ғалымдарымыз жоғарыдағы түсініктерді береді. Кейіннен зерттегендерге А. Тымболованы жатқызамыз. Ол поэтиканы грек тілінен енген, «өнер» деген сөзінен шыққан деген тұжырымын жазады. Қазақ тіл білімінің лингвистика саласын зерттеген ғалымымыз бұл терминге нақты анықтама беріп, оны кеңінен екі ұғымда қарастырады: 1) шығармалардың стилистикалық құрылымы мен әдеби эстетикалық жиынтығынан тұратын әдебиетке және өнерге тән (кино, театр) жанрлардың ішкі құрылымын, олардың компоненттерінің құрылымдық жүйесін, өзара қарым-қатынасын зерттейді; 2) сөз өнерін, әдеби түр мен жанрдың жалпы заңдылықтарын қарастырады. Яғни, әдебиеттің жалпы құрылымдық-типологиялық заңдылықтарының жүйесін, тұрақты әдеби-көркем формалардың жіктелуін, жасалуын, олардың эволюциялық және тарихи қалыптасу заңдылықтарын зерттейді. [4, 14 б.]

Зерттеуші ғалым А. Тымболова жоғарыда аталған екі ұғымды өзіне негіз етіп алып, поэтика сөзіне өзінше түсінік береді. Ол өзінің анықтамасын орыс поэтигі А. Квятовскийдің «Поэтический словарь» (1966) еңбегінде берілген анықтамамен түсіндіреді: «Поэтика көркем шығармалардың құрылымдық формасы мен осы формалардың жаңа мазмұнының әсерінен болатын өзгерістерінің тарихи заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Ерте кездегі зерттеушілер поэтиканы белгілі бір әлеуметтік-философиялық бағытқа немесе мектепке байланысты ондағы стилистикалық принциптердің нормативті болуы тиіс деп есептеген. Мұндай антикалық поэтикалар Аристотель мен Горацийдің, батыста – Н. Буалоның, Г. Лессингтің, ресейде – В. Третьяковский мен М. Ломоносов еңбектерінде көрініс табады. Мұндай нормативті элементтер белгілі бір әдеби бағыттар мен ағымдарда және жекелеген ақындар поэтикасында кездеседі», [4, 14 б.] – деп жазады.

Лингвистикалық поэтиканың зерттелуін тұжырымдай келе, мынадай ой түйе аламыз – поэтика ұғымын кез келген зерттеуші әдебиеттің үлкен саласы ретінде қарастырады, оны жеке әдеби сала деп біледі. Бұл ұғым жайында көптеген ғалымдардың анықтамаларымен қатар олардың жеке пікірлерін жоғарыда рет-ретімен баяндап өттік. Алайда, кейбір лингвисттеріміздің пікірінше поэтика терминін мұнымен тоқтатып қоюға болмайды, оның әлі де ашылмаған қырлары мен сырлары бар. Алдағы уақытта бұл терминді кеңінен қарастыруды талап етеді. Қазақ тілтанушыларымен шет елдің соның ішінде, орыс тілтаным зерттеушілерімен поэтика туралы берген ұғымдары бір жерден келіп шыққан, яғни ойлары бір-біріне ұқсас. Олар поэтика терминін шет елдің ғалымдарының пікірлеріне сүйене отырып өздерінің анықтамаларын берген.

Әдебиет:

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
2. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1997. 457 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
4. Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. – 328 бет.

ӘОЖ 81.512.122'42

ҚАЗАҚ-ӨЗБЕК ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мұхамеджанова Г.Т, Абубакирова Р.М.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Мақал-мәтелдер дүние жүзіндегі әрбір ұлт халық ауыз әдебиетінің маңызды жанрларының бірі екеніне еш күдік жоқ. Аз сөзбен көп мағына беріп, терең ой үстейтін мақал-мәтелдердің орны ерекше. Ғасырлар бойы өз құндылығын жоғалтпай ұрпақтан-ұрпаққа жетіп келген, ұлт пен ұлыстардың ұзақ жылдар бойғы құнды тәжірибелерінің жемісі. Сол сияқты түркі халықтарының ішінде қазақ-өзбек халқының халық ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдердің алатын орны ерекше. Екі халықтың ерте заманда өмір сүрген мәдени мұрасының бірі – ол халықтың ауыз әдебиеті.

Жазуды, сызуды білмеген қазақ-өзбек елі эзәлдән –ақ өзінің тұрмысы, қоғамдық өмірі, шаруашылығы, қуанышы мен қайғысы, өмірді танудағы көзқарасы туралы неше

түрлі өлең-жырлар, ертегілер, аңыздар мен жұмбақтар, мақал-мәтелдер ойлап шығарған және оларды ауызекі түрде халықтан-халыққа, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған.

Жоғарыда атап өткеніміздей қазақ-өзбек халқы, жер жүзіндегі басқа да халықтар секілді, жазу-сызу өнері болмаған кездің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін тудырып, солар арқылы тұрмыс-тіршілігінің сән түрлі жақтарын тудырып, солар арқылы тұрмыс-тіршілігінің әр алуан жақтарын суреттеген. Осы негізде туған және ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі деп халықтың мақал-мәтелдерін атаймыз.

Халық ауыз әдебиетінің басқа жанрларымен салыстырғанда, мақал-мәтелдердің өзіне тән бір неше ерекшеліктері және өзгешеліктері бар. Ең бірінші әдебиеттік тұрғыдан қарастырғанда, мақал үлкен толғау және образдың көмегімен берілген логикалық ой нәтижесі. Ол адамзат ғұмырында және де тұрмысында, қоғамдық өмірінде жолығатын неше түрлі жағдайларға, тарихи маңызы бар уақиғаларға берілген баға, тұжырымның түйіні ретінде пайдаланылады. М. Горькийдің «Мақал мен мәтел еңбекші халықтың тарихын, әлеуметтік, барлық өмір тәжірибелерін үлгілі қысқа түрде айтып береді», -деуі осыдан [1,78 б.].

Мақалды тудырушы - еңбекші халық. Ол халық данышпандығының алтын қазыналы мұрасы болып табылады. Бұдан, әрине, барлық мақалды халық шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, мақал да таптық ой-санадан, таптық көзқарастан туған. Мақалдарды үстем тап та шығарып, оған таптық идеясын қосқан, идеологиялық құрал еткен. Мәселен, «Аузы қисық болса да, байдың баласы сөйлесін», «Құм жиылып тас болмас, құл жиналып бас болмас», «Алтын басты әйелден бақа басты бала артық» деген сияқты үстем тап адамдары шығарған мақалдар халықтың тілегіне, көзқарасына мүлде жат, жанаспайды. Сондықтан оларды еңбекші халық қабылдамаған [1, 80 б.].

Ал енді ең әуелі қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу жайына тоқталып кетсек. Қазақ мақал-мәтелдерін жинақтау және жариялау, зерттеу мен зерделеу жұмыстары уақыттың әр кезінде әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектерімен тікелей байланысты екеніні анық. XIX ғасырда мақал-мәтелдерді жинау жұмыстары, әсіресе, тарихи-этнографиялық сипатта болды. Оларды жинау, жазу және қағазға түсіру, баспасөз беттеріне жариялау XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады.

Қазақ мақал-мәтелдерін тұңғыш болып қағаз бетіне түсірген зерттеуші, ғалым – Шоқан Уәлиханов. Сондықтанда мақал-мәтелдердің алғаш рет жазба деректерде кездесе бастауы Шоқанның атымен тығыз байланысты. Тұңғыш ғалым Н.Ф. Костылецкий үшін жинап, «Үлкен орданың мәтелдері» деп жазған қолжазбасына 33-мақал-мәтел енгізген екен [2, 48 б.].

Қазіргі күнде мақал-мәтелдерді зерттеу 3 кезеңге бөліп қарастырылып жүр:

1) XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың 40-60 жылдарына дейінгі кезең.

2) Мақал-мәтелдерді зерттеудің ғылыми айналымына түскен кезеңі.

3) Қазақ тіл білімінде паремиологияның дербес ғылым саласына айналып, мақал-мәтелдердің антропоцентристік бағытта қарастырыла бастаған кезең.

Осылайша қазақ халқының мақал-мәтелдері XIX ғасырдың екінші жартысынан бергі жинала бастағанын көреміз.

Біз жоғарыда қазақ халқының мақал-мәтелдерінің зерттелуі, жиналуы, жинақталуы туралы бірізді мәлімет беруге тырыстық. Ал, енді өзбек халқының паремиологиясының ерекшеліктері мен зерттелу тарихына тоқталып өтсек.

Өзбекстан Республикасы мемлекет болып қалыптасқалы 28 жылдан аса уақыт болып қалды. Сол уақыттан бері өзбек халқының тарихында көптеген өзгерістер бой берді. Әдебиет, мәдениет, өнер және халық ауыз әдебиетіне деген көзқарас жоғары болды. Радио, телевидения, газет-журналдарда өзбек халық ауыз әдебиетінің түрлері

және олар туралы тың мәліметтер жарық көріп жатты. Жоғарғы оқу орындарының филология және журналистика факультеттерінде өзбек халық ауыз әдебиеті дәстүрлі түрде оқытылады.

Өткен ғасырдың 80-90 - жылдарында жоғарғы оқу орындарының, филология факультетінің студенттері үшін халық ауыз әдебиетінен оқулық шығару ісі қолға алынады. Алғаш рет 1980 жылы «Оқутушы» баспасы Х. Раззоқов, Т. Мирзаев, О. Собиров, К. Имомов сынды ғалымдардың оқулығын жарыққа шығарды. Кейінірек 1990 жылы К. Имомов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, О. Сафаровтар басшылығында «Оқутушы» баспасында «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» атты оқулық жарық көрді. Бұл оқулықтарда өзбек халық ауыз әдебиетіне тән мағлұматтар ғылыми тұрғыдан өз орнын тапқан. Бірақ, ішкі өзгерістер жаңа зерттеулерді талап етті.

Қазақ халық мақал-мәтелдері арасында көптеген ұқсастықтар және өзіне тән ерекшеліктері бар. Өзбек тілінде мақалға былайша анықтама береді: «Мақол - халқнинг ижтимоий-тарихий, ҳаётий-маиший тажрибаси умумлашган бадий, образли мулоҳазалардан иборат ҳикматли сўз». Қарап тұрғанымыздай тура қазақ халқының мақалға берген анықтамасына ұқсас келеді.

Өзбек тіліндегі алғашқа мақалдар жинағы 1923 жылы «Ўзбекча оталар сўзи» деген атпен жарыққа шығады.

Халық көбінесе «мақал-мәтел» деп бірге қосып айтуға машықтанып алған да екеуінің арасындағы айырмашылықты ажыратып отырмайды. Негізінде, «мақал-мәтел» деп айту кездейсоқтық емес. Себебі, екеуінің сыртқы және ішкі құрылысы бір-біріне жақын келеді.

Сонымен қазақ мақал-мәтелдері шығу жолына қарай әр түрлі болады.

1. Бұлардың ең басты шығу жолдары – ол халықтың әлеуметтік тұрмысы мен тарихы экономикалық жағдайына тікелей қатысы бар өмір тәжірибесінен пайда болады. Бұл халық мақал-мәтелдерінің шығу жолдарындағы ең негізгі, ең сенімді қайнар бұлағы болып табылады. Өмір құбылысының шындығын поэтикалық тілмен көркем бейнелеп, халыққа үлгі насихат, өнеге ретінде бере білу тәсілі ауыз әдебиетінде мақал-мәтелге ғана тән қасиет екені айқын. Сондықтан да мақал-мәтел халық қазынасы деп аталады;

2. Қазақтың кейбір мақал-мәтелінің халық ертегілерінен, хикая, өлең, жырлардан пайда болғанын аңғарамыз. Мысалы: қазіргі мақал ретінде айтылып жүрген: Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты; Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді; Аяз әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл – деген мақалдар ертегілерден қалған жұрнақтар. Бұл ертегі, аңыз әңгімелердің ұзын ырғасы кей жағдайларға байланысты жойылып, айтылмай қалып қояды да олардың «түйіні» ретінде мақал-мәтел пайда болады;

3. Мақал-мәтелдің кейбіреуі көрнекті ақын – жазушылардың қолтума нақыл сөздерінен де пайда болады. Қазақтың ұлы ақыны Абайдың өлеңдері мен қарасөздерінің көбі халық арасына кең тарап, мақал-мәтелдік сипатқа ие болып кетті. Мысалы, «атаңның баласы болғанша, адамның баласы бол» деген сияқты даналық өсиеттері.

Шетелдік ірі тілші-ғалымдарымыз мақал-мәтелдердің ықшамдалу принципі мәселесін тілдің эволюциялық дамумен тығыз байланысты қарастырады. Олар: Г. Пауль, Ф. де Соссюр, О. Есперсен, П. Пасси, Г. Спенсер, Э. Сепир, Ж. Вандриес, Л. Блюмфильд, А. Мартине, Э. Бурсье, Ф. Кайнц т.б. Негізінен сөздердің ықшамдалу процесі тілдің эволюциялық даму, қалыптасу барысында күрделіден оңайға ұмтылу әрекетінен пайда болады.

Сонымен, ықшамдалу заңдылығына ұшырайтын тілдік бірліктер, біріншіден, жоғары жиіліктегі көп қолданылатын тілдік бірліктер, екіншіден, алдымен ауызекі

сөйлеу тілінде пайда болып, кейіннен қолданыс нәтижесінде біртіндеп тілдік нормаға ене бастайды.

Мақал-мәтел құрамында кейбір сөйлем мүшелері тіпті айтылмай түсіп қалып, олардың қызметін екінші біреудің атқаратыны болады. Мақал-мәтел жалпы мағынасына тікелей қатысы болмайтын сөздер түсіп қалады да, олардың мағынасының жанында тұрған сөздерұғындырады. Мұндайды тіл білімінде эллипсистік құбылыс деп атайды. Мақал-мәтел құрамындағы сөйлем мүшелерінің бірі болмаса бірін түсіріп айту риторикалық қызмет атқарады.

Ол сөздер контекстпен тығыз байланысты болғандықтан ғана түсінікті бола алады.

Қазақ мақал-мәтелдерінде ұшырайтын ықшамдалу құбылысы екі түрлі тәсіл арқылы жасалады.

1) Сөздердің субстантивтену тәсілі;

2) Мақал-мәтелдердің құрамында кейбір сөздердің айтылмауы;

Мақал-мәтелдердің құрамында кейбір сөздердің субстантивтенуіне байланысты бір сөз өзінің грамматикалық қызметін ауыстырады.

а) Мақал-мәтел құрамында келетін кейбір жеке сөздің өзі ғана субстантивтенуі мүмкін. Мұндай жағдайда ол сөзге ешбір сөйлем мүшесі қатысы болмайды;

б) Бірнеше есім сөздер өзара тіркесуі арқылы немесе есім-етістік тұлғалы сөздер есімше формалы сөзге тіркесуі арқылы күрделі субстантивтенген сөздер жасай алады;

в) Субстантивтенген сөздің алдында анықтайтын сөз тұруы да мүмкін. Мұндай жағдайда, субстантивтенген сөз есім сөздерден жасалып отырады;

г) Субстантивтенген сөз изафеттік тіркесте келсе, онда оның екінші сыңары, яғни анықталған сөздері; сын есім, сан есім, есімше, есімдік сөздерден болса, ол сөздер әрқашан субстантивтенеді;

Сонымен, ықшамдалу яғни эллипсис дәл мағынасында сөйлегенде немесе жазғанда түсінуге нұқсан келтірмейтін сөздерді тастап кету деген мағынаны білдіреді [8, 6-25 б.]

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдер қазақ-өзбек әдебиетінде, халықтың тұрмыс-тіршілігінде ойып тұрып орын алатын жанрдың бірі. Соған қарамай қазақ-өзбек мақал-мәтелдерінің әлі күнге дейін толық зерттелмеген тұстары баршылық. Дегенмен, екі ұлттың мақал-мәтелдерінің осы күнге дейін өз құндылығын жоғалтпай келгені жоғарыда атап өткен зерттеушілердің еңбектерінің нәтижесі деп есептейміз.

Әдебиет:

1. Ғабдуллин М. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті». - Алматы: «Мектеп», 1974.

2. Сұлтаняев О.А. Паремия через призму двуязычия. // Актуальные проблемы двуязычия и пути совершенствования подготовки кадров в республике. - Караганда, Издательство Каргу, 1997. - С.46-51

ӘОЖ 691.33

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Никибаева А.С.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Ақын Абай Құнанбайұлының ақындық тұлғасы және суреткерлік шеберлігі бір-бірімен егіз ұғым. Халқымыздың классик ақыны ұлы Абай бұрын соңды болып

көрмеген, қара сөз жанрына қалам тербеген ақын. Абайдың қара сөздері 1890-1998 жылдары жазылды. Қара сөздерін ақын «қойын дәптері» ретінде өзі үшін емес, оқырмандары үшін жазған. Қара сөздері қоғамдағы кез келген тақырыпты түгелімен дерлік талдап, ағартушылық идеясын ұсыну арқылы моральмен, тәлім-тәрбиесі мен ой-толғамдарын баяндайтын публицистикалық шығармалар ретінде бір арнаға тоғысады [1, 64].

Қымбат қазына–Абай «Қара сөздері» тек мазмұны ғана емес, тіл өрнегі де қазақтың сөз өнерінде алатын орны бар елеулі құбылыс екенін танып, оны осы тұрғыдан зерттеу үшін алдымен бұл туындылардың жанрлық сипатын айқындап алу қажет, өйткені әдебиеттің әр жанрының өзіне тән функционалдық стилі, ол стильдің өзіне тән хас тілдік белгілері болатыны белгілі. Абайтанушы кейбір зерттеушілердің пікірінше, «Қара сөздердің» көпшілігі сюжетсіз жазылған, көркем әңгіме яғни проза деп топшылайды. Арнайы зерттеу жүргізген Х. Сүйіншәлиев оларды көркем прозаға емес, жай прозаға жатқызған. Ақынның қара сөздерін тақырыптық бағытына қарай жіктеу барысында ар-ұят адамгершілік тақырыбына 5, 9, 11, 18, 24, 40, 33 сөздерін, еңбек тақырыбына 2, 4, 25, 42 сөздерін, қазақ мақалдары тақырыбына 5, 6, 37, 39 сөздерін, қазақтың мінез құлқы тақырыбына 3, 4, 10, 12, 15, 22, 24, 35 сөздерін, таным білім, өнер тақырыбына 23, 32, 33 сөздерін, надандық, жалқаулық т.б. қоғамдағы жағымсыз қасиеттерді сынау тақырыбында 3, 6, 8, 11, 18 сөздерін айтсақ, 7, 19, 31, 38, 43 қара сөздерінде адамның дүниені танып білу қуатына ерекше мән берілген. Негізгі ой желілерінен өрбіген дүниетанымдық қатарына енгізілетін эстетикалық-педагогикалық ықпалының көрсеткішін ақын арнайы сөз болатын хауаси, хамса, захари, хауас, сәлем ұғымдарынан көрініс тапқан дүниетанымдық тұжырымдар жетінші, он тоғызыншы, жиырма жетінші, отыз сегізінші, қырық үшінші сөздерінде кездеседі. Жетінші сөзінде жан және тән құмары туралы "жанның тамағы" жайында тоқтала келіп, Абай: "Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреу - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демектік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр - жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап,тамағына, бетіне басып қарап, сырнай - керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, "ол немене?", "бұл немене?" деп , "ол неге үйтеді?" деп, "бұл неге бүйтеді?" деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген. Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Өзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі "бұл немене, ол немене?" деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды,ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз? Абайдың дүниетанымдындағы ерекше назар аударар нәрсе ақынның Фараби түзген ғылымды классификациялау принципі мен таныс болуы. Ақынның Фараби жасаған ғылымды жүйелеудегі принципімен таныстығы жөнінде де нақтылы дерек жоқ. Дегенмен де, Абай шығармаларында ғылымды жүйелеу жөніндегі пікірін белгілі бір дәрежеде нақтылы деректермен білдіреді. Мәселен, Қырық бірінші сөзінде, Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі нәрсе керек. Әуелі – бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жоқ, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде қоп есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп сен бұл жолды үйрен, сен ол

жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хэтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді. Екінші - ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлым берсе, сонда түзелер еді. Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндіретілік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндіретілік дәулет бір кісіге бітуге мүмкін де емес. Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен не жырлап, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш - пышы бар ма, гүілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма ? Сонысынан дүниеде ең бір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрыла алмайды, егер сөз айтсаң, түгел тындап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап отырады. Енді не қылдық, не болдық!" - деп, ғылым салаларының молдығын, нақтылы атауларын жеке-жеке атап өтеді. Жан құмарлығы тек бұлсем, көрсем, үйренсем, деген істеріменшектелмейді, ол туа біткен қасиет. Сондықтан ол адамдарда бүрдей бола бермейді. Әр адамның табиғат болмысы мен шама-шарқы бар. Ақын «құмарлық» деген ұғымға барлау жасаған. Оны бүгешігесіне дейін дейін талдауды Абай мақсат тұтпаған, оның айтпағы жан құмарының тән құмарлығынан артықшылығы туралы ой [2, 216].

Ақынның он тоғызыншы естелік сөзінде: қазақта бір мақал бар: «Көре-көре көсем боласың, сөйлей – сөйлей шешен боласың». Естілік дегеніміз мақалда айтылғандай адамның туа біткен қасиеті емес, дүниені тану нәтижесінде болатын нәрсе. Есті болу үшін естілердің сөзін ескертіп жүру керек дейді ақын. Жалпы естіліктің жеке өзі іске жарамайды. Естілерден естіп білген жақсы нәрселерді ескере, жаманнан сақтанса сонда іске жарайды. Абай естілердің сөздерін ескеретін адамдардың тапшылығына қынжылады. Сөз танымайтын жұртқа сөз айтқанша, өзіңді танитын шошқаны баққан жақсы деген екен бір хакім дейді Абай.

Сөзді ұғып, сөз тыңдайтын адамдар Абай заманында аз болған, қазір де солай. Білімге бой ұрғандардың естілердің сөзіне жұмысы жоқ, сондықтан естілік дегеннің өзі қоғамдық сана, пікір деңгейін білдіретін өлшемнің бірі.

Отыз бірінші ой кеселдері сөзінде Абай әрбір естіген нәрсені ұмытпау үшін төрт түрлі себеп бар дейді. Олар: «әуелі-көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екіншісі-сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану (үлгі) керек, көңілденіп, ынтамен ұғу керек; үшіншісі-сол нәрсені үшіннен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртіншісі-ой кеселді нәрселерден қашық болу керек». Осы төрт себептің екінші, үшіншісі түсінікті, ерекше талдауды қажет етпейтін белгілі жайлар. Түсінікті қажет ететіндер бірінші, төртінші себептер. Естіген нәрсені ұмытпау үшін адамның көкірегі байлаулы, берік болсын дегеннің нендей мағынасы бар. Көкірек-ойдың байлаулы беріктігін біріншіден, адамның алдында бір мақсат қойып, нақтылы әрекетке жұмсалғанын айтуға болады. Бұл тиянақтылық, табандылық деген ұғымдарға саятынын көпшілігі біле бермейді. Екіншіден, ол адамның сеніміне қатысты айтылған сөз. Әлдебір сенімге келген адамның да көкірегі байлаулы, берік болмақ. Үшіншіден көкіретің байлаулы, беріктігі адамның адамшылығының өлшемі. Адамшылығы мол, өмірге орнықты көзқарасы бар адамның көкірегі берік болады. Демек алақұйын сезімдер ыңғайымен жүрген адамдар, байлаулы, берік болмай, шала ұғып, шала түсініп, шалағайлықпен күн кешеді. Бұл бірінші себеп туралы айтқанда келетін қорытындымыз. Абайдың айтып отырған төртінші себебі, өте мәнді. Ой кеселдері дегенді мен Абайдан ғана тауып отырмын. Ой кеселдерін талдап, ашып берген. Олар: «уайымсыз, салғырттық, ойын, күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмар болу». Уайымсыз салғырттық Абайдың жиі айтатын надандықтың белгісі. Уайымсыз жан

жауапсыз адам. Өмір де, Алла да адам үшін қажет. Бар мәселе адамда, адам неге салғырттық таныту керек? Абайдың айтпағы осы мәселе. Ойын-күлкішілдікті ақын шығармаларында сынап келіп, надандықтың белгісі екендігін айтқан болатын. Шектен шығу білімсіздік, шектен шықпау-даналық. Осы екі арада адам жиі қателеседі. Абай қайғы туралы да жазған. Қайғысыз адам болмайтынын, түскен қайғыға қарсы тұра білуге, оны жеңе білуді ерлікке балаған. Қайғыны аз мөлшерде қабылдау керек деп шама, мөлшер ұғымын байланыстыра келтірген. Құмарлық та үлкен ұғым, құмарлық пайда болмай ешқандай іс басталмақ емес. Білімнің де, ғылымның да, махаббаттың да негізінде құмарлық жатыр. Егер құмарлықты жеңе білсең істің оңға бастайтынын да ескерткен. Абай осы «төрт нәрсе- күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер» - деп сөзін тәмәмдайды. Орынды терең айтылған тұжырым.

Ақын отыз сегізінші ең айтулы «Ғұмыр өзі- хақиқат» сөзіндегі пікірлерді өлеңдерінен, өзге қара сөздерінен кездестіреміз. Мысалы «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», «Алла деген сөз жеңіл» деген өлеңдерінде айтылатын ой желілері қырық үшінші, қырық бесінші сөздерінде қайталаланады. Бұл шығармалардағы Алла мен адамға қатысты пікірлер отыз сегізінші сөзде нақтылы әрі дәлелді келтірілген. Абай былай деген: «Ғұмыр өзі-хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ». Бар мәселенің кілті-ғұмыр. Алла, адам ұғымдары ғұмырдан тыс емес, олар хақындағы ақиқаттарға ғұмыр тікелей қатысты. Жалпы айтқанда, ғұмыр ұғымы болмыстың тұтастығын білдіреді. Ғұмыр болған соң Алла туралы түсінік, адам жайлы толғаныс адамның адамшылығын бейнелей алатын – махаббат бар. Енді осылар туралы білім, ғылым салалары анықталып, хақиқат жолын нұсқаушылар: пайғамбарлар, әулиелер және хакімдер туралы Абай өз ойларын ортаға салған. Әуелгі сөз Аллаға арналған. Абай ұғымында Алла сөзі болмыстың аталуы. Себебі, алла тағала өзі – хақиқат жолы - деп айтқан. Адамның ғылымы осы хақиқаттың растығын білу, оған құмар болу деген сөз. Хақиқат туралы өз ойын Абай Аллаға иман келтіруден бастайды. «Сен алла тағалаға иман келтіремісің, келтірмесең де аллаға келер ешбір кемшілік жоқ еді»- дейді Абай. Иман келтіру, Алла үшін емес адам үшін қажет. Абай адамзатқа аллаға ұқсау керек деген сөзін молдалар құптамайтынын, адам баласының тікелей алласына ұқсауға рұқсат жоқ. Арада Расул пайғамбар екендігін, ұқсасаң соған ұқса деген сөздерден Абайдың бұл мәселені ескермеген, дін бойынша адамның еркі шектеулі деп жазады. Мұнда айтпағы Аллаға адамның ұқсауы туралы, адамның шексіз дамуы туралы әңгімеге ауысқан. Сол себепті ол Алланың сегіз сипатына тоқталған. Олар Хаят (тіршілік, тірі болу), Ғылым, Құдырет (көр, көруші), Сәміғ (естуші), Ирада (тілеу, қалау), Кәлам (сөздер), Тәкин (Болдыру). Абайдың айтуынша: «Бұл сегізіннен пенделерді өз халінше бар қылып жаратыпты». Сондықтан адамның Алласына ұқсауы таң қаларлық іс емес. Алланы тануда Абай екі тәсіл қолданған. Бірі нақлия (бұрыннан айтылып жүрген сөздер) дәлелдері, екіншісі ғақлия (оймен, ақылмен) дәлелдері. Адамды Алла махаббатпен жаратқан, ғаламда бар дүниені адамға бағындырған, бет әлпеттер кір қоңсыны көрер көз, қас пен кірпік, еститін құлақ, иіс сезер мұрынды, тілге ұқтыруға сөз беріп жаратуы махаббат емей немене? Адам Аллаға әманда қарыздар деп келтіреді. Ақын мұсылманшылдықты ғәділет пен мааббат арқылы түсіндірген. Әділетсіздік жолындағыларды Абай имансыз деп түсіндіреді. Алланың осы дүниеде ешбір нәрсені себепсіз жаратпағандығын айта келе, моральдық мәселелерге тоқталған. Мәселен адамды қор қылар үш нәрсе: надандық, еріншектік, залымдық дей келе анықтама берген. Сөз соңында ғибрат туралы айтылған. Онда ғақлиялық ойлар жоқ, ғибрат үшін нақлия жазылған. Оны Абайдың өзі де сезіп, «Жә, бұл сөзден ғибрәтлендік?!»-деп аяқтаған.

Қырық үшінші сөзінде жан мен тәнге ақын екеуінің ортасындағы жибилі мен кәсибиге тоқталған. Адамның табиғи, биологиялық қажеттіктерін өтеумен қоса,

білмекке құмарлығын жибилі қуатқа жатқызады. Ақыл мен ғылымды кәсіби қуатқа жатқызады. Абай жибилі қуаты «жан қуаты» дейді. Адам өзінің нағандығын, талапсыздығын Алладан көру осы жан қуатының кемдігінің айғағы. Абай жан қуатының үш элементін айтқан. «Подвижной элемент» – бұл тез ұғыну деген сөз, «сила притягательная однородного» – ұқсас нәрселердің бір-біріне тартылуы, «впечатлительность сердца» – мұнда төрт нәрсеге мұқият болу керек, олар мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық. Ақын жан қуатына талдау жасап, тән қуатына терең ой айтқан. Тән қуаты Абай ұғымында ішкі емес сыртқы нәрсе. Әр нәрсенің өз өлшеуі бар екені белгілі. Пайда залалдан айыратын қуаттың аты ақыл деп түсіндіреді. Бірақ ақылдың өзі жалғыздық етеді, қасына қайратпен қосылу керек дей келе, осы екі ұғым кімде болса сол адамда жан қуаты да, тән қуаты да тең болғаны, - дейді Абай. Ақыл мен қайратқа ие болмаған адам өзінің еркі жоқ, тағдыр тәлкегіне түсіп кете баратын қаңбақ секілді жан [2, 281]. Ақын 7, 19, 31, 38, 43 қара сөздерінде адамның дүниені танып білудің басты қағидаларына анықтама берді. Ақынның қырық бес қара сөзі тұнып тұрған ақылға толы, терең мағыналы, болашақ оқырмандар үшін бағалы мұра, таусылмайтын қазына.

Қорытындылай келе, Абай қара сөздерінің өзіндік ерекшелігі бар. Сөйлемдері қысқа, мағынасы терең, көркемөнер этика мәселелері туралы көзқарастарын білдіруде осы әдісті кеңінен пайдаланған. Оның көптеген өлеңдеріндегі сияқты қара сөздерінде де нақыл, мақал-мәтелге айналып кеткен айшықты сөз тіркестері жиі кездеседі. Ақын өзінің ой толғаныстарын ХІХ ғасырдың 90-жылдарында қара сөздермен жазған.

Міне, осындай ақыл сөздерімен қазақ халқына ой салған Абай атамыздың ешбір жанның есінен кетпес қара сөздерін оқығанда адам белгілі бір толқу үстінде отырады. Адам баласының білмегенін білдіріп, еріккенге ермек деп жазған жоқ, ол адам баласы өмірге келгеннен кейін өмірдің бар жақсысы мен жаманын айыра білсе екен деп, адамның жеп отырған нанының өзі қаншалық қиындықпен келетінін де жазған. Абай қара сөздері оның ақындық қасиетінен дүниеге келген мұраларына қосылған бағалы қазына. Ұлы ойшыл қара сөздерінде «артқалаң болмай» алға ілгері басуды арман етті. Қазақтардың тарихи бетін дұрыс жолға бұрды. Ол өмірдегі құбылыстарды жіті сезімталдықпен қабылдап, өмірдің мерездеріне жирене қарады, оқырманын солардан безіндірді. Ұлы ойшылдың ғақлиясын, ақыл кеңестер деп ұғынған жөн. Абай қара сөздеріндегі құдіретті болашақ жас жеткіншектерге өзіміздің санамызға ұялатып, әрі оны өмірлік ұстанымымызға айналдыра білсек, кәделі іс болары анық.

Әдебиет:

1. Р. Сыздық «Абайдың сөз өрнегі» Тіл құралы, Алматы, 2004.
2. З. Ахметов «Поэзия шыңы-даналық» зерттеу, Алматы, 2009.
3. Ғ. Есім «Абай туралы философиялық трактат», Алматы, 2004.
4. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.15. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1984.
6. А.Ж. Құдабаев «Даналық дариясы». Павлодар, 2007.

ВИНА КАК УСЛОВИЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВНЕДОГОВОРНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Николаева Е.М.

(БГСХА)

Для возникновения деликтных правоотношений необходимо наличие основания – вреда и необходимых условий, т.е. противоправности, причинной связи между действиями лица и вредом, а также вины причинителя вреда. Основные положения данных правоотношений регулируются главой 58 Гражданского кодекса Республики Беларусь от 7 декабря 1998 года № 218-3 (далее – ГК Республики Беларусь).

По общему правилу, ответственность за причинение вреда наступает при наличии вины. В гражданском праве, как и в иных отраслях права, вина содержит интеллектуальную и волевую составляющие. В осознании виновным общественно опасного характера своих действий и предвидении либо возможности предвидеть опасные последствия этих действий отражается интеллектуальная сторона. Волевая же составляющая выражается в желании совершить общественно опасные последствия, а также характеризуется безразличным отношением к возможным деяниям или легкомысленном либо небрежном отношении к опасным последствиям при отсутствии желания их наступления. Вина причинителя вреда предполагается.

В п. 2 ст. 933 ГК Республики Беларусь содержится общее положение о вине как условии деликтной ответственности: лицо, причинившее вред, освобождается от возмещения вреда, если докажет, что вред причинен не по его вине. Однако законодательством предусмотрены исключения из данного общего правила. По данному поводу в литературе ведется дискуссия: считать ли обязанность по возмещению вреда, причиненного невиновно, ответственностью или чем-то иным, к примеру, мерой защиты в силу отсутствия одного из элементов правонарушения. Целесообразно согласиться с мнением Витушко В.А., который, признавая условность и спорность терминологии, отмечает, что, если не будут названы ответственностью те случаи, когда лицо возмещает вред, причиненный его противоправными действиями, но без вины, такое возмещение не перестает быть ответственностью [1].

Вина в гражданско-правовых деликтных обязательствах существует в виде двух форм - умысла и неосторожности. В некоторых случаях устанавливаются исключения, которые предполагают, что от определенной формы вины зависит возникновение обязательства по возмещению вреда, а также определение размера подлежащего возмещению вреда. Например, согласно п. 4 ст. 228 ГК Республики Беларусь, в случае обнаружения находки нашедший вещь отвечает за ее утрату или повреждение лишь в случае умысла или грубой неосторожности и в пределах стоимости вещи; ссудодатель отвечает за вред, причиненный третьему лицу в результате использования вещи, если не докажет, что вред причинен вследствие умысла или грубой неосторожности ссудополучателя или лица, у которого эта вещь оказалась с согласия ссудодателя (ст. 651 ГК Республики Беларусь); приобретатель отвечает перед потерпевшим за всякие, в том числе и за всякие случайные, недостачу или ухудшение неосновательно приобретенного или сбереженного имущества, происшедшие после того, как он узнал или должен был узнать о неосновательности обогащения. До этого момента он отвечает лишь за умысел и грубую неосторожность (п. 2 ст. 973 ГК Республики Беларусь).

Законодательство регулирует и вину потерпевшего, которая также существует в форме умысла или грубой неосторожности. Так, не возмещается вред, возникший вследствие умысла потерпевшего. Если же вред наступил вследствие грубой неосторожности потерпевшего, то, учитывая степень вины потерпевшего и причинителя вреда, размер возмещения уменьшается. В некоторых случаях ответственность наступает независимо от вины причинителя вреда. Если в такой ситуации присутствует грубая неосторожность потерпевшего, размер возмещения вреда причинителем должен быть уменьшен или в возмещении вреда может быть отказано, если законодательством не установлено иное [2]. Однако если вред был причинен жизни или здоровью гражданина, вред должен быть возмещен обязательно. Вина потерпевшего не учитывается при возмещении дополнительных расходов, которые были вызваны повреждением здоровья, а также при возмещении вреда в связи со смертью кормильца и возмещении расходов на погребение.

ГК Республики Беларусь не раскрывает понятия грубой неосторожности. В юридической литературе и правоприменительной практике грубая неосторожность представляет собой нарушение обычных, очевидных для всех требований, которые предъявляются к лицу, осуществляющему определенную деятельность. Критерием разграничения грубой и простой неосторожности выделяют степень фактического предвидения последствий. Грубая неосторожность означает, что субъект предвидел наступление опасных последствий, но легкомысленно рассчитывал их избежать, хотя мог и должен был понять, что опасные последствия наступят.

При простой неосторожности, наоборот, не соблюдаются повышенные, специальные требования, предъявляемые к определенному субъекту. Если вина потерпевшего имела место в форме простой неосторожности, то она не учитывается, и вред возмещается на общих основаниях. Это значит, что простая неосторожность потерпевшего не влечет ни освобождения причинителя от ответственности, ни уменьшения размера его ответственности.

Характеризуя умысел и неосторожность как формы вины, можно упомянуть понятие «обязательное страхование от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний». В Указе Президента Республики Беларусь от 25 августа 2006 г. № 530 « О страховой деятельности» относительно обязательного страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний предусмотрено, что:

1) если установлено, что грубая неосторожность застрахованного содействовала возникновению или увеличению вреда, причиненного его здоровью, то размер ежемесячной страховой выплаты может быть уменьшен страховщиком в зависимости от степени вины застрахованного, но не более чем на 25 процентов;

2) если повреждение здоровья застрахованного лица произошло вследствие установленного судом умысла застрахованного лица или при обстоятельствах, когда единственной причиной повреждения его здоровья явилось нахождение застрахованного лица в состоянии алкогольного опьянения либо в состоянии, вызванном потреблением наркотических и тому подобных средств, страховые выплаты не производятся.

Как указывалось выше, законом предусмотрены случаи, когда может быть возмещение вреда обязательно при отсутствии вины причинителя. Так, независимо от вины наступает ответственность за вред, причиненный незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда (п. 1 ст. 939 ГК Республики Беларусь), причиненный деятельностью, создающей повышенную опасность для окружающих (ст. 948 ГК Республики Беларусь), причиненный

вследствие недостатков товара, работы или услуги (ст. 964 ГК Республики Беларусь) [3].

В вопросе определения классификации ответственности вследствие причинения вреда и обязанности по возмещению вреда лицом, не являющимся причинителем вреда, существуют некоторые проблемы. Так, на современном этапе правового развития актуальны вопросы, касающиеся ответственности родителей за несовершеннолетних детей. Гражданское законодательство Республики Беларусь освобождает от ответственности дееспособного гражданина, а также несовершеннолетнего в возрасте от 14 до 18 лет, причинившего вред в таком состоянии, когда он не мог понимать значения своих действий или руководить ими, за исключением:

1) причинения вреда жизни или здоровью потерпевшего, когда суд может с учетом имущественного положения сторон, а также других обстоятельств возложить обязанность по возмещению вреда полностью или частично на причинителя;

2) случая, когда причинитель сам привел себя употреблением спиртных напитков, наркотических средств, психотропных веществ или иным способом в такое состояние, в котором не мог понимать значения своих действий и руководить ими.

Данисевич А.Н. отмечает, что в судебной практике часто имеют место споры о возмещении вреда, причиненного несовершеннолетним лицом. За вред, причиненный несовершеннолетним, не достигшим четырнадцати лет (малолетним), отвечают его родители, усыновители или опекуны, если не докажут, что вред возник не по их вине. Если малолетний, нуждающийся в опеке, находился в организации, которая в соответствии с законодательством является его опекуном (организации здравоохранения, учреждении образования, учреждении социального обслуживания, иной организации), эта организация обязана возместить вред, причиненный малолетним, если не докажет, что вред возник не по ее вине. Если малолетний причинил вред в то время, когда находился под надзором организации здравоохранения, учреждения образования или иной организации, обязанных осуществлять за ним надзор, либо лица, осуществляющего надзор на основании договора, эта организация либо лицо отвечают за вред, если не докажут, что вред возник не из-за недостатков при осуществлении надзора.

В случае, если вред причинен несовершеннолетним, не достигшим 14 лет (малолетним), закон определяет в качестве субъекта ответственности родителей (усыновителей) или опекунов а не непосредственного причинителя вреда. Почему такая ситуация меняется, стоит только несовершеннолетнему достигнуть возраста 14 лет? Закон определяет, что несовершеннолетние не имеют полной дееспособности и деликтоспособности. Однако следует обратить внимание на то, что ребенок в таком возрасте - личность, в действиях которой зачастую осознанно проявляется его воля к желанию совершить определенные действия, а не воля родителей. Безусловно, исключением будут являться случаи, когда родители сами подтолкнули ребенка к совершению заведомо противоправного действия, и в данной ситуации действия родителей уже будет квалифицироваться по другим основаниям.

Поэтому можно согласиться с мнением Кондрашук С.В., а именно: представляется не имеющими ничего общего с общими положениями юридической ответственности обоснования правомерности отнесения обязанности родителей возместить вред к деликтной ответственности. Основной вопрос: является ли факт причинения несовершеннолетним вреда достаточным и безусловным основанием для того, чтобы обосновать, что определенные действия несовершеннолетним лицом совершены вследствие неисполнения или ненадлежащего исполнения родителями (усыновителями, опекунами и т. п.) возложенных на них законом обязанностей по воспитанию? [2]

В рассматриваемом случае вред было бы вполне целесообразно возлагать обязанность по возмещению вреда на родителей, как деликтоспособных лиц, являющихся ближайшими лицами для несовершеннолетнего, чьи действия по воспитанию и надзору за ребенком находятся в необходимой взаимосвязи с действиями самого ребенка. Необходимо подчеркнуть, что речь в данном случае должна идти именно об обязанности родителей по возмещению вреда, а не об ответственности.

Таким образом, вина является обязательным условием наступления обязательств вследствие причинения вреда. Данное понятие обладает своими особенностями, о чем говорят нормы, в которых выражаются некоторые исключения – это случаи, когда ответственность наступает вне зависимости от вины причинителя вреда. Особенностью в гражданском праве является презумпция вины, что обратно правилу презумпции невиновности в других отраслях права. Презумпция наличия вины может быть опровержимой, т. е. причинитель освобождается от ответственности, если докажет свою невиновность либо неопровержимой, когда причинитель освобождается от ответственности только в случаях действия непреодолимой силы либо вины самого потерпевшего. В отличие от вины причинителя вреда вина потерпевшего не предполагается и должна быть доказана.

Анализируя характеристику условий возникновения внедоговорных обязательств, можно сделать вывод, что возможно пересечение понятия вины и противоправности. Между виной и противоправностью существует неразрывная связь, которая не должна отождествлять эти понятия. Вина предполагает характеристику внутреннего психического отношения правонарушителя к совершенному деянию. Противоправное действие или бездействие, а также вследствие этого и последствия - это выраженный вовне объективный результат такого отношения.

Отсутствие законодательного закрепления определения понятия вины порождает в теории гражданского права различные подходы к её определению, анализ которых позволяет понимать под виной психическое отношение лица к своему противоправному действию и его последствиям, а также отнести вину к субъективному условию ответственности за деликт. Представляется целесообразным закрепить определение понятия вины в ГК Республики Беларусь. Однако поскольку договорная и деликтная ответственность существенно различаются в субъектом составе, специфике условий ответственности, основаниях освобождения от ответственности, полагаем, необходимым включить такую норму в ст. 933 ГК Республики Беларусь, в которой содержатся нормы об общих основаниях ответственности за причинение вреда.

Литература:

1. Овсейко, С.В. Деликтное право: общая характеристика обязательств из причинения вреда / С.В.Овсейко // Консультант Плюс: Беларусь, Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2020.
2. Бондаренко, Н.Л. Гражданское право. Особенная часть / Н.Л. Бондаренко. – Минск: Тетралит, 2015. – 159 с.
3. Федченко, А.В. К вопросу об обязательствах вследствие причинения вреда жизни или здоровью / А.В. Федченко // Консультант Плюс: Беларусь, Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2019.

THE FORMATION OF THE SECOND LANGUAGE PERSONALITY AS THE RESULT OF LANGUAGE ACQUISITION

Rakhmetkarimova Z.T.

(M.Kozybayev NKSU)

Currently, the attention of linguists is shifting to the role of the “psychological component” of a person, which has led to the discovery of a new category of “language personality” (LP) in linguistics. The language personality is activated and functions in a specific linguosocium. Therefore, each linguosocium is distinguished by its conceptual system - “image of the world”, “picture of the world” corresponding to certain orientation needs [1]. The origin of this concept is written in the work of V.V. Vinogradov (1980). The appearance of the concept of a language personality is reflected in the monograph of Yu.N. Karaulova “Russian and language personality” (1987). The language personality model proposed by the author became popular in linguodidactics that today we can talk about it as the branch of linguistic science - linguopersonology. It includes such aspects of the study as speech personality, communicative personality, vocabulary of LP, emotional, the dialect of LP, multilectic (multi-human) and idiolectic (private-human) personality, ethno-semantic personality, elitist LP, semiological personality and others. In particular, due to a variety of terms and approaches, the linguistic and lingua didactic relationship between the concepts of primary language personality, secondary language personality and national language personality, as well as the definition of LP itself, today is being debated. So, in the vary of complex topic is an “inevitable terminological, conceptual complication of the situation” [2].

Due to the development of the concept of a language personality, the notion of a secondary language personality originated, for which, the works of S.M. Andreeva “Modern approaches to the study of the phenomenon of a language personality,” S.G. Blinova, T.K. Tsvetkova “The problem of the formation of bilingual consciousness in linguistics and linguodidactics”, N. Galskova, N.I. Gez “Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methods” were devoted.

According to the basic conceptual requirements of theories, the purpose of the article is to concretize the term “second language personality” and to identify the stages of development of a foreign-language technique for adequate and direct communication at the intercultural level [3]. Realization of this goal implies a fundamental rejection of the prevailing a decade of the theoretically oriented goal-setting methodology, that is, from dividing the goal into practical (the formation of language and speech skills and facilities), developing and educational.

A new interpretation of the goal of teaching a foreign language fundamentally changes the concept of the educational process in the subject. Since the process of becoming a SLP is associated not only with the student learning the verbal code of a foreign language and his ability to use it in communication but also with the formation (at a certain level) in his mind of a “picture of the world”. A native speaker as a representative of a particular society, teaching a foreign language, should be aimed at introducing students to the conceptual system of someone else’s linguosocium.

The model of the language personality has been defined by Yu.N. Karaulov as:

- verbal-semantic: the level of language proficiency
- cognitive: individually-cognitive, which involves the reflection of the world, its thesaurus, culture.

- the identification and characterization of motives and goals that constrain the development of language personality.

The above model shows that the concept of LP, from the very beginning of its appearance, had a linguodidactic orientation, and the theory of SLP is a logical development of the model proposed by Yu.N. Karaulov. Nevertheless, the definition of SLP which claims that it is the ability to communicate adequately at the intercultural level, but can hardly be satisfactory, since the facility is only one manifestation of a language personality. It is not enough to indicate the goal but it is important to indicate the means to achieve it. In addition to the assumptions of the purpose of formation, in the process of personality training, the concept of LP makes it possible to implement an integrative approach to personality characteristics. Such approach corresponds to the tasks of comprehensive training, combining conscious, functional and communicative approaches.

The results of our analysis allow us to draw some particular conclusions of interest in our study. In the model of the linguistic personality of Yu.N. Karaulov, you can get an idea of the characteristics of the linguistic personality of the author and talk about human speech as a source of creativity. The creative process includes all types of transformations - lexico-semantic-grammatical, cognitive, intentional-relating respectively to the three levels of the linguistic personality.

Developing the concept of a secondary language personality, developed by Yu.N. Karaulov, we can conclude that this model of SLP allows you to expand the nature and conditions for the realization of the personally developing capabilities of the process of teaching foreign languages, therefore, to get a complete "picture" of the personality.

All of the above emphasizes need for a thorough consideration of the learning process carried out in the context of intercultural dialogue. Intercultural dialogue is rightly interpreted as an exchange of cultural objects, images of consciousness in the course of reflections over them. In the process of familiarizing oneself with a foreign culture in the context of a dialogue of cultures, the student relies on the cognitive means of his culture, used to comprehend the means of a foreign culture to a new knowledge generated in the process of cognizing a foreign culture. This is the formation of the second language personality [4].

At the same time, there is a lot of data confirming the possibility of the formation of a second language personality. Supporters of this approach argue that individuals who successfully learn a foreign language gradually learn various aspects of behavior and understanding of the world that are characteristic of the respective cultural group. We want to join the statement of researcher B. Wilson: "When I speak Spanish, I feel my muscles in my face tighten differently and new, although familiar, gestures take hold of my hands ... I touch people all the time and I don't mind that they stand so close to me and blow cigarette smoke into my face. I speak a lot and quickly..." It is obvious that the formation of a truly secondary language personality is possible only with innate bilingualism or entering a different culture at a very early stage in life. No matter how talented a person is, he will never become a 100% bilingual if he enters the country after his first language has already settled down and remains leading. But intercultural transformation does not require mandatory full bilingualism. A much more important role is played by cognitive flexibility, awareness of intercultural differences and familiarity with ways to overcome them.

The ability to realize oneself through intercultural dialogue means to realize oneself in the context of intercultural communication. This ability is called intercultural competency. The formation of intercultural competencies is based on the willingness to participate in the dialogue of cultures based on the principles of mutual respect, tolerance and overcoming cultural barriers.

To sum up the consideration of this issue, we set the goal of the study to develop methodological techniques aimed at organizing, in the learning process, such means of the

language being studied as multilevel units, relationships and stereotypes. As an example of such methodology there are some psycholinguistic techniques. One of the priority tasks for the teacher is to make foreign students a little “fit”. In this case, we used the course and results of experimental work on the formation of a secondary language personality in speech activity were presented. The work was carried out in two classes (as experimental and control groups) at the students of the "Gymnasium N 58" in Nur-Sultan city. At the initial stage of the work, a number of activities were carried out:

- an analysis of the teaching and methodological set on foreign language was carried out for the presence of exercises in the methodology complex, for the development of the oral speech of students;

- criteria (range of used speech means EG - 50%; CG - 42%, speech content, speech completeness and flexibility (student should be able to change the subject) EG - 55%; CG - 46% EG volume - 50%; CG - 40%, self-support and self-correction – EG 40%; CG - 30%, sociocultural competence EG - 50%; CG - 45%);

- indicators and levels of secondary language personality of students in oral speech activity at the secondary stage of foreign language education;

- the diagnosis of the initial level of secondary language personality of students was carried out on the basis of oral speech activity at the middle stage of foreign language education.

The analysis of the results of the initial phase of the experiment revealed the following: 1. Students have knowledge and use of lexical and grammatical material, rules for building proposals at a low level. 2. The majority of students have insufficient skills in four types of speech activity, do not know how to plan their speech and non-speech behavior 3. Students have insufficient knowledge of the national cultural characteristics, traditions and standards of etiquette of the country of the studied language. They are unable to adequately interpret sociocultural information. 4. Most students are unable to compensate for this lack of lexical and grammatical means and pass information to the interlocutor. 5. Some students lack the ability to find information about the culture of the country of study by using modern information technology. At the initial stage of the pilot work, a set of exercises was developed and introduced into the learning process to form the second language personality of the student on the basis of written speech activity at the middle stage of education. Monitoring of the process allowed to note the positive dynamics of the levels of formation of the secondary language personality on the basis of written speech activity in students of the 7th grade. Thus, the results of the experimental work give us the reason to assert that the level of formation of the secondary language personality on the basis of oral speech activity of students of the 7th grade in the main indicators in the experimental group is higher than in the control group, which indicates the effectiveness of the work we have carried out.

In conclusion, the study of a foreign language does not lead to the automatic formation of the second language personality, despite the fact that a person has the innate ability to be a language personality, he still has to become it [5]. The process of the formation of second language personality consists of the conscious structuring of the verbal-semantic, cognitive and motivational levels, incorporating typical elements that contribute to the formation of individual and collective characteristics of second language personality.

According to the theoretical analysis of the literature in the concept of the second language personality was considered quite widely. At the same time, a number of specific (methodological) formation issues of this personality remain poorly developed. These issues include the development of a theoretical model and a methodological system for the formation of a bilingual personality in the paradigm of personality-oriented and active approaches and in the modern educational paradigm in the field of foreign language education. There are practically no studies of the methodological model for the formation of

the second language personality, taking into account the current linguistic situation in the Republic of Kazakhstan. There are only a few works that set out the conceptual basis of intercultural and communicative theory, developed as a Kazakhstan model of foreign language education, the object of scientific knowledge of which is the interdisciplinary construct language - culture - personality, [6] presents the provisions of the developed Concept for the Development of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan.

In view of the fact that Kazakhstan is a multilingual-ethnocultural state and this sets the task to realize the goals and objectives of intercultural education and the formation of intercultural competence among students, which is the development of a multilingual and multicultural language personality. Thus, one cannot disagree with I.I. Khaleeva, which solving the tasks of intercultural education and students should implement two approaches: linguo-ecological and interlingo-cultural [7].

References:

1. Karaulova Yu.N. Russian language and language personality» - M., 1987; 4th edit. 2004.
2. Neroznak V.P. Linguistic personology: to determine the status of discipline // scientific. coll-n. Moscow. – edition № 426. – Language. Poetics. Translation. – M., 1996. – Pp. 109-112.
3. Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign languages. Teacher's guide. - M.; ARKTI, 2000, Pp. 46-47.
4. Galskova N.D., Gez N.I. Foreign language theory: Linguistics and methodology: training manual for students of universities and faculty of foreign language . – M., 2004, Pp. 65-72.
5. Bogin G.I. A model of the linguistic personality in its relation to variations of texts:thesis of the PHD. – L., 1984.
6. Kunanbaeva S.S. Modern Foreign Language Education: Methodology and theories. - Almaty, 2005, p. 111.
7. Khaleev I.I. The second language personality as recipient of inophonic text// Language system. Language – text. Language – capacity. – M.:RAN IRYA, 1995, Pp. 283-286.

УДК 81.373.45

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ РУССКИХ ЛИЧНЫХ ИМЁН (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОВАРЯ Н.А. ПЕТРОВСКОГО)

Сабиева Е.В., Гусева А.С.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

Аннотация

В статье раскрывается понятие русского личного имени. Рассматривается происхождение русских личных имён. В работе реализуется рассмотрение наиболее популярных личных имён среди их русскоговорящих носителей.

Актуальность проблемы заключается в том, что происхождение русских личных имён в данное время изучено мало, что, в свою очередь, представляет особый интерес. Проблемой, отсюда вытекающей, является отсутствие структурированности материала для того, чтобы была выявлена чёткая взаимосвязь частотности имён и их происхождения и этимологии. Целью статьи, таким образом, становится анализ происхождения современных русских личных имён и их частотности среди русскоговорящих носителей. В процессе исследования мы будем опираться на «Словарь русских личных имён» Н.А. Петровского.

В русской традиции именованья личным именем является имя, бытующее в русском языке и присваивающееся человеку либо при рождении, либо при перемене

имени. Русские личные имена являются особой системой в языке, довольно ограниченной по составу и компактной. Функционирование этой системы обладает рядом особенностей, которые не свойственны другим словам русского языка.

А.В. Суперанская выделяет три периода в истории формирования личных русских имён: «... дохристианский, когда использовались самобытные имена, созданные на восточнославянской почве средствами древнерусского языка; период после введения христианства на Руси, когда церковь стала насаждать вместе с христианскими религиозными обрядами иноязычные имена, заимствованные византийской церковью от разных народов древности; и новый этап, начавшийся после Великой Октябрьской социалистической революции и ознаменовавшийся проникновением в русский именослов большого числа заимствованных имён и активным творчеством». [1; 41]

В наше время среди русскоязычного населения встречаются имена календарные, некалендарные-древнеславянские, старорусские, новообразованные, заимствованные в 20-ом веке из восточных и западноевропейских языков. Календарными именами принято называть традиционные русские имена, которые до Октябрьской революции были собраны в святцах (православных церковных календарях), а со второй половины 19-го века – также и в светских календарях, издававшихся массовыми тиражами. Согласно статистическим данным, приведённым в книге А.В. Суловой и А.В. Суперанской «О русских именах», носителями календарных имён в 1980-е годы являлись около 95% русскоязычного населения. [2; 9]

В ходе исследования были рассмотрены наиболее популярные личные имена среди их русскоговорящих носителей. На их основе составлен рейтинг, основанный на официальной статистической отчётности органов ЗАГС нескольких областей нашей страны (в том числе Северо-Казахстанской) за 2010-2016 годы.

В базу имён вошли русские личные имена в количестве 60 штук: 30 мужских и 30 женских. Количественные данные приведены к единому знаменателю – на 10000 новорождённых.

Происхождение всех имён приведено по данным словаря Н.А. Петровского.

Для начала представим рейтинг популярности имён новорождённых мальчиков в русских семьях.

Места в рейтинге 1-30 (наиболее популярные имена) частотность 100-700 на 10000 новорождённых.

1. Артём – греческое, artemes – невредимый, здоровый
2. Александр – от греческого alexo - защищать и andr – муж, мужчина
3. Максим – латинское, maximus – самый большой
4. Даниил – древнееврейское имя Daniel – мой судья - бог
5. Дмитрий – греческое Demetrius – относящийся к Деметре
6. Иван – древнееврейское имя Johanan – Яхве смилостивился
7. Кирилл – греческое, kyrios - господин
8. Никита – греческое, nikaos - побеждать
9. Михаил – древнееврейское имя Mikael – равный богу Яхве
10. Егор – народная форма имени Георгий, ставшая документальной, греческое
11. Матвей – древнееврейское, matitiah – дар Яхве
12. Андрей – греческое, andreios – мужественный, храбрый
13. Илья – древнееврейское имя Eliah – Яхве – мой бог
14. Алексей – греческое, alexo - защищать
15. Роман – латинское, romanus - римский
16. Сергей – римское родовое имя Sergius
17. Владислав – славянское, от влад- и слав-
18. Ярослав – славянское, яр-, слав-

19. Тимофей – греческое, time – честь и theos - бог
20. Арсений – греческое, мужчина
21. Денис – греческое личное имя Dionysios
22. Владимир – славянское, от влад- и мир-
23. Павел – латинское, Paulus - маленький
24. Глеб - скандинавское
25. Константин – латинское, constans - стойкий
26. Богдан - славянское
27. Евгений – от греческого eugenes - благородный
28. Николай – греческое личное имя Nikolaos. От Nike – победа и laos - народ
29. Степан – греческое, stephanos - венок
30. Захар – древнееврейское имя Зехарья – Господь вспомнил

На эти 30 имён приходится 74% всех новорождённых мальчиков.

Сравнение путей их заимствования можно представить в виде диаграммы:

Как видно, реальное разнообразие мужских имён невелико: 74 процента всех новорожденных мальчиков получают имя из списка, ограниченного лишь 30-ю именами. С одной стороны, можно констатировать, что современные родители проявляют в вопросе выбора детских имён определённый консерватизм, но с другой стороны, становится заметной тенденция к обновлению их стандартного набора. Так, например, за последние годы в числе популярных, помимо указанных выше, оказались такие имена, как Елисей, Гордей, Захар, Матвей, Макар, Руслан, Мирослав. Таким образом, мы можем увидеть, что среди современных личных русских имён мужского населения преобладают имена греческие, древнееврейские, латинские и славянские по происхождению.

Теперь представим рейтинг популярности имён новорождённых девочек в русских семьях.

Места в рейтинге 1 – 30 (наиболее популярные имена) частотность 100-700 на 10000 новорожденных.

1. София – греческое, мудрая
2. Анастасия – греческое, воскресший

3. Дарья – греческое, имя трёх царей древней Персии
  4. Мария – древнееврейское имя
  5. Анна – древнееврейское имя, грация, миловидность
  6. Виктория – латинское, победа
  7. Полина – латинское, Аполлонова
  8. Елизавета – древнееврейское имя, бог – моя клятва, богом я клянусь
  9. Екатерина – греческое, чистая
  10. Ксения – греческое, гостеприимная, чужая, чужеземная
  11. Валерия – латинское, быть сильной, здоровой
  12. Варвара – греческое, иноземка
  13. Александра – греческое, защитница людей
  14. Вероника – греческое, несущая победу
  15. Арина – греческое, народная форма имени Ирина
  16. Алиса – германское, малышка
  17. Алина – латинское, чужая, иная, другая
  18. Милана – славянское, от мил-
  19. Маргарита – латинское, жемчужина
  20. Диана – заимствованное из латинского, бог
  21. Ульяна – от латинского личного имени, разговорное к Юлиана
  22. Алёна – греческое, народная форма имени Елена
  23. Ангелина – греческое, вестница
  24. Кристина – греческое, посвящённая Христу
  25. Юлия – латинское женское имя
  26. Кира – греческое, госпожа, владычица
  27. Ева – древнееврейское, имя жены легендарного первого человека Адама
  28. Карина – латинское, киль корабля
  29. Василиса – греческое, царица
  30. Ольга – древнескандинавское
- На эти 30 имён приходится 75% всех новорождённых девочек.
В виде диаграммы эти данные будут выглядеть следующим образом:

Как видно, реальное разнообразие женских имён также невелико: 75 процентов всех новорожденных девочек получают имя из списка, ограниченного лишь 30-ю именами. С одной стороны, так же как и в случае с мужскими именами, можно констатировать, что современные родители проявляют в вопросе выбора детских имён определённый консерватизм, но с другой стороны, становится заметной тенденция к обновлению их стандартного набора. Так, например, за последние годы в числе популярных, помимо вышеперечисленных, оказались имена Амалия, Виталина, Диана, Милана, Мирослава, Ульяна. Мы видим, что среди женских современных русских личных имён по происхождению преобладают греческие, латинские и древнееврейские имена.

Литература:

1. Суперанская, А.В., Сулова, А.В. Так было — так стало // О русских именах. – Лениздат, 1991.
2. Суперанская А.В., Сулова А.В. Какие бывают имена // О русских именах. – Лениздат, 1991.
3. Петровский, Н.А. Словарь русских личных имён. - М.: Советская энциклопедия, 1966.

УДК 81.373.45

ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В РОМАНЕ И.П. ШУХОВА «ГОРЬКАЯ ЛИНИЯ»

Сабиева Е.В., Дедоченко О.Б.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

Аннотация

В статье раскрывается понятие онима. Рассматривается происхождение имен собственных в романе «Горькая линия». В работе классифицируются всех функционирующих онимы. Они рассматриваются с точки зрения их культурной и исторической обусловленности.

Изучение ономастической системы и их функционирования в художественном тексте всегда было и будет актуальным потому, что читатель глубже проникает в авторский замысел. Всякий раз погружение в художественную реальность настраивает на интуитивное расшифровывание временных кодов, определение пространственных координат, заданных писателем в произведении. Безусловно, ключом к этим шифрам, являются онимы, которые, помимо функциональной значимости в номинативном, аксиологическом, социальном, планах, помогают выявить специфику именуемых объектов и традиции, связанные с их именами. В зависимости от типа изучаемых имен ономастика подразделяется на несколько основных видов: антропонимика и топонимика. Данные разделы ономастики являются ведущими и тесно связаны с культурой народа и выражают национальный характер. В последнее время наблюдается тенденция к изучению культурологического аспекта имен собственных, то есть в первую очередь выходит проблема взаимодействия имени и культуры народа, в котором оно рождено и продолжило свое функционирование. Мы можем утверждать, что имена, собственные или нарицательные, отражают национальную ментальность. В одних онимах культура и история проявляются ярко, в других менее феерично, но едва ли отыщется имя, которое не будет содержать в себе черты народа. Так, по предположению Т.М. Николаевой, имена собственные имеют особые связи «в ментальности носителей языка», что имеется некая «культурная память» лексем,

формирующаяся по своим законам, требующим самостоятельного изучения [Николаева 2001, 189].

Проблемы, поднимаемые в данной статье актуальны. При изучении ономастического пространства необходим комплексный подход при анализе каждого имени собственного. А само ономастическое пространство является одним из способов системной связи имен собственных. В статье приводится классификация всех функционирующих онимов. Они рассматриваются с точки зрения их культурной и исторической обусловленности. В нашей статье исследуется творчество писателя нашего родного края – Ивана Петровича Шухова, проследить особенности его художественного языка. Северо-Казахстанский поэт Владимир Шестериков очень емко определяет специфику нашего края: «Нигде я еще не встречал, да, может быть, и не встречу более пронзительного проникновения в душу степи, да не какой-нибудь, а нашей северо-казахстанской». Берет гордость за просторы родной земли, за взаимоотношения людей, в которых отсутствовала кривизна души, за край, где было всего вдоволь – и счастья, и лиха. Читая романы Шухова, каждый представляет необъятную степь, хлебные массивы, озера в камышах, где плавают дикие утки, зиму снежную и лютую, а лето-жаркое и знойное. Иван Петрович Шухов создавал не для того, чтобы слово пропало бесследно, а для запоминания его и передачи потомкам.

Имена собственные во все времена привлекали внимание профессиональных исследователей и простых обывателей. На сегодняшний день многие ученые, работающие в разных научных отраслях, изучают имена собственные (историки, географы, этнографы), но приоритет по-прежнему у лингвистов. Ведь, независимо от того, к какому объекту живой или неживой природы оно относится (к человеку, животному, реке, городу, селу), имя собственное входит в систему языка, взаимодействует с другими словами, функционирует по определенным правилам и нормам и используется в речи. В.Д. Бондалетов в учебном пособии «Русская ономастика», критикуя представителей крайних, односторонних подходов к природе онимов, резюмирует: «У одних имена собственные оказались лишь опознавательными этикетками («крестиками», «царапинами»), и произошло это из-за полного невнимания к их реальной (речевой) жизни, у других – словами с перегруженной семантикой (включающими всю энциклопедическую информацию или все «мои» сведения об их носителях) – по причине полного невнимания к их языковому статусу, т. е. к их месту в языке как коммуникативно-знаковой системе» [Бондалетов 1983, 24].

Творчество Ивана Петровича Шухова богато разнообразием имен, оно прививает любовь к родному краю. Имя собственное глубоко и всесторонне, на что указывает Нурсултан Абишевич Назарбаев в своей программе "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания": «Если мы хотим быть нацией со своим неповторимым местом на глобальной карте XXI века, нужно, чтобы мир узнал нас по культурным достижениям». Кто как не И.П. Шухов поможет нам постичь культуру того времени наших земляков? Мы обязаны раскрыть замысел и взгляд писателя. Писатель воспевал родной край, писал о народности и «своеобычиях». Иван Петрович был не просто интернационалистом, он вырос в микроклимате дружеских межнациональных русско-казахских связей, что также обусловило мотивированность онимов. «Особое отношение к родной земле – это важная черта патриотизма» – отметил Нурсултан Назарбаев в статье «Рухани жангыру». Патриотизм в значении сохранения и развития историко-культурного наследия и лучших достижений современной культуры Казахстана.

Предметом нашей статьи являются имена собственные в романе «Горькая линия» И.П. Шухова. Прежде всего, это антропонимы (имена, фамилии, отчества людей) и

топонимы (географические названия). Источниками для нашего исследования послужили тексты прозаических произведений И.П. Шухова.

В нашем исследовании мы определили роль имен собственных в прозе И.П. Шухова, их значение в реализации творческого замысла поэта, в отражении индивидуально-авторской картины мира.

Для того чтобы добиться поставленной цели мы выбрали из романа И.П. Шухова «Горькая линия» все имена собственные, очертив, таким образом, текстовое ономастическое пространство. После ареальной выборки, мы распределили имена собственные по разрядам: антропонимы, топонимы, гидронимы, зоонимы, фитонимы и т.д., учитывая специфику произведения. Далее классифицировали онимы по их месту, занимаемому в системе «ядро-периферия» ономастического поля. Нужно было дать этимологический и семантический анализ рассматриваемых в работе онимов. Также мы отметили словообразовательные особенности имен собственных в прозаическом творчестве И.П. Шухова, обозначив наиболее традиционные способы образования фамилий и географических наименований. Определили роль имен собственных (рассматривая онимы всех разрядов) в построении литературного произведения, раскрытии индивидуально-авторской картины мира и проанализировали онимы с позиции соотнесенности их с биографией поэта.

Тема Малой Родины, одной из ведущих в творчестве И.П. Шухова, находит широчайшее воплощение в произведениях военных лет именно через онимы. Имя человека, антропоним, - это индивидуальный знак, «различитель» человека, выделяющий его из всей массы людей. Человек и его имя – единое целое, хотя имя, казалось бы, ничего не сообщает нам о человеке. Имя человека – одно из важнейших составляющих его индивидуальности, именно поэтому оно входит первым компонентом в структуру самосознания. События разворачиваются на широком ономастическом фоне, поэма представлена большим количеством действующих лиц, именованная которых отражают реалии времени: есаул Стрепетов, Варя Румянцева, Евсей Сударушкин и другие - представляют собой наиболее частые антропонимы, употребляемые в народной, крестьянской среде того времени, служат средством типизации образов.

Фамилии, личные имена, отчества, прозвища относятся к обширной группе ономастической лексики – антропонимам (от греческого *anthropos* – «человек» + *опума* – «имя»). Антропонимика является особой отраслью ономастики и занимается исследованием антропонимов. Совокупность антропонимов называют антропонимией. Географических названий много, они значимы, поскольку представляют родной Казахстан: Семиречье, Ишим, Ак-булак.

Проведенный лингвистический анализ позволяет выделить такие группы, как:

- Фамилии, имена и отчества (Егор Павлович Бушуев, Авдей Иванович Лузин)
«Вот азиаты! «Наша да наша!» - раздраженно крикнул Егор Павлович Бушуев» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 52)
- Фамилии и имена (Евсей Сударушкин, Алексей Стрепетов)
«И только Евсей Сударушкин продолжал по-прежнему стоять навтыжку, как в строю» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 37)
- Имена и отчества (Олимпиада Викинтьевна, Федор Егорыч)
«Все, как божий день, ясно, Федор Егорыч» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 435)
- Отчества (Агафьевна, Романыч)
«Тут же за столом сидела, разливая чай, молчаливая и строгая лицом старуха Егора Павловича Агафьевна» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 57)
- Фамилии (Муганцев, Дробышев)

«Засидевшиеся в эту беспокойную ночь в кабинете атаман Муганцев и пристав Касторов тут же и заснули: Касторов – на деревянной софе, накрытой гарусным ковриком, Муганцев – в кресле за письменным столом.» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 438)

- Имена (Кирька, Оська)

«Кирька был жителем Соколинского края, полухозяином - полубатраком» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 47)

- Прозвища (Поединок)

«Но тут совсем некстати принесла нелегкая невесть откуда взявшегося Поединка» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 43)

- Библеизмы (Лука, Самсон)

«На платформе Лука появился уже после второго звонка» (Шухов И.П. «Горькая линия», с. 324)

Все имена, фамилии и прозвища в романе реальные. Иван Петрович Шухов не только изучал исторические материалы, а сам являлся свидетелем описываемых событий: «Настолько осязаемо все изображенное им - и краски, звуки и запахи степи, и жилой уют чистых горенок с неизменными комодами в простенках, покрытых кружевными дорожками, с душистой геранью и подзорами никелированных кроватей, и весь камуфляж казачьих гражданских нарядов, военной амуниции и конской сбруи, и образ мысли станичников, их характеры и привычки, их характерные выражения и словечки, а главное - страсти, интересы, помыслы». [А. Устинов 1978, 8].

Все топонимы можно классифицировать по следующим категориям:

1. Названия стран (Казахстан, Китай)
2. Урбанонимы (Джезказган)
3. Айконимы (Мулалы, Капитан-Кала)
4. Гидронимы (Иртыш, Или)

Как и имена, все топонимы имеют место быть в реальности, отображают конкретные исторические места и события. Ономастика романа «Горькая линия» убедительно свидетельствует о ее реализме, поскольку онимы произведения полностью отражают реальные имена, существовавшие в эпоху Шухова, а также место действия и социальное положение героев. Более того, данный роман по праву считается самой автобиографичной в творчестве поэта, и ее ономастикон - лучшее тому подтверждение.

Жизнь, вместившая в себя все горечи и радости жизни страны, судьба, отразившая все значимые события в судьбе Родины, - так с полным правом можно сказать о личности И.П. Шухова.

Литература:

1. Бондалетов В.Д. Русская ономастика / В.Д. Бондалетов. М.: Просвещение, 1983. - 224 с.
2. Николаева Т.М. Имена собственные в русской культуре и литературе М., ИСл. 30 января, 2001. - 398 с.
3. Устинов А. Иван Шухов // Вст. ст. к кн.: И. Шухов. Избранное: в 2-х т. - Алма-Ата, 1978. - Т. 1. - С. 7-15.
4. Устинов А. Писатель горьковской школы. К 70-летию И.П. Шухова // Простор. - 1976. - № 8. - С. 118-122.
5. Иван Шухов. Избранное: в 2-х т. - Алма-Ата, 1974.

**КОНЦЕПТ «РОДИНА» В ТВОРЧЕСТВЕ РУССКИХ И КАЗАХСКИХ АВТОРОВ
В СРЕДНЕМ И СТАРШЕМ ЗВЕНЕ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО
СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ**

Сабиева Е.В., Ережепова Н.К.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

Аннотация

В статье раскрывается концепт «родина» в произведениях русских и казахских авторов, с которыми учащиеся среднего и старшего звена знакомятся в рамках обновленного содержания образования.

Основное население нашей страны состоит из представителей двух этносов: русских и казахов. У этих народов много общего в культуре, в ментальности. У них схожие ценности и взгляды на жизнь. И у русских, и у казахов большое внимание уделяется воспитанию детей, привитию у них патриотизма, любви к родной земле и к народу, уважения к представителям старшего поколения, почитания предков; проявление гостеприимства; заботливое, ответственное и бережное отношение к окружающему миру природы; верность роду, общине, следование единым правилам общежития, уважительное отношение к обществу. В нашей статье мы охарактеризуем концепт «родина» в творчестве русских и казахских авторов.

Данное исследование позволит ближе познакомиться с культурой и менталитетом русского и казахского народов.

У каждого народа, в каждой культуре, и в каждом языке существуют свои универсальные, национально-специфичные значения, которые характерны только им. Таковым является и содержание концепта. Все больше внимания уделяют исследователи понятию концепта. Несмотря на широкое распространение, сам термин «концепт» до настоящего времени не получил однозначного определения. И это связано с тем, что каждый исследователь, который представляет различную отрасль научного знания, выделяет и считает определяющими различные признаки этого объекта.

В «Кратком словаре когнитивных терминов», автором которого являются Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянкова, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина, даётся следующее определение термина: «Концепт – это оперативная, содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуально системы и языка мозга всей картины мира, отражённой в человеческой психике. Понятие концепта отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания» [1, 90].

При этом содержание у каждого человека своё, в зависимости от его ментальности, от его национальности. Человек находит в каждом концепте важные для себя знания о мире, а неважные, по его мнению, отбрасывает. Концепт является результатом того, что приобрел человек на протяжении всей жизни. На это восприятие могут повлиять такие факторы, как генетические (уже сформированные в утробе матери), воспитательные (то, что внушили родители) и окружающая среда (его географическое положение, окружающие его люди). Следовательно, формирование концептов связано с познанием мира, с формированием представлений о нем.

Человек живет в контексте культуры. Человек сам создал эту культуру, сделав ее объектом познания. Чтобы понять культуру человека, культуру народа, нужно как можно глубже изучить его ключевые термины, концепты.

Концепт – это универсальный феномен, использование которого помогает выявить особенности национальной картины мира отдельного человека и всей нации. Картина мира выражается в культурных особенностях – национальном характере, обычаях, традициях, менталитете. Язык, в свою очередь, является своеобразным посредником, «переносчиком» этих особенностей.

К настоящему времени в научной литературе сформировалось несколько подходов в толковании термина «концепт». Первый подход, психологический, зарождается в работах С.А. Аскольдова-Алексеева, согласно которому концепт является мысленным образованием, которое замещает нам в процессе мысли множество однородных предметов. Когда мы высказываем какое-нибудь общее положение о чем-либо, мы в конечном итоге имеем в виду именно их, но мы в этом случае оперируем не с ними, а с чем-то другим одним, называемым в одних случаях общим представлением, в других – понятием. Но концепт не всегда является заместителем реальных предметов. Он может быть заместителем некоторых сторон предмета или реальных действий, как, например, концепт «справедливость, который может быть заместителем разного рода хотя бы и весьма точных, но чисто мысленных функций [2, 270].

На сегодняшний день в лингвистической науке можно выделить три основных подхода к пониманию концепта: концепт – это то, что называет содержание понятия, синоним смысла.

Этот подход при рассмотрении концепта большее внимание уделяет культурологическому аспекту, когда вся культура понимается как совокупность концептов и отношений между ними. Так, концепт – это основной составляющий элемент культуры в ментальном мире человека. Они занимают самую важную позицию в коллективном языковом сознании, а потому их исследование становится актуальным.

Второй подход – привлечение в когнитивную лингвистику семантики языкового знака представляется единственным средством формирования содержания концепта.

Сторонниками третьего подхода являются Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова и др., которые считают, что концепт возникает непосредственно не из значения слова, а является результатом столкновения значения слова с личным и народным опытом человека. Они считают, что концепт является посредником между словами и действительностью.

Концепты поддаются дальнейшему уточнению и модификациям. Когда они появляются, то оказываются частью системы, затем попадают под влияние других концептов и изменяются.

Для того, чтобы слово стало концептом, нужно, чтобы оно стало общеупотребительным, т.е. национальным, активно включалось в жизнь общества. Безусловно, одним из таких концептов является «родина».

Поэтический текст отражает ментальность народа, не случайно существует высказывание: «Поэзия – душа народа». Русская поэзия всегда выражала народную душу во всех её самых лучших проявлениях, что зафиксировано прецедентным текстом «Поэт в России больше, чем поэт».

У казахов поэзия также занимает особое место в определении души народа. Из поколения в поколение передавались поэтические творения казахских акынов.

Исследуя концепт «родина», обращаясь к поэтическим произведениям авторов разной национальности, мы сможем судить о их картине мира, культуре отражаемой в языке и в сознании, их влиянии друг на друга.

Анализ поэтического творчества представителей русской и казахской национальности позволяет сделать выводы о том, что общая земля, общие условия жизни, общее пространство способствуют культурному взаимовлиянию. Поэты которые пишут на русском языке, но разные по национальности, естественно используют образы, казалось бы, не родственной им культуры. В поэзии Ф.Ю. Тютчева, С. Есенина, И. Бунина, И.С. Тургенева, русских, широко представлена картина мира, характерная для казаха-степняка. А поэзия казахов Абая Кунанбаева, Мукагали Макатаева, Олжаса Сулейменова не обходится без символа – русской белоствольной берёзы. «Берёзовые острова» видели с детства и Магжан Жумабаев, и Сабит Муканов, и они стали для них так же любимы, как неоглядные степи, горькая полынь и ковыли для поэтов русской национальности.

Общая среда проживания является фактором сближения культур и языков. Общая «малая родина» способствует глубокому проникновению в культуру другого народа, пониманию и уважению его менталитета.

Влияние казахского языка на русский язык в условиях активного двуязычия сказывается не только на лексическом уровне, но и на уровне восприятия картины мира.

Познание языка другого народа, приобщение через язык к его культуре создаёт тот фундамент, на котором в разноэтническом обществе осуществляется диалог разных культур, формируется толерантность, взаимное уважение и доверие разных этносов.

Литература:

1. Кубрякова Е.С., Демьянкова В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1997.
2. Аскольдов С.А. Русская словесность: Антология. – М., 1997.

УДК 821.512.122.0

КҮЛӘШ АХМЕТОВА ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ

Синбаева Г.К., Шәріпбай Ә.С.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Күләш Ахметованың ақындық қырын ашатын өлеңдерінің тобы – арнау өлеңдері. Намық Кемал Зайбекке арнаған «Замандар заңы» деген өлеңін Анкарада жазылыпты. Бұл арнау өлеңінде:

«Намысын қайсар, қандастар, тілдері майда,

Айта алар кім бар армансыз жүргенім ойда?» - деп, «тағдырдың желі айдап әкеткен» бауырларына сырын шертеді. Елден кеткенде қазақтардың ордасы – Түркістан болғандығын да ақын өлеңнің алғашқы жолында жазған:

Сонымен қатар, ақын бауырлас, қандастарымыздың өзге елге көшіп кетуінің себебін де іздестіреді.

Туған жерге деген бұл махаббатпен,

Мың жыл бұрын біз неге тумадық екен?!- деп налиды. Ақыры, «тағдырдың желі айдаған соң» амалсыз көндігеді және қандастарымызды мың жыл бойына өлтірмеген бір-ақ нәрсе, ол – «ғажап ішкі арман» дейді. Ақын бауырластарын көргендегі сезімін де жасыра алмайды.

«Топырлап шығып төгілді сөз қанша мұнда?

Тұтаса сезім, шашырар көзден шоғың да».

К.Ахметова мың жылдан кейінгі Қазақстанды:

«Бөтен боп кете жаздаған ақбөкен ұрпақ

Табиғаттың кездесті тозған шағында»

деген өлең жолдары арқылы бауырластарына қазіргі жай-күйімізді ақындық көз тұрғысынан сипаттап айтып, мұның шағады.

Ақын Сара Алпысқызына «Мұңлы бөбектер жыры» деген арнау өлеңін арнапты. Бұл «арнау – белгілі бір адамның бейнесін, мінез сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды. Бұл өлеңнің өзгешелігі – олар жай біреуге құрмет сезімін білдіру үшін арналған шығарма деуге болады». Бұл өлеңінде К.Ахметова «көрмесек сағынамыз Сара апайды» деуі арқылы Сара Алпысқызының қасиетін аша отырып, барлық айналасының бөбектерге жылы көзбен қарауын көздейді. Бұл өлеңнің өзегін өлең басындағы «Бақытты ел жылатпайды балақайды» деген сөз мәнін аша түскен. Ақын «балаға қарапайым қамқорлық» деп, ендеше, «көздері жәудіреген» сәбиге жылы құшағын ашқан «Сара апайды анасындай көретінін» айтып, жүрегі жыр төге егілген. Ақын кішкентай сәбилерге де мол үміт артады. Сол жарқын болашақты сәбидің өз сөзімен айтқызады:

«Ағалар, аман болсақ, біз де өсерміз,

Ғасырмен келе жатқан жүздесерміз.

Даланың қиындығын көтерісіп,

Халықтың жоғын біз де іздесерміз».

Күләш Ахметованың бір ырғақпен, әдемі жымдасқан әуенді арнау өлеңінің бірі - «Ілтипат». Бұл өлеңін әдебиет зерттеушісі Зейнолла Қабдоловқа арнаған. Ақынның Зейнолла Қабдоловқа құрметі айрықша екенін, ерекше сыйлайтындығын өлеңнің өн бойынан табамыз. Ақын қолынан келсе, патша болып сый жасағысы, әнші болып ән салғысы, күйші болып күй шерткісі, суретші болып сурет салғысы келеді. Әрине, бұл - ақын қиялы. Күләш Ахметова – ақын, сондықтан ол тек өлең арнап, ағасының жанына шуақ себеді.

«Басқа өнер жоқ бойымда, ақын ем мен

Шын жүректен жазылады бұл шумақтар!»- деп мойындайды.

Өлең соңында Күләш Ахметова ақын ағасының “кеудесінен керемет сыршыл бақ бар” екенін айтқан. Онысы – таусылмайтын білімі.

ҚазМУ-дің 60 жылдығына арнаған «Биіктен сөйлей білмесең, кімдер елеген?» [1, 296 б.] өлеңінде «қыр мінез қыздың қиялы гүл жарған» кезін еске алады. Ақынның өзі айтқандай:

«Ұлы Мұхаң үлгермей қалған ұрпақ – біз

Мұхаң таныған Зейнолла ағаларды тыңдаған» [1, 295 б.]

Сонымен бірге ақын:

«Қасиетті ұя қарлығаштарын әлемге,

Таныта білген қазақтың биік шоқтығын»,- деп, білім ордасының қадір-қасиетін аша түседі. ҚазМУУ-ға:

«Керегесі алтын қара шаңырағы халықтың,

Кеудесіндегі парасаты мен зердесі»,- деп баға береді. Ақын «таудай үйдің әлі сағындыратынын», жастық шағын еске салатынын айтып:

Жібектей жырдан бау тағып саған байлаймын,

Құтты болғай деп алпысың алтын керегем!»- деп жырлайды.

«Елші» [1, 299 б.] атты өлеңін қазақтың жанашыр ағасы Мырзатай Жолдасбековке арнаған екен. Бұл өлеңінен жыраулық поэзияның лебі еседі. Әр шумақтан кейін «Иранға бара жатырсыз!» деп қайталаумен аяқталуының өзі ерекше. Жеті шумақ арқылы М.Жолдасбековтің қасиетін ашуға тырысқан.

«Елім деп туған жақсының
Елеусіз қалған кезі жоқ», - деп бастауы Мырзатай Жолдасбековті барлық
адамдарға үглі ететінін айтып тұрғандай.

«Қазына сөзін қазақтың
Дала боп жырлап берерге», - деп, қазақ әдебиетін сарқылмайтын байлық екеніне
көзімізді жеткізіп, өзінің де сол әдебиетті мақтан тұтатынын айтып тұрғандай.

«Қиындық болса ұмытып,
Қиянат болса кешіріп», - деген өлең жолында қазақтың қанындағы бар қасиетін
ашып береді.

«Қызыл тілді жебесе
Кететін суық мұз да еріп», - деп, сөздің құдіретін танытуға ұмтылатыны анық
байқалады.

«Ел мақтаған жігітті,
Қыз жақтаған» демекші, мұндағы ақындық идея Мырзатай Жолдасбеков секілді
ұлт жанашырын мақтан ете отырып, ұлтжанды азаматтарды дәріптеу болып табылады.

«Іңкәр едіңіз өлеңге,
Тартар едіңіз тереңге», - деп, М. Жолдасбековтің жырға құмар жан екенін жайып
салады.

1990 жылы Иорданияда жазылған «Жат елде» атты арнау өлеңі Хадишаға
арналған. Бұл өлеңде ақын үні – Хадишаның, яғни шет елде жүрген қандастарымыздың
үніндей естіледі.

«Шекарадан қазақтар өтіп еді,
Алтын емес, ақша емес, өмір іздеп» - деген жолы арқылы қандастарын ақтап
алғысы келеді.

«Жат өлкеге егілген ағаштайын,
Жапырақ жайған жандармыз, дәм айдаған», - деп те, шет елдердегі қандастары
туралы хабар бергісі келіп, аман- есен, өсіп-өніп, «жапырақ жайып жатқан жандар»
екенін жасырмайды.

«Бабаладың шақырып аруағын,
Асулардан азайып өте жүріп,
Өлтірмедік қазақтың халық әнін» - деген жолдары арқылы шет елдердегі
қандастарымыздың дінін, ділін, тілін ұмытпағандарын жырлаған.

«Туған жерден бауырлар келген күні,
Шыдай алмай бұлқынды құлын жүрек!» - деп, бауырластардың атынан айтқанмен
К. Ахметованың өзінің «құлын жүрегінің бұлқынысын» сезуге, сезінуге болады.
Бауырластардың арманын:

«Ақбоз үйдің алдына аттан түсіп
Көк шалғынын басатын күн бар ма екен» - деп, өте дәл және қиялдағы дүниесін
шебер пайдаланған. Ақынның туған жерін жерұйыққа теңеуі жүрегінде сағыныш бар
екенін аңғартады.

«Ұланғайыр даланы иемденіп,
Баяғыдай бас қосар күн бар ма екен?» - деп, өлеңін оқырманға ой салып бітіреді.

1996 жылы жазылған «Жетісудың жұлдызы» өлеңін Зылиха Жанболатқызына
арнапты.

«Көтеріп мәртебесін асыл қыздың»,
Жемісің жайып салып жаңа күздің,
Даңқына куә қылып дана қыздың», - деген өлең жолдарынан З.Жанболатқызының
өнер иесі екенін байқалады. К. Ахметова құрбысына деген сөз лебізін әдемі
өрнектеген:

Дарқан ел, жақсылыққа ырымдарсың,

Бірің – ай, бірің – тұлпар, бірің – нарсың,
Той өтіп жатыр дейді Жетісуда,
Желбіреп желмен ұшып жырым барсын!
«Күләш Байсейітоваға» арнауы арқылы ақын Күләш Бәйсейітованың әншілігін мадақтайды:

«Әнінен аласарсып қыран шыңы,
Шыңылдап ең бір таза тұрар шыны.
Табиғат қалай қиып бере салған,
Соншама жаны нәзік ұлы әншіні?!»

Иә, хас талантты көріп, анадан қалай алып боп туғанына қызыға да, қызғана да қараған ақын осы сезімді бір шумакқа өте ұтымды сыйдырған. Ақын жүрегі бір сәт біртуар дарындысын халқы қадірлей алды ма екен деп те үңіледі:

«...Әлі мен ойланамын
өз ортасы
Әлпештей алды ма деп бір Күләшін».

Сондай-ақ, ақын әншінің өнер мұрасы өлмейтіндігін айтып, жанашырларының да, өзінің де жанына нұр сеуіп отырады.

«Дүние кейде неге тар асылға,
Таппайсың, бір айрылып қаласың да.
Одаққа даңқы кеткен ұлы әншінің
Өзі жоқ, даусы қалды даласында...».

Ақын «Мен сені болашаққа жеткіземін» деген өлеңін анасы Бекзадаға арнапты. «Айна бұлақ шақырып жарқырағанымен» өзінің анасының мейіріміндей бола алмайтынын айтып, анасын сағынады. «Май шырақтай үміт те сөнді ме шын» деп анасының енді оралмайтынына сенгісі келмейді. Ақын өлеңі арқылы анасына былай ант береді:

«Күнді еске алып мейірімнен тарықпаған,
Жақсылыққа бір сәтте жарып қалам,
Есімінді енді мен жырыма орап,
Болшаққа қастерлеп алып барам!».

Ақын анасынан ала алмаған ыстық құшақты, аналық мейірімді қызына беруге, оны аялауға тырысады. Қызы Жазираға арнаған «Түнгі ой» өлеңінде ақын қызын болашақ өмірге даярлап, «өмірдің ертегідей еместігін» айтып, қалың оқырманға да ескерту жасағандай, өмірдің дауылына төзуімізді қалайды. Жазираның «уыздай аппақ жүзіне қарап»:

«Бақыт қой саған ұзақ қарай алсам,
Сезімнің сәілесіне орай алсам.
Ұйықтай ғой, оянарсың күн шыққанда,
Не күннің өз-ақ шығар, сен оянсаң».
Ананың балаға деген сүйіспеншілік махаббаты көрінеді.

Байқауымызша, Күләш Ахметова әркімге мақтау өлең арнамай, тек ел тізгінін қолға алған ұлт жанашырларына, елінің ертеңін ойлаған, халқы үшін қасық қанын қиюға даяр жандарға ғана кестелі жыр арнайды екен.

Ақын атаулының шығармашылық негізінің бастау бұлағы ең алдымен төл әдебиет дәстүрінен қуат алып, бүршік жаратыны белгілі үрдіс. Төл мұратының түп төркіні халық ауыз әдебиетінің байлығымен, жанрлық ерекшеліктерімен байланыста бағаланса, сондай асыл өнерлердің бір түріне бата да кіреді. Танымдық ерекшелігі ерен бұндай сөздердің өнегелік тәлімі өнерлі ұрпақ тәрбиелеуде шешуші рөл атқаратынын ескерсек, бата өлеңдерінің өміршендік ұлағаты өз мәнін жоймақ емес.

Қорыта айтқанда кез келген жанрдың таза өмір сүрмейтінін, бірінің ішінде екіншісі келе беретінін, яғни, лирика мен эпос, немесе эпос пен драма аралығында түрлі ауысулар бола беретінін алдымен ескерген жөн. Міне, осылай саралау нәтижесінде барып, біз лириканың жанрлық сипатын жан-жақты дәйектей аламыз. Бұл өз кезегінде белгілі бір жанр түрінің, лириканың тақырып пен идеяға, кейіпкер сезіміне әсер ету сипатын, деңгейін, өзгешеліктерін ашуға баспалдақ қызметін атқара алады. Қысқасы, жанр сипатына қарай шығарманы саралау ғана оны неғұрлым жан-жақты кең қамтып аша алады.

Әдебиет:

1. Ахметова К. Күн шыққанда күліп оян. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 300 б.
2. Ахметова К. Сен менің бақытымсың. – Алматы: Жалын, 1977. – 280 б.
3. Нұрғали Р. Арқау. – Алматы: Жазушы, 1991. – 556 б.

ӘӨЖ 81.01

С. СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «БОСТАНДЫҚ» ТАҚЫРЫБЫ

Тагудретова Б.Б., Аубакирова Ж.А.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

С.Сейфуллин қазақ маңдайына біткен біртуар дара тұлғаларының бірі. «Желісі үзілмей келген жиырма жылдық ақын жолы жеңіл жол емес. Күш-қуат, ой-сезім, істегі нәр атаулының барлығын қуаныш пен күйініш, қиналу мен тебірену араларында, жалындай жанып ортаға салған жылдар. Бұл жолға барлық жас қуаты, өмірлік бейнеті, жүрек қаны сарп етілген. Осы күйді әсіресе Сәкен басынан мол кешті» [1, 176 б.], - деп Мұхтар Әуезов айтқандай, ол өз ұлтын қалтқысыз сүйіп, халқына көп еңбек сіңірген ақын. Бұл жолда С.Сейфуллин социалистік жүйені, оның идеялық дем берушісі коммунистік партияны халықтарға бақыт пен бостандық әкеледі деп сенді. Тіпті, сенбеген күнде, сөз жүзінде мейлінше тартымды коммунистік партияның саяси платформасын ұлттың көгеріп, көктеуіне пайдаланбақшы болып жан тәнімен қимылдады. Алайда мемлекеттік төңкерістер мен идеологиялық өзгерістерге қарамастан ресейде өзгеріссіз қалған империялық озбырлық Сәкеннің де Сәкен сияқты жүздеген мыңдаған боздақтардың да, керек десеңіз, мүлде басқа жолдарды тандаған ұлтжандылардың да армандарын қиялға айналдырып, өмірлерін қасіретке тап қылды. Демек, тарихи тұлғалардың тағдырын парактағанда олар халқына қаншалықты қызмет еткені, қаншалықты еңбек сіңіргені, қаншалықты жілігі татитын мұра қалдыра алғаны бойынша лайықты бағасы берілуге тиіс. Тарихи әділеттіктің де ғылыми әдіснамалық объективті ұстанымының да қисыны осы. Бұл тұрғыдан келгенде, С.Сейфуллин халқымен мәңгі жасайтын, халқының мәңгі сый құрметіне лайық біртуар тұлға.

С. Сейфуллин – ірі мемлекет қайраткері. Қазақстан елдік, азаттық алады деп үміттенген шақта Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы болғандығынан емес, өзінің халқын өркениетке қалай жеткіземін, басқалармен терезесін қалай тең етемін деп ойлағандықтан дараланбақ. Ол өзінің өлең-жырларында, көркем шығармаларында ғана емес, әрбір іс-әрекетінде осы арманын көрсетіп, дәлелдеп отырды. Сәкен – үлкен қоғам қайраткері. Бұл «лауазымды» үлгі-өнегесі бар пенденің іс-әрекетіне қарап ешбір жарлықсыз, мандатсыз халықтың өзі береді. Осының бәрі бір адамның бойынан табылуы тарихтағы өте бір бақытты сәт. Міне, сондықтан Сәкеннің талай асыл

қырларымен дараланып, тарих бетінен мейлінше жарқырап көрінетіні осыдан. Сәкеннің жалғыз ғана раманы – қорлық көрген халықтың туын ұстап, әділдік жолын іздеп, бостандық, кеңдік, байтаққа күн-түн қатып жету еді [2, 6 б.].

XX ғасырдың басы, Сәкен өмір сүрген дәуір – қазақ халқының патша отаршылдынына құтылуға ұмтылған, азаттық үшін күресінің кезеңі еді. Ендігі жерде Сәкен ақындығы осы халықтық идеяны жырлап дамытуға арналады.

Ол халықтың бостандыққа ұмтылған өршіл ой-арманын, қажырлы күресін лирикалық кейіпкерлердің ізгі жаңа толғаныстары арқылы елестетеді, әділдікті, бақытты, жаңа тұрмысты өз қолымен жасайтын, ескілікті, талқандайтын күрескерлердің берік сезімін суреттейді.

Азаттық үшін күрес ескіні қиратып, жаңаны жасау деп түсінді. Соған шақырды. Жаңа қоғам жасаушы жаңа адам алдымен күрескер табанды, ісіне адал болуы жөнінде түйіндеп, түсіндіреді. Ақынның айрықша сөйтіп және дамыта жырлайтыны – жаңа өмір күрескерлердің образы. Сәкен кейіпкерлерді бостандық үшін қажырлы күрес жолына берілген, айдауда, қамауда жүрсе де, ажал, апат құшағында жүрсе де мақсатынан айнымаған, еркіндікті, туралықты аңсаған қайратты да жігерлі күйде суреттеледі.

Көркем сөз өмір өзгертудегі азаттық үшін серпінді күш, адам тәрбиелеудегі табылмайтын құрал екендігін Сәкен Сейфуллин алғашқылардың бірі болып түсінді, өз оқырманы – жас күрескер екенін жақсы білді.

Сендерге, қарындастар!

Сендерге, інілер!

Сендерге арналды бұл әндер.

Дүниенің құлдық шынжырын қиратып,

Әділдік, теңдік іздеген,

Тұрмыстың таршылық зынданын бұзып,

Еркіндік, кеңдік іздеген

Көкіректері жанып, бақыт іздеген, жастар!

Сендерге арналады бұл әндер [3, 155 б.].

Сәкен поэзиясына тән жауын қорқытар, досын қуантар жігерлілік, серпінділік, бұрын қазақ әдебиеті көрмеген лепті азаматтық әуен өнердің мақсаты мен рөлін оның түсінігіне де тікелей байланысты еді. Ақын творчествосында лепті романтикалық пафос пен шынайы шындылық іштей бірлесіп, тұтасып жатады.

Қандай шығарма болсын, белгілі бір идеялық мақсатпен жазылады. Сәкен қазақ лирикасының көркемдік, шыншылдығын сақтай отырып, оның азаматтық үнін көтерді. Ақын қандай тақырыпты алып жырласа да, болып жатқан өмір құбылысына битарап қарамайды, өзінің тура қатынасын, тебіренген жан сезімін, өршіл ой-нысанасын байқатып отырады. Одан біз жазушының адам мен қоғам және оның еңбегі туралы жаңа түсінігін аңғарамыз. Сәкен өз геройын қазақ өмірінің бей-жай, жайбарақат тіршілігінен биікке көтеріп, оған өр мінез, өктем сипат береді. Оның кең даланы күңіретіп ән салған, жау тұтқынында отырса да «Асау еркін көңілін ешім жеңе алмайтынын» мақтана айтқан, «Қапасқа шыдамай, кеңшілікке қашып, матауға көндікпей, асау атша басып «жүрген бостандықты алып», «Өмірдің көрінісі, мәнісі – екпін, ерлік» деп түсінеді [4, 6 б.].

Мұндай адамның бойынан Сәкен тасқын судың қайратын, күркіреген бұлтты аспанның айбатын, асау тұлпардың екпін күшін, тас түлек сұңқардың серпінін көреді. Сол күшпен ол:

Асуы жоқ асулардан асайық,

Ашылмаған тас қақпаны ашайық,

Болмағанды бодырайық дүниеге

Жаңа тұрмыс жаңа жерге жасайық [3, 166 б.], -

деп үндеу тастайды. Өмірін ескіге наразылықтан бастап, әлеуметтік өмірге батыл араласқан Сәкен кейіпкері жаңа қоғамның белсенді жасаушылары қатарынан орын алады.

Сәкеннің төңкерісті жырлауы жылдың наурызында жазған «Асығып тез аттандық» деген өлеңінен төңкерістің жеңісін патшаның тақтан құлауын құттықтай отырып, істің мұнымен бітпейтінін айтады, асау тұлпарына мініп, бостандықты қарсы алуға аттанады. Сарыарқаға таң атқызу үшін асығыс жолға шығады

Таңды қарсы алмаққа,
Тұлпарларды таптық біз.
Айдарына қызыл шоқ
Үкілеп созып тақтық біз,
...Күнге жайып құшақты,
Шақырып бері шаттандық
Қуантуға ел жұртты
Асығып тез аттандық.

Бұл өлеңде ақын Қазан төңкерісін Күн бейнесінде алып отыр. Ол жай күн емес, жаңа мазмұндағы еңбекші халыққа жарығын мол шашып, оны құшағына алар күн. Бұл бостандық әкелер, бақыт пен жаңа өмір орнатар күн. Осы күн шығар алдында «түнерген зұлмат мұраты» серпіліп таң атады., Ақын қуанышы таңның атып, күннің шығуына байланысты. Ол таңды тезірек аттырып, күнді қарсы алуға аттанады ел жұртын қуантпақ болады. Оның көңіл күйі де шатыққа бөленген жаңа бостандық өмірдің демалысымен байланысты [5, 36 б.]

Сәкен шығармалары жасаң қазақ әдебиетінде жаңа реализм принципін қалыптастырып, туған халқының қоғамдық санасын оятуда үлкен рөл атқарады. Сәкен күні өткен және өтуге айналған адамдардың қайғысын арқаламайды, қайта күн тауар және таң атуға таяу жандардың қуанышына ортақтасады. Оның түсінігінде өмір күрес. «Кел, жігіттер» деген өлеңінде :

Залымдық пен
Әділдіктің
Алысқанын айтайық,
Жер жүзінде
Бай мен кедей –
Шабысқанын айтайық.
Кедей сүйер,
Байлар күйер,
Ауыздан от шашайық.
Салып ұран:
«Кедей, құрал!»
Кедейден топ жасайық [3, 4 б.], -
деп жар салады.

Сәкен шығармашылығында ақынның бостандық сүйгіш албырт көңілінің жау қолында да жасымағанын көрсетеді. Ол тағы да тұлпарына мініп, жауға қарсы аттанар күнді аңсайды.

Темір торлі тас үйде
Көкірегім толды шерменен.
Қанатты, тағы тұлпарым,
Арқырап келші кермеден
...Құтқаршы мені қамаудан
Шынжырлап ерік бермеген,
Мініп ап, шу деп кетейін

Жарысып соққан желменен.

...Өңкей сорлы езілген.

Көрісейін елменен [3, 159 б.].

Түрмеде «Қамаудан» атты тамаша өлеңі Сәкеннің сезімтал, ойшыл, лирик ақын екенін айқын аңғартады. Кішкентай өлеңнің өзінде үлкен сурет бар. Оны оқығанда көз алдыңыздан тұтқында түрменің терезесінен қарап, сұлу табиғат көріністеріне көз жіберген тұтқын ақын өтеді. Тұтқын қазаққа табиғат аяушылық білдіреді, торғайлар терезенің алдына кеп ән салады, ызғарлы тас үйді күйімен жылытқандай болады, даладағы көгал жас иісін оған желмен жібереді. Қызыл күн де шұғыласын ол отырған терезенің алдына төгеді, ақынның көз алдынан байтақ дала табиғаты өтеді. Майда жел кеп беттен өбіп, жүдеу ақын жанын жұбатады. Осында отырып ол табиғат үшін патша мен тұтқынның тең екенін байқайды, ақын көңілі көңілі өсіп, тамаша табиғат арқылы елімен тілдеседі, өзінің шын «ғашығы бостандықты» ойлайды.

Ғашығым менің бостандық,

Келді алдыма жарқылдап...

Отырмын күзет қамауда

Дұшпаннан тәнім жеңілді,

Жене алмас бірақ еш пенде

Асау, еркін көңілді, -

деп қажымас қайратты көңіл-күйін жырлайды. Бұл жалғыз ақынның өз басындағы ізгі арман ғана емес, әрбір күрескердің басынан кешетін шындыққа сипаттама еді [3, 15 б.].

Ел сағынышы Сәкеннің «Түрмеден қашып шыққанда» деген өлеңінде де молырақ көрінеді. Осының өзінде «Қапастан кеңшілікке қашып шығып, матауға көндікпей, жер басып жүрген» күрескер ақынның характері бар. Бір кезде қолға түскен бүркіттей іші пысқан ол енді сұңқарша ұшып, «жер көкті қапсыра құшып» еркіндікке самғауды тілейді.

Тіршілік тұрмыс менікі!

Әуіп!

Ауаны жұтайын!

Жұтайын!

Кеудемді керіп жұтайын,

Бар ауаны құртайын!

Осы бір жолдардың өзінде үлкен сыр, өмір сыры бар. Тұтқынның босасымен-ақ жігерлі азамат тіршілікке, тұрмысқа өзіне ие санайды. Асау жаны жаншылып, тұңшыққан ол түрмеден шығып ап, «Күн-түн қатып бостандыққа» жетпек болады. Осы шумақтың қайталанып келген соңғы екі жолының өзі өмірге шексіз құштарлықты аңғартады. Ол тұтқыннан босап, еркіндікке шыққан ерлердің шат, көтеріңкі көңіл күйін романтикалық сипатта бейнелейді.

«Дүниенің құлдық шынжырын қиратып, әділдік, теңдік іздеген, еркіндік кеңдік іздеген Сендерге арналды бұл әндер» деп ұрандаған С.Сейфуллин өзінің құрбы құрдастарын жігерлендіріп:

Азамат, жүнжіме, жүрме бос,

Қол ұстас, бірігіп, тізе қос,

Ту ұстап дұшпанға барайық,

Теңдіктің ұранын салайық,

Тізесін батырған залымнан –

Күн туды - біз теңдік алайық! [5, 164 б.],- деген ұлы мақсатын ашық айтты, жазды. Өз елінің езілгенін, қаналғанын, тұщы етіне таяқ тигенін ұмыта алмаған жанның Қазан төңкерісі арқылы әділдік, теңдік, бостандыққа жетуге талпынғанын көре аламыз.

Сонымен ақын өз шығармашылығында халықтық талаптарды ерекше ескерген, елдің бірлігі мен теңдігін, азаттық позицияны бірінші қатарға.

Сәкен өзінің жүрген жолының қиындығына қарамастан, Абай тапсырған эстафетаны бізге әкеліп жеткізген ақын. Ақын поэзиясы үшін екі түрлі қолайлы жағдай болды. Оның бірі: ақынның өзі қатынасқан азаттықты жырлаған жалынды жырларының Қазақстанның алыс түкпіріне дейін тарап кетушілігі еді де, екіншісі, сол Сәкен бастаған жаңа поэзия мен жаңа әдебиетті кеше ғана қалың бұқара халқы қолдап отырды. Соның нәтижесінде де Сәкен поэзиясының үні мен ұраны әдеттегіден де әлдеқайда күштірек болып естілді. Сәкен бұрынғы құлақ үйреніп қалған қазақ сөздерінің өздерін жаңаша сөйлете бастады. Әр сөзге жаңаша мағына беріп, оның сиымдылығын арттырады. Сәкен жаңа өмірді түсініп, сүйіп қана қойған жоқ, оның бұғанасы тез бекіп, жылдам өсуі үшін белсене күресті де [5, 17 б.]. Ақын өмірдің лүпілдеп соққан тынысын сергек, нәзік сезінді. Өз тағдырының иесі, жаңа өмір құрушы азат жаңа адамдарына тән өмірге деген ерекше көзқарас, шаттық сезімді көркем сөзбен зерделей отырып, С.Сейфуллин ұлттық өнерде бұрын болып көрмеген әдебиет өнеріне, жаңа бояу, лепті саз әкелді. Сәкеннің лирикалық «мені» өз халқының, өз дәуірінің бел баласы, қайсар жалынды революционер ақынның өз болмысынан айыра танғысыз еді. Сәкеннің лирикалық кейіпкері мейлі айдауда, азаптауда, тіпті шайқастың оты ішінде немесе бейбіт құрылыстың алдыңғы шебінде – мейлі қайда көрінбесін, ол – туған халқының қамқоры, қорғанышы. Ол үшін халық мүддесі бәрінен де жоғары, халық қуанышы – оның қуанышы, халық қайғысы – оның қайғысы. Азаматтық борышы оған бәрінен де ардақты, жоғары.

Ақын поэзиясында бостандық үшін жан-тәнімен күрескен, жауының алдында бас имей, қасқайып қарсы тұрып, маузері мен қанжарын да, жалынды ақындық сөзін де жұмсаған күрескерлердің образы жарқын сипатталады. Сәкеннің бұл тұстағы өлеңдері біркелкі саяси үгіт түрінде ғана емес, сонымен бірге қалың бұқараның қажетіне орай ақындық шеберлікпен жазылған болатын. Ақын қандай тақырыпты алып жырласа да, болып жатқан өмір құбылысына битарап қарамайды, өзінің тура қатынасын, тебіренген жан сезімін, өршіл ой-нысанасын байқатып отырады. Бұл Сәкеннің жаңашылдық ізденістері. Мұны біз Сәкеннің күрес жылдарында жазған өлең-жырларының көпшілігінен айқын байқай аламыз. Азаттық күрес, жеңіс тақырыбына арналған сүйіп және дамытып жырлайтын нақты образдары да бар. Сәкен поэзиясында алдымен бостандық үшін күрескен, жауының алдында бас имей қасқайып қарсы тұрған, жалын атқан ақындық сөзін де жұмсаған революционер күрескерлердің образы жарқын сипатталады. Бұл образ екінші жағынан Сәкеннің өз тұлғасын да елестетіп отырады. Оның поэзиясындағы күрескерлер шынжырлы торға түскен шақтарында да, қашқын боп жүрген кездерінде де ешбір қажымаған, азаттық күрес мақсатынан айнымаған, еркіндікті, туып өскен жерін, ардақта ана, сүйікті жарын аңсап, сағынған ізгі жанды, тәкаппар, сезімтал, сыршыл ақын бейнесін көреміз.

Әдебиет:

1. Рымғали Н. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. Астана: Күлтегін, 2002. – 528 бет.
2. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант., 2002. – 474 б.
3. Сейфуллин С. Аққудың айрылуы. Өлеңдер мен поэма, әңгімелер мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2003. – 224 б.
4. А. Сәкен Алаш арыстары және сұңқар Сәкен // Ақиқат, 2004. №4. 40-б.
5. Қирабаев С. С. Сейфуллин. – Алматы: Жазушы, 1991. Т.1. – 432 б.

ОСОБЕННОСТИ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕКЛАМЫ

Тасыбеков Максат

(Высший колледж новых технологий им. М.Утебаева, г. Шымкент)

В сфере массовой коммуникации современная реклама, будучи ярким проявлением научно-технического прогресса, играет большую роль. Реклама, как никакой другой жанр публицистики, оказывает существенное воздействие на общество, поскольку в ней специфическое содержание позволяет доступно и достоверно распространять научные, экономические и политические идеи и в значительной степени отражать определенные черты общества. Реклама ориентирована на формирование и удовлетворение материально-физических и социально-идеологических запросов людей, в ней находят описание различные факты действительности. На сегодняшний день рекламу изучают медики и технологи, математики и экономисты, культурологи и юристы, строители и лингвисты. Изучается реклама с различными целями, но одна из них выражена наиболее ярко и определенно: это когда предприниматель, акционер, владелец туристического бюро на деле понимает: как это важно владеть навыками копирайтера, чтобы самому представлять свою продукцию, свой товар. Ведь все они понимают, что реклама – одно из самых мощных средств воздействия в сфере массовой коммуникации. Реклама привлекает к своему бизнесу людей искусства, ученых, политиков, бизнесменов. Она интересна и тем, кто сегодня получает среднее специальное или высшее образование. В своей статье мы хотим рассказать о том, что такое реклама, какая реклама характеризуется как промышленная и какие приемы призваны сделать ее привлекательной и востребованной. Вот одно из определений рекламы: «Под рекламой в настоящее время принято понимать систему мероприятий по продвижению и сбыту товаров и по организации общественного мнения в нужном для рекламодателя направлении с помощью средств массовой информации» [1, с.32].

Возможности распространения рекламы велики: в первую очередь это средства массовой информации, а также торгово-промышленные ярмарки, презентации, выставки, симпозиумы, конференции. В связи с этим реклама может быть охарактеризована как комплекс мероприятий, направленных на достижение материального (совершение покупки) или идеального (изменение в системе взглядов) результата. Реклама тесно сближается с культурой страны и отражает её национальные, социально-экономические и политические особенности. Эра интенсивного внедрения рекламы началась с развитием техники, появлением печати, радио, телевидения, а в наши дни ее распространение обусловлено и возможностями информационно-компьютерной техники, также способствующей обмену социально-экономической информацией. Лингвисты утверждают, что в публицистическом стиле реклама как жанр обладает рядом специфических черт, выявление которых представляется возможным в рамках исследования средств массовой информации (СМИ), для которых характерны следующие особенности:

- неукоснительное следование принципу «воздействие через информирование»;
- использование в СМИ новейших технических средств, устройств и приемов;
- адресатами информации выступает группа лиц с определенным социальным статусом, профессиональными и социально-общественными характеристиками;

- адресат отдален от создателей информационных блоков пространством и временем;

- создание сообщения в СМИ – творческий процесс, направленный на социальную регуляцию поведения (пассивного или активного) адресатов;

- в сообщениях СМИ ярко прослеживается опора на социальный опыт адресатов, на готовность воспринимать и реагировать – как адресата, так и адресанта;

- публицистические тексты отличаются многостильностью – от официально-делового до разговорного.

Перечисленные признаки присущи и рекламе, но в ней ярко выражены и отличительные черты, что обусловлено сложностью её природы:

1. Между адресатом и адресантом складываются особые отношения, поскольку между ними стоит предмет рекламирования.

2. В рекламе есть указание на адресанта, она содержит информацию о рекламодателе с указанием его местоположения, возможности установления контакта (точный адрес, телефон, факс).

3. Реклама гарантирует удовлетворение формируемой потребности, поскольку адресат не должен сомневаться в том, что рекламируемый предмет имеется в наличии и в достаточном количестве.

4. На выбор рекламной стратегии оказывают непосредственное влияние такие факторы, как характер рынка, тип рекламируемой продукции, ограниченность рекламных фондов, избираемая конкурентами рекламная стратегия, а также целый ряд экономических и социальных факторов.

Реклама может быть коммерческой (собственно предложение товара) и некоммерческой (поддержка пенсионных фондов, благотворительных мероприятий, молодежных движений и т.д.). Но такая классификация носит условный характер: ведь термин «коммерческая реклама» часто используется как синоним торговой, потребительской рекламы, в то время как он охватывает и такое понятие, как «промышленная реклама»: последняя также носит коммерческий характер, имея целью содействие продаже технической продукции. Вместе с тем, промышленная реклама включает в себя и собственно научно-техническую характеристику, способствующую распространению идей в области науки, техники и производства и, следовательно, выходящую за рамки коммерции [2, с.47].

Традиционная классификация реклам (потребительская, торговая, финансовая, политическая, социальная) отводит отдельное место промышленной рекламе (industrial, technical, business to users). Промышленная реклама, в свою очередь, включает в себя предложения и описания готового оборудования, изделий, сырья, полуфабрикатов, сервиса, научных достижений. Канал распространения: пресса (специализированные профильные каталоги, газеты и журналы); телевидение, радио (коммерческие каналы); выставки, семинары, ярмарки. Возможна также наружная реклама и прямая рассылка.

Выделяются следующие жанровые разновидности текстов промышленной рекламы в специализированной периодике: рекламный лозунг; рекламное объявление; рекламная статья. Как и при создании всех других видов рекламных текстов, при создании промышленной рекламы необходимо соблюдать следующие правила:

1) реклама должна быть оригинальной по форме и содержанию и соответствовать ряду характеристик (яркость, образность, однозначность), она должна быть узнаваемой и отличной от рекламы конкурентов;

2) реклама должна быть ориентирована на конкретную группу адресатов и учитывать их специфику;

3) рекламное сообщение должно появляться регулярно в определенное, точно рассчитанное время (но без назойливости и избыточности) [3, с.112].

Таковы общие характеристики рекламы вообще и промышленной рекламы в частности. Считаем, что промышленная реклама чрезвычайно важна в системе научно-технического и коммерческого информационного обмена, и к ней должны быть применимы вполне конкретные требования. Очень важно быть предельно внимательными к отбору лингвистических средств для адекватной передачи и понимания промышленной рекламной информации. Интересна на современном этапе реклама, выполненная на казахском, русском и английском языках.

Выпускаемые в промышленных условиях товары нуждаются не только в реализации, но и в дальнейшем сопутствующем сервисе (техническая и информационная поддержка, обучение персонала и т.д.) Именно этот вид услуг часто номинируется в рекламе, обслуживающей сферу промышленного производства. Кроме того, содержание промышленной рекламы связано с экономической сферой, и выгода от продажи, если и не отражена в содержании текста, улавливается адресатом. В промышленной рекламе используются элементы научного стиля, соотносимые со статьями, каталогами, аннотациями и особенно – с проспектами. В отличие от научно-технической литературы, промышленная реклама решает двойную задачу: в ней не только информирование о различных научно-технических новинках, но и регулирование поведения покупателя в заданном направлении и с ожидаемым экономическим эффектом [4, с.37].

Литература:

1. Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды: механизмы убеждения. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 384 с.
2. Добросклонская Т.Г. Язык средств массовой информации. – М., 2012. – 116 с.
3. Мудров А.Н. Основы рекламы. М.: Магистр, 2008. – 395 с.
4. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы. – СПб.: «Питер». – 2002.

UDC 37.022

THE BACK TRANSLATING METHOD IN FLT

Temirbayeva N.A.

(M.Kozybayev NKSU)

It is widely assumed that translation has been an important part of teaching a foreign language for a long period of time. With the advent and then the complete predominance of communicative methods of teaching a foreign language, translation was omitted from the process of teaching a foreign language, along with other teaching methods and techniques.

At the same time many methodologists negatively responded to the predominance of translation in the process of teaching English. Many of them consider that “translation teaches learners about the language, but not how to use it. It does not help learners develop communication skills. Translation encourages learners to use their native language in English classes, while the purpose of modern teaching is omission of the native language from the process of teaching English” [1, p.587].

Thereby drawing the attention that learners may not see the value of translation as an activity that will help them learn English. On the contrary, they will treat to it as a highly specialized and difficult activity, since making translation it is necessary to take into account

not only the meaning of words, but also a number of other aspects, including grammar, style, idiomatic expressions.

In the meantime some of them see the positive aspects of translation in teaching English. Effectively organized translation activities in the classroom can practice four skills. In terms of communicative competence, translation requires accuracy, clarity, and flexibility from learners. According to Alan Duff, “translation teaches learners to find (flexibility) the most suitable words (accuracy) to convey the meaning of the translated text (clarity)” [2, p.87].

Emphasizing the fact that translation performed in groups can encourage learners to discuss and choose the meaning of words, as they come to understand the translated text by selecting equivalents in a foreign language, Alan Duff states “teachers and learners today use translation to learn a foreign language; it has clear communicative and cognitive goals and demonstrates learners’ high level of motivation as well as can lead to high communicative results.” [3].

As a result, we can say that translation is a practical, natural form of activity that is increasingly needed in the modern world and it is a frequently used strategy for teaching English. And therefore, this method needs the development in teaching English.

With references to the above it should be highlighted one of the type of this activity – back translation. It is the process of translating a translated text back to its original language. This type might be used for fostering learners’ consciousness of the lexical, idiomatic, and syntactic differences between L1 (their native language) and L2 (the learning language). In this context particular attention should be paid to learners’ reading and speaking skills and the gaps in their English competence.

It is commonly known that reading is an important aspect for learners that help them to receive L2 input, but inappropriate using of this aspect might result in minimal progress even after taking extensive reading courses. However other skills such as writing and listening might be noted. “By allocating these four activities that integrate the teaching of reading and speaking, we can pay attention to such issue as how reading enhances learners’ speaking ability” [4, p.35].

At this point, the issue of the integration of language skills in classroom teaching by focusing on back translating as an integrated approach and gaps of learners’ L2 knowledge is open to discussion.

Speaking about the fact that back translation is useful in fostering differences between the learners’ native language and their learned language, it should be noted that, if it used correctly, such approach helps to facilitate the study of English. Based on this we can separate back translating in reading classes into three steps which were suggested by Y. Zhang.

According to his view the first step include selecting an appropriate English text and preparing an L1 version. He claims that “the choice of text depends on many factors. In the selection of text learner’s competence level should be taken into consideration. The selected text can be of any content or genre, but teachers should provide learners with texts that contain language forms relevant to students in their current situation or in some future English-use domains” [5, p. 32].

The next level suggests translating the L1 text back into English. At this stage, learners translate from L1 back into English, in which the text was originally written. The translating can be done independently, in pairs or in small groups. In this case, teamwork is encouraged because learners can share their skills and knowledge with each other, thereby filling the gaps in their English competence.

“During the back-translating process, learners should pay attention to the particular meanings they could not convey in English, and later they should find the corresponding forms in the original English text” [5, p. 32].

The third step involves comparing the back-translated English text with the original. “On this level learners should understand that the goal of back translating method is to help them notice gaps in their English knowledge” [5, p. 32].

The important thing to remember is that in back translating, learners may be restricted by their own English language ability and can show a unique approach in their use of English. When learners compare their back translation with the original, they should focus their attention on the differences of L2 acquisition.

During the comparison process learners should pay attention to the difference between the way they and native speakers express meaning, and try to find the source of the difference [5,p.33]. It helps the learners to have a more powerful meaning-conveying ability when they express similar meanings in the future.

Since the role of the translated text is only to provide learners with meanings they are required to express in English they are not constrained by any translation principles [5, p.34].

Nevertheless the back-translating activity can also be organized after the discussion of the reading text. Learners can write out the material according to the translated text that will help them with a clear understanding of the language forms that they have already learned and those that are still lacking in their English knowledge. Back-translating activity can also be done orally. In this case learners may work in groups. If one learner can translate only part of a sentence, others may be able to supply necessary language forms to complete the translation thereby facilitating to fill the gaps in English knowledge of each other.

In addition to the foregoing it is important to note the significance of L2 input and output. As it is considered that learning strategy that focuses attention on unknown language forms contributes to L2 acquisition, “reading is one of the most important ways to receive L2 input and is enhanced when integrated with output through writing, especially when both skills are employed in a back-translation activity requiring attention to discover and acquire previously unknown language forms” [6, p.371].

Therefore consideration should be given to some functions related to output of L2 acquisition.

To begin with we should pay attention to the observation function. According to M. Swain “trying to produce the second language, learners notice a gap in their knowledge, and as a result of this, they consciously identify their linguistic errors and lacks of knowledge. This process can stimulate the cognitive generation of new linguistic knowledge or the strengthening of the previously possessed knowledge” [6, p.389].

In other words, language production involves the using of previously known language items in ways that they have not been used before. Learner's language production is confirmed or changed on the basis of the learner's interaction and the feedback that they receive. This function is very important in interaction when learners discuss, either with each other or with their teacher, in an attempt to convey meaning.

One more function is metalinguistic one. As S. Lapkin asserts “metalinguage is used by learners when they try to solve linguistic problems and, as a result, extend these learners' knowledge about the forms and rules of a language” [6, p.389].

The solving of grammar problems through a study of comprehensible output, with grammatical structures being the learning topic of conversation, involves a lot of talk about language. This talk contributes to language learning.

Also output has a function in the development of fluency. By reference to the above-mentioned scientists we can state “through frequent learning language production learners can gain fluency and confidence in L2 use. Besides promoting fluency and collaborative problem solving, meaningful output contributes to language acquisition by arousing awareness of otherwise unnoticed L2 forms and makes the student aware of something he or she needs to find out about L2 grammar” [6, p.389].

The last function of output is that it enabled learners to move from a semantic to a syntactic use of language. Language use gets learners to move from a stage of comprehension (a semantic use of the language) to a syntactic use of language. Comprehensible output production is usually inseparably linked with feedback, which is a kind of interaction providing learners with error correction and with metalinguistic information, facilitating improvement of the accuracy of L2 production.

As a generalization it can be stated that back-translating is a difficult activity. Back-translating method suggests that learners will pay attention to the language forms when they realize the mismatch between the intended meanings and the L2 forms available to them. Only when learners are aware that the forms needed are lacking from their L2 knowledge will they direct their attention to locating those forms, and only when those forms are noticed frequently enough will they be ingrained in learners' L2 inventory and acquired as explicit knowledge of the new language.

Speaking about the L2 input acquisition R. Schmidt argues that "new language forms from the input do not interact directly with the learner's present L2 capacity" [7, p.129].

It means that new language forms do not directly enter a learner's L2 inventory and then enhance his or her present L2 capacity. Learners perform these activities subconsciously when they try to figure out the meaning of a word, a phrase, or a sentence.

By way of example of using this method in English classes, we can demonstrate the lesson plan that was conducted with a group of students. The main goal of this class was to review and improve the lexical and grammatical forms, notably the syntax.

The lesson plan:

- 1) At the beginning of class, the group was divided into two subgroups (A and B).
- 2) Thereafter each student was given a text.
- 3) Subgroup A received the text in Russian, and subgroup B received the English version of the same text.
- 4) After receiving the text, students began to translate. The translation execution time was 15 minutes. The translation was implemented individually.
- 5) After the texts were translated, the students were divided into pairs, both of which had a student from group A and group B.
- 6) At this stage, students compared the translated text with the original text, paying attention to the missed fragments.
- 7) Thereafter the students began to discuss the results with the teacher.

Since the text for performing the back-translation is scientific and technical text, it contains a high number of specialized vocabulary. But most students used words related to more neutral vocabulary in translation. Nevertheless, during discussion, students offered several translation options and used bilingual dictionaries to search for specialized vocabulary, thereby to expand the vocabulary.

With regard to grammatical forms, students had constraints during the translation of complex sentences containing clauses and participles.

Consequently, we can say that, considering the different levels of students' English language proficiency, this method causes some difficulties. But after implementing of the tasks and subsequent discussions, students notice their mistakes and find solutions, thereby filling in the missing gaps and acquiring new knowledge in their English competence.

By way of conclusion we can point to that back-translating method allows learners to identify new language structures beyond the learner's current proficiency level. Through the using of this method learners able not only to study new language structures that become integrated into the learner's developing language system, but also to improve their vocabulary and thereby to fill the gaps in their English competence.

Based on the above, this article is intended to summarize the theoretical concepts of acquiring back translation in the process of teaching English and the methods of using it in reading classes as one of the approaches to teaching. In term of practice, we can say that implementation of this particularly method might be used in improving English proficiency.

References:

1. Михайлова Э.Р., Гецкина И.Б. Перевод как средство обучения иностранному языку, 2015.
2. Alan Duff, Translation, OUP, 1994.
3. Alan Duff, Bringing translation back into the language class, 1990.
4. Snell-Hornby; Schnopp, Jurgen F. "Translation", 2013.
5. Zhang, Y. 2009. Reading to speak: Integrating oral communication skills.
6. Swain, M., and S. Lapkin. 1995. Problems in out - put and the cognitive processes they generate: A step towards second language learning.
7. Schmidt, R. 1990. The role of consciousness in second language learning.

УДК 372.881.111.1

COGNITIVE AND METACOGNITIVE STRATEGIES IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Tokisheva Sh.A.

(M.Kozybayev NKSU)

According to new updated curriculum of secondary education in Republic of Kazakhstan, one of the main goals is to provide students with necessary tools for active independent learning where the role of teacher is to facilitate the learning process. This new curriculum required different methodological approaches enabling the use of personal-intellectual abilities as well as possibilities of the student; all these factors evoke interest to cognitive and metacognitive strategies in language acquisition.

There are different ways to describe learning strategies; some scholars [9] define learning strategies as thoughts and behavior that supposed to affect the encoding process, others [5] call learning strategies tools for active, cognitive and target-orientated process that is used to achieve student's autonomy and self-control. Cohen and Griffiths [3] describe learning strategies as the processes that is carefully chosen by the student. All these definitions above imply that any learning strategy have features that contribute to the aim of the learning process, allowing students to be more self-regulated, enabling student take specific actions depending on the objectives.

Strategies of English language acquisition are divided into cognitive and metacognitive. Cognitive strategies are connected to conscious understanding, remembering, analyzing, differentiating, categorizing and use of the known language, vocabulary, grammar in written and oral speech whereas, metacognitive strategy represents control of the former abilities, and planning and collaboration of the cognitive abilities depending of the learning /task target. This makes metacognitive strategy one of the main streams in modern education, as it helps to develop critical thinking and one of the man aspects in students' personal growth, allowing students to control their thinking possesses and find most suitable solution for certain language tasks, whether it is reading, speaking, listening or writing.

According to P. Benson [1] cognitive strategies are operations which are conducted on the material to be learned, whereas metacognitive use the knowledge of cognitive processes to control and regulate the learning process. Some authors describe cognitive strategies as

something that allows learners to interact with the material whether it is mentally (mental images) or physically (taking notes, grouping).

Cognitive strategies allow students to comprehend and produce new language through different means. Thus, for instance, N.F. Korjakovceva [12] differentiates these into general studying, specific, lingua-deductive, and practical. General studying strategy features intellectual (cognitive), informative, strategy and the strategy of learning cooperation. Specific strategies include compensation features, which are also given by R. Oxford [6], allow student to overcome weaknesses in language skills. Lingua-deductive strategies semantic and lingua-systematic strategies, whereas practical strategies contain independent acknowledgment with language means, learning itself and memorizing the use of the language in reading, grammar practices. Thus, in order to successfully achieve the task students must be able to use cognitive strategies by memorizing, grouping, analyzing language, as an example in reading classes students use cognitive strategy while skimming and scanning the text, by that learners identify the specific information and extract the main idea of the passage without reading the whole text.

So, we may say that metacognitive ability is the knowledge and comprehension of your own thinking, is described in learning process as the strategy to make decision in planning of the learning process, observe the process, understand, produce and judge whether the goal was achieved effectively [7].

According to the opinions of most scientists, metacognitive strategies could be separated into several groups: 1. Planning, stating the objective, and sub-aims of the intellectual activity, careful selection of the resources in order to achieve the goal, algorithms. 2. Prediction. Awareness of the consequences, projection of possible changes. 3 Conscious control of the process, objective evaluation of personal weaknesses and strengths. 4. Analysis of thoughts. Justification of intellectual actions, self-motivation, transformation of personal opinion as a result acknowledgment of mistakes [13]. So in order to call a learning process metacognitive student and the teacher must pay attention to the conscious control and regulation of cognitive processes. In addition, the ability to use and justify the use of these strategies comprise metacognitive strategy.

The groups of metacognitive strategies given above became a platform for the development of metacognitive abilities in foreign language teaching. This concentrates on students being able to plan their route in learning English language; learners are encouraged to set their own goal and objectives, as well as empowering student to choose the most effective skills, self-control in learning process, which enhances cognitive process and ability to self-evaluation.

It is thought that teaching metacognitive skills during learning g process would allow student to understand their strength and weaknesses, realize what is more effective for them and use that strategy in English language acquisition, control and monitoring of the learning g process and use the strategies in new learning situation [2].

Moreover, the idea of cognitive and metacognitive strategy is closely connected to development of autonomous learning; however, autonomous learning cannot be achieved without previous learning platform. Therefore, metacognitive abilities should be formed simultaneously with cognitive strategies, this enables to plan, analyze and evaluate personal cognitive skills.

It can be concluded hat metacognitive abilities contain the ability to plan, choose and use certain cognitive strategies while achieving learning objectives. These skills imply the ability to comprehend the learning process and make conscious decision. Thus, metacognitive strategies it is the knowledge of the different cognitive strategies, the ability to use them for efficient and successful English language acquisition. As an example, for developing reading comprehension skills, skimming and scanning are widely used by teachers which allow

students to decide what reading strategy fits perfectly for particular reading is illustration of cognitive ability, but the ability to evaluate personal efficiency in using these reading strategies is metacognitive ability. Consequently, if a student has 20 min to read the text, which has 700 word and 15 questions to answer, he would decide what strategy to use skimming or scanning. What is more, student will evaluate his / her proficiency of these strategies and decide which question to do first in order to manage the time and provide as many correct answers as possible. This is the classic illustration of both cognitive and metacognitive strategies used together in order to have better learning outcomes. Another great example is writing , effective writing implies learning the structure of the essay or writing letters and the use of certain words and phrases suitable for these types of writing, identifying key point of writing task and respond to the all criteria's of writing require cognitive abilities. However, in order to achieve high score in writing learners must have an ability to evaluate the whole writing as one piece. Therefore, learners must pause during writing process and ask themselves whether they are responding to the question, whether or not they have enough cohesive devices to connect their ideas, whether they have justified their answer or not and provided examples to prove their ideas. This type of evaluation is the use of metacognitive strategy.

There is not one particular method to acquire metacognitive ability in the learning process, but a set of different methods. C. Pawluk [8] suggested modeling of strategy by the teacher, further justification of its significance and ways of appliance, controlled practice of strategy, summarizing, with the help of the teacher learner identifies strategy and makes decisions appropriately, independent use of strategy, appliance of strategy to new tasks.

In conclusion it might be said that metacognitive strategies, allow students to acknowledge personal weaknesses and strengths in language learning, as well as they imply wide use of cognitive strategies from which they can choose most appropriate in order to master English language. As for acquirement of metacognitive abilities, it is conscious perception of strategies, their development, awareness of advantages, practical use.

References:

1. Benson, P. (2011). Teaching and researching autonomy. Pearson Education.
2. Cohen A. Strategy Training for Second Language Learners. ERIC Identifier: ED482492. Publication Date: 2003–08–00. Source: ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics Washington DC. ERIC Digest [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ericdigests.org/2004-4/language.htm>
3. Cohen, A.D., & Griffiths, C. (2015). Revisiting LLS research 40 years later. TESOL Quarterly, 49, 414–429. DOI:10.1002/tesq. 225
4. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – №34.
5. Hsiao, T-Y., & Oxford, R. (2002). Comparing theories of language learning strategies: a confirmatory factor analysis. The Modern Language Journal, 86(3), 368–383. DOI:10.1111/1540-4781.00155
6. Oxford R. Language learning strategies: What every teacher should know. – New York: Newbury / Harper Collins, 1990.
7. O'Malley, J.M., & Chamot, A.U. (1990). Learning strategies in second language acquisition. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Pawluk C. Study Skills – Metacognitive Strategy Instruction // Rocky View School Psychology. – Alberta, 2012. – P. 51–76.
9. K. Saks, Ä. Leijen Cognitive and Metacognitive Strategies as Predictors of Language Learning Outcomes. PSIHLOGIJA, 2018, OnlineFirst, 1–17 DOI: <https://doi.org/10.2298/PSI180121025>
10. Weinstein, C.E., & Mayer, R.E. (1986). The teaching of learning strategies. In M. Wittrock (Ed.), Handbook of research in teaching (3rd ed., pp. 315–327). New York: Macmillan.
11. Евдокимова М.Г. Когнитивные и мета-когнитивные стратегии овладения иностранным языком // Современные тенденции развития системы образования: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 27 март 2018 г.) – Чебоксары: ИД «Среда», 2018. – С. 331-333. – ISBN 978-5-9500853-9-0.

12. Коряковцева Н.Ф. Теоретические основы организации изучения иностранного языка учащимися на базе развития продуктивной учебной деятельности (общеобразовательная школа): Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 2003. – 48 с.

13. Кислякова М.А. Развитие мета-когнитивных умений студентов-гуманитариев на занятиях по математике // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – №4. – 2011. – С. 79–89.

UDC 372.881.111.1

FORMATION OF THE INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN PROCESS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Toktarova A.K.

(M.Kozybayev N KSU)

Today, the professional activity of a modern specialist is not conceivable beyond communication training. Currently, due to the globalization and the possibility of communication and cooperation with foreign countries, many young professionals have the opportunity to work in various foreign professional groups, to pass master classes and internships in educational centers in Europe and America. In accordance with R.M. Akhmadullina, A.R. Abdrafikova in the context of new requirements to the quality of education, broadening of international relationships in all social and economic spheres as well as a need to increase the mobility of students and teaching staff, an important task to prepare students in foreign languages has become extremely important [1, pp.1295-1296]. As D.P. Bhawuk and Brislin R.W. mentioned in their works that globalization and migration of workforce have made it all the more important for the solution of current everyday problems, most of which arise because of inadequate communication strategies, crucial to the development of intercultural dialogue [2, p.256]. The urgent problem of vocational education is the preparation of students for the use of a foreign language in communicative and professional activities, as well as the formation of intercultural communication.

According to R.A. Fahrutdinova, the modern requirements for the foreign language proficiency in high school include the presence of foreign language communicative competence of future specialists [3, p.36]. At the present stage, along with professional and communicative skills, a graduate of a university should know the cultural and social characteristics of other nationalities. It allows them to orientate themselves in repetitive sociocultural situations, make a dialogue with representatives of foreign cultures, seek and find ways to resolve interethnic and interreligious conflicts and have such qualities as tolerance, openness and willingness to communicate. Knowledge of his own and other peoples' cultural and spiritual values testifies to the general cultural level of the specialist.

Sometimes, because of the low level of intercultural competence, university graduates cannot adapt to the new community and they are unable to solve communicative and professional tasks. The specialist should have the desire to get knowledge all the time, the ability to master related specialties, as well as the acquisition of new professional knowledge throughout life. A foreign language plays a big role in it.

Therefore, in modern conditions, the main task of a foreign language teacher is to teach the language as a real means of communication between people of different cultures, in other words languages should be studied in indissoluble unity with the world and the culture of peoples speaking these languages [4, p.23].

In order to successfully teach foreign language and form students' intercultural competence, a teacher should possess both professional knowledge, namely, to master the language system, the teaching methodology, to know the culture of the countries of the studied language, its history and contemporary problems; and the art of communication, creating an open, friendly atmosphere of the educational process with establishing a strong feedback as well.

Kazakhstan's accession to the Bologna Process has determined the new tendencies in the development of education and, as a consequence, the need to speak at least one foreign language at the level of international standards. The result of this process is wide opportunities for communication between cultural bearers and representatives of other cultures, and these opportunities have become an everyday reality for many countries and peoples. Such process of interaction and mutual influence of cultures was called "intercultural communication" [5, p. 256].

E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov, the founders of linguistic culture, give us the following interpretation of this concept: "intercultural communication presupposes an adequate mutual understanding of two participants in a communicative act belonging to different national cultures" [6, pp. 241-242].

O.A. Leontovich defines intercultural communication in general terms as direct or indirect exchange of information by representatives of different linguistic cultures [7]. Language skills are not enough for effective communication between representatives of different cultures. It is important to know the national-specific features of the communication culture components that can cause obstacles in the process of intercultural communication. According to researchers I.Yu. Markovina and Yu.A. Sorokina such components of cultures are:

- a) Traditions, as well as customs and rituals;
- b) Household culture, closely connected with traditions, as a result of which it is often called traditional and everyday culture;
- c) Everyday behavior (habits of a certain culture representatives, accepted in some social norms of communication), as well as the associated mimic and pantomimic codes used by the bearers of some linguistic and cultural community;
- d) "National world images", reflecting the specifics of the surrounding world perception, the national characteristics of a particular culture representatives' thinking;
- e) An art culture reflecting the cultural traditions of an ethnos [6, pp.243-244].

Therefore, the main purpose of any communication process is the maximum complete and accurate reporting of information, knowledge and experience to the partner of communication. The study of the national and cultural specifics of communicative behavior of participants in the communication process, the formation of certain practical skills, knowledge, which would make it possible to understand representatives of foreign cultures speaking foreign languages, in other words, the formation of intercultural competence is the subject of research in the field of intercultural communication

In order to determine what skills an individual should have, O.A. Leontovich defines the three components of intercultural competence: *linguistic*, *communicative* and *cultural* [7]. In the context of intercultural communication, *linguistic* competence is directed towards the choice of linguistic means, which correspond to the situation of communication [7]. Next important point, according to O.A. Leontovich, necessary for effective intercultural communication, is *cultural* competence that provides an understanding of the background knowledge, values, psychological and social identity characteristic of the culture. "The concept of cultural competence to a certain extent coincides with the concept of cultural literacy ..." [7]. For instance, the distance in the conversation is inextricably linked with the norms of the acceptance of another person into their living space, adopted in this culture.

Effective communication will not take place without a communicative component. According to both O.A. Leontovich and D. Hymes, consider that *communicative* competence with its components, such as activity (the ability to direct the conversation in the right direction, the ability to clearly express one's thoughts and understand the idea of the interlocutor), relevance (choice of the topic of conversation, communication, verbal and non-verbal means); dynamism (empathy, flexibility in the choice of switching topics) is the most significant for communicative activities [7]. Successful formation of communicative competence occurs constantly, at all stages of language training, due to a well thought-out system of special exercises aimed at acquiring knowledge and skills necessary for speech communication with native speakers.

The practice of intercultural interaction shows that people cannot always achieve mutual understanding. It happens due to various cultural traditions, norms of behavior, and standards adopted in their cultures. Thus, because of the lack of understanding and acceptance of certain norms, there may be disagreements and even hostility towards each other, which indicates a low *intercultural communicative competence (ICC)*.

Analysing I.A. Zimnyaya's, I.L. Pluzhnik's, O.A. Leontovich's works, we can determine the structure of a foreign language ICC that contains the following components:

1. General culture (knowledge and possession of the general cultural system by values characteristic of different countries).
2. Linguistic culture (knowledge and possession of lexical and grammatical units of a foreign language, the ability to extract cultural and historical information).
3. Socio-cultural (knowledge of verbal and non-verbal means, observance of ethical and etiquette speech norms, knowledge of the national character, worldviews, psychology and mentality, tolerance as acceptance of the studied culture and a sense of respect for this culture).
4. Professional (knowledge of skills in the professional sphere, the ability to apply knowledge in a communication with a representative of another culture).

For greater effect, a cultural component was included in the study of a foreign language. This is reflected in the fact that students receive knowledge of the language and culture of not only the country of the language they are studying, but also of their native country, since there is a tendency for people to consider and value another culture in terms of the values and norms of their culture. The shortage of interaction with native speakers of a foreign language using *the texts with the cultural components* is a good possibility of creating the missing language socio-cultural environment. They acquaint students with the culture, customs, and holidays (national, religious, traditional) in our country and the studied language; therefore, the curriculum includes such topics as "Traditions of Great Britain and Kazakhstan", "Traditional festivals of English-speaking countries and Kazakhstan". However, we should note that foreign books are not quite suitable for the formation of intercultural competence, because they don't provide the dialogue of cultures. Consequently, in parallel with the basic authentic educational complexes students use *additional* educational materials that reflect the cultural diversity of their native country, as well as the material, focused on future profession. They are also used cultural materials, including information on the life and work of prominent scientific and cultural figures of Kazakhstan, which play the role of source of information about national-cultural environment.

One of the important conditions for the formation of the ICC has *spatial content* of spaces, namely the audience, where classes are held – board; map of the target language and native country; pictures of attractions, for example, in London; the tables with grammar of the studied country's language; audio and video tape recorders; and the ability to use *Internet resources*. Systematic execution of listening tasks forms the specialist's necessary level of ICC for his adaptation to the conditions of intercultural communication; it develops creative

intellectual activity and creativity, the ability of creative participation in intercultural communication.

Another important factor to improve ICC is the *creative forms* and methods of educational process organization, such as *video tutorials*, *project work*, *learning situations*, and organization of *presentations* that enhance oral communication and develop writing.

It is very important to familiarize students with audio and video materials for the perception, understanding and further discussion to stimulate cognitive and communicative activity in learning a foreign language. Training complexes contain authentic information in a language that extends the understanding of the profession, cultural and linguistic diversity of the world. Completing tasks, the students acquire new linguistic knowledge, and form a comparative knowledge of the culture, traditions, customs, and achievements of their own nation and English-speaking people.

The project work on a foreign language covers the knowledge of different humanitarian subjects, such as music literature, the history of art culture, which allows considering this method and as an effective means of expanding the professional horizon through information obtained from foreign sources.

Project technology is interaction in the course of training and learning in the system of social interaction, in which students take on not only individual, but also collective responsibility for solving collective tasks. It creates conditions that not only increase the volume of knowledge of future specialists, but also their mobility, creativity, and autonomy [6, pp. 244-245].

Educational-speech situations are defined as a set of speech conditions necessary for the student to correctly perform a speech action in accordance with the intended communicative task [7]. Speech situation is made based on studied foreign texts or in the process of discussing certain topics that provide communicative motivation and relevance of speech activity. Educational and speech situations (the situation of a business meeting with a native speaker, or the situation of staying in a foreign country, etc.) contribute to the modeling of “live speech” and the establishment of contacts with the native speaker.

Along with the traditional types of work, the professional skills of the future specialist are formed – analytical reading the texts on the specialty, participation in discussions, writing abstracts, a public presentation with a report. This creates a *problematic situation*, which activates thinking and serves to generate speech. In addition, *extracurricular activities* (collection of material for *wall newspapers*, parties, students scientific-practical *conference* in a foreign language) give an opportunity to express themselves, help to develop a value attitude to language as parts of culture, increase the interest of students in the study of foreign languages.

The formation of intercultural communicative competence among students requires an awareness of the native culture and other cultures, their interconnections; ability and willingness to communicate prevent conflicts that inevitably arise as a result of such contacts; the ability to build new patterns of behavior based on the values and norms of different cultures. This implies the development of such personal qualities as patience, the ability to empathy and tolerance.

Thus, the combination of both *traditional* and *non-traditional* methods of teaching a foreign language helps to create, support and develop the ICC and educate future professionals with such qualities as openness, tolerance, respecting the culture and spiritual values of one’s own and other people capable and willing to participate in the dialogue of cultures. Awareness of the specifics of different spheres of life of native speakers, their own values and behaviors, as well as their impact on language use, can be considered an indicator of the formation of students’ communication in a foreign language in the process of intercultural communication.

Orientation of the educational process to the competent content of education involves the formation of not only communicative competencies, but also competencies related to life in a multipolar world, designed to prevent the occurrence of misunderstanding, alienation and the spread of xenophobia.

So we may say, that the formation of the students' ability of foreign ICC is carried out in the process of teaching all types of speech activity (reading, speaking, writing, and listening) both in the course of classroom activities and in the course of out-of-class work. The main is to prepare students for the use of a foreign language in professional and scientific activities, which involves equipping students with the necessary minimum professional vocabulary, knowledge of the basics of professional activities related to the use of a foreign language, and the basis of ICC.

References:

1. Akhmadullina R.M., Abdrafikova A.R., Vanyukhina N.V. The use of music as a way of formation of communicative skills of students in teaching English language. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. pp. 1295-1302.
2. Bhawuk D.P., Brislin R.W. Cross-Cultural Training: A Review. *Applied Psychology: an international review*. 2000. pp. 162-191.
3. Fahrutdinova R.A., Yarmakeev I.E., Fakhrutdinov R.R. The Formation of Students' Foreign Language Communicative Competence during the Learning Process of the English Language through Interactive Learning Technologies. 2014. pp. 36-46.
4. Mukhametzyanova L., Svirina L. Intercultural Citizenship and English Classroom Language. 2016. pp. 23-24.
5. *Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict*, 20, Special Issue. pp. 256-262.
https://shelly.kpfu.ru/e-ksu/docs/F564629642/Special_Issue_December_2_.pdf
6. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. *Language and culture*. Moscow, 1990. pp. 241-245.
7. Leontovich O.A. *Russia and USA: introduction in intercultural communication*. 2000.
https://www.researchgate.net/publication/330146977_Formation_of_the_Intercultural_Communicative_Competence_of_Students_in_Process_of_Learning_Foreign_Languages

UDK 37.022

NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF PROVERBS AND SAYINGS WITH PERSONAL NAMES (BASED ON THE ENGLISH, RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES)

Tolegen D.O.

(M.Kozybaev NKSU)

The study of the problem of national-cultural specificity in this article involves the identification of anthroponyms in proverbs and sayings based on three languages (Kazakh, Russian, English), which most contribute representation of the features of reflection of national-cultural specificity of the people's life and outlook.

According to S.G. Vorkachev, it is more appropriate to analyze several languages simultaneously to determine the mechanisms of interaction between the culture and the language [1].

Referring to the definitions materials of given dictionaries in English, Kazakh and Russian concerning proverbs and sayings [2, 3, 4], we can say conclude that anthroponyms are not the most frequent phenomenon in proverbs and sayings of three languages, however,

anthroponyms containing proverbs and sayings reflect as the national-cultural specificity of the language as the universality of each of the three languages.

As a result of the research, it was revealed that the national-cultural specificity of the usage of anthroponyms in Russian proverbs and sayings differs significantly from the representation of anthroponyms in English and Kazakh proverbs and sayings. In the comparative aspect, in the Russian language, there is a fairly frequent usage of anthroponyms in their variety, as well as the usage of diminutive forms. The scientists give the following examples of this format, such as: (*Ананья, Яков, Фома, Ермак, Иван, Егор, Петр, Емеля* и др.): «*Поп Ваньку не обманет, а Ванька попу правды не скажет*»; «*Щеголь Ивашка: что ни год, то рубашка*»; «*Богат Иван - богат и пан*». It should be noted that the name **Ivan** in proverbs and sayings has a neutral connotation.

Such interpretations indicate that language, culture and communication are inextricably linked. The representation of anthroponyms in Russian proverbs and sayings reflects the linguistic cultural tradition of Russian communication expressed by closer contact, informal communication, free expression of emotions and expression, and reduction of distance.

The resulting conclusions are confirmed in a number of authoritative works. This point is supported by many researchers and is reflected in the works of R. Brown and M. Ford who claimed that the measure of the spread of personal names is in good agreement with the well-known semantic and psychological law [5].

On this background, the national specificity of English and Kazakh anthroponyms is the relative stability of their semantics and form: if in Russian you can use the full name in one case, and in the other a diminutive form, in English and Kazakh languages in the vast majority of cases one form is used: «*Jack is good as his master*», «*Абылай аснас асу*». As a result, in the proverbial Fund of English and Kazakh languages, it is hardly possible to find diminutive and affectionately-diminutive proper names [6].

The irregular consumption of anthroponyms and their insignificant variation, also the absence of diminutive forms of anthroponyms in English and Kazakh languages indicate that English restraint, confidentiality, closeness, as well as Kazakh hospitality, tolerance and respect for elders, being key features of the Kazakh and English national character, can be represented not only by strictly nominative units, but also by proper names.

The lack of affixes of negative / positive evaluation – word-forming means of forming diminutive forms of proper names indicates the closed nature inherent to English people: "open expression of feelings, especially negative ones, is not welcome in English linguoculture, such behavior is considered evidence of insufficient maturity, ill-mannered person, puts others in an awkward position", the concepts of "politeness" and "respect" dominate in the culture of the Kazakh people: open expression of negative attitude is not acceptable. In Russian linguoculture, free and open expression of relationships, emotions and feelings is encouraged [7].

This tendency is clearly expressed in Russian proverbs and sayings, where the functioning of diminutive forms of anthroponyms with suffixes of subjective evaluation, which are characteristic of expressively colored and spoken speech, is considered to be frequent. Such forms can express as affectionate as humiliating, dismissive, and sometimes rude attitude: proverb «*Мели Емеля — твоя неделя*» *it makes sense to talk as much as you want, no one takes your speech seriously* [8], in this case the personal proper name is **Емеля** (the character of Russian folk tales, in which he appears as a loafer lying on the stove).

The national-cultural specificity of the usage of English and Kazakh anthroponyms is their relative stability within the proverbial Fund.

The anthroponyms of the proverbial Fund of the Russian language, including those with diminutive affixes of subjective evaluation, are considered by us to be non-precedent. In General, their consumption in proverbs and sayings is non-referential: "Referentially "empty"

proper name seems to contradict the essence of the genre, contrasting the generality of meaning with a specific proper name" [9], and to a certain extent differs from the use of precedent names.

As mentioned above, the variety of anthroponyms as well as the usage of diminutive forms, is not typical for the proverbial Fund of English and Kazakh languages. English and Kazakh linguocultures tend to avoid direct naming of a person by name, which fully corresponds to such features of the English and Kazakh trait as restraint, non-directness and non-conflict. This fact is directly reflected on the linguistic and linguistic-cultural levels, in the desire of the proverbial Fund of the English and Kazakh languages and their linguocultures, if it is necessary to use a proper name, it will be precedent or as close as possible to it in functioning and / or semantics.

As a result, the infrequent consumption of anthroponyms in the proverbial Fund of English and Kazakh languages indicates their biblical, historical and cultural relatedness (**Arthur, Bacchus, Caesar, Abylai**), that undoubtedly determines their precedential character; and their conventionally fixed associative axiological marking.

Consequently, as the name of the subject in the English and Kazakh proverb and saying, there can be used precedent names, which are assigned the appropriate ethno-linguistic and cultural axiological and associative background: «**Абылайдың ақ туы**», the proper name of the great Khan of the Kazakh people, transmitting the meaning - the unity of the people. **Абылай** is Kazakh Khan who rallied and joined the Kazakh people in the face of the enemy. Literal translation of the proverb: White flag of **Abylai**. "**Jack is good as his master**"; "**Every Jack has his Jill**", a well-known English name **Jack**, associated most often with a fun, sly and roguish guy. Having an explicit reference function, they are characterized by transferring the characteristics of a known person to the subject of a specific situation. The presence of a precedent proper name in a proverb and saying, and the associative background and connotations assigned to it, indicate that it represents the national-cultural semantics of anthroponyms of the Kazakh proverbial Fund.

For the Russian proverbial Fund, the usage of precedent names is rather an exception. Rare examples of using precedent names in Russian Proverbs and sayings appeal to biblical stories and texts, to well-known situations with a certain associative background: «**Хозяин в дому, как Авраам в раю**»; «**Адам заключи древом, а Ева выстонала чревом**».

In General, the usage of precedent names in English, Kazakh and Russian proverbs and sayings, in our opinion, causes certain associations, in most cases creates a decoding effect, since in the presence of background knowledge, it leads to the achievement of a perlocative effect and communicative luck.

The analysis of dictionaries of proverbs of Russian, English and Kazakh languages allowed us to identify proper names (anthroponyms) that in large part reflect the national-cultural specifics of the language, expressing certain concepts of the corresponding era, culture, reality and life, historical events, etc., known only to ethnic groups, related to cultural or religious community. From our research, we can conclude that the most frequently used names in proverbs and sayings are **Jack, Ivan, Abylai**. This conclusion is explained by the fact that the purpose of proverbs and sayings using a precedent name is to introduce as the subject of action the person most familiar to representatives of each linguistic culture. In this case, the name of the person (subject) is a conventionally fixed stereotype of behavior, character traits, axiological marking, which are recognized by the addressee and which the representatives of the nation are guided by.

The result of the research revealed that precedent names (anthroponyms) in the proverbial Fund of three languages play an important role in the representation of the national image, ethical norms, history, traditions and mentality of peoples. Behind each precedent name lies the rich heritage of the people, their usage in proverbs and sayings transmits and

preserves the ethnocultural characteristics of the peoples. Thus, the introduction of proverbs and sayings with personal names into the culture of speech will contribute to a deeper understanding of the culture of the language.

Literature:

1. Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, yazykovaya lichnost, kontsept: stanovleniye antropotsentri-cheskoy paradigmy v yazykoznanii // Filologicheskie nauki, 2001, no.1. P. 282.
2. Dal V.I. Poslovitsy russkogo naroda. M.: Gos. Izd. Hud. Lit., 1957.
3. Fergusson R., Law J. The Penguin Dictionary of proverbs. - Kent, Penguin Books, Market house books 2000. - 366 c.
4. Qazaq maqal-matelderi - Kazakhskiyе poslovitsy i pogovorki / Qurast. Zhane aud. M. Aqqozin. Almaty: "Almatykitap baspasy", 2012.
5. Brown R.W., Ford M. Address in American English // Language in Culture and society. - New York, Harper and Row. 2000. - P.234-244.
6. Ermolovich D.I. Imena sobstvennyye na styke yazykov i kultur. - M.: R.Valent, 2001. - 200 s. (In Russian).
7. Larina T.V. Kategoriya vezhlivosti i stil kommuni-kacii: Sopostavlenie angliyskih i russkih lingvokul-turnyh traditsiy. - M.: Rukopisnye pamyatniki Drev-ney Rusi, 2009. - 512 s. (In Russian).
8. Zhukov V.P. Slovar poslovits I pogovorok russkogo yazyka. 4-e izd. M.: Russkiy yazik, 1991.
9. Vezhbickaya A. Yazyk. Kultura. Poznanie: Otv. red. M.A. Krongauz. - M.: Russkie slovari, 1997. - 416 s. (In Russian).

УДК 821.512.122.0

Ж. АЙМАУЫТОВТЫҢ ПОРТРЕТ СОМДАУ ШЕБЕРЛІГІ

Топышева А.Б., Кадыров А.Ж.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романы – кезінде жеке кітап болып басылып үлгермеген шығарма. Романда азамат соғысы кезіндегі қазақ даласындағы аласапыран жағдай, әлеуметтік тартыстар, жеке адамдар тағдыры сөз болады. «Мұнда феодалдық-рушылдық ортада жікшілдік тартыстардан қорлық көрген қазақ қызының жаңа заман шындығын пайдаланып, өз бақытын табуы, тең құқылы азамат болуы бейнеленеді» [1, 14 б.], - дейді С. Қирабаев.

Ақтар қашып, қызылдар қуып, қазақ елі тыныштықтан айрылған заманда көптеген қиянат, зорлық-зомбылықтар болып жатты. Әсіресе қазақ қызының бұрын болмаған қорлыққа ұшырауы – ауыр сын. Оны жеңіп шығу үшін қайрат-жігер, төзім керек болады. Романдағы басты кейіпкер өмір ауыртпалығын осындай қасиеттері мен білім арқасында жеңіп шығады.

«Бұл – қазақ кедейінің өмірін, оның әлеуметтік арпалыстар кезіндегі күрделі тағдырын эпикалық үлгіде көркем бейнелеуге арналған қазақ әдебиетінің алғашқы көлемді шығармасы» [1, 9 б.] .

Мұнда ақ патша заманынан бастап 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, елді біресе ақтар, біресе қызылдар билеп, аласапыран болған кез, жұрттың малын тартып алу, байларға қысым секілді әлеуметтік ірі оқиғалар кең көлемде баяндалады.

Осындай жағдайларды суреттеуде Жүсіпбек өзінің реалист жазушы екендігін дәлелдейді.

Қазақ жерінен тыныштық кетіп, дүние астаң-кестең боп жатқанда Қартқожаның оқуға ұмтылуы, оқудың арқасында көзі ашылып, мұқтаждықтан құтылып, елге жаны

ашитын, ел қамын ойлайтын азамат боп шығуы – роман идеясы. Роман 1926 жылы Қызылорда қаласында жеке кітап боп басылып шығады.

«Ақбілек» романы жанры жағынан – психологиялық шығарма. Оны кейіпкерлерді талдағанда көз жеткіземіз.

«Өзіне дейін қазақ прозасында роман дәстүрі терең тамыр жаймағанына қарамастан, «Ақбілек» романы стильдік, композициялық тұрғыдан, сөз жүйесі бойынша іргелі көркемдік талаптарға қысылмай-қымтырылмай жауап береді» [2, 31 б.].

Арасында ақ өлең үлгісімен жазған. Сюжеттің басталуы, аяқталуында, композициясында артық боп тұрған кейіпкер де, оқиға да, сөз де жоқ. Юмор, сарказмды көп қолданады.

«Романның сюжеттік құрылымы жүрдек. Ол кезекті (хроникальный) және себепті (концентрический) сюжеттердің бірлігіне негізделген. Орама (кольцевая) композицияның белгілері бар. Тартысының шарықтау шегінен (бұл – кең көлемдегі, екінші реттегі тартыс) кейінгі шешімін күтетін сәтте «Махаббат» атты төртінші бөлім арқылы шығарма бастамасы (экспозициясы) пайда болады [2, 31 б.].

Жазушының бейнелеу құралдары көбінесе ауыл тұрмысынан алынады. «Ықаң шылымын тұтатқанда әуелі аузын толтырып, түгінді жөдемелете будақтатып жіберді. Оны көргенде Бекболаттың көзіне кешке таман басына күл шашқан бұқа елестеді» [3, 215 б.].

Темекі тартқанды көрмеген Бекболаттың есіне бұқа түсуі нанымды болса, оқырман үшін күлкілі жазушы қолмен ұстағандай жанды сурет жасай қойған.

«Мұртын тазының құйрығындай ширатқан, шашын енесі жалаған бұзаудай тарап, жылтыратқан ақ киімді дәрігер де матүшкелерге орысшалап, ауру жатқан үйлерді нұсқап, бірдеңе тапсырып жүр» [3, 196 б.].

Автор ауылда өскендігін білдіріп, қазаққа таныс көріністі шебер қолданған. Байқағыштық, ұқсатқыштық шебер жазушыға ғана тән қасиеттер. Дәрігердің қандай адам екенін білмесек те, оны да сықақтан автордың құр қалдырмағанын аңғарамыз.

Пароход сорпа жалаған кәрі төбетше суды сылп-сылп ұрып қозғала бастады» [3, 314 б.].

Мұнда да ауылға тән көрініс пен техниканың жанды сурет жасағанын көреміз, тіпті пароходтың жүзіп бара жатқаны естілгендей әсер береді. Мұндай суреттер көптеп кездеседі.

Өріктің сыртқы портреті арқылы мінез ерекшелігін «танауы делдию» тұрақты тіркесі ашады.

Шай ішкенде Ақбілектің қасына отырмай дастарқанның ана басына, анасының орнына, ақсақалдың қасына отырды. Астына төрт қабаттап көрпе де салып алыпты. Ақбілек екі бауырымен дастарқанның бұ жақ шетінде қалды. Үш бала бір жақ, ана қатын да бір жақ секілді көрінді [3, 290 б.]. Ақбілектің көзімен берілген көріністі суреттейді. Көрпе де салып алыпты. Сөйлемдегі де шылауы өгей шешенің бұл қылығын Ақбілектің ұнатпағандығын, әрі өгей шешенің бірден билеп төсегендігін білдіреді, де шылауын алып тастасақ, бұл әсерді аңғара алмас едік. Шебер жазушы шылау арқылы оқырман назарын негізгі ойға аударады.

Қазы тілгенде, шұжық бүйен қарта қылғанда, мүше бұзғанда, Өрік өзі де қақайып қарап отыратын болды. Неғұрлым Өрік қытымыр, құнтақты болған сайын, соғұрлым қатындар да ерегісіп, ұрламайтынды ұрлауға айналды. Бұрынғыдай емес, малшы, құлшы да шөміштен қысым көрді. Есепке кірмей, емін-еркін тиетін ішек-қарын, өкпе, мойындар да қылға тізілді. Өрік ас салуға да шеберлік көрсетті. Бұрын соғым сойған күні бәйбіше марқұм ауылдың кісілерін шақырып, жылы-жұмсағын асып, бір тойғызушы еді, биыл ол да болмады. Сөйтіп Өрік бір жақ ауыл бір жақ болуға айналды. Мұнда да шылауы белгілі стильдік қызмет атқарып, айтылған сөздің әсерін

күшейтіп қосымша мағыналық реңк беру үшін тартылған. Өріктің мінез-ерекшелігін ашуға қызмет еткен. Өрік ас салуға да шеберлік көрсетті - дегенде кекесін мағынаны береді. Мәтіндегі да, де шылуын алып тастасақ, Өрік мінезі толық ашылмайды, онда Өрік пысық, қолынан бәрі келетін жақсы кейіпкер болып танылар еді.

Өрік Ақбілектің аяғы ауыр екені білінгенде қуанғаннан жүрегі жарыла жаздайды. «Бұ хабарды естігенде, Өрік өлген байы тіріліп, екі баласы қолына тигендей қуанды. Дүниеде әйел бір-бірімен өштеспесін. Әйел өштесе, аяу дегенді білмейді. Қайдағы жараның аузын жұлып алатын нәзік, жанды жерді андиды. Әйел шақса, шаяннан бетер шағады. Әйел өмірі кешірмейді» [3, 279 б.]. Жазушы Өрік мінезіне, қатігездігіне баға береді.

«Саулы Бозінген» деген әйел оқиға желісінде Ақбілек ақтардан қашып келе жатып бір ауылға тоқтағанда көрінеді. «Бозінген» бүкіл ауылды «құлақтандырып» барып, Ақбілекті көруге келеді. Өзінің екіқабат боп ұзатылған Айтжанымен салыстырады. Күмсінай:

- Барғанмен көре алмассыз, ұйықтап қалды, - деп еді, ол сөз Бозінгеннің құлағына бит шаққан құрлы кірген жоқ, қол-аяғы жерге тимей, шошалада сүт пісіріп жатқан қара кемпірге барып, көзін ашып-жұмып естіген хабарын айтты.

Бит шаққан құрлы кірген жоқ – қарапайым тұрақты тіркес, ауызекі тілді жиі қолданылады. Бұл жерде Бозінген мінезін беруде жұмсалған белсенді бірлік.

Шапанының өңірін қайырып, әдібін көрді, көйлегінің сүйегін байқады, жеңсіз камзолының жиегінің, қалтасының қақпағын, кебіс, мәсісін – бәрін шұқылап көріп болған соң, маңдайына шашырай салбырап тұрған шашын ақырын сырғытып:

- Өзі де қыз десе – қыз екен! – деп қорытынды шығарды.

Шапаны биқасап, әдібі батсайы, жеңсізі дүрия, көйлегі бәтес екенін айтысып...

Бозінгеннің бақталас, дүниеқор, көрсеқызар мінездері де қимыл-әрекеті арқылы көрсетіледі.

«Бозінген отбасының әйелі емес, бір болыс елдегі әңгімені үйде отырып біліп отыратын, еркектердің партиясына да, дау-шарына да кірісіп кететін, сақ құлақ, еті тірі, көшелі кісі ғой. Және біздің «Бозінген» еркектермен дойбы, карта, асық ойнайтын, насыбай ататын, қонаққа өлең айтқызбай жібермейтін, бозбала келсе, екі езуі жиылмайтын сері кісі ғой. ... таза көрпелері салтақ-салтақ боп, төсек-орны жуырда жиналмай, қоқып, ыбырсып жатар еді».

Жазушы Бозінгенді «жан-жақты» яғни сақ құлақ, еті тірі, көшелі кісі деп мақтап отырған сияқты көрінгенмен, бұл жерде қарама-қарсылық мағына туған. Яғни, кекесін, сын бар. Жақсы әйел «Бозінген» атанбайды, кейіпкер есімінің өзі оның бітімін аңғартады. Бозінген - әйелдер арасында кездесе беретін шаруаға қыры жоқ, өсек-аяң, қыдыруды жақсы көретін, жеңілтек әйелдердің бейнесі.

Жазушы портрет жасауда әр түрлі тәсілдерді қолданады:

1) кейде кейіпкерлердің портретін басқа бір кейіпкердің көзімен, соның сурет елегімен береді.

Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшейген, жұқа қабақ қайқақ ерін, таңқы танау, тымырайған, тымпиған, қайқаңдау сұр адам екен. Үйге жылан кіріп келгендей, Ақбілектің жүрегі су ете тусті [3, 287 б.].

Ақбілек көзімен берілген Өріктің портреті «жылан кіріп келгендей», «Ақбілектің жүрегі су ете түсті» деген авторлық баяндаумен толыға түседі;

2) мінездеме кейіпкерлер тілі арқылы беріледі:

Біреуі:

- Кәпірдің тіктейген көзі жаман екен, оңдырмас деді.

Енді бірі:

- Ерні қаймыжықтай екен. Сөзге сойқан шығар, - деп.

Тағы бірі:

- Қабағы қайрақтай боп, танауы делдейіп тұр екен, дәуде болса көкайыл, долы шығар десті.

- Әй, мынау шеше болып жарытпас, қатыгез тұсақша бедірейіп тұр екен десті [3, 288 б.].

Кейіпкерлер сөзінде Өріктің тұлғасы мен мінезінің сәйкестігі қоса өрілген. Ерні қаймыжықтай, қабағы қайрақтай, қатыгез тұсақша деген теңеулері кейіпкер портреті арқылы мінезін ашады;

3) жазушы кейде портретті монолог арқылы да береді:

Мұқаш портреті – «Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарбақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым 35-те. әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа, ауым атқа жарыған емес».

Өзіндік тіл әлемі, сөз қолдану өрнегі бар Ж.Аймауытұлының сөз ұстану машығын ешбір жазушымен шатастыруға болмайды. Тілінің шұрайлылығы – халықтық тілді үйлесімді қолдана білуінің нәтижесі. Шешен қаламгер сөз мағынасын ауыстырып, кеңейтіп, құбылтып, экспрессивтілерді ұтымды жұмсап, қарапайым сөздердің өзін түрлендіре, сөздерге жан бітіре қолданады. Автор кейіпкердің мінезін, қимыл әрекетін астастыра суреттейді.

- Жолдас, қай елдікі боласың? - деді.

- Не керек - деді Мұқаш тұмсығын көтеріп.

- Тарбағатайлық болсақ елге баруға серік бола ма деп едім.

Мұқаш сөз қатуға ерініп, таңдайын бір қарып, басын шайқайды.

Мұқаштың қимылынан болашақ болыссымақтың бейнесі танылады.

«Жазушы шеберлігі оның тілінің образға байлығымен, ұйқасты тапқырлығымен, сөйлеу, жазу үлгісінің сонылығымен ерекше көзге түседі. «Суреткерлік, өмірді сурет, образ арқылы тану, бейнелеу, ретті жерінде оған өзінің ой-толғаныстарын қосу – Жүсіпбек өнерінің басты белгілері. Жазушы стиліндегі осындай әр қилылықтың түйіндесуі қат-қабат өмір шындығын, соған деген жаңа заман көзқарасын айқындау үшін әдейі алынғанға ұқсайды» [1, 33 б.], - деп С. Қирабаев жазушы шеберлігіне тән белгілерін атап көрсетеді.

Шынында, Ж. Аймауытұлы өмірді таныған адам. Өмірді тани білу, түсіне білу бар, сонымен қатар жеткізе білу бар. Ж. Аймауытұлы сол өмірді, өзі өмір сүрген ортаны тани біліп, танымын шеберлікпен оқырманына жеткізе білген.

Қаламгер кейде айтылмақ оқиғаның сырын тұспалдап жеткізеді, кейде әсері күшті тілдік құралдарды қолданады.

Ж. Аймауытов шығармалары кейінен ғана зерттеле бастады. Бұрын кеңестік дәуірдің кесірінен халық қолына жете алмай қалды. Бүгінде халық қызыға оқитын таңдаулы туындылардың бірі – Ж. Аймауытов шығармалары.

Кез келген тілдік құрал көркем шығарма тілінде жөнсіз, қисынсыз қолданылмайды. Ондағы (көркем шығарма тіліндегі) күрделі синтаксистік құрылымдары, мағыналық топ құрайтын сөздер, жеке дыбыстар, фразеологизмдер – бәрі де жазушы талғамымен көркемдік идеяға қызмет ету үшін тартылған тілдік құралдар болып табылады. Мағынасы айқын аңғарылатын, стильдік бояуы бірден көзге түсетін сөз бен сөз тіркесі, сөйлем стильдік фон жасауға қатысатын белсенді тілдік бірліктер қатарына жатады. Әр функционалды стильдің өзіндік мағынасы мен бояуы жағынан ажыратылмайтын стильдік қабаты болады. Дыбыстық қабаттан мәтінге дейінгі аралықтағы тілдік бірліктердің стилистикалық қызметін талдау көркем шығарма тілінің өзіндік ұйысу ерекшеліктерін, олардың жасалу жолдарын, көркемдік құралдардың лингвопоэтикалық қызметін анықтауға жағдай туғызады.

Жазушы прозасында жай сөйлемдер, сондай құрмалас сөйлемдер де өзі суреттеп отырған оқиғаны көркем жеткізу үшін пайдаланылады. Күрделі сөйлемдер оқиғаны, құбылысты жан - жақты қамтып, айтқын даған ойын нақты жеткізу мақсатында қолданылған. Халықтың сөйлеу тілі лексикалары, фразеологиялық тікестері, мақал - мәтелдер прозада жиі қолданылған. Жүсіпбек прозалары ырғаққа негізделіп құрылып, сазды әуенімен ерекшелінеді.

Жалпы Жүсіпбектің прозаларына тән ортақ бір қасиет бар. Ол – басынан аяғына дейін тұтастай терме, жыр секілді желдірме, шешен сөзге байлығы.

«Шығарманың ырғақты құрылысы міндетті түрде оның грамматикалық құрылысымен байланысты. Ырғақты ұйымдастыруда жеке дыбыс та, екпін де, интонация да, жеке сөз де, олардың тіркесі, шығарманың жалпы тоны белгілі бір тон атқарып тұрады. Дыбыстың қайталаулар лексикалық қайталануларымен ұштасып, соңғылары синтаксистік қайталауларға тиек болып, шығарманың өзіндік қайталанбас ырғағы, әуені құрылымын ұйымдастырады» [2, 59 б.].

Мысалы: Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес - ау, құт сорғалап көнек - көнек лықылдайды.

Марқакөлдің жиегінде Мамырбайдың Ақбілегі, жас балташтың сүйген жары Ескендірін құшып сүіп, бала болып, ана болып, көп әйелден дана болып, кеудесіне бағы сыймай, кемерінен аса шыпылдайды [3, 345 б.].

Берілген мәтінде Марқакөлдің ерекшелігі Ақбілектің бақытты кезін суреттеумен байланысып жатыр. Ырғақтылық әуендік сыртқы әдемілік үшін қолданылмаған, мазмұнын ашу мақсатында күшті көркемдегіш тәсіл болып тұр. Мысалдағы көсемше формалы етістіктер де ырғақтылық туғызуға бейім.

Жүсіпбек шығармаларында ырғақтылық сөйлемдегі сөздің орын тәртібі, синтаксистік қайталаулар арқылы, авторлық баяндаудағы синтаксистік бірліктердің құрылысы арқылы жасалады.

Ж. Аймауытов көбінесе сөйлемнің белгілі бір мүшелерін өлеңдегідей ұйқастыққа құру арқылы ырғақтылық жасайды. Шығарманың ырғақты, әуенді құрылымы оқырман сезіміне ерекше әсер береді.

«Марқакөлдің су балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, құт сорғалап, көнек-көнек лықылдайды; қара саба емізікпен, қою салқын, сары қымыз, быжылдаған дәрі қымыз шара -шара шапылдайды. Бір шарасын ішкен адам дәл қор қызын құшқандай боп беті шикан дауылдайды, аузы қобыз қобыз гүілдейді, мас болады, жас болады, жел жетпеске мініп алып, Алтай тауын дүсірлетіп, таудың тасын күтірлетіп, көкпар жарыс алыс - жұлыс асыр салып жатқаны.

Өлгі Алтайдың аруларын айтуға тіл жетпейді. Жүзі айтарлықтай айнадай боп, көзі құралайдай боп, күлкісі атқан таңдай боп, бойы талдай боп, былқ-сылқ етіп, күбірлесіп, көлделендесіп, езу тараса есің кетіп, сұңқұл қақса шым-шым етіп, бойың босап, ойың босап, қиялың қия кезеді.

Мәтін түгеліменен дерлік өлең жолдарына ұқсас ұйқасты болып құралған. Сол арқыла табиғат әсемдігін, ауыл тіршілігін көз алдымызға әкеліп, көңілімізге ұялатады.

Қызыл көз, қасқыр жүз, қабылан азу, қара түнді Алтай аңғарынан ұрткіткелі, қорғасын аспанға алтын айдай Күнекей сұлуды өрмелеткелі, күншығыс ұжымығы қызыл қақпасын ашқанда, Ақбілек артына алқа - алқа етіп жолға шықты.

Берілген мәтінде сөздердің орын тәртібі арқыла шығарма құрылысы ырғақты болып келеді.

Сар далада сары уайым жамылып, Ақбілек келді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр қыранымсып шықылдап. Әне, алста безек қағып, бір торғай тұр

шырылдап, бейне әуеге шегелеулі тұрғандай бір орнынан тапжылмай қанаттары дірілдеп. Сол торғайдың шырылдағаны ащы тиді құлаққа, маңайында жаны ашыған арашашы жандаршы, төрт - бес торғай айнала ұшып, таяу - таяу бара түсіп, ап кетуге тас қорғанды бұза алмаған ерлерше тиіп - қашып өтіп жатыр о жаққа бір, бұ жаққа. Бір мезгілде әлгі торғай жансыз тастай ағып түсті топ етіп [3, 184-185 бб.].

Жүсіпбек Аймауытов оқырман қауымның назарын аударып, әрі оқиғаны әсерлі жеткізу үшін өлеңге тән ұйқасты құрылымдарды қолданады. Себебі оқырманға әсер ету тәсілдерінің бірі – сөйлемнің сыртқы көрінісі.

Автордың ұйқасқа негіздеп ырғақ жасаудағы мақсаты – оқырман назарын аударту, сондай-ақ қаһарманның сезім пернелерін тап басып көрсету.

Жазушы қолданған сөз тіркестері, бейнелеуіш сөздері сол кездегі қазақ халқының тұрмысына, ұғымына лайық қолданылған. Телегей теңіз сөз маржанын шеберлікпен таңдап алған психолог жазушы асқан суреткерлік танытқан. Қаламгер кейіпкерлер бейнесін өмір шындығымен жанастыра суреттейді. Ж. Аймауытов адамның ішкі сезімін, көңіл-күйін, сыртқы дене мүшелерімен астастыра бейнелейді. Сол арқылы кейіпкердің эмоциялық жан-күйін, мінезінің бір қырын айқындайды. Сырт кескін мен ішкі мән арасында сәйкессіздік орнауы кейіпкер іс-әрекетінде табиғилықтан гөрі жасандылық басым болуына әкеледі. Ал Ж. Аймауытовта ондай жасандылықты кездестіре алмаймыз. Себебі жазушы кейіпкерлерінің жүріс-тұрысы, қимыл-әрекеті мен сөйлеу мәнері бірін-бірі толықтырып отырады. Кейіпкердің қас-қабағын, өңін, жүзін, қалпын суреттеу арқылы мінез ерекшелігін танытады.

Жүсіпбек Аймауытов кейіпкерлерінің киімдерін суреттеу арқылы олардың өзіндік ерекшеліктерін, тұрмыс-тіршіліктерін, ішкі психологиялық ерекшеліктерін астастыра жеткізеді. Жыртық милық, жалбыр тымақ, жаман тон, шолақ қаудыр тон, шона бас шоқай, сауас жыртық тері шалбар, көне мәсі, қисайған кір кимешек, жаман тымақ болып келсе, байлардың киімі: жаңа камзол, көк шұға киім, сұр қалпақ, шекпен, сеңсең ішік, әмірқан етік, қой жүні тақталы шекпен, күзен ішік, брезент сулық, бұраптабан етік, сырма шалбар, қызыл елтірі тымақ сияқты болып келеді.

Кейіпкер бейнесін сомдауда қолданылған дыбыстан бастап күрделі құрылымдарға дейінгі тілдік бірліктер стильдік мақсатты жұмсалады.

Жазушының әйелдер бейнесін сомдау мақсатында қолданған тілдік бірліктерді анықтайық. Романда жазушы әйелдер бейнесін ерекше талғаммен суреттейді.

Жүсіпбек Аймауытұлының шығармашылық еңбектері – кейінгі ұрпақтарға қалдырған өлмес мұра. Қазақ прозасының негізі болып табылатын қаламгер туындылар - табиғи ұлттық тіл тазалығының бастауы. Айтылған ой - пікірлерімізді сараптай келе мынадай қорытынды жасаймыз:

- Ж.Аймауытұлы жалпы халық тілі байлығын жаңа қырынан жұмсап, қазақ әдебиетінің төл басы болып табылатын прозасын қазақ әдебиеті қазынасына қосты;

- Жазушы шеберлігі айшықтау құралдарын орнымен жұмсап, мәтіндегі бейнелілікті ашу үшін контекстік-стильдік сөз қолданыстарын оқырманына түрлі ассоциациялар туғыза еркін жұмсауынан көрінеді.

Әдебиет:

1. Қирабаев С. Қуатты қалам, күрделі тағдыр. Жұлдыз, 1989. №10. – 14 б.
2. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. А, 1996.
3. Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: 1989. – 588 б.

THE THEORETICAL ISSUES ON SOME FEATURES OF ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS

Tyukanko M.I.
(*M.Kozybayev NKSU*)

A new wave of increased interest in scientific literature began to be noted in the 19-es of the XX century and at the beginning of the XXI century. There are some explanations for this surge: firstly, the reason for this was a change in the linguistic paradigm, which was expressed in the strengthening of cognitive and functional approaches to linguistic phenomena. Secondly, society needed to receive information under rapid scientific communication.

In this context, the theme of elliptical sentences was not relevant and was not studied until the 19th century. However, due to the fact that this phenomenon finds its response in linguistic works especially the problem of the interaction and thinking and the work of speech activity, etc., the main goal and task set in the study of elliptical structures is to understand the process of saving speech resources in constructing sentences using elliptical constructions, as well as analyzing the understanding of speech using elliptical structures in communication.

The above-mentioned reasons show the desire of scholars to solve most of the problems associated with the linguo-stylistic specifics of texts. It might lead to an increase in the number of works, the main purpose of which is referred to the text.

Investigations of elliptical sentences have been started by scientists relatively recently. At the present times we can say that a lot of works has been written on this problem, a sufficient number of experiments have been set up, but, nevertheless, this problem still remains insufficiently studied. For this reason, the problem of research in this field is quite in demand.

Until the end of the 18th and 19th centuries, the problem of elliptical constructions did not interest domestic and foreign linguists, but sometimes they could be present in syntax works. In M.V. Lomonosov's works, he mentioned that the sentence can be incomplete only in the stylistic aspect. [1] But N.I. Gretsch "practical Russian grammar" in his work states that "the omission of a verb is possible ... with its addition when it is already expressed by the case of the subject and predicate ..." [2]

In the mid-twentieth century, linguists began to use the term elliptical constructions, but the meaning of this concept still remained different. For example, as it was mentioned previously, the term of elliptical constructions has proven to be synonymous with the term incomplete sentences. But we can call elliptical constructions incomplete sentences that have "the sufficiency of the lexical meaning of the parts of the incomplete sentence for an image recovery corresponding to the missing term" [3].

Since the elliptical construction is an obscure subject, we can say that the definition of elliptical construction remains unclear and describes only in basic terms. But we can define the ellipsis in the sentence. Ellipsis (or elliptical construction) is the omission of a word or words. It refers to constructions in which words are left out of a sentence but the sentence can still be understood.

According to the definition given in the dictionary of linguistic terms by O.S. Akhmanova, "an ellipsis is an omission of an element of a statement that is easily restored in a given context or situation. An elliptical utterance is an utterance which, in

contrast to the expanded one, has an abbreviated form and is used in specific situations, such as fluent dialogic speech." [4]

G.A. Golikova gives the following definition of "ellipsis". It is an omission in a speech of some easily implied word, a member of a sentence. In I.R. Galperin's work, he noticed that ellipsis is a typical phenomenon in conversation, stemming from a situation. But this typical feature of spoken language takes on a new quality when used in written language. Because of providing super-segmented information, it becomes a stylistic device. A short sentence in direct communication is not a stylistic device. This is just the norm of spoken language.

Ellipsis helps us to avoid a lot of redundancy. In fact, there is a lot of redundancy in language and it can be surprising how much can be left out without losing much meaning, particularly when there are contextual clues as to the real meaning. [5]

If one looks at the history of incomplete sentences in the English language, then we can see that this project is not so extensive. In this case, elliptical constructions were attributed to incomplete constructions.

Thus, according to H.P. Stokoe's point of view, "elliptical sentences are the sentences in which for completeness of this sentence the main part is absent. (ex: You and I can lift this, I don't know what to do) [6].

In traditional grammar, the term "elliptic sentences" refers to sentences with an omitted subject or predicate, but, nevertheless, grammarians dealing with ellipse questions can be divided into two groups according to their relation to the essence of the ellipse and elliptic sentences. "The essence of the point of view of the representatives of the first group of scientists is that they use the term "ellipsis" only in relation to the syntactic construction and are closely associated with the concept of complete and incomplete sentences. Sometimes even single-component sentences are considered elliptic. The essence of the point of view of the representatives of the second group is that they consider elliptic sentences as independent syntactic constructions. So, Academician V.V. Vinogradov believes that elliptical or "incomplete" sentences, being independent structures, perform the communicative function to the same extent (serve as a means of communication), as well as full sentences". [7]

The presence of elliptic constructions in the structure of a language is a natural process of syntax development. Such constructions are found in almost all languages. Various types of incomplete and elliptic sentences are widely used in fiction and the language of the newspaper, as well as in lively colloquial speech. Ellipses are extremely economical in terms of means of expression.

An elliptical construction is one in which a word or phrase implied by context is omitted from a sentence, usually because it is a repetition of a preceding word or phrase. Elliptical constructions help us provide complicated information in a clear and concise manner, punctuate the sentence properly—as with most rules of grammar and construction, these rules also establish convention and eliminate grey areas of expressing ideas, especially in academic writing.

Sentence fragments constitute the most radical version of ellipsis since they do not present the customary binary structure – subject-predicate or topic-comment– that characterizes clausal projections. There are many variants of them, but the most common corresponds to answer fragments.

Elliptical constructions were considered in the works of such scientists as D.E. Rosenthal, A.P. Skovorodnikov, E.M. Galkina-Fedoruk. N.N. Leontieva described elliptical constructions as "omitting a repeating word, which is always accompanied by a violation of the correct syntactic structure of a sentence". That means that the meaning of these sentences can be understood by context. [8].

In a sentence, it is customary to distinguish between a syntactic ellipsis (omission of one or another member of a sentence that is easily recoverable from the context) and semantic

ellipsis (absence of a component of a statement that is easily recoverable from a speech situation). Ellipsis differs from any "erasure" of elements in its reciprocity.

Semantic ellipsis is more characteristic of colloquial speech since, within the framework of the dialogue, each subsequent replica is associated with the previous one. A consecutive series of remarks create a speech situation based on a whole series of presuppositions uniting the speaker and the addressee, which are thought of as knowledge of facts of reality that, from the speaker's point of view, are taken for granted or known to the addressee. Thus, the speech situation is a set of elements of reality shared by interlocutors. (Ex: «Can we talk?» «Not over the phone»).

If the semantic ellipsis is context-based, i.e. syntagmatically filled, and then the syntactic ellipse is based on analogy. The syntactic ellipsis is less property of complex sentences in general, as well as of conditional constructions of the English language in particular. For elliptic constructions with a conditional value, the ellipsis of a part of the predicate is characteristic. The most common constructions are like If + Adjective, If + Participle II.

An action expressed in elliptical constructions can be divided into three lexical groups: verbs of intense physical activity, verbs of movement, and verbs of speech. This classification described by P.A. Lekant and we can find it with various upgrades in the work of many researchers. According to T.P. Lomtev in "Fundamentals of the Syntax of the Modern Russian Language" there are several types of elliptical construction in which there is no verb form with the meaning of existence and stay (Завтра суббота), directed action (Она для него, а он для меня) and speaking (Позвольте, позвольте, я все попорядку) in the sentences [9]. The "Grammar of the Russian Language" of the Academy of Sciences of the USSR gives a classification of elliptical sentences as "independently used incomplete sentences whose structural feature is the absence of the predicate". There are a number of types of elliptical constructions. For example, constructions without the verb of movement, action, speech and thought, and constructions that implies request and motivating factor, which may act as imperative or as an infinitive. This classification has a structural form. Because of that, we can not only understand the meaning of the absence verb but also realize the right form of this verb.

Poutsma H. identifies five types of constructions such as predicating fact (No pains, no gains), expressing emotions (All right!), interrogative (What about her?), rhetorical questions and exclamations (One knows the value of freedom, what then?), imperative sentences (Your passport, please) [10] where there is no subject or predicate.

Blackstone describes elliptical constructions as a means of communication, defining the scope of their functioning in the oral activity. In his opinion, elliptical constructions can act as exclamatory sentences (What a hot day!) and as negative answers, where a negative word replaces the complete answer. (Is it going to rain? - I hope not) [11].

According to V.V. Buzarova, elliptical constructions are the main instrument of saving, which is mainly used in oral speech, the main purpose of which is to highlight the remaining part of the sentence. [12].

A number of the scientists confirm the possibility of restoring elliptical constructions by context or semantic component in the Russian language. This procedure cannot be completed in English since the main parts of speech that are omitted in the sentence are auxiliary parts of speech.

Elliptical language is routinely used in both written and spoken English. A lot of redundancy can be excised from sentences through the use of an elliptical expression.

Elliptical language fits into two categories, elliptical sentence construction and elliptical storytelling.

One of the most significant and sensitive problems in learning English is the lack of speaking experience, which affects the adequacy of the dialogue, as well as the freedom of communication between the students and a native speaker of a foreign language.

Perhaps this is due to insufficient attention to speaking skills in the school curriculum, as well as the lack of the ability to train colloquial speech in everyday life and in domestic conditions, and the lack of the need for bilingualism. School programs for FLT are rarely reviewed, while each language undergoes change over time, it develops, changes.

Case in the diversity of a foreign language is the use of elliptic constructions in constructing sentences. Even the foreign language native speaker will be able to understand the meaning of the conversation built with the elliptical constructions without context. Simulating the situation: two people are talking about the latest news, and the third one joins them:

- *It was a great idea to go to the mountains on the last week. We were mounting on a snowboard, on a wire cableway..... It was a great weekend. Wasn't it?*

- *Yeah, it was!*

The third interlocutor, having heard only the last phrase of the speaker, can hardly understand what this is actually about. He didn't understand what a person meant by the word 'it' because he was not immersed in a contextual environment from the very beginning of the conversation. In this case, we can see the omission of the construction for saving time and language resources.

In spite of the using of elliptical constructions in colloquial speech, it is also necessary not to forget about the presence of the use of ellipsis in writing.

When it comes to elliptical storytelling, authors sometimes mask the real meaning of a sentence or entire word, couching it in metaphor and oblique language. When using the elliptical style, the authors will offer contextual clues to steer the reader to the meaning beneath the surface of the text.

For the right construction of sentences with elliptic constructions, it is necessary to consider the following issues:

- In oral, as well as in written speech, the use of ellipsis is indirectly dependent on the context. Therefore, you should recognize any nouns, verbs, or verb phrases which can be omitted in the sentence for creating elliptic construction.

In this case, it should be taken into account that the main omissions are allowed only in the second and subsequent sentences. The using of elliptic structures in the first sentence is inappropriate because omitted construction isn't mentioned earlier. It can lead to an incorrect perception of the meaning of the text.

- In a compound sentence, it is entirely possible to use elliptical structures if the supposed elliptical structure has already been mentioned in this sentence. Thus, in order to find out and correctly replace a sentence member with an elliptic construction, the sentence must be divided into two parts and replace the previously mentioned sentence member with an elliptical construction. Likewise, if you're writing consecutive sentences that share a common verb or noun, look to insert an elliptical construction into the second sentence.

- Often, writers in their works for greater expressiveness replace the implied members of the sentence with an elliptical construction - metaphor. To distinguish this nuance in the construction of the sentence, it is necessary to develop skills of understanding, conceptualization and appropriate using of elliptical constructions.

The main purposes of FLT teachers consist of teaching students and foreign language learners to "feel" ellipsis in speech, training correctness of reconstruction of the sentence due to context and instilling skills of using elliptic constructions in building their speech. These skills are necessary for simplified and comfortable communication, which could save time and language resources.

The level of knowledge of elliptical constructions in English is less extensive than in the Russian language. Due to the fact that the Russian language is synthetic, and also has a number of inflexions and substitute words, omissions in the constructions of the Russian language are easily perceptible and restored due to contextual content. English, on the other hand, is analytical, and this kind of restoration is impossible only by the contextual content of one sentence. This is the main reason for the mismatch of elliptical structures in Russian and English languages.

In this article, we can conclude that the term elliptical constructions in the Russian language imply the absence of verb forms in sentences, the meaning of which is assumed by the situation or context but this meaning we can easily restore during speech activity. Because of the structural incompleteness of construction of elliptical sentences, there is no need to restore these forms from a semantic point of view. The level of knowledge of elliptical constructions in English is less extensive than in the Russian language. Due to the fact that the Russian language is synthetic, and also has a number of inflexions and substitute words, omissions in the constructions of the Russian language are easily perceptible and restored due to contextual content. English, on the other hand, is analytical, and this kind of restoration is impossible only by the contextual content of one sentence. This is the main reason for the mismatch of elliptical structures in Russian and English languages.

So, to sum things up, we could define the term elliptical constructions as an imply the absence of verb forms in sentences, the meaning of which is assumed by the situation or context but this meaning we can easily restore during speech activity. Because of the structural incompleteness of construction of elliptical sentences, there is no need to restore these forms from a semantic point of view.

References:

1. Mikhail Lomonosov's "Short Manual in Rhetoric": The History of the First Edition from 1748.
2. N.I. Gretsck "Practical Russian grammar" 1827. T.1.
3. Peshkovsky A.M. "Russian syntax in scientific coverage", 2001.
4. Akhmanova O.S., 2004: 94, 525.
5. Stylistic Devices - Ellipsis <https://www.myenglishpages.com/>
6. Stokoe, H.P. "The Understanding of Syntax", 1937. – p.274.
7. Marouzeau J., 2004: p.28.
8. Leontieva N.N. "Analysis and synthesis of Russian elliptic sentences" // Scientific and technical information: All-Union Institute of Scientific and Technical Information of the USSR Academy of Sciences. – 1965. – № XI.
9. Lomtev T.P. "Fundamentals of the syntax of the modern Russian language", 1958.
10. The Oxford Handbook of Ellipsis – p. 42-43.
11. Poutsma, H. "Grammar of Late Modern English". – Groningen, 1926. – P.II.
12. Blackstone, B.A. "Manual of Advanced English for Foreign Students". – London: Longmans, 1961. p. 35.

УДК 930.85

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Хамзина А.А.

(СКГУ им. М.Козыбаева)

Конец XIX - начало XX века - время когда казахский и русский этнос были активно включены в процесс формирования и развития рыночных отношений, что не

могло не повлечь за собой дальнейшие изменения материальной и духовной культуры народов. Находясь в тесной взаимосвязи друг с другом, они находились в одном потоке истории, который требовал поиска новых путей развития.

В ходе взаимодействия между собой, они модернизировали свои культуры к окружающей среде, стараясь получить из этой среды максимальную энергию. Все это было вызвано рыночными условиями, которые стали факторами социальной конкуренции. Вследствие всего этого культуры должны были найти общий путь развития, но так как стратегии жизнеобеспечения различались каждый из них пришел к этому пути по своему решая эти проблемы.

К началу XX века дальнейший наплыв крестьянского населения, изъятие земель под переселенческие участки привели к еще большему усложнению ведения традиционного хозяйства. Все это приводило к оседанию, а там где кочевки сокращались к изменению видового состава стада. Изменение видового состава стада зависело как от наличия необходимого количества пастбищ, так и от социального положения казахов.

Так на севере области в связи с оседанием и сокращением традиционных кочевков поголовье лошадей и овец сокращается, и наоборот увеличивается поголовье КРС, составлявшему одну треть всего поголовья (33,6%) [70]. КРС стал основным источником пропитания рядовых кочевников, он же стал основной тягловой силой при земледельческих работах. Существовало еще одно обстоятельство побудившее казахов заниматься разведением КРС и увеличить его поголовье, а именно появление рынка сбыта мяса и повышении на него рыночных цен. Развитие того или иного вида скота зависело не только от рыночного спроса, но и от природно-климатических условий уездов, что порождало определенную специализацию и соотношение по уездам.

Как соотносился видовой состав стада по уездам Акмолинской области, можно проследить по следующей таблице:

Распространение основных видов скота на конец XIX - начало XX века, (численность - абсолютное число, в знаменателе % от общего числа по уездам.)

Уезд	Год обследования	Число хозяйств	Лошади	КРС	Верблюды	овцы	%к поголовью по области
Атбасарский	1897	12837	186,793 21,2	77238 8,8	53955 6,1	525949 59,8	27,4
Акмолинский	1897	18643	285856 28	208525 20,4	19775 1,9	463411 45,2	32,0
Кокчетавский	1897	12498	185527 31,0	105532 17,6	646 0,2	239064 40,0	18,6
Петропавловский	1901	11329	113981 31,4	91857 25,4	326 0Д	129979 35,8	11,3
Омский	1901	6329	123468 36,1	90158 76,3	902 0,3	113866 33,4	10,7

В Акмолинской области удельный вес овец в стаде в среднем достигал 46% общего поголовья, доля овец с севера на юг росла: если в северных в Омском и Петропавловском уездах она равнялась 33,4-35,8% т, то в Кокчетавском 40,8%, в Атбасарском и Акмолинском уездах соответственно 59,8%) и 45,2% от общей численности. Эти цифры объясняются природно-климатическими условиями, объемами изъятия земель и более или менее сильным вхождением уездов в товарно-денежные отношения. Лошади в Акмолинской области составляли 28% поголовья всего стада. Но здесь отмечается обратная зависимость в Атбасарском и Акмолинском уездах доли лошадей составляли 21,2%-28%, в Кокчетавском и Петропавловском до 31%, в Омском 36,1%». КРС в Акмолинской области составлял 18%» стада и

распределялся по уездам так же, как и лошади. Доля верблюдов было всего 2% от общей численности скота. В трех северных уездах она не достигала даже 0,5%, а в двух южных была несколько выше. Выделялся только Атбасарский уезд, где верблюды составляли 6,1%.

Все эти колебания в составе поголовья объясняются тем, что в северных уездах население вело в основном полуоседлый и оседлый образ жизни. Здесь быстрее шли процессы адаптации к рынку, т.к. северные уезды были ближе к России и были более плотно заселены. В южных уездах области преобладали кочевой и полукочевой тип хозяйства, здесь было больше овец и верблюдов. Если рассматривать обеспеченность скотом в социальном плане, то у бедных и средних слоев преобладал КРС, а у зажиточных преобладали лошади, это объясняется тем, что бедные слои удовлетворяли повседневные потребности, тогда как байское хозяйство уже ориентировалось на рынок сбыта скота.

Развитие капиталистических отношений породили новый бизнес для казахов - такой как извоз. Извоз как особый вид отхоженного промысла среди населения Акмолинской области существовал издавна, но теперь встал на прочную капиталистическую основу. Так по сведениям А.И. Троицкого еще в середине 90-х годов акмолинские транспортные конторы перевозили в год до 320 тыс. пудов кладези, увеличение торговли, увеличивало и грузооборот этих контор [72]. Помимо контор в извозном промысле участвовали и кочевники. "При падеже верблюдов в проходящих караванах купцы нанимали других по пути следования. Наем одного верблюда для перевозки груза на расстояние в 500-600 верст оценивался нередко до 15 секов, что соответствовало примерно 1 руб. серебром с пуда цена высокая и выгодная... Владельцы верблюдов брали оплату натурой, т.е. различными товарами, тканями, сухофруктами и т.д., правда по ценам значительно завышенным, в результате чего недополучали за свой труд" [73].

Все виды скота, а также продукты скотоводства были предметами торговли.

Развитие скотоводства стимулировалось рынком, но джугты иногда сводили все усилия кочевников на нет, что вынуждало их оседать и приниматься за новые виды деятельности.

Итак, кочевник-казак в конце XIX - начала XX века находился под влиянием двух сил. Одна - традиция, стереотипы этнического мышления, привычный уклад жизни - удерживала его в состоянии кочевника. Другая - фатальная необходимость следовать за изменяющимися экономическими условиями, подчиняя их, толкала вперед, вынуждала приняться за сенокосение и земледелие, вынуждала следить за рынком и приравниваться к его требованиям.

Увеличение числа крестьянских поселков привело к интенсивным контактам между переселенцами и казахами и очень скоро переросло в непосредственное тесное общение, в ходе которого происходило взаимовлияние опыта хозяйствования.

Это общение сказывалось прежде всего на усилении процесса оседания казахского населения и приобщения его к земледелию [74]. Приобщение казахов к земледелию под влиянием крестьян переселенцев происходило различными путями: казахи заключали соглашения с крестьянами, снабжая их тягловым и другим скотом, с условием распашки и засева для казахов определенных участков земли, принадлежащих казахам. Казахи нередко имели возможность непосредственно наблюдать и изучать способы ведения земледельческого хозяйства на богаре. Они недолго оставались наблюдателями и вскоре сами начинали сеять.

Взаимная нужда становилась основой трудового содружества, возникая на почве взаимной выручки. Нередко русская или украинская семья предоставляли казаху по его просьбе сельскохозяйственный инвентарь, для вспашки или семена для посева, казахи

выручали приезжих помогая в обустройстве на месте, обеспечивая крестьян скотом как для сельхоз. работ, так и для пропитания [75].

Влияние русских крестьян-переселенцев было разносторонним. С их помощью казахи-земледельцы освоили богарное земледелие. В последней четверти XIX века сеять на богаре стали везде. Однако запахивать нетронутые целинные земли казахи-земледельцы смогли лишь после того, как заимствовали у русских плуг и другой более совершенный сельхоз. инвентарь.

Торговля как фактор интеграции культур казахов и русских

Одним из каналов распространения культуры является торговля. А во второй половине XIX начале XX века торговля стала мощным фактором интеграции культур казахов и русских. Еще в древности Казахстан являлся транзитной территорией, по которой проходил Великий Шелковый путь. По Шелковому пути шли не только товары, но и культурные достижения, мировые религии, знания и многое другое, тех стран, которые участвовали в этой торговле.

Прошли многие века, перестал функционировать Шелковый путь, но торговля оставалась емкой сферой взаимопроникновения культур. С присоединением Казахстана к России торговые взаимоотношения государств усиливаются, чему способствует строительство крепостей, которые становятся очагами торговли.

Торговля для казахов имела важное значение, т.к. возрастающие потребности казахского населения не удовлетворялись уже в рамках натурального скотоводческого хозяйства. Вступая в контакты с оседлым земледельческим населением России и Ср. Азии, казахи знакомились с изделиями российских фабрик и среднеазиатских ремесленников. Казахи приобретали у русских купцов железные, чугунные и медные вещи, украшения, ткани, зерно. Китайский рынок их обеспечивал шелковыми тканями, фарфором, лакированной посудой и серебром. Бухара, Ташкент и Хива обеспечивали казахов бумажными, шелковыми тканями, стеганными халатами, ружьями, порохом, саблями и ножами, разными лакомствами.

Казахи, занимая обширную маргинальную территорию всегда играли роль посредников в торговле Запада и Востока. В начале XIX в обширных степях Казахстана конкурировали между собой Российские, среднеазиатские и малой частью китайские товары. Основной вид торговли был меновой, поскольку денег казахи не чеканили, да и потребности в них большой никогда не было. Если торговля со среднеазиатскими государствами имела длительную традицию, то активная торговля с Россией возникает со времен освоения городов в Сибири и в Казахстане. Одним из таких городов был г. Оренбург. А.И. Левшин приводит довольно большую таблицу о количестве вымененного в Оренбурге от казахов скота, начиная с 1745 года [99].

Год	Число лошадей	Число быков	Число баранов	Число коз
1800	2116	867	85221	2605
1805	1995	1719	122495	5513
1810	36	342	65699	5639
1815	21	707	40013	761
1820	68	1074	160296	3268

Эти цифры, по убеждению А.И. Левшина, не отражают полной картины торговых поставок. Надобно полагать, - пишет данный автор - в цветущее время мены с казахами, ежегодно только в Оренбурге выменивали у них до 500 тыс. овец и столько же в других местах границ с Россией.

Во второй половине XIX века российское купечество стало использовать в Казахстане новую форму торговли - ярмарочную. В Казахстане для его обширной малонаселенной территории и неразвитостью путей сообщения с кочевым образом

жизни ярмарки оказались удобной формой крупной торговли. Особенно развита ярмарочная торговля была на севере Акмолинской области. Здесь действовали три крупные ярмарки: Таинчикульская (близ Петропавловска), Константиновская (в Акмолинске), Петровская (в Атбасаре), и более 50 мелких и средних.

На ярмарке стекалось огромное количество людей и товаров. Выбор места и сроки проведения ярмарок устанавливались с учетом передвижения кочевников.

Номенклатура товаров была такова, из России и Сибири привозили на продажу пшеницу, овес, кожи выделанные, посуда фаянсовая, чугунная железная и другие железные предметы. Из казахской степи привозили лошадей, КРС, баранов, сало топленое, сырец, сырые кожи, шкуры различных зверей. Из Средней Азии и Китая привозили чай байховый, кирпичный, различные фрукты, пшено сарацинское (рис), шелковые ткани, хлопчатобумажные ткани. Если рассматривать соотношение товаров этих государств, то по объемам поставок на Константиновскую ярмарку лидировали азиатские товары - почти 64% от общего количества привезенных товаров, затем товары кочевников - 21,4%, российские - 12,6%. Наивысший процент реализации имела продукция казахстанской степи - 100%), хлеб и фураж - 100%), затем шли российские товары 68,8% и азиатские - 35,3% [100]. На лицо высокая продаваемость казахских товаров, т.е. скота.

Помимо ярмарок продолжала существовать в отдельных районах разъездно-меновая торговля, которая носила неэквивалентный характер для казахов.

В отличие от этой формы торговли ярмарки были более выгодны казахам. Здесь без посредников они приобретали необходимый для себя товар. Ярмарки являлись не только местом торговли, но и местом трансляции культуры. Во второй половине XIX века и в последующий период ярмарки сопровождались народными играми, забавами. Здесь заводились знакомства между казахами и русскими.

Ярмарки являлись местом взаимопроникновения культур, приобщения к новым товарам, многие из которых заимствуясь у русских входили в повседневную жизнь казахского общества. Необходимо заметить, что этот процесс происходил на разных уровнях. Представители элиты казахского общества хорошо расположенные к русскому правительству, были кооптированы в новый административный аппарат и стали русскими гос. (служачими. Представители этой категории, получая русское образование, приобретали знания, этикет высшего общества. Они одевались в европейском стиле, приобретали предметы роскоши и во всем стремились походить и следовать русским придворным.

Более низкая социальная ступень - шаруа, также стали перенимать новые обычаи и нравы, приобретая на ярмарках новые для себя, неизвестные предметы: зеркала, свечи, самовары, швейные машинки, рабочий инвентарь. Все эти предметы изменяли жизнь казахов, адаптируя их к оседлой жизни. Работая с новыми орудиями труда они приобретали новые навыки и знания.

Помимо материальных приобретений сами казахи знакомили русское население со своей духовной культурой. На ярмарках часто звучали музыка, проходили айтысы - состязания акынов, казахские джигиты показывали свою удаль в скачках, в борьбе, ловчей охоте. Здесь же сами казахи знакомились с европейской музыкой. Знакомясь с ней казахские музыканты адаптировали свои мелодии под европеизированную музыку. Ярким примером приобщения к русской культуре является перевод стихов Абая Кунанбаева, в частности письма Татьяны к Онегину из произведения А.С. Пушкина. Этот отрывок из поэмы был переложен на музыку и вся казахская молодежь ее знала в песне, сочувствуя героям. Таким образом, спектр взаимодействия культур был достаточно широк.

Естественно ни одна ярмарка не проходила без угощений национальной кухни. Особой популярностью пользовался кумыс, который являлся активным продуктом продажи казахов. Так кумысом в Акмолинском уезде торговали 55 человек, на сумму 6 тыс. рублей [101]. Здесь же казахи познакомились с растительной пищей русских.

В целом ярмарки упрочили связи казахского хозяйства с капиталистической экономикой России. Продолжительность ярмарок, их товарооборот во многом зависел от покупательской способности казахов. Крупные казахстанские ярмарки были тесно связаны между собой и общероссийскими Нижегородской, Ирбитской, на которые прежде всего и поступали закупленные в Казахстане скот, кожи, шерсть, оттуда же доставлялись промышленные товары.

Ярмарки содействовали развитию товарно-денежных отношений, создавали стимул к увеличению товарности скотоводства и промыслов. В Акмолинском уезде только кошмы, пользовавшиеся спросом среди местного населения, продавались на сумму 50 тыс. рублей [102]. Вместе с тем в 80-х годах наступает кризис скотоводческого хозяйства, вызванный джутом 1879-80 гг. и торговля скотом сокращается, что снижает торговые обороты ярмарок.

Переселение крестьян, основание большого количества поселков и создание внутреннего емкого рынка вызвали усиление позиций стационарной торговли. Усиливается роль более мелких ярмарок и базаров. Увеличение числа крестьянского населения привело к товарности их продукции. Крестьяне нуждались в наличных деньгах, что тоже вынуждало их торговать. Крестьяне-переселенцы торговали овощами со своих огородов: морковью, капустой, огурцами, свеклой, луком, изредка арбузами и помидорами. Торговали и животноводческой продукцией: маслом, молоком, сметаной, сыром, мясом, кожами. Базары приводились почти во всех крупных селениях. В отличие от них ярмарки проводились весной и осенью. Осенью крестьяне спешили продать свой урожай, весной расчетливые крестьяне продавали излишки. Активно в ярмарках участвовало казахское население. Кто-то из них ставил юрту, продавали курт, творог, кумыс. Завязывалось тамырство между казахами и русскими или украинскими мужиками. У каждого из них была нужда, она то и сводила их. Об этом свидетельствует краевед В.Д. Кузнецов в своей книге "Мал золотник, да дорог", где передает отрывок воспоминаний жительницы села Новопокровка Кати Тютиной "... бывало подъезжало к нашему двору одна, две казахские арбы, отпрягают лошадей, пьют чай, потом едут на базар. Это наши тамыры из Амамаева или Сабыр-кина аулов, что 10-15 км от нашего села. Они запросто общались с нашими родителями без переводчика, потому что отец мог с ними изъясняться на казахском языке.

После базара во второй половине дня возвращаются, вымоются в бане, которую они утром заказали, напьются чая. Нам, детям, что-то из угощений передано, взрослых угощали кумысом" [103].

Таким образом, торговля была своего рода одним из каналов развития и взаимодействия двух культур. Торговля стимулировала контакты, как экономические, так и культурные. В ходе торговых операций русские и казахи познакомились с языком друг друга, традициями, ценностными ориентациями. Зарождались не только деловые контакты, но и содружество ярким примером которого является «тамырство».

Тамырство - особый вид отношений между казахом и представителем другой национальности, который возникал на взаимопонимании потребностей друг друга в дружбе, как необходимый элемент во взаимоотношении с людьми другой национальности. Каждая казахская семья стремилась обрести тамыра в иноэтничной среде. Тамырство стало одним из основ дружбы казахского и русского народов. Процесс тамырства, корни которого возникли в связи с переселением крестьян имеет бытование и сейчас, особенно в сельской среде.

Тамыр – это друг до смерти. Обряд заключения дружбы состоит в присяге на Коране. Перед церемонией созывают народ, режут скотину и угощают приглашенных. Звание «тамыр» дает известные права человеку в смысле «хозяйничанья в юрте друга, если при посещении его не оказалось дома; распоряжение его исполняются женщинами и жителями беспрекословно. Как приказания хозяина. Вступление в такой союз обязывает обоих не отказывать друг другу ни в каких просьбах, и подчас тамырство заканчивается судебным делом, когда один из друзей злоупотребляет своими правами и в то же время недостаточно уступчив. [1, с.67]. Но с умиротворением степи, с доведением в ней гражданского порядка постепенно исчезает потребность в прежних связях и от прежнего понятия тамырства остаются лишь кое-какие остатки, потерявшие прежний практический смысл. Теперь тамырство понимается как побратимства. Побратимов связывала тесная дружба, обязательства взаимопомощи, взаимоподдержки. Взаимоотношения нередко более тесные, чем кровные. Сейчас мы понимаем тамырства как вид тесных отношений между людьми разных национальностей, который возник в потребности друг в друге. Тамырство стало одним из основ дружбы казахского и русского народов.

Литература:

1. Итоги переселенческого движения. Т.2, с.49, 51.
2. Кузнецов В.Д. Мал золотник, да дорог. Петропавловск, 1999 г., 19 с.
3. Артыкбаев Ж. Указ.соч., с. 197.
4. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. А., 1989 г., с.24.
5. Материалы по киргизскому землепользованию. Акмолинская область, Атбасарский уезд. Т. П, Воронеж 1905 г., с. 5-6.
6. Очерки экономической истории КССР, Алматы.
7. Киргизское хозяйство Акмолинской области. Т.3. Петропавловский уезд. СПб, 1910 г., с. 19.
8. Соколовский Г. Казахский аул. Ташкент. 1926 г., с. 35.
9. Ч.Ч. Валиханов Пол.собр.соч. А-ты. 1985 г. Т. 4, с. 148.
10. Курилов В.Н. Река и речка в картине мира русских сторожилов России, с. 435-438.
11. Поспелов Е.М. Национальная политика СССР и топонимика. // Топонимика и межнациональные отношения. М., 1992 г., с. 3.
12. Тезекбаев М.Т., Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова. К проблеме топонимики в РК. <http://www.ertisdidary.kz/>.
13. Аргынбаев Х.А. Семья и брак у казахов. Алма-Ата, 1975. С. 304.

ӘОЖ 81'

Т. АХТАНОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ КӨРІКТЕУІШ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Хамзина Г.С., Абдрешова Д.Б.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Жазушы кейіпкер бейнесін өмір шындығымен жанастыра суреттейді. Шығармадағы сөз тіркестері, бейнелеуіш сөздер, сол кездегі қазақ халқының тұрмысына, ұғымына лайық қолданылған сөздер мен сөйлемдерден тұрса, эпитет, теңеу, троп түрлері мал шаруашылығымен айналысқан қазақтардың тұрмысы мен салт-дәстүріне байланысты лексикалардан құралады.

Қазақ әдебиетіне қатысты теориялық және жекелеген шығармаларды талдауларда эпитетке қатысты тұжырымдар қалыптасқанын, соның нәтижесінде рухани

мұраларымыздың көркемдік ерекшеліктерін саралауда эпитетке байланысты айтылған ұсыныстар мен толғамдар турасында да сөз қозғауды жөн көрдік. Осы тұрғыдан алғанымызда шығарманың көрнекі тілі жөнінде терең түсінік қалыптастырып, оның түрлі әдістерін нақтылай көрсеткен алғаш еңбектің негізі А. Байтұрсыновтан басталады.

Қ. Жұмалиев: «Тұрақты эпитет деп көпшілігіне сол нәрсеге тұрақталып, бекілген эпитеттерді айтады. Мысалы: «Қызыл ту», «қызыл әскер», «шұбар түс» т.б.» [1, 29 б.].

Сонымен қатар, әдебиет теориясына арналған еңбекте, эпитет болатын сөз көбіне сын есім, кейде зат есімдер мен есімше, көсемше етістіктер арқылы затты анықтайтын сөздер болатындығы түсіндіріледі.

Прозадағы эпитеттер: қасқыр көзді көне адам;көк тұмсық; тарғыл бет адам; бір дала ауыз; жаман тымақ;шоқша сақал; қара жон солапат көсе жігіт; қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұртты т.б.эпитеттер, біріншіден, кейіпкердің келбетін, портретін, өзіндік ерекшелігін нақты, дәл көрсетуге қызмет етеді; екіншіден, кейіпкердің көңіл-күйін,ішкі сезімін ашады. Озбыр омырау, өксікті күндер эпитеттері Борантің өткен күндерін сипаттар тұр. Енді бірде Борантің бейнет пен жан азабын тартқан күндерін жаны көзіне көрінетін алай-түлей қараңғы, қара күндер, барса келмеске біржола кеткендей деп береді. «Жазушының қолданылған эпитеттері суреттеген нәрсесіне өзінің қатынасын көрсетеді» [2, 187 б.].

Қаржасбайдың шалдуар баласы бір күні қарындашын тартып алып, бермей қойды («Қаһарлы күн», 26-б.). Бұл мысалдағы шалдуар деген сөз Қаржасбайдың баласының қандай адам екенін айқындап, бұзақы, тентек, сотқар екенін білдіріп тұр.

Адал құс ерте қайтты («Қаһарлы күн», 35-б.). Бұл сөйлемдегі адал деген сөз эпитет болып қолданылған. Себебі, сөйлемді әсерлі, айшықты етіп көрсету үшін. Бұл – автордың көркем шығармада шебер қолданысы.

Жұттың аяқ шенінде шенді басты үйлер азығын да тауысты («Қаһарлы күн», 35-б.). Осы келтірілген сөйлемде «шенді басты» деген тіркес эпитет болады. Өйткені, «шенді басты» деген тіркес арқылы сөйлемге айрықша өң беріп, үйдің иелерінің кім екенінен хабар беріп тұр.

Қысыр сөзді қысқартайын, әңгімеге жол тартайын («Боран», 15-б.). Осы сөйлемдегі эпитеттер күнделікті қолданылатын сөздер болып көрінгенімен, «қысыр» деген сөзге ерекше бір образдылық үстеп тұр. Сондықтан да бұл эпитет болады.

Боран ашылса, шартылдаған сар шұнақ аяз қысты («Қаһарлы күн», 34-б.). Мысалда келтірілген эпитет – «сар шұнақ» деген сөз. Автордың шебер қолданысымен сөйлемге айшықты, бейнелі – экспресивті көркемдік бере отырып, өзінің образдылығымен суретін көз алдына елестету үшін қолданылған.

Арасанға түскендей, пысынып, қошқыл маңдайынан, қоңқақ мұрнынан шып-шып тер шығып, бала молда да тезірек далаға ұмтылды («Қаһарлы күн», 39-б.). Қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүңірек көз жігітпін («Боран», 151-б.). Келтірілген мысалдрадағы эпитеттер адам бейнесін сипаттап беруде үлкен мәні бар. Яғни, сөйлемдерде эпитет тамаша шеберлікпен қолданылған.

Күн жылт етсе, төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, тыраңдасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны («Боран», 14-б.). Осы сөйлемде қарт деген сөз эпитет болып қолданылып тұр. Өйткені Алтайдың ерекше бір сипатын, сапасын көрсетеді. Яғни Алтайды ерекшелеп, ажарлай түсу үшін «қарт» деген көркем сөз үстемелей қосылады.

Сұлу әйелдің от құшағын, тәтті лебізін кім аңсамайды?(«Боран», 153-б.). Осы сөйлемде қолданылған эпитеттер сөйлемге айрықша өң беріп, өмір суреттерін дәл өрнектеуге қызмет етіп тұр.

Теңеу – адамның дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Ең алдымен ол ең пәрменді ойлау формаларының қатарына жатады. Ойлаудың басқа түрлерінің барлығы да тек теңеу арқылы ғана, теңеудің тікелей қатысуы нәтижесінде ғана жүзеге асады.

Қазақ тілінде теңеуді жан-жақты зерттеген ғалым Т. Қоңыров теңеудің бүкіл лингвистикалық болмысын ашып, оның жасалу жолдары мен синтаксистік құрлымын, түрлерін жан-жақты қарастырып зерттеген. «Қазақ теңеулері» атты монографиясында ғалым теңеуге мынандай анықтама береді:

«Теңеу дегеніміз – ұқсас ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [3, 7 б.] – дейді.

Жазушы романдарындағы теңеудің стильдік мәніне көңіл аударсақ, теңеулерді бірде кейіпкерлердің кескін – келбетін, бет-пішінін, сыртқы көрінісін, тұлғасын, портретін беру үшін қолданса, бірде кейіпкердің мінез-құлқын, көңіл-күйін, ішкі сезімін ашуда таптырмас тәсіл ретінде пайдаланады.

Мамырбай өгіздей өкілді, сылқ ете отыра кетті. Ауыл қойдай маңырап, қозыдай шулап жатқанда, дүрсілдеткен атты тақырын шеттегілердің құлағы шалып қалды («Боран», 205-б.).

Жүзі айтарлықтай айнадай боп, көзі құралайындай боп, күлкісі атқан таңындай боп, бойы құба талындай боп, былқ-сылқ етіп бұрандасып, күбірлесіп, көлеңдесіп, езу тартса – есің кетіп, сұңқыл қақса – шым-шым етіп, бойың босап, ойың босап, қиялың қия кезеді («Боран», 14-б.).

Мидай жазық, кең дала, жел жоқ... Аспанда ақ сабынның көбігіндей, ақ мақтадай ақ бұлттар («Қаһарлы күн», 32-б.).

Жазушы шығармаларында ауыз әдебиетінде жиі қолданылатын теңеулер: ай мен күндей, үріп ауызға салғандай, еті уыздай аппақ, білектері, сандары оқтаудай т.б. кездеседі.

Теңеудің жұбы етіп қазақ халқы бұрыннан сиырды, қой мен түйені, қасқырды, атты, шал-кемпірді күнделікті өмірде маңызы бар құбылыстарды алса, Т. Ахтанов шығармаларында теңеудің жұбы етіп атты, түйені, қой мен сиырды, құсты алады. Мысалы, ...балалар енесіне табысқан қозыдай жамырасып... Бекболатты тамақ ішуге шақырған екен. Қаңылтыр аяқтағы сылдыр су сорпалы жеріген жылқыша тамсанып ұрттаған болды. Сорпа ішіп отырғанын да аңдаған жоқ: ойы бөлініп, қиялы әлдеқайда отыр еді («Боран», 207-б.).

Бұл сұрауларды Қаһарлы күн жарадай көріп отырды («Қаһарлы күн», 30- б.).

Аспанда ақ сабынның көбігіндей, ақ мақтадай ақ бұлттар («Қаһарлы күн», 32-б.).

Әлде кім біледі, содан бері шыр жықпай инеліктей қатып ол кетті («Қаһарлы күн», 34-б.).

Т.Ахтанов шығармаларында әдебиеттің ажарлау құралдарына метонимия тәсілі де теңеу мен метафора, синекдоханы кейіпкердің белгілі қасиеттерін ерекшелеп көрсету үшін пайдаланған. Мысалы, жау жүректер, күйінділер, даңғойлар, ұр да жықтар т.б. метонимия тәсілімен бейнелі образдар жасаған. Синекдохалар кейіпкер бейнесін жасауда әр түрлі қызметте жұмсалса, идиомалар авторлық баяндауда, кейіпкер тілінде өз орнын тауып, аса шеберлікпен жұмсалған. Кейіпкер мінезін беруде жазушы тура мінездеу, жанама мінездеу тәсілін де қолданғандығы мысалдар арқылы берілді. Жазушы адамның ішкі сезімін, көңіл-күйін сыртқы дене мүшелерімен астастыра суреттейді. Сыртқы кескін-келбетін суреттей отырып, кейіпкердің эмоциялық жай-күйін, мінез қырын айқындайды.

Жазушы романдарындағы метафоралар көбінесе фразеологизм құрамында келеді. «Метафора тек ауыспалы мағына ғана емес, ол өзі бойына көптеген қасиеттер мен

қызметтерді сыйғыза білген күрделі процесс. Метафораның табиғи болмысы бір уақытта екі мағынаның бір сөзде қатар өмір сүруіне икемделген» [4, 9 б], – деп көрсетеді А. Сыбанбаева.

Ықаң да, Тыпаң да дәулет құсы бастарынан ұшқан адамдар еді («Боран», 225-б.). Дәулет құсы-тұрақты тіркес, дәулет құсы басынан ұшу – бақ, биліктен айрылу.

Семей – бір губерния елдің жүрегі.

Семей – бір губерния елдің миы. Ызғындай елдің ортасындағы өнер-білімнің, сауда-кәсіптің, отарба, от кеменің тоғысатын кіндігі, қара шаңырағы – Семей («Боран», 300-б.).

Кіндік, жүрек, шаңырақ тұрақты метафора болса, Семей – бір губерния елдің миы-өзіндік метафора.

Қарашолақ азаматтары “қара тақтай” осы деп, азарда – безер боп тұрған соң, “асылдың жұрнағын” бұрынғы дәрежесіне қайта мінгізді («Қаһарлы күн», 141-б.). Қаһарлы күннің ақыл ауданы азарлық кеңігендей, жалғыз өз басынан гөрі көптің де қамы деген сөздерге құлақ қойғандай болды («Қаһарлы күн», 99-б.).

Қара тақтайсыз мұғалім-тебенсіз кемпір ғой.

Қуарған қу бас өмір-жапырақсыз ағаш.

Тұрмыс-күн-көріс тартысы. Мысалдағы метафоралар – жазушы қаламына тән метафоралар.

Алдымызда қылышын сүйреткен қызыл шұнақ қыс. Айналамыздағы қала – қызыл жау. Келешегіміз-аяз, аштық соғыс, ажал. Бірінен болмаса бірінен өлуіміз хақ. Қызыл түспен байланысты жаңа ұғым, түсінік берген, яғни қаталдық ұғымын туғызған.

«Сөз қолданыс – жазушы шеберлігінің айнасы. Бұл орайда әңгіме желісі болатын шеберлік тұстары әр алуан болып келеді. Солардың бірі – шығармада айтылмақ оқиғаның сырын тұспалдап ашатын сөздерді қолдану» дей келе ғалым Р. Сыздықова ұлы жазушы М. Әуезовтың қызыл сын есімін қатыгездікті беру үшін қолданғандығын көрсетеді [5, 44 б.].

Т. Ахтанов қызыл сөзін қаталдық, қатыгездік символы ретінде ұсынған. Жазушы ақ, қара, суық сын есімдерін де символ ретінде қолданып, оларға стильдік жүк артқан. Мысалы, ақ түс – адалдықтың символы, қара түс – зұлымдықтың символы екені белгілі. Суық жүрісті деген тіркестің құрамындағы суық сөзінің мәні жауыздық, қаталдық деген ұғымдарды туғызады.

Сәске мезгіл еді, әжесі: «Сиыр суға келді» деген соң, Қаһарлы күн құдық басына жөнелді («Қаһарлы күн», 29-б.). Мұндағы метафора «құдық басы» автордың тілдің ерекше философиялық белгілеріне тән ойлау қабілетін танытып отыр. Философиялық ойлау мен көркем шығармашылық адамның айналасындағы дүниені танумен байланысты. Автор қоршаған әлемдегі заттар мен құбылыстар өзгешелігімен оқырман қауымға әсерлі болып отыр.

Метонимия (грекше *metonymia* – қайтадан атау) – өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану [6, 225 б.].

Синекдоха метонимияға жақын, өйткені синекдоха да екі ұғымның іргелестігі арқылы жасалады. Мұның метонимиядан айырмасы мынада: метонимияда сандық айырмашылық болмайды; ал синекдохада сандық айырмашылық болады. Егер сан жағынан айырма болмаса, синекдоха болмайды. Синекдохада бір ұғымды екінші ұғымға ауыстырғанда: бірі — үлкен, екіншісі — кіші; бірі — жалпы, екіншісі — жалқы; бірі — бүтін, екіншісі — бөлшек болуы қажет. Әрине, үлкені — кішінің орнына қолданылғанда, мағынасы тараяды да, кішісі — үлкенінің, орнына қолданылса, мағынасы зораяды, кеңиді.

Синекдоха - бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны (дараны), үлкеннің орнына кішіні қолданудың негізінде сөз мағынасының ауысуы [7, 145 б.].

Жазушы прозасында синекдоха, метонимиялар да эмоционалды-экспрессивті мәні жағынан ұтымды шыққан.

Мысалы, Ауыл күрсінеді. Күрсініп жүріп қыбырлайды («Қаһарлы күн», 93-б.). Сарыарқа күңіренді. Ауыл әбігері («Боран», 189-б.). Халық, ел деген ұғымның орнына ауыл сөзін қолданған.

Жау жүректер, күйінділер, жастар бір кісілік әлі бар, даңғойлар, өжеттер, ұр да жықтар, ұрылар “соғысамыз” деді.

Қорғалақтар, қорқақтар шегініп қалды ... Тайқалақтар қай жағына қосыларын білмей ... Бөлінгендер қалғандарға кіжінеді. Жаны тәттілердің атын аударып аламыз, қамшы береміз. Соғыспайтын болса, жасақта не ақысы бар? Деп жанкештілер қамшы басты. Қамшы жеген қорқақтар қайта тығылады. Жасақ қайта жанданды, соғысқа қамданды («Қаһарлы күн», 88-б.). Жазушы метонимиялар арқылы жасақтың арасында бірлік жоқ екендігін көрсетеді, әрі даңғойлар, ұр да жықтар, ұрылар деп соғысамыз деушілерге деген көзқарасын қоса білдіргендей.

Автор адам сөзін қайта-қайта қолдана беруден гөрі оның орнына анатомиялық дене мүшелерінің бірін жұмсайды. Бүтіннің орнына бөлшекті қолданады. Көбінесе бас, сақал, мұрт, ауыз, қол т.б. дене мүшелері атаулық ұғымдардың орнына жүреді.

Қара мұрт шығып кетіп еді, бір уақытта қалпағын шекесіне салған сең-сең бас, теке көз, бұжыр сорыны алып келді («Боран», 162-б.).

“Амандығын біле кетейін” деп Қаһарлы күн бір танаудікіне келді. Бірақ танаудың өзі жоқ, қатын, баласы бар екен («Қаһарлы күн», 24-б.).

Саулық қойдың жасындай жасымыз бар, мынау отырған бурыл сақалдар неге тұлға боламыз («Қаһарлы күн», 47-б.).

Эпизодтық кейіпкерлерді кейде нақты бір нәрсеге ұқсатып, не бір белгілеріне қарап атау жазушы тілінде көп кездеседі. Кейіпкерлердің аттары да өздеріне сай: Бозінген, Тұяқ, Доға, Құлтума, Жылтыр, Тыпаң, Ықаң, Бүкір т.б.

Адам ұғымының орнына кейде тек киімдерін ғана қолданудан ол адамның кедей, бай екендігі немесе қандай да бір ерекшелігі ашылады. Мысалы: Қасындағы тымаққа “несіне қамқор бола қойдың?” дегендей ала көзімен қарады («Қаһарлы күн», 83-б.). Төрдегілер көріп қойды ма дегендей Қаһарлы күн қалбалақтап, қызараңдап, көп ұзамай жаман тымақтардың қасына отыра кетті («Қаһарлы күн», 81-б.). Бұл жерде тағы айта кететін жайт, жаман тымақ бірде адам деген ұғымда білдірсе, яғни синекдоха болса, енді бірде эпитет болып та қызмет атқарады.

Т. Ахтанов кейіпкерлердің іс-әрекетіне, мінез-құлқына қарай метонимия табады. Мысалы, Агенттері өңкей қаланың соғылғандары («Қаһарлы күн», 134-б.). Қаладағы талаушылардың ішінде де солардың агенті болады екен. Кеше қазақ оқығандары сөйлесіп, институттағы нағыз мұқтаждарын біліп беруді маған тапсырып еді. Мұқтаждар қарық болып қалды... Тасаттық берген жердің қасынан өтіп бара жатса, ет біткен жайрап қалыпты. Еттің басында аузы, басы май екі мешкей қораптағы арбаға піскен етті төгіп, кенеліп жүр, ауыздары толулы: “ана табақты бері әкел” дегеннің орнына тұмсығын көтеріп мәңіреді. Олардың ар жағында ет пен теріні бірдей жинап, аяғы сайға тимей, қожа-молдалар қаздаңдап жүр («Қаһарлы күн», 87-б.). Бұлардың барлығы образды қолданыстар. Айтайын деген ойды бейнелі етіп білдіру үшін, әсерлі сөздер пайдаланған. Жан-жануарларға тән қимыл-әрекетті адамға байланысты қолдану арқылы оқырманына әсер туғызады.

Егер ақ сақал «бері таман кел» деп, оң жағынан орын сілтесе, әлгі бала бірталай тұратын еді («Қаһарлы күн», 39-б.).

Жазушы туындыларында жансызға жан бітіре суреттеп, көз алдымызға әкелетін кейіптеулер де кездеседі.

Міне, Ертіс. Суы қара барқынданып, жауырынын күжірейтіп, көк ала сең арқалап, езуінен көбігі бұрқырап, екпіні үй жыртқандай долы Ертіс. Өне бір сеңдер иін тіресіп, үзеңгі қағысып келеді. Оның ар жағында аңдағайлаған жеке қара сеңдер тұмсығын жұлдырып, күрс-күрс сынып басы зеңгіп, үйдей шомбал кесек мұз майдандағы даулескер батырдай, жолдағыларды кеудемен соғып, соныдан жол салды. Алыптың айбарына неғып шыдасын?

Шошандаған қагілез сеңдер тұмсығын жұлдырып, күрс-күрс сынып, басы зеңгіп, шыр көбелек айналды. Алыстан бұршақ теңдеген нөсер келе жатқандай, әйтпесе қамыс кешіп жолбарыс жүргендей, сеңге қақалған Ертіс булығып, кеудесі сыр-сыр етеді. Ертістен бойды шіміріктіріп қоңыр салқын жел еседі. Кемерді тасқын кернеген. Аралды су алған. Аралдағы сәні кеткен сояу ағаштар. “Пәлеңді аулақ қыл!” дегендей жаны сауғалап, сеңдерге басы тиіп теңселеді. Тамыры тармақты, әулетті ағаштар ғана басын көкке көтеріп, елең қылмай тұр.

Бегіне әжім кірген құлабалар “алла” деуге әлі келмей, екпінді сеңге құрбан болып жатыр («Қаһарлы күн», 74-б.). Осы үзіндіде табиғат құбылыстары адамның қимылымен ауыстырыла суреттелген. Осындағы кесек мұздардың жолындағыларды кеудесімен соғуы, Ертістің сең арқалауы, жауырынның күжіреюі, сеңдердің тұмсығын жұлдырып, басы зеңгуі, Ертістің сеңге қақалып, булығып, кеудесінің сыр-сыр етуі, ағаштардың сеңдерге бас июі, жан сауғалауы образды түрде суреттелген. Автор жансызға жан бітірген, бәрі жанды нәрседей қозғалысқа, қимылға түскен.

Жазушы табиғат құбылыстарын жандандырып, әсерлі суреттеу үшін кейіптеуді қолданады.

Әдебиет:

1. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1969. – 243 бет.
2. Ахметов З. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы, 1996. – 240 бет.
3. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы, 2007. – 480 бет.
4. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы, 2002. – 161 бет.
5. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995. – 207 бет.
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1976. – 465 бет.
7. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы, 1997. – 272 бет.

ӘОЖ 81

Б. СОҚПАҚБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ

Хамзина Г.С., Жаныбекова Қ.Қ.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Тілімізді байытатын, сөздік қорымызды молайтып тереңдете түсетін мағыналы сөздердің бірі – синонимдер. Әрбір тілдің қаншалықты дамып жетілгендігін синонимдер арқылы байқауға болады. Тұлғалары бөлек, мағыналары жақын сөздер – көркем шығармаға қажетті тілдік құралдар. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу арқылы айтпақ ойды дәл беруге, образ-бейнені әсерлі етіп жеткізуге болады. Синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысының өзіне тән

мағыналық реңктері бар. Көркем шығарманың экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында, мағынасы мен мағыналық реңктерінде.

Қазақ тілінің бай тіл екендігі синонимдердің молдығынан көрінеді. Ғалым Ә. Болғанбаев «Синонимдер дегеніміз – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз тобынан болған сөздер» деген [1, 10 б.]. Осы жайында К. Аханов мынадай ой айтады: «Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді. Сөздік құрам неғұрлым бай, орамды болады. Сөйтіп, синонимдердің молдығы – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін аңғартатын көрсеткіштің бірі. Синоним сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексиконы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық нәзік айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сыңарларының айтылатын ойға дәлме-дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады», – дейді [2, 173 б.]. Ғалымдар синонимдердің мынадай белгілеріне қарап талдайды:

- 1) Сөздің дыбысталуында аз да болса, тұлғалық өзгешелігі болуы қажет;
- 2) Сөздер бір ғана ұғымды білдіруі қажет;
- 3) Сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуға тиіс;
- 4) Бір сөз табынан болған синонимдер бірыңғай грамматикалық тұлғада келіп, контексте бірін-бірі алмастырған жағдайда бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқарады.

Тіл-тілдің лексикасында қолданылуына байланыссыз, жеке тұрып та лексикалық единица ретінде бір-бірімен синоним сөздер бар да, тек қолданылуына қарай бір-бірімен мәндес болып келетін сөздер де бар. Мысалы, үлкен, зор деген сөздердің орнына алпамсдай, еңгезердей, абажадай деген сөздер қолданылып айтылады. Бірақ солай бола тұрса да, бұлсөздер үлкен және зор сөздеріне тұрақты синоним бола алмайды. Бұлар аталған сөздермен тек қолданылу ыңғайына қарай мәндес болып келеді.

Синонимдер әр түрлі жолдармен пайда болады.

1. Сөздердің мағыналық жақтан дамуы қосымша жаңа мағыналарына ие болуы синонимдік қатарлардың жасалуына әсер етеді. Осыдан көпмағыналы сөздер мен синонимдердің қарым-қатынасы, өзара байланысы келіп туады. Көп мағыналы сөз әр мағынасында әр түрлі синонимдік қатарға еніп, синоним сөздердің шеңберін кеңейтіп отырады.

2. Заттар мен құбылыстардың бірден көзге түсіп, байқала қоймайтын айрықша белгілері мен қасиеттерін бірте-бірте ашып, оларды атау үшін және мағыналарының реңкін ажыратып айту үшін, тілде жаңа сөздер жасалып отырады да тілдің бүтіндей сөздік құрамы даму, баю күйінде болады.

3. Әдеби тіл лексикасының диалект сөздердің есебінде толығыуы нәтижесінде де синонимдер жасалады.

4. Тілде белгілі бір стилистикалық қызметте жұмсалатын эфвемизмдер басқа бір сөздермен немесе сөз тіркестерінде мәндес синоним жасалады.

5. Белгілі бір тілдің лексикасы басқа тілдерден енген сөздермен де толығып, байып отырады. Кейде басқа тілдерден енген сөздер сол тілдің байырғы сөздерімен мәндес келіп, сонның нәтижесінде синонимдер жасалады [3, 6 б.].

Синонимдердің сәл ғана мағыналық нәзік айырмашылықтарды қамтып, оралымды түрде жеткізе білуде мәні айрықша. Мұнымен бірге, синонимдердің стильдік мәні де күшті. Сөйлемде я жазуда бір сөзді қайта-қайта қайталай беру, мысалы, алдыңғы сөде

қолданылған сөзді, соған байланысты екінші сөйлемде қайталап қолдану кейде стильдік жағынан кемшілік тудырады, қолайсыз, ретсіз болып көрінеді. Мұндай жағдайда сол сөздің синонимін тауып қолдану орынды, келісімді болады. Мәселен мына берілген сөйлемге назар аударалық: –Ішіміздегі көкірегі зерделі, сауаттымыз Дүйсен үкімет ісіне араласып, ауылнай болған соң Әпсаттардан басқамыз ойға көшіп келдік, - деп бастайтын әкем бұл әңгімесін. Осы сөйлемдегі көкірегі зерделі деген мен сауаттымыз деген сөздер – бір-біріне синоним. Жазушы бір сөйлемде бір сөзді қайта-қайта қайталамай, оның синонимдерін тауып қолданған. Осының нәтижесінде сөйлем де көркем құрылған.

Академик Рабиға Сыздықова синонимдердің көркем сөзде қолданылуы туралы: «Синонимдер – тек мағыналас (мәндес) келген сөз қатарлары ретінде лексикалық категория ғана емес, қолданыста, әсіресе көркем сөзде ең қуатты, икемді, актив стильдік құрал» [4, 27 б.] деп санайды.

Синонимдер омонимдерге қарама-қарсы құбылыс. Омонимдер жазылуы бірдей, мағыналары әр басқа сөздер болса, синонимдер, керісінше, жазылуы әр басқа, мағыналары бірдей сөздер деген түсінік баршамызға мәлім. Өскелең бай тілдің басты белгілерінің бірі – синонимді сөздер. Тілдің өсіп, көркеюі үшін, бай әдеби тіл боп жетілу үшін синонимика категориясының айрықша маңызы зор. Тілдегі мақал-мәтелдер, жұмбақ, идиомдар ойды бейнелеп, меңзеп айтудан, астарлап, кестелеп, айтудан туады. Сол сықылды тілдегі синонимді сөздер, синонимді тізбектер де негізгі бір ойды әлденеше құбылтып, айтудан құралады деуге болады [4, 31 б.].

Синонимдік қарды құрастырушы сөздер бір-бірімен мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болуымен бірге, барлығының бір сөз табына қатысты сөздерден жасалуы шарт. Әр түрлі сөз табына қатысты сөздерден синонимдік қатар жасалмайды. Белгілі бір синонимдік қатар жасалуы үшін, оның құрамына енетін сөздердің барлығы да не бірөңкей зат есім сөздерден, не бір өңкей сын есім сөздерден немесе бірөңкей етістік сөздерден болуы керек. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында бар.

Тіл-тілде мағыналары жағынан бір-біріне тепе-тең синонимдер, әдетте, кездеспейді, ал егер кездесе қалса, өте сирек ұшырайды. Синонимдес сөздер өзара мәндес сөздер болғанымен, олардың мағыналық жақтан қалай да бір айыомашылығы болады. Синонимдес сөздердің өзара мағыналық жақындығын (ұқсастығын) айқындаудан гөрі олардың бір-бірінен мағыналық айырмашылығын айқындау әлдеқайда күрделі. Бұлай болатындығы мынадан: синонимдес сөздердің бір-бірінен мағыналық жақтан айырмашылығы көбінесе сәл ғана нәзік айырмашылық түрінде болады да, мұның өзі бірден ашық-айқын аңғарыа бермейді. Бұл – бір. Екіншіден, синонимдес сөздердің бір-бірінен өзара айырмашылығы қолданылу ыңғайына қатысты стильдік айырмашылық түрінде ғана болуы мүмкін. Синонимдес сөздердің мұндай жақтары стильде түрлендіре ажыратылып айқындалады.

Синонимдер тікелей стильмен байланысты болып келеді. Тіл-тілде сараланған, қалыптасып орныққан бірнеше стильдік тармақ болады. Тілдің даму барысында оның лексикасындағы көптеген сөздер сараланып, белгілі бір стильге телініп, әр топқа бөліне бастайды. Мұны белгілі бір синонимдік қатардың ішіндегі сөздердің қолданылуынан да аңғаруға болады. Мысалы, көк аспан деген синонимдік қатардың құрамындағы аспан сөзі, жер жүзі, жер шары деген синонимдік қатардағы жер шары тіркесі көбінесе ғылыми стильдерде қолданылады. Тілдегі барлық синоним болмаса да, көптеген синонимдік қатардың құрамындағы мәндес сөздердің әр қайсысы белгілі бір жанрда, стильде қолданылуға икемделеді.

Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарларының молшылығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20-30 синоним сөз қолданыла береді. Синонимдердің қолданылу өрісі өте кең, сөйлегенде,

жазғанда, белгілі бір ойды сегіз саққа жүгіртіп, тілді соншалықты оралымды етеді. Әр адамның ойлаған нысаналы мақсатына, көңіл, күй, көзқарасының әуеніне қарай айтайын деген сөзін, пікірін басқа кісілерге нақтылы, дәл әрі көркем етіп жеткізуде синонимдердің атқаратын қызметі соншама үлкен.

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Олар белгілі бір ойды тоғыз саққа жүгіртіп, тілді соншама оралымға келтіреді.

Тіл мамандарының арасында күні бүгінге дейін бірауызды шешімін таба қоймаған жайлардың біразы синонимге қатысты болып келеді. Зерттеушілердің біразының айтуларына қарағанда, синоним болатын сөздер бір ғана ұғымды білдіруге тиіс. Екінші топтағы мамандар синоним болу үшін ол сөздердің мағыналық жағынан жақын болуы қажеттігін қуаттайды. Үшіншілері синонимдіктің басты белгісі деп сөздердің өзара алмасу мүмкіндіктерін атап көрсетеді. Соңғы пікірге табан тіреушілер нақтылы үш шартты ұсынады:

- 1) лексикалық мағыналардың жақындығы немесе тепе-теңдігі;
- 2) лексикалық мағыналардың тек қана тепе-теңдігі;
- 3) лексикалық мағыналардың тепе-теңдігі емес, жақындығы [5, 11 б.].

Үстірт қарағанда, қайшылық бар сияқты көрінуі мүмкін, өйткені бірде-бір тепе-теңдікті керек шарт ретінде түсіндіреді де, енді бірде тепе-теңдіктің керегі болмай, жақындықтың ғана болғаны жөн деген ұғым туындайтын түрі бар. Шындығында, синонимдік қатардағы сөздердің лексикалық жағынан бір-бірімен жақындығы ғана емес, тепе-теңдігі де ескерілгені мақұл. Мысалы, Бақсы дәрі-дәрмектерін жаққаннан кейін, сыртынан орап, таңып тастады.

Әдетте, синонимдік қатардағы сөздердің тепе-тең мағыналық қатынаста болатыны туралы сөз болғанда, оған күмән келтірушілер де кездеседі, оларды варианттармен шатастырады. Ең болмағанда, тіл білімі – лингвистика деген сияқты мысалдармен шектеледі. Өйткені, тепе-теңдік мағыналық қатынастардан жасалатын синонимдердің қазақ тілінде мол ұшырасатынын зерттеушілер дәлелдеу үстінде. Айталық, ер-азамат, ата-тек, ел-жұрт, мейрам-мереке, әсер-ықпал, азат-еркін, т.с.с. сөздер мысал бола алады. Мұндай сөздерді жазушылар мен журналистер жиі қолданады.

Сын есімнен болған қос сөзді синонимдер:

Қожекеңнің көңіліне бір тегік бола ма деген үмітпен жұрт енді Тышқанбайдың үлкен адамгершілігін, марқұм әкесінің де ақ көңіл, жақсы адам болғанын, ал енді жарты тонна дегенің әжептәуір салмақ екенін, қалайда мәңгілік ескерткіш болатынын атып, әлі келмей жатқан құлыптасты жер-көкке түсірмей мақтап, бірсыпра серпіліп қалды.

Кезінде атқа мінген аздаған сауаты бар, көзі ашық Қожекең баласын ырым-жырыммен үйлендірем деп қопандаған жоқ.

Зат есімнен жасалған қос сөздер:

Журналист осынша байлық пен сән-салтанаттың ғылым адамына қанша қажеті болғанына түсінбей, қабырғадағы алтын рамаларға салынған Рубенстің «Арыстан аулауы» мен Брюлловтың «Помпейдің ақырғы күніне» т.б. толып жатқан портреттерге, сувенирлерге, асыл тастармен әшекейленген парсы кілемдеріне, доктор Бейкердің мәрмәр тұғыр үстіндегі от сәлесіндей жарқыраған алтын бюстіне таңырқай қарады.

Жын-перілер жайлаған түн баласында лашықтан шығып, қам ойлайтын тірі жан некен-саяқ.

Өмірінде не ата-анаға, не дос-жаранға көңілдегі жақсылығыңдыжасай алмай, бүкіл уақытыңды өткізіп алу қандай өкінішті.

Атаның құнын елемей, қияндағы қысыр ерегіске мал-жанын салатын қазақ емес пе.

- Әпсаттардың үй-іші не күйде екен, қыр жақтың жағдайы жақсы емес деп жатыр ғой, барып білуге халдерінің келмегені-ау, - деп зарлай береді.

Майдан жақтан хат-хабар үзілген жоқ.

Істің мәніне Әбен сонда түсінді; күш-қуатынан айырылып, құр сүлдері қалғандай, бүкшиіп басын көтермеген күйі хатшыға қолын созды.

Сонау ойын-сауық, той, бейбіт күнде, туып-өскен мекен-жұрт осыншалық ғапыл, ғйыштан-ғайып көзден бір-бір ұшты.

Бақсы дәрі-дәрмектерін жаққаннан кейін, сыртынан орап, таңып тастады.

- Сіздерге деп осы шыбын-шіркей болып жүреді.

Күрделену арқылы: күрделі сөздердің құрамына енген түбір сөздер оп-оңай бірікпейді. Өзінен-өзі қосарланбайды немесе кездейсоқ тіркеспейді. Олар белгілі бір заңдылыққа, ұғымға негізделіп күрделенеді.

Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев: «... синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданғанымыз сияқты, оларды қосарлап та (қосақтап та) пайдаланамыз. Екі синоним сөз қосарланып қолданғанда бұлардың білдіретін ұғымының көлемі кеңейеді [5, 116 б.] – деген ой айтады.

Синоним сөздер – кез келген тілдің қаншалықты дамығандығын, оның оралымдығын көрсететін сөз байлығының құнарлы бір саласы. Сонымен қатар олар әр халықтың ұлттық танымын бейнелеуде де өзіндік қызмет атқарады. Ғалым Ә. Болғанбаев: «Шешен де шебер сөйлеудің бір ұшы – тілдегі синонимді қыбын тауып, орнымен үйлестіріп жұмсай білу қажет. Дикторға мәнерлі сөйлеу, мәнерлі түрде оқу қандай қажет болса, сөйлеуші мен жазушыға да синонимдердің реңктерін айқын ажыратып, тап бастырып, дәл қолдана білу соншалықты керек» [1, 42 б.] – дейді. Ал профессор М. Балақаев «Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері» еңбегінде: «сөздерді қалай болса, солай жұмсай бермей, саралап, талғап жұмсау, жаңа сөздерді жазушының талғампаздық ой елегінен өткізіп, орынды жұмсау ақын-жазушының шеберлігіне байланысты. Синоним қатарына енетін сөздер жазуда да, ауызекі сөзде аздап болса да стильдік өң алып тұруға тиіс» – дейді [6, 47 б.]. Бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір тұрақтылыққа ие болған синонимдерді жазушы сұрыптап пайдаланады. Синонимдік қатар түзетін сөздер барлығы бірдей бірінің орнына бірі жұмсала бермейді, олардың мағыналары мәндес болғанымен, қолданылуында елеулі айырмашылықтар болады. Сондықтан кез келген қаламгер синонимдердің стильдік қолданысына басты назар аударады. Жазушы Б. Соқпақбаевтың осы талап үдесінен шыға білгендігі шығармаларындағы синоним сөздердің орнымен қолданып, үйлесім табуынан көрінеді:

Оған өзі аш-арық, қолы қысқа халықтың бәрінің бірдей шамалары келмейтін.

Мысалдағы аш-арық сөзіне автор қолы қысқа тұрақты тіркесін сыңар ретінде қолданады. Аш-арық синонимдері жүдеу мағынасына ие болғанымен, жеке-жеке сөз ретінде екеуінің мағыналық ерекшеліктері болады. Аш сөзі тұрмыс-тіршілігі, күнкөрісі нашар, ішіп-жерге ештеңесі жоқ адам. Ал арық сөзі адамның физиологиялық күйін сипаттайды. Екі сөз қосарлана қолданылып, жағдайы төмен адамның күйін бейнелеген. Енді автор бұл сөздерге мағынасы жағдайы төмен сөзіне сәйкес келетін қолы қысқа тұрақты тіркесін өзара мәндес сөздердің жиынтығы ретінде қолданып, танымдық мақсатта жұмсайды. Қолы қысқа фразеологизмінің қолданылуы сөйлемнің экспресивтік мәнін күшейтіп, тұрмысы өте төмен мағынасын беретін реңк жамайды. Әрі бала танымындағы білімнің деңгейін көрсетеді.

Қазақ айналайынды шілдей тоздырып, көгертпей келген бір көне дерт бар. Ол аталастық, рушылдық, алакөзділік.

Бұл сөйлемдегі шілдей тоздырып, көгертпей келген дерт сөзінің мағыналық сипатын аша түсуде, эмоционалды-экспрессивті реңк үстеуде ұтымды қолданылған аталастық, рушылдық, алакөзділік синонимдік қатарлары қазақ болмысындағы бар кемшілікті жинақтап көрсетіп отыр.

Көздерінде шақпақтың отындай от, жігер бар.

Жоқшылықтың тепкісін қанша көрсе де Көнекбайдың жүні жығылмаған, еңсесі түспеген.

Бізді бір шыбықпен айдап бағындырады. Ешкімнен қорықпайтын, қаймықпайтын. Алдына әзірейіл келіп тұрса да қасқайып, айылын жимай сөйлейтін.

Мінезі жұмсақ, майда жүріп, майда тұрады. Шамасы келсе, бой түзеп, тәуір киініп жүргенді дұрыс көреді.

Бір ғажабы жылына он екі ай мініліп жүрседағы көк аттың жалы қисаймайды, қоңы ортаймайды.

Аталастық, рушылдық, алакөзділік сөздері қазақ ұлтының табиғатын ашуда үлкен қызмет атқарады. Аталған сөздердің беретін мағынасы қазақ балалары үшін де үлкен танымдық мәнге ие.

Синонимдік варианттарды пайдалану қаламгердің тағы да стиліндегі көпсөзділікке жоқ екендігін, мүмкіндігінше жинақылыққа, қысқалыққа құштар жан екендігін аңғартады. Аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат еткен қаламгер синоним сөздердің екінші сыңарларына көбіне тұрақты тіркестерді келтіреді. Бұл тәсіл, әрине, жазушы мақсатының үдесінен шыққандығын аңғартады. Көркем шығарма мәтінінің әсерлілігі бір сөзді қатарынан әлденеше рет қайталап қолданып, соған ерекше назар аудару арқылы да күшейтіледі. Бұл тіл білімінде қайталау арқылы көрініс табады.

Әдебиет:

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы, 1980. – 308 бет.
2. Аханов К. «Тіл білімінің негіздері» – Алматы, 2003. – 316 бет.
3. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 2004. – 120 бет.
4. Сыздық Р.Ф. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 132 бет.
5. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006. – 262 бет.
6. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы, 1994. – 182 бет.

ӘОЖ 17.82.30

КӨРКЕМ ТУЫНДЫЛАРДАҒЫ «ЖҮРЕК» КОНЦЕПТІСІ

Хамзина Г.С., Мұхтар Н.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Тіл мен мәдениеттанудың өзара байланысы туралы мәселенің шешімін табу – түрлі лингвомәдени дәстүр өкілдерінің шындықты түйсінудегі әмбебап және өзіндік ерекшеліктерін іздеу барысымен тығыз байланысты. Сондықтан зерттеуге негіз болып отырған аспект «жүрек» концептісін қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің материалдары арқылы концептілерді салыстыра-салғастыра талдау болып табылады. Осындай зерттеу жүргізудің нәтижесінде сол халықтардың менталитетінің этникалық ерекшеліктерін айқындауға мол мүмкіндік туындайды.

«Концепт дегеніміз біздің қарапайым ғана қарама-қайшылықтардың бірлігі деп атап жүрген терминіміз ... ойдың затқа қатысты бірлігі» деген ойын ортаға салса [1, 120

б.], Н.Д. Арутюнова «концептілер зат есім және етістіктік категориялардың тоғысуының нәтижесінде қалыптасады: етістікті категориялар пікірдегі, яғни сөйлемдегі мағынаның қимылын жасаса, зат есімдер – оларды жасалынған, аяқталған факт ретінде белгілейді», - деп тұжырымдайды [2, 102 б.].

В.В. Колесов С.А. Аскольдовты мақұлдай отырып, концепт үнемі «ұлттық субъектілік» болып қалыптасады; сөзбен іске асырылу барысында концепт бірдей көрініс, образ немесе ұғымдардың танымал мөлшерін белгілеуге қатысты гипероним ретінде қабылданады; бұл «жалпы ұғым» сияқты белгілі бір термин, тіпті оны әмбебап (универсалий) деп атауымызға да болады; бірақ олар жеке зат есімдік нақтылық бола алмайды деген қорытындыға келеді.

А.С. Аскольдовтың ұғымындағы «концепт» сана әрекетінің мазмұны болып саналады, ал сана субъектінің түсінік ретіндегі үш мүшелі формасы ретінде көрініс тапқан – оның көңіл-күйі – осы көңіл-күйдің күйзелісі [3, 122 б.].

«Жүрек» компоненті кез келген тілдің «тірек» компоненті болып саналады. «Жүрек» сөзінің тікелей мағынасы – дене мүшесі, ол адамның биологиялық, сонымен бірге психологиялық әрі рухани орталығын сипаттайтын бірден-бір негізгі компонент. Бұл концептінің әлемнің тілдік көрінісінде жасалуы адам табиғатының дуалистік сипатын көрсететіндігін білдіреді. «Жүрек» концептісі көп жағдайда және басым мөлшерде тілдің әлемдік бейнесін құрайды. Себебі әлемдік танымға сүйенсек «жүрек» – адамзат денесінің орталығы, адам денесінің осы мүшесі оның өмірлік күшінің негізі екендігі жалпыға белгілі, егер жүрек өзінің соғуын тоқтатса – онда адам да өзінің тіршілігін, яғни өмір сүруін тоқтатады. Сонымен қатар әлем тілдерінің барлығында «жүрек» концептісі адамның рухани өмірінің орталығы болып саналатын сезім мүшесі (немесе орны) ретінде де қызмет атқарады.

«Жүрек» концептісінің қызметі тек адам өмірінің эмоциялық ортасының бейнесімен ғана шектеліп қоймайды. Өздеріңіз көріп отырған жиналған материалдарды зерттеу негізіндегі мәліметтерде «жүрек» адам өмірінің барлық рухани орталығының практикалық көрінісі болып табылатынын дәлелдей түседі. Сондықтан тілімізде кездесетін: ер жүрек «Батыл, қайсар кісі туралы айтылады». Мысалы: Еспембетей ер жүрек, Қолмен бірге келеді, Топ «шу» десе, Ақбөрте, Артына шаңды боратып (Д.Б.). жүрегі айныды 1. «Құсқысы келді». Мысалы: Менің койкама басқа бір аурудың матрацын әкеп, төсеп қойыпты. Өлгіден жүрегім айныды (Л.Ж.). 2. «Безер болды, мезі болды, ығыр болды». Қабыш қазылған жердің топырағына баурын төсеп жатыр, жұмыстан жүрегі айнып жатқан сияқты (Ғ.М.). Жүрегі айныды фраземасы адамның денсаулығынан басқа да адам өмірінде, тіршілігінде болып жататын жағдайға қатысты мағынада да кездеседі.

Қазақ тіліндегі қорқыныш, үрей мағынасын білдіретін мына мысалды салғасытырып көрейік: Қазақ тілінде: жүрегі бұлк (солқ) етті. «Көңілі қобалжыды, қорқып, үрейленді, секем алды».

«Қайғы, қасірет, уайым, бақытсыздық; қапа, реніш» мағынасында қолданылатын тілдік бірліктердің «қауіп-қатер дабылы, жұртты дүрліктіру» мағынасында жұмсалатын тілдік бірліктерге қарағанда «жүрекке» әсері өте күшті. Өйткені «қауіп-қатер дабылы, жұртты дүрліктіру» мағынасындағы бірліктер адамға көбінесе дабыл, сигнал (тревога) ретінде жұмсалса «қайғы, қасірет, бақытсыздық; қапа, реніш» мағынасындағы тілдік бірліктер оны одан әрі деформациялап, қысып, түтіп жеп, тіпті тыныштық бермейді. Ағылшын тіліндегі «қауіп-қатер дабылы, жұртты дүрліктіру» мағынасындағы тілдік бірліктер «жүректің үрейін ұшыру» мағынасында қолданылады.

Ал адамның ішкі адамгершілік қасиеттерін анықтайтын «жүрек» концептісімен байланысты тілдік бірліктердің діни әлемдегі қолданыс аясы ерекше деуімізге болады: Мысалы: жүрегі таза; жүрегі жылы; жүрегі суық; ақ жүрек; қара жүрек, жүрегі кірлі т.б.

Қазақ ұғымындағы: аузын ашса жүрегі көрінеді «аккөңіл, ақ жүрек адал, үлкен жүректі, жаманшылығы жоқ адам»; ыстық жүректі «жақсы қасиетті» білдіретін мағынада қолданылса, қара жүрек «нашар, жағымсыз іс әрекеттерді» білдіретін мағынада адамдардың бейнесін бейнелеген. Одан өзге өңі қандай қара болса, жүрегі де сондай қара «нашар адам, жақсылық емес, жаманшылыққа бейім» дегенді білдіреді. Қазақ менталитетіндегі адамның діни наным-сенімге беріктігін, Аллаға, Алла ісіне, Алла жолына адалдығын жеткізетін тіркес – жүрегі Аллада. Орыс тілінің әлемдік бейнесінде «жүрек» дінде маңызды рөл атқарады: Мысалы: Господь смотрит на сердце «Тәңірім жүрегіңе қарайды»

Ал діни тұрғыда қарастырсақ: Жүрек – иманның тұрағы, Алла тағалаға сенім мекені. Ислам дінінде жүрек адамның өзегі, дәні саналады. Адам жүрекпен жетіледі, бойындағы бар игі қасиет жүректен шығады. Жүрек қандай болса, адам да соның ыңғайымен қалыптасады. Иман ұяламаған жүрекке перде тұтылып, кір шалады. Мұндай жүрек Жаратқанды танып білуге қабілетсіз. Иманды адамның Жүрегі нұрланып тұрады, ол қайрат пен ақылға бағынбайды, жақсылыққа қуанады, жамандыққа ермейді. Ақиқат ауылын тапқан жүрек алдамайды, алаламайды, адалдықтан айнымайды. Хадисте «Алла адамның түр-әлпеті мен мал-мүлкіне емес, оның жүрегіне қарайды» деп айтылған. Жүрек – сопылық ілімдегі негізгі ұғымдардың бірі. Жүрек, яғни көкірек көзі заттың ішкі мәніне бойлай алады, тылсымды түсініп, ғайыпты сезінеді, шабыт алып қанаттанады. Әлеммен тілдесетін жүрек шекара дегенді білмейді. Аллаға арнап зікір салу арқылы ғана жүрек жай табады. Себебі, Алла жүректі иман, мағрифат және махаббат үшін жаратқан. Ислам философиясының көрнекті өкілі Әбу Мұхаммед әл-Газали (1059-1111) жүрекке «әрі дене мүшесі, әрі жартылай рухани мағына» деп анықтама берген. Жүрек адамның ең жоғарғы және ең төменгі болмысын біріктіреді. Әл-Газалидің тұжырымдауынша, жүрек адам денесінің барлық мүшелерімен байланысты және «мемлекет әміршісі» секілді оларға билік жүргізеді. Бір жағынан – тілек пен құштарлық, екінші жағынан – дене мүшелері жүрек тіршілігін қолдап отыруы қажет. Тағы бір ислам философы Әбу Бәкр Мұхаммед ибн әл-Араби (1165-1240) де «жүректі» «болмыстың бірлігі» туралы іліммен байланыстырды. Оның көзқарасы бойынша, адам «жүрегіне» біртұтас құдайлық сипат тән. «Жүрек» туралы исламдық түсінік сопылық поэзия классиктері шығармалары арқылы бүкіл шығыс әдебиетіне таралды. Мыс, қазақ халқының ұлы ойшылы Абай шығармаларында «жүрек» сезімі «нұрлы ақыл», ал ақылдың өзі суық ақыл түрінде алынып жырланады. Абай: «Ақылмен хауас барлығын, Білмейдүр, жүрек сезедүр», – деп, Жаратушы иені ақылмен білмейсің, жүрекпен сезесің деген ойға мегзейді. Ал М. Жұмабаев болса: «Дариға сол күндерде күнім қараң, Қазақ елім, бір ауыз сөзім саған. Болғайсың сыншы болсаң, әділ сыншы, Күнәні жүрекке қой, қойма маған», – деп, «жүректі» адам болмысының мәніне балайды [4, 105 б.].

Адамның ішкі адамгершілік қасиеттерін анықтайтын негізгі концептілердің бірі «жүрекпен» байланысты тілдік бірліктердің діни әлемдегі қолданыс аясы ерекше деуімізге болады: Мысалы: жүрегі таза; жүрегі кірлі (қара); жүрегі дертті, міні бар; қара жүрек, қара жүректі. Бұл тіркесімдердің Абай, Шәкәрім шығармаларындағы қолданыс жиілігі өте тығыз. Мысалы: Жайнаған таза жүрек, талапты жас; Жүрегіңде мін болса; Тазарып жүрек кірінен, Өртейін деп отқа көмдім, т.б. Сонымен қатар, Жүрегі жылы; жүрегі суық; ақ жүрек; қара жүрек, т.б. сияқты антонимдік тіркестерді Шәкәрім шығармаларынан байқауымызға болады. Мысалы: Ақ жүрекке кезіксең өзге түкке қайрылма, Қылсаң адал еңбек, айнымайтын ақ жүрек пен таза ақылды адамның. Тең болмас ақ жүрек пен сұм залалкес.т.б. Мұнда «жүректі» ақ жүрекке, яғни тазалыққа теңеген, әрі соған құрылған

Қазақ ұғымындағы: аузын ашса жүрегі көрінеді «ақкөңіл, ақ жүрек адал, үлкен жүректі, жаманшылығы жоқ адам» мағынасында айтылатын тіркес кездеседі. Сол сияқты ыстық жүректі тіркесі «жақсы қасиетті» білдіретін мағынада қолданылса, қара жүрек «нашар, жағымсыз іс әрекеттерді» білдіретін мағынада қолданылып, нашар адамдардың бейнесін бейнелеген. Одан өзге өңі қандай қара болса, жүрегі де сондай қара «мысық тілеулі нашар адам, жақсылық емес, жаманшылыққа бейім» дегенді білдіреді.

Қазақ менталитетіндегі адамның діни наным-сенімге беріктігін, Аллаға, Алла ісіне, Алла жолына адалдығын жеткізетін тіркес – жүрегі Аллада [5, 390 б.]. Абай, Шәкәрім шығармаларының ішінде жиі кездесетін сөздердің біріне «жүрек» жатады десек, сол тіркестердің көбісінің беретін мағынасы діни тұрғыдан беріледі. Мысалы: Абайдың: Жүректің көзі ашылса, Нақтықтың түсер сәулесі.

Демек, жоғарыда аталған тілдік бірліктер «жүрек» компоненті негізінде туындаған мағыналарды түсінуге, олардың ұлттық санамен, болмыспен, тарихпен, рухани мәдениетпен, халықтың әдет-ғұрыптары және салт-санасымен байланысын түсінуге жол ашады.

Әдебиет:

1. Колесов В.В. Философия русского слова. –М., 2002. – С. 448.
2. Арутюнова Н.Д. Истина: фон и коннотации // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С.30.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. Антология. – М., 1997. – С. 268.
4. Нысанбаев Ә. Қазақстан ұлттық энциклопедия.– Алматы, 2002. – 4 том. – 720 бет.
5. Момынова Б.К. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы, 2008. – 144 бет.

ӘОЖ 17.82.30

Қ. ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАРАПАЙЫМ СӨЗДЕР

Хамзина Г.С., Тәрбие Б.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Жазушылар іс-әрекет арқылы ғана емес, тіл қатысы арқылы да мінез ерекшелігі көрінетін кейіпкерді ұсыну оңай болып келмейді. Шығармада образ жасауда кейіпкерлер тілінің орны ерекше болып келеді. Кейіпкерлердің тілінен, сөз саптауынан олардың бейнесі көрінеді. Кейіпкерлер түрлі жаста және олардың қарым-қатынастары, достықтары, әр мамандық иесі, білімі де әр қалай екендігінде. Кейіпкерлер тілінің мазмұны нақты, құрылымы қысқа болып келеді.

Қазақ тіл білімінде көркем әдебиеттегі кейіпкерлер тіліне қатысты мәселелер М. Балақаев, Ә. Қайдаров, С. Исаев, Р. Әміров, Х. Нұрмұқанов, Б. Шалабаев т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Жалпы көркем шығармаларда әрбір кейіпкердің сөз саптауы мен сөз мәнері әр түрлі болып келеді. Бұл олардың қоғамда алатын әлеуметтік жағдайына, ортасына байланысты болып келеді. Сол себепті, олардың әрқайсысының өзінше сөйлеу дағдысы болады. Кейіпкер тілінің осындай ерекшеліктері тілдің лексикалық және грамматикалық қабаттары арқылы жүзеге асады. Кейіпкердің тілі арқылы оның мәдениеттілігі, жас мөлшері, қызметі, кәсібі, өскен ортасы, сыпайылығы, дөрекілігі т.б. бейнелері байқалады. Кейіпкердің сөйлеу мәнеріндегі өзіндік ерекшелігі оның лексикасынан басталатыны белгілі. Кейіпкер тілі ауызекі сөйлеу тіліне жақын келеді.

Бұл туралы Р.Әміровтің еңбегі бар [1, 5 б.]. Ал сөйлеу тілі лексикасының құрамына қарапайым, тұрпайы, жаргон сөздер де жатады.

Тілімізде ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін тілдік материалдар аз емес. Мұндай сөздер әдеби тілге жатпаса да көркем шығармаларда кездеседі. Көркем шығармада түрлі кейіпкерлердің болатыны және олардың арасында қақтығыстардың да болып тұратыны заңдылық. Ал өмірде әр түрлі жағымды, жағымсыз адамдардың бар болуы – өмірдің шындығы. Бұл туралы академик М.Серғалиев: «Ауызекі сөйлеу стиліне әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздердің қолданылуы – табиғи құбылыс», – деген тұжырым жасайды [2, 62 б.].

Шығарма материалына негіз болатын жағымды, жағымсыз адамдардың тілі – тіл білімінде табу, эвфемизм дисфемизмдер (какофемизм) деп аталады. Қаламгерлер сөздерді өз мағынасында пайдаланумен қатар, сөздерді ауыспалы, келтіріңкі мағынада, қанатты сөздер мен тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің құрамында пайдаланады [3, 93 б.].

Эвфемизмдер мен дисфемизмдер – көркем әдебиетте жиі кездесетін экспрессивті және эмоционалды лингвистикалық қолданыстар. Бұлардың айырмашылығы экспрессивтік реңкінде, мұндай сөздердің барлығы күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездеседі. Сөздің мағынасы дөрекілеу болып келген жағдайда тілдегі басқа бір сөзбен алмастырылып беріледі. Мұндай жағдайда дөрекі, тұрпайы сөздің орнына сол ұғымды жұмсартып, жеңілдетіп жеткізетін сыпайы, жұмсақ сөздер қолданылады. Тіл білімінде мұндай құбылыс эвфемизм деп аталынады [4, 71 б.].

Жазушы туындыларындағы тілдік құрылымның бір қатарын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. Қаламгердің стильдік даралықтары олардың белгілі тілдік құралдарды қолдануларындағы ерекшеліктерінен көрінеді.

Эвфемизм – көркем шығарма тілінде өзіндік тиімді орны, реті бар болып келетін сөз қолданыс түрі. Зерттеушілер эвфемизмді ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің негізгі бір тәсілі деп санайды. Эвфемизм, сыпайы сөз – мағынасы тұрпайы сөздерді сыпайылап жеткізу. Эвфемизм сыпайыгершілікке, әдептілікке байланысты туған. Олар (эвфемизмдер) сөздердің синонимдік қатарын молайтады. Синонимдерді қолданудың бір тәсілі ретінде эвфемизмдердің қызметі жайлы синонимдер сөздігінде төмендегідей анықтама берілген: «Мағынасы жағымсыз сөздердің мәнін тыңдаушыларға жеңілдетіп, жұмсартып айту тәсілі болып саналады» [5, 180 б.].

О дүниеге аттану кезегі кімге келіп тұр? дегенді жай бір күнделікті шаруадай-ақ сөз етіп отыр («Ақбураның асуы», 207-б.).

Шынында, эвфемизм – мағына ауыстырудың сөз тапқырлыққа байланысты өнімді түрі. Ол – тілдің көркемдегіш, бейнелеуіш құралдарының ішіндегі болмашы ғана түрі. Эвфемизмдер этикаға, сыпайыгершілікке, ұят сақтауға, моральдық нормаларға да байланысты болып келеді. Олардың өзін бірнеше топқа бөлуге болады: соның ең бір көбірек тарағаны – ауру-сырқатқа, дене-мүшесінің кемістігіне байланысты туған аурулар.

Адам өлімі қай заманда болса да ең қорқынышты құбылыс. Сондықтан ерте кезден бастап-ақ, адамзат өлім туралы естіртуге аса сақтықпен қараған. өлімді өз атымен емес, тұспалдап айтатын болған. Мәселен, «Ақсақ құлан» күйі – осының ертедегі бір айғағы.

Некеге, семьяға байланысты эвфемизмдер: қатын – ертеректе – ханша, белгілі әйел, ауқатты әйел мағынасындағы сөз. Қазіргі қазақ тілінде анайы мағынасында қолданылады.

Осы эвфемизмдерге қарама-қарсы құбылыс қарапайым сөздер көркем туындыларда стильдік мақсатпен де жұмсалады.

«Қарапайым сөздер – сөйлеу тілінде сөздің мазмұнын тұрпайыландыра, айналдыра түсу мақсатымен қолданылатын тілдік құрал. Қарапайым сөздер лексикасына қарапайым, тұрпайы, анайы сөздер (какофемизмдер), варваризмдер, жаргон сөздер мен кейбір диалектизмдер, тұрпайы мәнді фразеологизмдер т.б. енеді (шикі өкпе, қара борбай, төмен етек, боқмұрын, сұмырай, суми, сен тұр мен атайын т.б.). Қарапайым сөздердің мынандай ерекшеліктері бар: 1) стильдік мәні бар нәрсені төмендету, кеміту, бағасын түсірерліктей болады; 2) диалектизмдер сияқты территориялық жағынан шектелген емес, жалпы халыққа түсінікті, таныс сөздер; 3) әдеби тілде қолдануға болмайтын жат сөздер» [6, 235 б.].

Қарапайым сөздер туралы басқа да пікірлер бар. Т.Пірімбетов қарапайым сөздерді сөйлеу тілінің басқа да дәрежелік сипаты бар элементтерінен ажырату үсөйлеу тілі элементі ретінде келіп жалпы халыққа түсінікті әрі әдеби нормаға жатпайтын, сөз мәдениеті төмен адамдарда кездесетін, басым көпшілігі тұрпайы болып келетін экспрессивтік-эмоционалдық реңкі бар сөздерді, сөз тіркестерін, грамматикалық тұлғаларды атау қажет» [7, 9 б.]. Ал Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев тұрмыстық-қарапайым сөздерге бір нәрсенің бағасын кеміту, құнын төмендету мақсатында қолданылатын, стилистикалық бояуы бар сөздер, дәрежі, тұрпайы сөздер, қарғыс-алғыс мәнді сөздерді жатқызады [8, 123-126 б.].

Оқырманның эстетикалық талғамын жетілдіру үшін көркемдеуіш құралдар, эмоционалды-экспрессивтік қызмет атқаратын сөздер қолданылады. Әдетте жағымсыз, әдепсіз, дәрежі, тұрпайы сөздер, дисфемизмдер кейіпкердің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылады, көркем прозада олардың жасалу жолдары, қолданылу аясы әрқилы.

Дисфемизмдер – мағынасы жағынан эвфемизмге қарама-қарсы құбылыс. Тілімізде стильдік қызмет атқаратыны сөзсіз. «Дисфемизмдерді қолдану ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшелік болып табылатындығын көруге болады», – деп пайымдайды Ә. Ахметов [9, 56 б.]. Шындығында, дисфемизмдердің тілімізде ең жиі қолданысқа түсетін жері – ауызекі сөйлеу тілі. Жалпы дисфемизм, яғни тұрпайы, анайы сөздер бір адамды кемсіту мағынасында жұмсалады. Дисфемизмдер – әдеби тілдің үлгісіне жатпайды. Дисфемизммен сөйлейтін адамдар мәдениеті төмен, әдепсіз адамдар деп есептелінеді. Бұлар көркем шығармада, көбінесе, ауызекі тілдің сөйлеу ретінде кейіпкерлердің тілінде ұшырасады.

Ол күшікті де көрмегелі көп болды, - деді Рахима немересін еске алып («Момын», 132-б.).

Күллі ауылдың боқмұрын тентектері де өзіне өлердей үйір болатын. («Момын», 132-б.).

–Онан да ән тыңдамайсың ба, ақымақ! («Момын», 133-б.).

–Мақұлық-ау, өлтіресің бе қаршадай баланы? («Момын», 132-б.).

Кейіпкерлер тіліндегі жайсыз мәнді қарапайым сөздер сөздің экспрессивтілігі мен мәнін күшейтеді және пендеге немесе анық өмір құбылыстарына байланысты айтылады, дәрежі сөздер кейіпкер образын нақтылай, анықтап беру үшін қолданады.

Қ. Жұмаділов повестерінде кейіпкерлерінің бейнесін әр қырынан көрсетіп, олардың бейнесін жасауда түрлі сөйлеу мәнерін пайдаланады. Кейіпкерлердің мінезі, сөйлеу ерекшеліктері олардың ішкі жан-дүниесіне байланысты беріледі.

Жазушы повестерінің тілін зерттей келе, біз оның жалпы лексикалық тіл байлығын повестерінде көркемдікпен қолданғанын байқадық.

Варваризмдер (грек. barbarismos - бөтен елдік) - сөйлеу не жазу кезінде орынсыз қолданылған басқа тілден енген сөздер. Мысалы, қазақ тіліндегі 19 ғ. кейбір жазбаларда араб, парсы сөздерінің, 20 ғасырдағы ауызекі тіл мен жазбаларда орыс сөздерінің орынсыз қолданылуы жиі байқалған. Ғылым, техника жаңалықтарына, т.б. байланысты бір тілден екінші тілге сөз ауысып отырады. Мұндай қажеттіліктен болатын тарихи құбылыстар варваризмге жатпайды.

Лингвистикада варваризм, негізінен, үш түрлі мағынада қолданылады: варваризм – белгілі бір тілдің нормасына қайшы, ол тілдің заңы бойынша «теріс құрастырылған» сөз формалары мен тіркестер; варваризм – шетел әдет-ғұрпы, өмір-тұрмыс салты реарийлеріне қатысты кірме сөздер; варваризм – әзірше өзін қолданып отырған тілден «азаматтық құқық» ала алмай, тек кейбір әлеуметтік мұқтаждықтарын өтеу үшін «амалсыздан» пайдаланылатын шетел сөздер мен тіркестері. Мәселен, авеню – кең көше. Бұл сияқты сөздер орыс тіліне басқа тілден енген, мұндайлардың грамматикалық формалары орыс тіліне әлі сіңіп кете қойған жоқ. Сондықтан да мұндай формалар, яғни варваризмдер тек кірме қалпында қолданылады.

Варваризмдермен экзотикалық-шетелдік, басқа тілдік лексика байланысты болып келеді. Экзотикалық лексика – бөтен тіл иесінің ұлттық, жергілікті, өзіндік ерекшелігін айқын танытатын құралдың бірі. Мәселен, орыс тілі үшін қазақ тіліндегі қымыз, сарымсақ, уық, кереге, тобылғы, қазы, қартпа, т.б. – экзотикалық лексика. Мұндай сөздер орыс шығармаларында дәл осылайша қолданылып, сілтемеде олардың ұлттық мағынасында түсініктеме беріледі.

Нұрсұлу бір жаққа баруға жиналып жатқаны сол еді, телефон шылдыр ете қалды. («Бөлтірік- бөрік астында», 297-б.).

Сонымен, Қ. Жұмаділов туындыларында кейіпкерлерінің бейнесін анағұрлым шындыққа жанастырып ашу үшін, кейіпкерлер тіліне баса көңіл бөлінген. Кейіпкерлердің мінезі, сөйлеу ерекшеліктері олардың ішкі жан-дүниесіне байланысты беріледі. Кейіпкерлер тіліндегі лексикалық топтарды шеберлікпен жұмсайды. Ойды бейнелеп көркем жеткізуде кейіпкер тіліндегі эвфемизмдер мен дисфемизмдердің, варваризмдердің атқарар рөлі ерекше екеніне көз жеткіздік. Ол шығармаға экспрессивті-эмоционалды реңк береді.

Әдебиет:

1. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы, 1977. – 92 бет.
2. Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 228 бет.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1983. – 454 бет.
4. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 1971. – 93 бет.
5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003. – 496 б.
6. Қазақ тілі энциклопедиясы. Алматы, 1998. – 788 бет.
7. Пірімбетов Т. Қарапайым сөздер мен сөйлеу тілінің басқа да элементтерімен арақатынасы // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. –1986. № 1. 12-16 бет.
8. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2001. – 256 бет.
9. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы, 1995. – 197 бет.

ӘОЖ 17.82.30

КӨРКЕМ ТУЫНДЫЛАРДАҒЫ «ШАҢЫРАҚ» КОНЦЕПТІСІ

Хамзина Г.С., Хамзиева З.Б.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Белгілі бір ұғымның адам санасында қалыптасуын, оның дамуын әр ұлтта сол ұғымның түсінілу ерекшелігін анықтауды бір ғана тіл біліміне артып қою дұрыс болмайды. Тілдің танымдық, бейнелілік, ғылыми, «ғаламдық тұтастық» сипатын зерттеуді жеке тілдік деректер шырғауына байланбай, жалпы адамзаттық

дүниетанымдары тұрғысынан қарау шарт. Тілдің танымдық сипаты әр түрлі ғылымға ортақ мәселе. Қазіргі лингвистикада тілдің бұл мәселесін жалпы философиялық, логика, антропология, т.б. алуан түрлі ғылым салалары ат салысып келе жатқаны белгілі.

Концептінің санада бейнеленуі туралы ғалым Н. Уәли былай дейді: «Концепт индивид санасында сәулеленген сезімдік-заттық образдың (перцептивті модус) негізінде пайда болады. Концепт негізінде сезімдік тәжірибе жатады. Сезімдік-заттық образ (код) концептің ядросы болып табылады. Осы заттық код белгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жаңа мәндік белгілермен байи түседі. Осының нәтижесінде концептің мазмұны ұлғаяды, мазмұны кеңи түседі. Өлгі белгілердің қайсыбірінің мәнділігі күшейе түсуі, қайсыбірінің көмескіленуі ықтимал [1, 16 б.]. Біздің нысанымыз «шаңырақ» концептісі де алғашқыда баспана, отбасынан бастап, мемлекеттік деңгейдегі ұжымдық сананы бейнелей алатын үлкен концептуалды мәнге ие болған.

Концепт ретсіз нәрсе емес. Оның компоненттері (белгілері) белгілі бір тәртіпте болады. Заттық-образдық ядро нақты болады, ал ядродан алшақтау жатқан белгілер дерексіз, абстрактілі болуы мүмкін [2, 134 б.].

Шаңырақ ұғымының ұлтымызға тән дүниетаным, наным-сенім, салт-дәстүр секілді мәдени факторлардағы алатын орны ерекше. Өйткені, тілімізде «шаңырақ» лексемасына қатысты лексикологиялық, фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер мен прецедентті мәтіндер киіз үйдің басқа құрылымдық бөліктеріне қарағанда көп кездеседі. Сөздіктерде берілген анықтамаларға сүйене отырып, шаңырақ сөзінің негізгі мағынасы ретінде «туған үй», «отбасы», «отан» мағыналарын, ал түр-тұлғалық белгісі ретінде «киіз үйдің ағашы», «үйдің жоғарғы бөлшегі» мағыналарын қарастыруымызға болады.

Көптеген ғалымдар лингвистикалық құбылыстың толық сипаттамасын қамтамасыз ету үшін сөйлеу актісін жүзеге асырудың нақты жағдайларын ескеру қажет деп санайды. Коммуникация – белгілі бір адамның ғана емес, белгілі бір әлеуметтік жағдайдағы адамның да өнімі. Осыған орай, ұлт санасының тереңде жатқан менталдық құрылымдары мен ұлтқа, адамзатқа тән адами құндылықтар жүйесінде өзіндік орны бар тұжырымдамаларды айқындаудың негізгі көзі – көркем шығарма.

«Концептілер үйреншікті танымның әртүрлі амалдары үдерісінде пішінделеді: сезімдік тәжірибе, адамның практикалық, танымдық және ойлау әрекеті, сонымен қатар вербалдық және бейвербалдық қатынас үдерісінде, бұл ретте концептінің неғұрлым толығырақ, жан жақты пайда болуы әрекеттің әртүрлі формаларының тіркесуінде пайда болады. Әрекет көлемнің кеңеюінен концепт мағынасы күрделене түседі. Құнды лингвомәдени материал фразеологиялық бірліктер, идиомалар, мақал-мәтелдер, афоризмдерде рәсімделетін концептілер болады. Олар арқылы біз қандай да бір халықтың айрықша дүниетанымы жайында, олардың танымдық тәжірибесінің ерекшеліктері туралы біле аламыз. Тілде адамдар үшін маңызды мәдениет пен өркениет феномендер ғана ауызша безендіріледі» [33, 412 б.]. Демек, қандай да бір құбылыс тіл фразеологиясында көрініс тапса, онда фразеологиялық бірліктер мәдени маңызды ақпарат дереккөзі болып қызмет атқара алады. Бұдан басқа, фразеологиялық бірліктер, идиомалар, мақал-мәтелдер, афоризмдер бейнелі, олардың арқасында белгілі бір концептілер неғұрлым терең әрі толық көрініс табады.

Мысалы, қара шаңырақ. Қазақ тілінде қара шаңырақ – атадан балаға мирас болып қалған үлкен үй. Дәстүр бойынша, үйдің үлкен ұлдары өз еншілерін алып, бөлек отау тігеді де, кенже ұлы әке үйіне мұра болып қалады. Қазақ үшін қара шаңырақ қашан да киелі саналған.

Көркем шығармалардың ішінде «Шаңырақ» ұғымының киіз үй бөлшегінің атауы болуынан бастап, отбасы, ел, мемлекет деңгейіне дейінгі аралықтағы бүкіл мағынасы қазақтың классик жазушыларының туындыларынан табуға болады.

«Шаңырақ – киіз үйдің бөлігі». Бұл аталған концептінің денотаттық мағынасы. Қоңырқұлжа шаңырақтан түскен күн сәулесінен бетін сәл әрірек қозғады да, қайтадан тоқалына қарады. Абылай шаңырақтан көзін алмай бозарып келе жатқан таңға қарап ұзақ отырды (І. Есенберлин).

Қырық шақты жігіт шауып келген бойы «ақ орданы» айнала беріп сойылмен бір-бір салып өткенде-ақ уықтары сатыр-сұтыр сынып, шаңырағы үйдің ортасына жалп етіп құлады (Ғ. Мүсірепов).

«Шаңырақ – үй, отау». Лингвистикадағы бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны қолданатын синекдоха тәсілімен қалыптасқан бұл ұғым қазақ үшін қолданылу жиілігі басым ұғым.

Сондықтан алдымен жастардың шаңырақ көтерудегі жауапкершілігін арттырудың тетіктерін қарастыру керек деп ойлаймын («Алаш айнасы» газетінен). Қарауылда қалды әне, қара шалым, тектім-ау, Қара шалдан қалғаны – Қара шаңырақ тек мынау. Қара күйе жағылып арыңа аппақ, ауылым, Қара ниет қоғамның құрбаны боп кеттің-ау (Қ. Сарин)...

Қайран үйім қалыпсың ғой ескіріп,
Мен оралдым қадіріңді кеш біліп.
Әкем салған өз қолымен шарбақтың,
Қора жәйдің зар-мұңы тұр естіліп.
Есейгенде кетіп едік жамырап
Қалды содан қайран үйім қаңырап
Балалықтың, Ата-анамның аяулы
Жалғыз көзі осы қара шаңырақ (Қ. Құдайберген).

«Шаңырақ – отбасы». Шаңырақ лексемасы отбасы (семья) ұғымын да алмастыра алады. Халқымыз үшін бұл ұғымның етене болып кеткені соншалық – аталған ұғымдар синонимдік қатар түзуге де әлеуетті.

Осылай базар болып тұрған алтын отауымыздың шаңырағы бірақ күнде, ойламаған жерде, салдыр-күлдір етіп ортасына түсті... (Ә. Нұршайықов)

Жағдайдың осылай қалыптасуына шаңырақ иесі – Батырхан кінәлы, әрине (Қ. Жұмәділов).

«Шаңырақ – ел, тайпа, халық».

Шаңырақ ұғымы ел, тайпа, халық ұғымын да алмастыра алады. Мұны көрген Кенесары Қоқан хандығын қайтадан күшейіп кеткенше, Ташкент құшбегісінің қарамағындағы жеті мың шаңырақ қазақ ауылын өзіме қосып алайын деп, осы айдың айдың он бесінде төрт мың қолмен Ташкентке қарай аттанды. Қасым ханнан кейін халықтың басын қосып, бір шаңырақтың астына жинайтын ұл тумағаны ма?..

«Шаңырақ – мемлекет, Отан». Бұл ұғымды білдіретін тілдік дәйектер қазақ елімен бірге, бұл шекарадан да асып, түркі жұрты, әлем деген ұғымдарды да біріктіре алады. Мысалы: Мағжан Жұмабаевтың әйгілі «Түркістан» өлеңінен үзінді:

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?

(М. Жұмабаев).

«Бір шаңырақ астында» атты тақырыпта дөңгелек үстел өтті. Мақсаты: көп ұлтты Қазақстан халқының татулықпен, бірлікпен өмір сүріп жатқаны жайлы танымдық

ойларын дамытып – Тәуелсіздікке тірек болған ел бірлігінің ең басты тұтқасы екенін жете түсіндіру.

«Шаңырақ – ұжым, мекеме». Шаңырақ лексемасы қазір ұжым, мекеме, дәлірек айтсақ белгілі бір ортақ қоғамдық мақсаты бар адамдар тобы, олардың жұмыс орны деген ұғымды да білдіреді.

Мысалы: Қыздар Университеті – отандық жоғары білімнің қара шаңырағы (Г. Алдамбергенова).

Ал осыдан бес жыл бұрын бұл директор бола сала институттың шаңырағы астына жұртты жимады ма (Ә. Нұрпейісов).

Соғыстан кейін осы қара шаңырағымызда қызмет жасаған азаматтарымыздың қолтаңбаларын, суреттерін көруге болады (Қ. Рахманғалиев). Алдағы уақытта қара шаңырағымызда түрлі жаңа спектакльдердің тұсау кесерлері өтпек (А. Маемиров).

Дулат Исабековтың «Қара шаңырақ» әңгімесі – ұлттық мінездің негізі ауылмен байланысты екенін тағы бір аңғартатын туынды. Жаппай қалаға көшу, ауылда қалған ата-баба қонысы, үлкен үй саналатын қара шаңырақты күзетіп шал мен кемпірдің қалуы қазақ даласына енген рухани және материалдық өзгерістердің ұлттық менталитетке тиген әсерін айқындай түскендей. Қазақы қара шаңырақтың қасиетті белгісі – бесіктің жастар қолданысынан шығып бара жатқанына деген қынжылысты сезінесіз. Немесе ұлттық мінездің заман өзгеруімен түрленгенін Есіркептің әкесіне: «Көке, сіз дем ала беріңіз, біз тамақ даярлап жіберейік,» – деуінен тағы бір аңғаруға болады. Қазақ халқында қашанда ер-азамат қазан-аяққа араласпаған, бұл отбасы анасының еншісіндегі дүние екені ықылым заманнан белгілі. Міне, қаламгер осындай кішкентай эпизодтарды шым-шымдап әңгімеге енгізу арқылы қазақы ұлттық мінездің өзгерісін көз алдыңызға әкеледі. Қазір біздің қоғамда үйреншікті болып кеткен әрбір іс-әрекеттің тарихи салт, әдет-ғұрып емес, кейіннен таңылған құбылыс екенін үнемі есіңізге салады.

Қазақ тұрмысында орын алған салт-дәстүр, ұғым-түсініктер мен ырымдардың бір тобы шаңыраққа байланысты қалыптасқан. Киіз үйдің басқа бөліктеріне қарағанда, шаңырақ қазақ тұрмыс-салтында ерекше түсініктерге ие. Халық тұрмысында қалыптасқан түсініктер көбінесе уақыт өте келе ұлттық символдарға ұласатынын есепке ала отырып, шаңырақтың символдық мәнділігін мынадай дәйектемелер арқылы келтіргіміз келеді:

Мәселен, қара шаңырақ ұрпағының соңғы өкілі көз жұмғанда оның моласының басына шаңырақты қойып кететін болған. Жаугершілік заманда ел дүр көтеріле көшкенде, киіз үйді уақыт тығыздылығынан тастап кетуге мәжбүр болғанда да отбасы мүшелері шаңырақты тастамаған, екінші жағынан, ол киіз үйдің уық, керегелері тәрізді жиналып жатпайды, әр уақытта үй тіккенде дайын күйінде қолданылады. Көш кезінде шаңырақты ерекше қадірлейтін түйеге артады. Ондай түйені атқаратын қызметіне орай шаңырақ түйе деп атаған. Шаңырақ түйе көшті бастап, ең алдымен жүрген.

Әдебиет:

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док... авторефераты. – Алматы, 2007. – 56 бет.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. – С. 272.
3. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. – М., 2000. – С. 512.

**М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТЕҢЕУ МЕН ЭПИТЕТТІҢ
ҚОЛДАНЫСЫ**

Хамзина Г.С., Шералиева Г.Р.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Көркемдеудің өте ертеден келе жатқан әрі кең тараған бір түрі – теңеу. Халқымыз ғасырлар бойы образды теңеулердің сан алуан түрін тудырған.

Қазақ тілінің белгілі маманы Т. Қоңыров теңеулер жайлы: «Теңеу дегеніміз ұқсас, ортақ белгілерінің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелігін, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы», – дейді [1, 7 б.]. Ғалым теңеулер жасалуының оң түрін көрсетіп өткен. Солардың ішінде көп кездесетіндері -дай, -дей, -тай, -тей, -ша, -ше жұрнақтарының көмегімен және сияқты, секілді, сықылды, тәрізді сөздерінің көмегімен жасалатын теңеулер. Мәселен, Жеріміздің түгі етіміздің түгіндей, бұны орасаң өзіміңді қоса орасың, қоса жарайт мінекей. (Абай жолы, 3-том, 21-б.). Күншығыстан соққан баяу жел суықтың көрігіндей болып,ызғарды көбейте түсті. (Оқыған азамат, 30-б.). Күміс қоңыраудай күлкісі де күн күйінен, көңіл кірбіңнен аулақ. (Абай жолы, 3-том, 28-бет)

Мамырдың ашық жарқын таңындай екен.(Абай жолы, 3-том, 28-б)

Күнге жақын тұрған ұзынша жұқалаң бұлттардың түсі өртке қызған темірдей қып-қызыл. (Қорғансыздың күні, 37-б)

Теңгедей бұлтты жоқ таза аспанда таласып жымындаған қызғылт, жасыл, сарғыш түсті жұлдыздар тұңғыық аспанның елбіреп қараған от көздеріндей.(Ескілік көлеңкесінде, 124-б)

Түн аспаны сансыз жұлдыздай көздерімен сезімді көңілге ым қаққандай болады. (Ескілік көлеңкесінде, 124-б)

Соның бәрі ашқарақ нәпсі мен адасқақ көңілді айқара бүркеп тұратын жылқының құйрығынан өрілген алақандай қыл перденің олрнына жүре алмағаны ғой! (Қаралы сұлу, 87-б.).

Автор қолданған теңеулер жасалу үлгісі жағынан ерекшеленбейді. Олардың барлығы да халық әдебиетінде қалыптасқан үлгі-форма бойынша жасалған.

М.Әуезов қолданған теңеулерде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, ата кәсіптері көрініс беріп отырады.

Қаламгердің ауыл өмірі, тұрмыс-тіршілігінен мол хабардар, сол ортадан шыққандықтары айқын сезіледі. Шығармалардан дәстүрлі теңеулермен қатар халық ұғымына етене жақын авторлық теңеулерді де кездестіреміз. Сөйтіп, қазақ талай заманнан бері өз бірлігін өзіне-өзі өкпелеген шалдуар қызыл сөзге қызыл иттей талатумен келеді (Үркер, 287-б.). Халықтың көсегесін арғымақтай сыланған кермиық қысыр сұлудың сылаңдаған сымбаты емес, салпы етек сары балақ ұрғашының қашан көрсең де, кампыйып тұрар кебеже құрсағы көгертеді (Үркер, 288-б.).

М. Әуезов теңеулерінің синтаксистік ерекшелігі – жалаң теңеулерден гөрі күрделі теңеулердің көп кездесетіндігі. Жоғарыда келтірілген теңеулердің көпшілігі күрделі теңеулер. Теңеулерді бұлай күрделендіру теңеліп отырған нәрсенің немесе адамның жан-жақты мінездемесін жасауға мүмкіндік береді.

Автор тіліндегі теңеулерді саралай келе өрнекті теңеулердің төмендегідей мақсаттарда қолданғанын байқадық.

Біріншіден, кейіпкердің бет-пішінін, сыртқы көрінісін, портретін жасау үшін.

Алақандай қос жанарының қандай сыр да сыйғандай (Аңыздың ақыры, 140-б.). Мұнара басына ханымның киіміндей киім киініріп, оған ұқсайтын нөкер қыздардың бірін жібермекші болған-ды (Аңыздың ақыры, 144-б.).

Екіншіден, адам сезімдерін, көңіл күйлерін, психологиялық халін, әсерлері мен ойларын нақтыландыру ретінде.

Бауыры от құшақтағандай өртеніп барады. Ханым талма соққандай әлденеге сүлдері құрып, ұзақ жатты (Аңыздың ақыры, 148-б.). Өне бойын қайтадан темір құрсаудай сыға түскен ащы ыза ақырында көзінен жас боп ытқыды (Аңыздың ақыры, 149-б.).

Үшіншіден, табиғат көріністері, жеке құбылыстар мен заттарды оқушыға әсер етерліктей көрсету мақсатында.

Ұлан байтақ даланың түкпір түкпірін түтінге толтырған ызғындай елдің қара жұрты Қаратау ол күндері жапырағы жайылған үрім бұтағының жан жақтан жамыраса табысып, қатар отырып бір дастарқаннан дәм татқанын көруге асыққан кәрі анадай еміреніп жатар ды (Үркер, 269-б.).

Ал жазушының күрделі теңеулерінің қатарында фразеологизмдік тұрақты теңеулер байқалады: Тек дәл аяғының астындағы мұнараның басына көтерілетін оймақтың аузындай қара қуысты ғана әлгі бір жан-жағын түгел обып келе жатқан озбыр бұлыңғыр әлі жалмап үлгере қоймапты (Аңыздың ақыры, 21-163-б.).

Сөйтіп, қимыл әрекеттің сипатын дәл де толымды түрде бейнелеуде жазушы бұларға семантикалық та, стильдік тұрғыдан да сәтті қызмет атқарып отыр.

Теңеулерді жағымды, жағымсыз мәнде қолдану ретінде де жазушы талғампаздық танытады: Бұққан Жігітекті тағы да бұқпа торғайдай, басынан асыра тас лақтырып, бұқтыра түсіпсің. (Абай жолы, 91-б.). Өткір шүңірек көк көзі, суық қасы, көк сұңқар қанатындай, жаба біткен жан екен. (Абай жолы, 95-б.). Шебер де он екі мүшесіндегі ен сұлулықты шәйімен қымтап, көлденең көзді оқыс шалт еткен ай дидарымен ынтық қып қоятын кермиық сұлудай, кез келген тіміскі көзге сыр шаша бермеске керек (Аңыздың ақыры, 82-б.). Автор бірінші сөйлемінде адам бойындағы жағымсыз мінезді сынға алған. Ханымға күндестік жарасымды еместігін түсіндірмек болған. Екінші сөйлемде баланы жетім қозыға теңеп, оның қорғаусыз қалған жай-күйін шебер суреттейді.

Алғашқы сөйлемде көзі атыздай болған күндес қатынның қызғаныш ниетін көрсетуде жағымсыз мән ретінде сөз, сөз тіркестерімен әсерлендіре (экспрессивтендіре) түскен. Бұл жайтты қазақ тіліндегі теңеу проблемасын арнайы зерттеген ғалым Т.Қоңыров «Теңеу троп атауларының бәрімен де ұштасып, сабақтасып жатады. Бір топ теңеулер метафоралық қызмет атқарса, енді бір тобы эпитеттік қызметте жұмсалады, келесі тобы метонимиялық теңеулер ретінде көрінеді», – [1, 192 б.] деп әдейі де атап өтті.

Қаламгер теңеулерінің арасында езу тартқызғандай, күлкі келтіргендей сипаттылары да жоқ емес. Мысалы:

– Кеспіріңнен айналдым, кеспіріңнен, - деді Апама. – Судан шыққан су тышқан секілдісің ғой, төрлет, төрлет. – Сақалы тұштаңдап өзі төмен ысырыла берді». Әңгіменің осы жерін оқып отырып, еріксіз жымыясыз. Өйткені, жасы жетпіске келіп қалса да, өзінің құрдасы келіп қалған соң еркінсі сөйлеп, автордың Апасын судан шыққан су тышқанға теңегенде, «расымен солай ма екен» деген ойға қаласың. Әрине Қашыбай қарт бұл сөздерді өз замандасына айтқан әзіл ретінде айтқан деп қабылдағанмыз жөн болар.

Мұндай теңеулерді оқып отырғанда, оқырманның да езу тұсы, сірә біраз кейін тартылмай қала қоймайтын шығар деп ойлаймыз.

Теңеудің ішінде болымсыз теңеу дейтін болады. Бұнда бір затты екінші затқа теңегенде болымсыз мағына шығарады, Мысалы: Ол әнші әдемі жігіт емес. Дегенмен бір көруге сиықсыз адам сықылды да емес. Денесі томардай жуан да емес. Талшыбықтай жіңішке де емес т. б. (М.Ә.).

Шығармадағы сөз саптаудың өңін келтіріп, әрін беріп тұрған теңеу түрлері оқырманды өзіндік ерекшеліктерімен еліктірмей, елең еткізбей қоймайды. Бұл арада жазушының өзіндік бір ерекшелігі, даралығы көзге ұрып тұрады. Әсіресе сол кездегі өмір сүрген қоғам бейнелерін, сол замана келбетін бейнелеуде жазушының ерекше шеберлігі аңғарылады. Жазушы теңеу түрлерін де сол қоғам, заман деңгейіне, түйсігіне сай қолдана білген.

Қаламгер ойдың барынша көрнекті, мәнерлі түрде берілуін көздеп, тілдегі көркемдеу мен әсерлеудің барлық түрін қолданады. Әсіресе образды айқындау үшін қолданылған эпитеттердің молдығы көзге түседі. Эпитет тілдің барлық деңгейлерімен тығыз қарым-қатынаста өмір сүретін, өзінің эпитеттік мағынасы мен қызметін, сол деңгейлердің көмегімен жүзеге асыратын күрделі құбылыс.

Эпитет 3. Қабдоловтың айтуынша: «Заттың, құбылыстың, айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз [2, 90 б.]. Суреттеліп отырған құбылысты оқырманның көз алдына елестетіп, сезіміне әсер етуші ерекше қызметіне байланысты бағалауыш эпитет жиі қолданысқа түседі. Олар заттар мен құбылыстардың белгілерін анықтап көрсету арқылы бейнелілік, көркемдік қызмет атқарады. Әдетте эпитет жазушының суреттеген құбылысымен, белгілі жағдай, кезеңдерен байланысты болып отырады.

Сүрмелі көздің сояу кірпіктері қыдығы кеткен бетте өз-өзінен мен мұңдалап тұратын қақсақалдыққа тән қайсарлықты астына бүгіп, өп- өтірік көлгірген болады (Аңыздың ақыры, 28-б.). Тіпті ауық-ауық бұған жіберіп тұратын селдір сақал, қысық көз елшілерінің өзі бірде елпілдеп аяғына жығылып, бірде кілгіре қарап, манаурай тіл қатып, мардамси қалады (Аңыздың ақыры, 11-б.). Сол екі арада бұл өмір бойы естімеген әуелі әлденеге тұншығып, артынша-ақ құлақ жарардай бажылдай жөнелген ащы дауыс шықты (Аңыздың ақыры, 33-б.).

Еркін эпитеттің де, тұрақты эпитеттің де негізгі мағынасы – эпитеттік мағына. Бұл екеуінің арасында ешқандай семантикалық айырмашылық болмайды. Олардың атқаратын стильдік қызметі де ұқсас. Эпитет категориясының бұл екі түрі затты болмаса құбылысты эмоционалдық жағынан тиімді, экспрессивтік жағынан әсерлі етіп суреттеуді мақсат етеді.

Осы екі түрге жеке-жеке тоқтала кететін болсақ, тұрақты эпитетке берілген мысалдар жазушы шығармаларында біршама бар. Мысалы, Ал енді осы алтын бесікті тіршіліктің көп-көп кәсіби жемтігіне саудалап кететіндер де бар ғой. Ең ғажабы сол – олар бәрібір күндердің күні басына қатер төніп, қыспақта қалғанда, немесе өзге жұрт қаны басқалығын бетіне басып, құлбырау салғанда, алдымен есіне сол алтын бесік пен ардақ ана оралар (Сонда, 116-б.). Бұл мысалдағы алтын бесік – тұрақты сөз тіркесі. Беретін мағынасы – туып өскен құтты ұя...

Екі мүшелі есім тұрақты эпитеттер зат есімдерден болу мүмкін.

Мынау мәрмәр сәкіден бір қадам алыстаса болды – бүкіл дүние пыш-пыштасып қоя беретіндей (Аңыздың ақыры, 111-б.). Шымыр-шымыр қайнап шығып, сыздықтата атқылап тұрған мөлдір судың момақан сылдыры анау алтынмен безеп тастаған жап-жалпақ емен есіктің ар жағындағы күтуші кемпірдің, азбан құлдардың одан әрі нөкер қыздардың жапа-тармағай сусылдасқан жабыр-жұбыр әңгімесіне ұласып, бір қадам алыстаған сайын күшейе түскендей (Аңыздың ақыры, 112-б.). Екі беті ду-ду жанып барады, не істеп, не қоярын білмей, мамық көрпеге көміле түсті (Аңыздың ақыры, 113-б.).

Эпитет қай стильде кездесе де екі мақсатта қолданылады. Біріншісі - анықталған мүше ретінде, екіншісі, көркемдік бейнелі мағынада қолданылады. Анықталатын мүше ретінде келетін эпитет ресми құжат тілінде жиі қолданылады. Бұл сын есім немесе сын есім ретінде есімшенің орнына қолданылатын сөздер тобы болып келеді.

М. Әуезов шығармаларындағы эпитеттердің қолданысы:

Өмірші аузына қандай берік болса, құлағын да әркімнің аузына төсеп отыра алмайды, оған біреудің өсегін тыңдағаннан гөрі басындағы алтын тәжді жұлып ал, сасық ауыз өсекшінің алдына түкіргіш қып қойғаны әлдеқайда дұрыс (Аңыздың ақыры, 17-б.).

Бәрінен де бір сығыр көз, жылтыр қараның қорлығы өтті (Аңыздың ақыры, 24-б.).

Бірақ жаман айтпай, жақсы жоқ, олардың біреу міреуін таққұмарлықтың эзезілі арбап жүрсе, бұның аяқ астынан балаларын шақыртқаны, ондай қара ниет шаруаны тым шұғылдатып жіберкі де мүмкін ғой (Аңыздың ақыры 31-б.).

Мұрагерінен әзір сұрқия ой шыға қоюы мүмкін емес (Аңыздың ақыры 30-б.).

Бұл үзіндідегі эпитеттер – авторлық эпитеттер. Эпитеттің бейнелілік, суреттілік қасиетін ескерген Г. Мұхаметқалиеваның айтуынша, эпитет анықтауыштан экспрессивтік-эмоционалдық функциясы және бағалауыштық қызметімен ерекшеленеді [3, б-б.]. Қара ниет деген эпитеттің мағынасына тоқталатын болсақ, арам ойлы, залым, сұм деген мағына береді. Сұрқия ой деген эпитетте терең мағына жатыр. Сұрқия деген сөздің өзі оңбаған, залым, сұмырай деген мағына береді. Яғни ой деген зат есімді анықтап, сын есім қызметін атқарып тұр.

Кейіпкердің мінез ерекшелігін танытуда эпитеттердің қызметі айрықша. Әлде солардан оғаш мінез байқады ма екен? (Аңыздың ақыры, 30-б.).

Жаппар бұрынғыдай емес, әлденеге тас түйін боп, бойын жиып алыпты (Аңыздың ақыры, 71-б.).

Өмірші ұлы шөлге келгелі бері оппа құмның осы бір обыр мінезінен назарын қанша алып қашса да, құтыла алмай-ақ қойды (Аңыздың ақыры, 5-б.).

Оғаш, тас, обыр – дәстүрлі эпитеттің еркін пайдаланылған түрі, образдылық элемент ретінде жұмсалған. Оғаш мінез, тас түйін мінез, обыр мінез адамның жан дүниесі, көркін танытуға қолданылған сөз ларындағы емес, адамның бойынан табылған жағымсыз қасиеті үшін айтылған сөз. Ерсі, дөрекі, өрескел мінездердің бірі. Жалпы, мінез әр пендеге тән, лайық психикалық қасиеттердің жиынтығы.

Автор шығармаларында ақ, қара түстерді белсенді қолданғанын байқадық. «Ақ» және «қара» атаулары халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, танымымен тығыз байланысты екенін білеміз. Халық санасында қалыптасып қалған ақ түс атауының символдық мәні мынадай: ізгі тілек пен жақсылық, қасиетті, әдемілік, махаббат, қайырымдылық. Өмірдегі заттар мен құбылыстардың сапасы мен қасиеті қандай болса да, олардың бірқатарын ақ деп айқындау ұлттың мол мейірім, іңкәр көңілінің, үлкен үміт, телегей тілегінің, шалқар сезімінің, асыл арманның куәсі. Қаралы жаулық салынып, қызулы базар есігін жапқанына алты жыл болды. (Қаралы сұлу, 88-б.). Қара жел үзілмей соққан күздің суық күніндей қуарған жүдеу жылдар. (Қаралы сұлу, 86-б.). Ақ денесі ашылып, қара шашы төгіле жайылып жатыр. (Қаралы сұлу, 98-б.).

Қаралы жаулық деген эпитет арқылы кейіпкердің жай күйін, келбетін айшықтай түссек, ақ дене эпитеті арқылы айқындай түседі. Сол себепті осындай сөздің болуы заңды құбылыс болып табылады.

Сонымен қатар, автор табиғат келбетін, әдемілігін эпитеттер арқылы әсерлі күйде суреттейді. Әлдеқандай долы дүлей қара жерді тас талқанын шығарып, күл қып уатып, сосын бір алапат табаққа салып ап, елеп, кебегін желпіп ұшырып жатқандай, жер мен көк түгел шаңға айналып кеткен-ді (Аңыздың ақыры, 5-б.).

Проза тіліндегі осындай авторлық және дәстүрлі эпитеттер кейіпкер портретін жасауда, мінездеуде, әр алуан іс-әрекеттерді, табиғат көріністерін суреттеуде қолданылады. Қаламгер қолданған эпитеттер – көркемдік, әсерлілік үшін жасалған, шығарма тілінің көркемдігін арттыратын көріктеу амалдарының бір түрі.

Әдебиет:

1. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 бет.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Санат, 2003. – 697 бет.
3. Мұхаметқалиева Г. Тұрақты эпитеттің тілдік табиғаты. Филол.ғыл.канд....автореф.: 10.02.02.– Алматы, 2005. – 25 бет.

УДК 801

**МАРКИРОВАННОСТЬ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫХ ВКЛЮЧЕНИЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

Хисматуллина А.Н.
(*СКГУ им. М.Козыбаева*)

Данная статья посвящена изучению маркированности интертекстуальных включений художественных произведений, то есть тому, что служит сигналом на наличие интертекста для читателя при декодировании. Цель данного исследования – показать на примерах интертекстуальных включений их маркированность в художественном произведении.

Пражская лингвистическая школа занималась исследованиями в области фонологии, так посредством понятия «маркированность» Н.С. Трубецкой описал фонемы, которые отличались наличием или отсутствием какого-либо коррелятивного признака. Позже данный термин был использован Р. Якосоном в области морфологии и семиотики [1:189]. Получив широкое распространение, понятие нашло место для применения в лингвистике текста.

По Н.С. Трубецкому маркированности присуще два принципа: бинарность отношений между рассматриваемыми элементами, и относительный характер данных отношений [1:189]. Маркированность интертекстуальных включений художественного произведения раскрыта в самом понятии интертекстуальность. Интертекстуальность в своем понимании подразумевает референтность к определенному фрагменту иных предтекстов. Выполняются два признака маркированности: бинарность и относительность, так как интертекстуальность в базовом тексте, не является таковой в предтексте,

Важность маркированности интертекстуальных включений обусловлена тем, что декодирование интертекстуальных включений реципиентом (т.е. читателем) при работе с художественным текстом зависит от его интертекстуальной компетенции, чем больше объем памяти прочитанного ранее, тем сильнее эффективность декодирования [2: 96]. При декодировании интертекстуальные включения могут быть и вовсе упущены из виду, если читатель не был знаком с предтекстом, или потерять свою значимость. Например, отсылка к произведению Э. Бронте «Wuthering Heights» в третьей книге сумеречной саги С. Майер «Eclipse». Эдвард читает книгу «Wuthering Heights» и в разговоре со своей возлюбленной Беллой выражает свою симпатию к герою Хитклиффу. Потом, когда Белла была одна, она открыла страницу, которую читал

Эдвард в момент разговора и ее привлек один абзац, где был описан взгляд Хитлиффа на любовный треугольник [3].

«And there you see the distinction between our feelings had he been in my place and I in his, though I hated him with hatred that turned my life to gall, I never would have raised a hand against him. You may look incredulous, if you please! I never would have banished him from her society as long as she desired his. The moment her regard ceased, I would have torn his heart out, and drank his blood! But, till then – if you don't believe me, you don't know me – till then, I would have died by inches before I touched a single hair of his head! [7: 108]»

Посредством использования данного произведения Стефани Майер хотела провести параллель между отношениями главных героев ее саги и «Wuthering Heights». Именно по этой причине на протяжении всего произведения присутствуют цитаты из предтекста. Если читатель не знаком с цитируемым художественным текстом, то данного отрывка достаточно, чтобы иметь представление о том, что хочет донести автор. Особенно будет к месту фраза из данного отрывка «drank his blood», так как Эдвард является вампиром, и который не очень рад тесной дружбе Бэллы и ее друга детства [4].

Маркированность интертекстуальных связей показывает читателям наличие референтности к тому или иному предтексту. Стоит выделить примеры маркированности интертекстуальных включений. Кавычки, сноски, изменение стиля текста (подчеркивание или курсив) – являются графической маркированностью [2:97]. Следующим маркером может послужить заголовок произведения или название главы. Сравним два заголовка «Centaur» Дж. Апдайк и «For Whom the Bell Tolls» Э. Хэмингуэя. В первом заголовке сразу можно найти ярко выраженную отсылку к Кентавру из древнегреческой мифологии. Ввиду широкой распространенности и популярности мифологии реципиентом не составит труда раскрыть для себя посыл адресата, т.е. автора произведения. Если же в первом случае все эксплицитно, то в произведении Э. Хэмингуэя человек не знакомый с творчеством Дж. Донна, а именно с его произведением «Devotions upon Emergent Occasions» 1623 года, упустит данный момент при декодировании, но общее понятие данного высказывания с большей вероятностью будет интерпретировано. Заголовок сам по себе включает в себя содержание произведения. И в первом, и во втором случае выполняются два признака маркированности. Бинарность заключается в том, что существует предтекст, т.е. для «Centaur» это мифология, для «For whom the Bell Tolls» это «Devotions upon Emergent Occasions», на который ссылается непосредственно текст. Относительность отношений раскрывается в том, что произведение с интертекстуальными связями может стать предтекстом для другого произведения, в свою очередь предтекст может включать интертекст.

Ещё одним примером служит эпиграф к произведению [2: 97]. «Эпиграф в сжатой форме стремится выразить главный смысл, ведущую идею, сверх задачу своего произведения, используя для этого яркие цитаты, крылатые выражения» [5]. В произведении «The death of Jim Loney» Джеймс Уэлш использовал в качестве эпиграфа строки из произведения «Under the Volcano» М. Лоури. Как правило, эпиграф сопровождается ссылкой на произведение, которое является предтекстом.

«Ah, to have a horse, and gallop away, singing, away to someone you loved
Perhaps, into the heart of all the simplicity and peace in the world;
Was not that like the opportunity afforded man by life itself? [6]»

Следующим маркером интертекстуальности может выступать имя персонажа или введение фигур других произведений [2:98]. Ярким примером может послужить манга «Bungo Stray Dogs» А. Кафки, где персонажами являются японские, русские и американские писатели, а названия их способностей связаны с их произведениями. Так,

у Марка Твена способность называется «Гекльберри Финн и Том Сойер», что является отсылкой к двум его произведениям: «Приключения Тома Сойера» и «Приключения Гекльберри Финна», а у Говарда Филлипса Лавкрафта такая же неординарная способность «Великие древние», как и вымышленные мифологические существа его произведений. Сюжет манги является полностью вымышленным, лишь только отдельные моменты жизни писателей отражены в характере и поведении.

Пародии на произведения имеют своего рода интертекстуальные связи, так как используют в качестве основы оригинальные произведения, но с другим сюжетом. В настоящее время среди молодежи очень популярно писать fan fiction, где используются за основу не только литературные произведения, но и кинофильмы, мультфильмы и т.д.

Графическая маркированность, заголовок, эпиграф, имя персонажа, введение фигур предтекста в произведении служат маркерами интертекстуальных связей в произведении. Маркированность выступает сигналом читателю на наличие интертекста при чтении и декодировании текста. В данной статье показаны примеры, которые легко увидеть в тексте и ввиду популярности произведений, но также есть и те, которые требуют хорошей интертекстуальной компетенции. Конечно, маркированность интертекстуальных связей распространяется не только на художественные произведения, она применима к научному труду, газетной статье или картине, при любых обстоятельствах, когда выполняются два принципа: бинарность отношений и относительность данных отношений.

Литература:

1. Загороднова О.А. Прагматическая маркированность как свойство научного текста // Вестник костромского государственного университета. – г. Кострома, 2017 – С. 189-192, Том 23.
2. Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса: учеб. пособие – М.: ФЛИНТА: наука, 2015. – 208 с.
3. Meyer S. Eclipse – Hachette UK, 2009. – 672 p. – Chapter 11.
4. Mason J. Intertextuality in practice – John Benjamins Publishing Company, 2019. – 94-95 pp.
5. Мальчин А.Э., Чельцова Л.К. Справочник издателя и автора [Электронный ресурс] – Студия Артемия Лебедева, 2015. – 1010 с. Глава 14.
6. Lowry M. Under the Volcano [Электронный ресурс] – Penguin UK, 2000. – 400 p.
7. Brontë E. Wuthering Heights - Wordsworth Editions, 1992. – 251 p.

УДК 821.512.122.0

ЖОБА ЖҰМЫСЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Сандыбаева Ж., Рахметова Р.С.

(Абай атындағы ҚазҰПУ)

Еліміздегі білім беру үдерісінің жаңартылған білім мазмұнына көшуі, әлемдік білім беру кеңістігіне бет бұрысы білімге деген көзқарасты жаңаша тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Осыған сәйкес қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – білімді, бәсекелестік қабілеті жоғары, алған білімін өмірмен ұштастыра алатын, жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі жаһандану жағдайында өзіндік дамудың негізгі өлшемі ретінде оқушылардың коммуникативтік дағдысын қалыптастырудағы білім беруді жаңашаландырудың маңызыерекше. Оқушылардың қабілетін ашу, қызығушылығын

оыту, ызара жэне ызін - ызі бағалай бiлуге үйрету талабы мұғалімнің де, оқушының да шығармашылық ізденісіне жол ашады. Осы тұрғыда ең ұтымды әдістердің бiрi, оқушылардың жоба жұмысымен жұмыс жүргiзе бiлу қабiлетi.

Ең алғаш рет «жоба» терминін 1908 жылы АҚШ-ғы ауыл шаруашылығы мектебiнiң тәрбие бөлiм меңгерушiсi Д. Снезден пайдаланған. ХIХ ғасырда күз және көктем маусымдарында ауыл шаруашылығының жұмыстарына тартылған фермерлердiң өмiр сүру жағдайы олардың балаларының мектепке баруына мүмкiндiк бермедi. Практикалық оқыту болашақ фермерлердi оқытудың негiзi деп есептеген американдық педагогтар оқушыларға мектептен үйде орындау үшiн жалпылама атауы «үй жобасы» деп аталатын бiрқатар тапсырмалар берiп отырды. Осылайша жоба әдiсi пайда болған. Ал, 1911 жылы АҚШ тәрбие Бюросы «жоба» терминiн заңдастырды. Осылайша жобалап оқыту технологиясы өткен ғасырдың басында АҚШ та дүниеге келген. Оны проблемалар әдiсi деп те атаған. Жобалық практикалық әдiс американдық педагог және психолог Дж. Дьюй, сондай ақ оның шәкiрттерi мен iзбасарлары В.Х. Клипатрик, Э.У. Коллингс идеялары арқылы дами түстi [1].

Жобалап оқыту технологиясы орыс педагогтарының да назарын аударып, ХХ ғасырдың басында жоба әдiсiне көп көңiл бөлген С.Т. Шацкий болды. Ол 1905 жылы оқу үрдiсiнде жобалап оқыту технологиясын пайдаланды.

Е.С. Полат технология және жобалау түсiнiгiн негiзге ала отырып жоба әдiсiн нақты бiр өнiм жасау үрдiсiнде негiзгi шығармашылық болатын дидактикалық амалдар, iзденiс, мәселелiк әдiстiң бiрлестiгi мен танымдық iс-әрекеттiң белсендiру, шығармашылықты дамыту, - деп тұжырымдайды [2].

Жоба бұл тек қана өткiзiлген жұмыстың нәтижесi ғана емес, iс-әрекеттiң «өнiмi» [3], демек алған бiлiмдерiн оқушыларды жаттанды емес, шынайы өмiрде қолдануға шақырады.

Жобалар әдiсi-бұл мәселенi егжей-тегжейлi әзiрлеу арқылы дидактикалық мақсатқа қол жеткiзу тәсiлi, ол нақты, практикалық нәтижемен аяқталуы тиiс. Бұл қойылған мiндеттерге қол жеткiзу үшiн оқушылардың белгiлi бiр ретпен iс-қимылының, оқушылар үшiн жеке маңызы бар және түпкiлiктi өнiм түрiнде рәсiмделген проблеманы шешу тәсiлдерiнiң жиынтығы.

Жоба әдiсiнiң негiзгi мақсаты оқушыларға түрлi пәндiк салалардан бiлiмдi интеграциялауды талап ететiн практикалық тапсырмаларды немесе мәселелердi шешу процесiнде өз бетiнше бiлiм алу мүмкiндiгiн беру болып табылады. Егер педагогикалық технология ретiнде жобалардың әдiсi туралы айтатын болсақ, онда бұл технология зерттеу, iздеу, проблемалық әдiстердiң, шығармашылық әдiстердiң жиынтығы ретiнде қарауға болады. Жоба шеңберiнде оқытушыға әзiрлеушi, үйлестiрушi, сарапшы, консультант рөлi берiледi.

Оқытушыға қойылатын талаптар:

➤ жобалардың ең қызықты және iс жүзiнде маңызды тақырыптарын көре және таңдай бiлу;

➤ зерттеу, iздеу әдiстерiнiң барлық арсеналын меңгеру, оқушылардың өзiндiк зерттеу жұмыстарын ұйымдастыра бiлу;

➤ өз пәнi бойынша оқушылардың барлық оқу-тәрбие жұмысын зерттеу, iздеу, шығармашылық жоспарлардың өзiндiк қызметiнiң әртүрлi жеке, жұптық, топтық түрлерiнiң басымдығына қайта бағыттау;

➤ аудитория алдында өзiн-өзi ұстай бiлуi, пiкiрталасты ұйымдастыра және жүргiзе бiлуге қабiлеттi коммуникативтiк дағдыны меңгеру;

➤ жаңа идеяларды жасау, оқушыларды қойылған мәселелердi шешу жолдарын iздеуге бағыттау қабiлетi;

➤ жоба тобында тұрақты оң эмоционалдық көңіл-күй орнату және қолдау қабілеті;

➤ компьютерлік сауаттылықты меңгеру (мәтіндік редактор, телекоммуникациялық технология, деректер базасын пайдалану);

➤ таңдалған жобалардың мәселелерін шешу үшін түрлі салалардан білімді біріктіре білу.

Оқушыға қойылатын талаптар:

✓ негізгі зерттеу әдістерін білу және меңгеру (әдебиетті талдау, ақпарат көздерін іздеу, мәліметтерді жинау және өңдеу, алынған нәтижелерді ғылыми негіздеу арқылы түсіндіру, жаңа мәселелерді көру және ұсыну, гипотезаларды ұсыну, оларды шешу әдістері);

✓ компьютерлік сауаттылықты меңгеру, бұл мыналарды көздейді: ақпаратты (мәтіндік, графикалық) енгізу және редакциялау, компьютерлік телекоммуникациялық технологияны пайдалану, электрондық кестелер бағдарламаларының көмегімен алынған сандық деректерді өңдеу, деректер базасын пайдалану, принтерде ақпаратты басып шығару;

✓ коммуникативтік дағдыларды меңгеру;

✓ танымдық мәселелерді шешу үшін әртүрлі пәндер бойынша бұрын алған білімін өз бетімен интеграциялай білу.

Жоғарыда көрсетілгендей, жоба қатысушыларына қойылатын талаптар өте жоғары, сонымен қатар келесі ережелермен толықтыруға болады, онсыз топтық жұмыс жүруі мүмкін емес. Оларға ең алдымен жатқызуға болады:

- барлық жағдайларда тілектестік, келісілген мерзімде барлық тапсырмаларды орындау міндеттілігі, жұмыста өзара көмек;

- жұмысты орындауда мұқият және адалдық, әсіресе, егер ол зерттеу сипатында болса;

- ой, идеялар көрінісіндегі толық тең құқылық және еркіндік.

Орындалған жобалардың нәтижелері материалдық болуы тиіс, яғни қандай да бір рәсімделуі тиіс:

- бейнефильм;

- альбом;

- "саяхат" бортжурналы;

- компьютерлік газет;

- альманах;

- баяндама;

- жарнамалық даңғыл;

- ашықхаттар жиынтығы;

- планшет;

- плакат;

- нұсқаулық.

Шағын жобаның құрылымы

1. Титул парағы: *жобаның тақырыбы, жобаның мақсаты жоба тобының құрамы, жоба авторы.*

2. Жобаның өзектілігі

- стратегиялық мақсаттар

- тактикалық мақсаттар

- міндеттер

Жоба жұмысы қазіргі уақытта оқытуда кеңінен таралған. Оны қазақ тілі пәнін оқытуда жоғары сынып оқушыларының коммуникативтік дағдысын қалыптастыруда пайдалану өте тиімді.

Жобаның жүзеге асуын төмендегі кестеге сәйкес бөліп көрсетуге болады:

Жоба жұмысы дайындау және жүзеге асыру кезеңдері

Кезеңдері	Жұмыс мазмұны	Оқушының іс - әрекеті	Оқытушының іс - әрекеті
1. Ұйымдастыру	Тақырып таңдау, мақсаттарды нақтылау. Жұмыс тобын анықтау.	Ақпаратты нақтылайды. Тапсырманы талқылайды.	Оқушыға мотивация береді. Жобаның мақсатын түсіндіреді. Бақылайды.
2. Жоспарлау	Мәселені талдау. Ақпарат көздерін анықтау. Міндеттерді қою және нәтижелерді бағалау критерийлерін таңдау. Топтағы рөлдерді бөлу.	Міндеттерді қалыптастырады. Дереккөздерді нақтылайды. Өз жетістіктерінің критерийлерін таңдайды және негіздейді.	Талдау мен синтезде көмектеседі (өтініш бойынша). Бақылайды.
3. Зерттеу	Ақпаратты жинау және нақтылау. Баламаларды талқылау («миға шабуыл»). Оңтайлы нұсқаны таңдау. Жұмыс жоспарын нақтылау. Орындау.	Ақпаратпен жұмыс істейді. Идеяларға талдау мен сұрыптау жүргізеді. Жобаны рәсімдейді.	Бақылайды. Кеңес береді (өтініш бойынша).
4. Жобаны қорғау	Баяндаманы дайындау; жобалау процесін негіздеу; алынған нәтижелерді түсіндіру; жобаны ұжымдық қорғау; бағалау.	Жобаны қорғайды. Жобаның нәтижелерін ұжымдық бағалауға қатысады.	Жоба нәтижелерін ұжымдық талдау және бағалауға қатысады.
5. Рефлексия	Жобаның орындалуын, қол жеткізген нәтижелерді (табыстар мен сәтсіздіктер) және оның себептерін талдау; қойылған мақсатқа қол жеткізуді талдау.	Жобаның ұжымдық өзін – өзі талдау және өзін – өзі бағалауға қатысады.	Бақылайды. Талдау процесін бағыттайды (егер қажет болса).
6. Презентация	Жобаны түсіну туралы, прооблеманы шешудің таңдалған жолы туралы түйіндеме. Жоба жұмысының қорытынды нәтижесін көрсету.	Жобаны презентациялаудың әдісін таңдайды. Жоба міндеттерінің қойылуы және шешімі туралы қысқаша, бірақ нақты түрде жеткізеді.	Бақылайды. Жалпылайды. Түйіндейді.

Жобаның бірыңғай ортақ типологиясы жоқ. Әртүрлі әдебиеттерде түрлі авторлар өз нұсқаларын келтірген, сондықтан да көптеген деректер негізінде жалпылама берілген нұсқасын беруге болады.

Ұзақтығы бойынша жобалар:

- қысқа мерзімді (1-2 апталық);
- ұзақ мерзімді (екі аптадан бірнеше айға, кейде тіпті жылға дейін созылады) [4].

Жоба әдісімен оқытудың артықшылықтары:

- топта жұмыс жасау дағдысы;
- қарым-қатынасдағдысы;
- жобаға қатысушылардың жекелей дағдысының дамуы;
- жеке пікірмен жұмыс, талдау дағдысы.

Жоба жұмысы көбінесе бір ғана аудиториялық сабақпен шектелмейді (бірнеше сабақтарға созылуы мүмкін) және оқушылардың аудиториядан тыс ауқымды жұмыстарында қажет етеді [5].

Қорытындылай келе, жоба жұмысы оқушылардың бойында жекелеген білім жиынтығын беріп қана қоймай, өздігінен ізденуіне, алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда қолдана алатын, коммуникативтік дағдыларды меңгеруде, яғни әртүрлі ортада жұмыс істей білуге үйрететін бірден бір әдістеме. Сонымен қатар, қарым - қатынас кеңдігімен, түрлі мәселелер төңірегінде әртүрлі пікірлерлі тыңдап, талдау мүмкіндігін береді. Жоба жұмысы оқушылардың өз бетімен білім алу әрекетін ұйымдастырып, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға негіз болады.

Әдебиет:

1. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М.: 2001.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие. – Москва: издат.центр; «Академия» 2003.
3. Рахманов И.В. Предисловие к словарю наиболее употребительных слов английского, немецкого, французского языков. Наука, М.: 1960.
4. http://charko.narod.ru/tekst/metod_proektov_2008/Krasnov.pdf. Метод проектов в университетском образовании. Сборник научно-методических статей. Под ред. М. А. Гусаковского. Минск: БГУ, 2008.
5. Т.Г. Хашченко, Е.В. Макарова. Интерактивные методы обучения в образовательном процессе ВУЗа. Ульяновск. 2011.

УДК 821.512.122.0

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ МӘНГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫНЫҢ
ЖАҢАШЫЛДЫҚ СИПАТЫН ОҚЫТУ НЕГІЗІ**

Сейсенбаева Жанар Айтбергенқызы

(Абай атындағы ҚазҰПУ, қауымд. профессор)

Даркенбаева Биби-Асия Даркенбаевна

(Абай атындағы ҚазҰПУ, 6М012100 –қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты)

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» атты мақаласында «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» деп қорытындылауы мектеп оқушыларының әдебиетті саналы түрде оқып меңгеруін міндеттейді. Сондықтан оқушылардың мәдениеттің жаңаруын қазақ халқының әдеби туындыларына қызығушылық пен құрмет тұрғысында түсінуі көркем әдебиетті, қазақ әңгімелерін оқуға деген қабілеттерін арттырумен тығыз байланысты болуы тиіс [1].

Жалпы қазақ әдебиетінің көркемдік әлемін ұғыну жолы ұлттық әдеби мұраларды құрметтеу көркем шығарманы түсініп, туындыны оқу арқылы қалыптасады. «Кітап маған тақтан да қымбат» деп Шекспир айтып кеткендей, кітаптың адам өмірінде алар орны зор. Шығарманы таңдап, талғап оқи білу, оны түсіну мен түйсіну, алған әсерінді өзіңнің өмірлік қажетіңе жарата білу – мектеп қабырғасынан, білім беру бағытынан бастау алатыны түсінікті. Бүгінде жаңашылдықты жанымыз сүйетін болғандықтан мақаламыздың бастамасын осындай ұлағатты сөздерден бастауды жөн көріп отырмын. «Мәңгілік ел» арқылы жаңашылдық сипатты, қазақ әңгімелеріндегі жаңашылдық сипатты дәріптеуді жөн көріп отырмын.

Қазіргі қазақ әңгімелерін оқытуда жоғары сынып оқушыларының жаңартылған білім беру мазмұны негізінде шығарманы оқытуды дамытудың әдістемесі қарастырылатындықтан оқытушы мен білім алушының өзара субъектілік іс-әрекеттері, оқу бағдарламасында қазіргі шығармаларды оқытудың әдіс-тәсілдерінегізге алынады. Қазақ әдебиетінің жаңартылған білім беру мазмұны бойынша әзірленген пән бағдарламасында қазақ халқының заман тынысын көрсететін ең таңдаулы көркем шығармалар іріктеліп алынған. Олар оқушылардың көркем туындына оқуға қызығушылықтарын шыңдай түсуіге және қазақ әңгімелерін оқу арқылы жақсы дағдылар қалыптастыруға көмектеседі. Оқып үйренуге көркем шығармалардың екі нұсқасы беріледі. Біріншісі – хрестоматиялық мәні бар шығармалар болса, екіншісі – сыныптан тыс уақытта оқылатын шығармалар тізімі. Дегенмен, мұғалімдердің тізімдегі әңгімелермен ғана тоқталмай, өзі ұсынған әдеби шығарманы беруге еркі бар. Яғни, қазақ әдебиеті пәні оқытушысы – оқушылардың көркемдік эстетикалық талғамы мен әңгімелерді оқытуға ынталандыру үшін сабақтың кезінде сыныптан да тыс оқуға нұсқаулық беруге, оны қадағалап отыруы, оларды тиімді қолдану әдістерін іздеуі және соған сәйкесінше кеңейтілген жоспарлар түзген жөн.

10-сынып қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі оқушыларға «Мәңгілік ел» идеясының сипатын оқыту арқылы біз нені дәлелдейміз, неге көз жеткіземіз? Жалпылама алғанда барлығымыздың ортақ мақсатымыз саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпағымыздың білімді, тәрбиелі болуы алдымен отбасынан, кейін барып мектептен бастау алары ақиқат. Сол сияқты орыс тілді мектептерде де, оқушыларға қаймана қазақтың иісін сездіртіп, жұпарын сезінту басты міндеттеріміздің бірі болып табылары анық. Бүгін «Мәңгілік ел» идеясының жаңашылдық сипаты арқылы қандай түкпі нәтижеге қол жеткізе аламыз деген сұрақ туындайды ойымызда.

Ең алдымен өзге ұлтқа тарихтың тамырын, тіліміздің кең арналы екенін түсіндіріп қана қоймай, оны дәріптейміз. «Мәңгілік ел» ұғымы ата-баба арманы екенін сезіндіріп, санаға терең ой тастаймыз.

Мысалы: 10-сынып қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде «Адай» күйі туралы кішігірім айтылады. Күйдің тарихын түсіндіріп, Құрманғазы атты дара тұлғалы дана, аңыз адамды баланың санасына ерекше ұялатты. Бұл дегеніміз қасиетті домбыраны, мәдениетімізді, өркениетімізді паш етіп, жарқыратудың өрнекті жолы. Ал «Мәңгілік ел» тікелей мәдениет пен тарих. Осылайша өзге тілді мектептердегі балаларға біз «Мәңгілік ел» арқылы ұлтымыздың саналы да салтты жолын түсінідіп, дәріптейміз.

Осы сәтте 10-сынып бағдарламасындағы күйдің мән-мағынасын, қадір-қасиетін одан әрі жандандыру мақсатында біз "Бозінген" күйі туралы ел аузында, халық арасында жүрген аңыз әңгімелер туралы да айта кетсек, нұр үстіне нұр болатын еді. Себебі күй аңызы - музыка әлемінде тек қазақта ғана бар өзгеше байлық. Көктемнің шуағын көріп, қойы төлдеп, қара шаңырақты салар жалғыз інгендері боталап қарық болып отырған үйге, түнерген жәй бұлттындай жауыз шапқыншылар лап қояды. Шапқыншылар үйді ойрандап, өрістегі малға тап береді. Осы қуғын ішінде қыр асып қана жайылып тұрған бозінген де кетеді. Бозінген басы-көзге сабаланып, зорлықпен жетекте бара жатып, өзінің артта қалған ақ ботасын қимай зар илеп боздап, тостағандай жанарынан жас сорғалайды. Осылайша зар илеп бара жатқан бозінген бір қолдан босай қалған орайда сытылып кейініне қашады. Қуғыншылар қанша қуғанымен жете алмай, ақыры күдер үзеді. Неше күндік жолды зар еңіреп ботасына жеткен інгеннің сұлдері қалған екен. Сонда боздап тұрған бота да інгеннің алдынан жүгіріп табысады. Осы «Бозінген» күйінің тарихын өзге тілді мектептерге түсіндіре отырып біз төрт-түлік малдың қасиетін одан бөлек ерекше тарихқа айналған ана мен бала махаббатының арқасында шыққан әуенге мән беріп. Қаймана қазақтың ерекшелігін одан әрі үстемдей түсіп, бала санасына ерекше ой салып, оны мейірімділікке баулитын едік деген ой бар.

Қазақ елінің ежелден келе жатқан әңгемелері, аңыздары тек қызығушылықты оятып қоймайды сонымен қатар баланы жаңа ізденіс пен талпынысқа жетелейді.

Жаңартылған білім мазмұны аясында қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың тілдік дағдысын дамыту арқылы оқушыны қандай жетістікке жеткізіп, қандай нәтиже аламыз деген сұрақты ортаға салып отырмыз. Тіл дамыту – оқушының тілдік тұлғаларды дұрыс қолданып, ойын басқа адамға толық жеткізуге дағдыландыру, басқа адамдардың сөзін жақсы түсінуге үйрету. Басқаша айтқанда тіл дамыту – оқушының қарым-қатынас құралына айналдыру. Бұл жалпы тіл үйрену мақсатымен толық сай келеді. Орыс тілінде оқытатын мектептерде оқушының тілін дамыту ұғымына қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық тұлғаларын меңгерту, оларды сөйлемде қолдану дағдыларын қалыптастыру яғни қазақ тілінде сөйлесуге үйрету жатады; сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлем құру сөйлем арқылы ойын басқаға жеткізу, басқаның сөзін түсіну де тіл дамыту ұғымына жатады. Сөйтіп тіл дамыту – мағынасы, көлемі кең ұғым. Қазақ әдебиетін оқытуда тілді дамыту тапсырмалары назардан тыс қалған емес. Тіл дамыту әдебиет сабақтарында білім алушының тіл байлығы кеңейе түсетіні дәлелденген [3].

Тілді дамыту әдістемесі педагогика саласының бір ғылымы болып жеке дара бөлініп шықты. Оның талаптарға сай ғылымда мақсаттары мен міндеттері бекітілді. Әдістемеді қазіргі уақытқа дейін негізгі үш сұраққа жауап өзекті болып қалды. Олар:

- Оқушыға тілді дамытуда нені оқытамыз?
- Қалай оқытамыз?
- Не үшін осыны оқыту керек?

Қазақ тілтанушысы, көрнекті ғалым М. Балақаев «Адамның тіл дамуы, танымы мен ойлауын дамытумен тығыз байланысты болады. Оқушылардың ауызекі тілін дамыту үшін, ең алдымен, олардың сөздік қорын байыту керек, екіншіден әдеби сөйлеудің нормасын, сөйлемдерді дұрыс құрауды үйрету қажет, үшіншіден, ойларын байланыстырып айтып беру дағдылары мен шеберлігін қалыптастыруға назар аударған жөн», деген пікір білдіреді [4].

Қазіргі уақыттағы өзге ұлт өкілдеріне қиындық туғызатын жайттардың бірі – байланыстырып сөйлеу. Егер сөйлемде логикалық байланыс болмаса, тыңдаушы сөздің мағынан дұрыс түсінбейді. Өзге ұлт өкілдері үшін сөйлеудегі логикалық байланыстарды арттыру үшін деформациялық мәтіндерді орындау қажет. Байланыстырып сөйлем құрауға, фильмдер көру, ойындар ойнау, бір күндік жоспарын

айтып беру де жақсы нәтиже береді. Яғни бала неғұрлым әңгімелеуді қолға алса, соғұрлым сөйлем құрап жеткізуі де жылдам жетіледі. Сонымен байланыстырып сөйлеуге үйретуде әңгімелер құрастырып жазудың да көмегі көп.

Филология ғылымының докторы, профессор Ф.Оразбаева: «Оқушы тілін дамыту ауызша және жазбаша жүргізіледі. Тілді оқытуда бұл екі бағыт қатар байланыста іске асырылады. Қазақ тілін оқытудың алғашқы кезеңінде ауызша тіл дамыту басымырақ болады. Сөйлеу тілі кейінірек жазба тілді дамытуға негіз болады», - дейді.[6]. Демек, қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ тілі мен әдебиеті сабағы негізінен тіл дамыту бағытында жүргізіледі. Педагогика ғылым докторы Н. Құрманова тіл дамыту туралы: «Оқушылардың тілін дамытуға берілген теориялық білімдерді тәжірибелік қажеттіліктермен, арнайылап жасалған әртүрлі тілдік жағдаяттармен, ауызекі сөйлеу ситуацияларымен қиыстыра отырып, тапсырмалар жасату. Тілді дамыту жағдаяттық жаттығулар мен құжаттар, берілген мәтін стильдердің артықшылықтарын ұғынуға ерекше көңіл бөлінеді». Сондықтан да бұл нәрселерді күнделікті сабақтың үстінде ұтымды пайдалану үшін ептілік пен дағдылық білім негізін танып, білу керек [3].

Орыс тілді аудиторияда қазақ тілін оқытудағы басты мақсат – тілдік төрт дағдыны қалыптастыру (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) орыс тілінде оқытатын мектептерде қазақ тілін оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдердің алуан түрлерін білгеннен, әдеттен тыс дәстүрлі сабақтан бөлек тіл үренуде көптеген әдіс-тәсілдерді меңгеруге болады. Солардың бірі «Кіріспе болжамдары» кітабымен әйгілі Рашеннің табиғи әдісін алайық. Табиғи әдіс техникалары«Тыңдау-көру-орындау (ТКО)» және «Тіл үйренуші қоғамдастығы (ТҮК)» сияқты тәсілдермен бірге қолданылады. Оқушылар өздері естіген тілді белсенді тыңдау және естігендерін өңдеу арқылы тілдік құзыреттілік қалыптасатын «үнсіздік кезеңін» сипаттайды. Тіпті тілдің түсінуін жақсарту үшін сөйлеу қажет емес деп болжайды. Қарапайымнан біртіндеп күрделіге ауысу тіл үйретушіге де, тіл үйренушігі де оң әсерін береді. Джером Браунердің «Білім беру үдерісі» атты еңбегінде: «Оқушы пәнді қайталап оқыған сайын ақпарат толықтырылып бекітіліп отырады», дейді.

Екінші тілді үйрену, үйрету үшін тілдік дағдының мәні зор Ғ.Мүсіреповтың ғажап ойларынан «Соқыр көретіндей, саңырау еститіндей етіп жаз».

Тілді оқыту әдісі үнемі уақытталабы, заман ағымына қарай жаңарып, өсіп отырады. Қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыруды өмір талап етеді.

Өзге ұлт өкілдеріне әдебиет пәнін оқытуда қолданылатын тапсырма түрлері:

- Аудиомәтін бойынша түсінігін айту;
- Аудиомәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап беру;
- Мәтінді оқып аудару;
- Жаңа сөздер бойынша жұмыстар;

Лев Толстой «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу; шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу; керек орында жоқ әдісті табу да қолынан келу. Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек; оларды өзіне сүйеніш қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек», дейді.

Ахмет Байтұрсынов «Баланың оқу құралының ең ұлығы – кітап, оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт» деген. Оқушы тілін дамытуда кітап оқу зор қызмет атқарады [5].

Кітап оқуға баулу, тәрбиелеу, кітап оқуға оқушыны қызықтыруды бастауыш сыныптан бастау керек. Қазір кітап оқу дағдысын оқушыда қалыптастыру-өте қиын жұмыс, оқушылар қазақ тілін де кітап оқуға дағдыландыру жұмысын ұтымды жүргізудің амал-тәсілдерін іздестіру орынды. Оқулықтағы мәтіндер, жаттығулар, өлең, жұмбақтар, сұрақ-жауаптар оқушыларды қазақша сөйлеп үйретуге, сұраққа жауап

беруге, өздерін бір-бірімен сөйлестіруге, оқығандарын ауызша, өз бетінше істеуге дағдыландырады.

Мұғалім оқушының өздігінен оқығандарын елеусіз қалдырмай, ол туралы оқушымен әңгімелесіп отырады. Оның жолдары көп, кітаптар не туралы екенін сұрау, ондағы оқиғаларды айтқызу, кейіпкерлер туралы әңгімелесу, т.б.

Қорытындылай келгенде біз қандай мақсатқа жетеміз?! Жаңашылдық сипат, «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел» идеясы арқылы біз өзге тілді аудиторияға ұлтымыздың нақышын ғана түсіндіріп қоймай, оны түсініп, қызығушылықты арттыру мақсатындағы жұмыстарымен таныс боламыз. Мемлекетіміздің тәуелсіздігін нығайтып, халықтың қымбат қазынасын – әдеби-мәдени мұраларды жандандырып, ұлттық тектілікті сақтау, «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыру жолындағы маңызды жұмыстар білім мекемелерімен тығыз байланысты екені бізге мәлім. Тек қазақ тілді мектептерде дәріптеліп сақталу деген шекарадан алыстап, өзге тілді мектептерде де, белгілі орын алуы тиіс деген қағиданы ұстанып отырмыз. Көркем туындылардың тақырыптық, мазмұндық сипаттарын танытуда жаңа көзқарастар басшылыққа алынуы тиіс, одан бөлек жаңашаландыру мақсатында мәдениетарылық байланысты тарихты орнататын жаңа әңгімелер енгізуіміз керек. Көркем әдебиеттің табиғатына тән басты сипаттарды негізге ала отырып, берілетін білім мазмұнын салмағын арттыру және мәдени құндылықтарды ұғындыру, ұлттық тіл байлығы мен ұлттық дүниетанымды өзге тілді мектептерде терең меңгеруіне жол ашып, бағыт беру, эстетикалық көзқарастарын қалыптастыру – басты ұстаным болып табылады.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». ҚР халқына Жолдауы. – Астана: – 2014.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 56 б.
3. Негізгі орта білім берудің жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Білім туралы заң. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 15 қаңтардағы № 32 бұйрығына 39-қосымша.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том. // Жалпы ред. басқ. Ысқақова А. – Алматы: Ғылым, 1985. - 591 б.
5. Салқынбаев М. Ел тәуелсіздігінің нышаны – мемлекеттік тіл. // Ақиқат. 2011. - №4.
6. Пірәлиев С.Ж., Нуриев М.А., Сейсенбаева Ж.А., Садықова А.Е., Саметова Ж.Ш. Интеллектуалды ұлт қалыптастырудағы тіл мен әдебиет: оқу құралы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2014. – 188 б.

БІЛІМ – ҒЫЛЫМДЫ ҮЙРЕНУ МОТИВІНІҢ ДАМУЫ САТЫСЫ

(Абай қара сөздері бойынша)

Бекмуратова А.С.

*(Абай атындағы ҚазҰПУ, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының
2-курс магистранты)*

«Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс. Бұл ретте, біз Абайды айналып өте алмаймыз. Себебі ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын жаңғыруға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған» [1, 23] - деп президентіміз өз мақаласында атап айтқандай, Абай мұрасына зер салар болсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп- өркендеуіне

шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып - үйренгенін қалады.

Абай оқу, өнер-білім, тәлім-тәрбие жүйелері мәселелерін 20 шақты қарасөзінде әңгіме қылып, ағартушылық пікірлерін ұсынады. Олардың ішінде отыз екінші сөздің мән-маңызы ерекше. Мұнда Абай білім, ғылым мәселесін тереңірек қозғайды. Адам баласы білімді толық меңгеруі үшін не істеу керектігін ашып көрсетіп береді. Отыз екінші сөзде Абай абзал ойларының үшеуін, Абай өлеңдерінде кездесер асыл ойлар үшеуін осы өзіміз «талап» деп ат қойған осы сөзімізде келтірмек болдық.

Абай біріншіден, білім-ғылымды бір керегіме жаратамын деп, шын мейірленіп үйрену керектігін, адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түсетінін айтады. Білім-ғылымды үйрену үшін талаптанудың маңызын атап өтеді. Өзінің «Білімдіден шыққан сөз» өлеңінде:

Білімдіден шыққан сөз

Талаптыға болсын кез.

Нұрын, сырын көруге,

Көкірегінде болсын көз,[2,123]- деп талаптың бүкіл әрекеттің басы, тегеріші екендігін тілге тиек етеді. Талаптың бірнеше шартын көрсетеді. **БІЛУ ►ІЗДЕНУ ►ЫНТЫҚТЫҚ** пен **ҚҰМАРЛЫҚ** тан тұрады. Алған біліміңді неге жұмсау керектігін іздене білу керек. Білім-ғылымыңды толықтыруға, білсем екен, көрсем екен деп қызығушылық танытып, ынтықтықты арттырып отырсаң, үйренгенінді ойыңа түйіп отырсаң нәтижесін көресің. Оқығаныңды көңілге тоқып, білмегенінді білуге ұмтылып, талаптансаң, рахат сезімге бөленіп, талпынысың артатынын сөз етеді. Бұл біліміңді берік ететіндігін айтады. Ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек.

Өзі білгісі келіп, сағына жүріп кездесіп, шын мейірлене оқып үйренбесе адам осындай сөзді жаза алар ма еді! Абай не үшін ізденді? Іздеп тапқанын кім пайдасына асырмақ болды? Абай осындай адал еңбегін, асыл ойларын қайран жұрты қазағына арнамай кімге арнай алады...

Бала күнімізде өрістен қайтқан «Қарамая» дейтін түйеміздің алдынан шығатынбыз. Күні бойы дала нәрін жинаған жарықтық ботасын сағынып, мейірлене боздап келе жатушы еді. Ботасы бауырына жақындамай-ақ баласына деген сағыныш махаббатына иіп жүре беруші еді. Төрт емшектен сүт тамшылай бастайтын.

Абай да сол. Қайран жұрты қазағын біраз сынап-мінеп алып, бойындағы бар махаббатын, сезімін осылайша ақтарады. Абайдың өзіне жанынан жақын көретін қазағы болмаса, осы сөздердің бірі де жазылмаған болар еді.

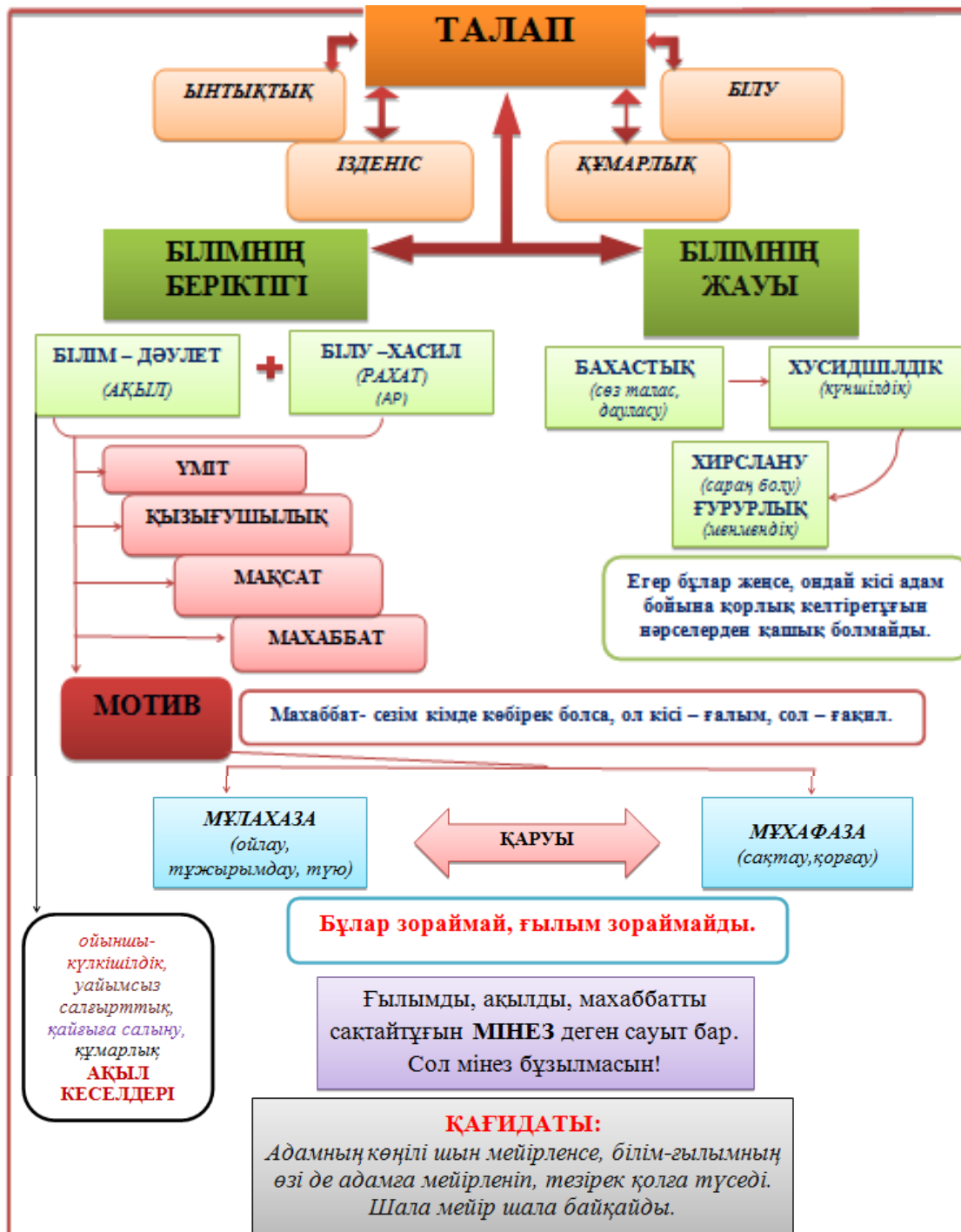
«Егер дін көңілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бір-ақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешеңнің мейірімі секілді болады»[3,59] біреуден артылам деп, бақталастыққа бола ғылым үйрену адамшылықты азайтатынын айтады. Білім – ғылымның жауы деп, **БАХАСТЫҚ, ХУСИДШІЛДІК, ХИРСЛАНУ, ҒУРУРЛЫҚ** деген. Алдап, арбап, біреуге қиянат жасап, біреудің адамгершілігіне қиянат жасап жиған білімің өзіңе залал келтіреді. Бұл іс-әрекеттің іштарлықты арттырып, күншілдікті зорайтып, адамшылықтан ада ететінін айтады. Мұндай адамның мақсаты ғылым жолына түсіп, жаңашылдыққа ұмтылу емес, өзгені тура жолдан тайдырып, мансапқорлыққа ұмтылып, менмендігі, тақаппарлығы артып, адам бойына қорлық келтіретұғын өтірік пен өсекке, ұрыс-керіске жақын болатынын айтылады. Бұл кесірлер **«жеңсе, ондай кісі адам бойына қорлық келтіретұғын нәрселерден қашық болмайды»**[3,60] деген.

Білімнің беріктігі деп, ғылым үйренуге бар ықыласыңмен берілу керектігін айтады. Білім-ғылымға құмар болып, білмегеніңе қызығушылық танытып, білуді

мақсат тұтып, ізденіп, талпынып, білсем екен деген құмарлықтан махаббат пайда болады. Абай бойындағы барлық қуатты, барлық білімді, барлық қасиетті ойлар мен сезімдерді идіріп асыл сөздерге айналдыратын Абайдың өз жұртына, адам баласына деген махаббаты болатын. «Махаббат сезімі кімде көбірек болса, ол кісі - ғалым, сол - ғақил»[3,120] Абай осы бір кесек сөзбен адам мен ғалам жаратылысының үйлесімді өмір сүруінің тетіктерін сиғызып жіберген. Білім – ғылымға деген махаббат, білмекке талпындыратын күш – **МОТИВ**. Адам өмірінің мәніне терең бойлаған Абай шығармашылығында да әл-Фарабидің пікіріне үндес ойлар айтылады. Оның адамды саналы әрекет етуге итермелейтін ішкі күштер бірте-бірте дамытылғанда оның кісілік қасиеттеріне айналатыны жөніндегі пікірлері «жан азығымен» байланыста жан-жақты зерделенді [4,18]. Адамды өзге жан иелерінен ажыратып тұратын да осы түрткі, мүдделілік, ұмтылыс екені көрсетіледі. Абайдың қарасөздеріндегі маңызды байламдар сөз әдебін мотив қалыптастыра оқытудың психологиялық негіздерін дәйектеуде басты бағыт, ұстаным ретінде тұтас алынды Барлық мотивтің өзінен басталып, өзіне нәтиже беретіндігін түсіне аламыз. Білімнің беріктігіне кесірін тигізетін ақылдың кеселдерін көрсетеді. Соның ішіндегі уайымсыз- салғырттықтан абай болу керектігін ескертеді. «Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек һәм қылу керек»[4,8]-дейді. Сырттай қарағанда бір сөйлемде үш рет қайталанып тұрған «уайым-қайғыны» жылдам түсініп қабылдай қою оңай емес. Бірақ ойшылдың осы сөйлеміндегі ойдың түпкі мәніне үңілген сайын оның соншалықты терең пәлсапалық жүк көтеріп тұрғаны аңдалады. Біздіңше, бұл жердегі алғашқы уайым-қайғы – тынымсыз қозғалысқа, үзілмейтін ізденіске бастайтын ішкі түрткінің баламасы ретінде алынса, екінші рет қайталанатын «уайым-қайғысыздық» – кейбір сәттерде адам бойын билейтін самарқаулық пен енжарлыққа келіп саяды. Сондай дауасыз дерттен құтқаратын тек қана орынды іс, орнықты әрекет екенін көрсетеді.

Абай оқығаныңды ақылға салып, таразылап, есте сақтап қалуға тырысу керектігін айтады. Өзінің өмірлік ұстанымында үнемі Жүректі алға қоятын ұлы ағартушы Абай сол жүректің ең басты қасиеті МЕЙІРІМ мен МАХАББАТ деп біледі. Мейіріммен меңгерген білімді күшейтудің екі қаруын: мұлахаза мен мұхафазаны тең ұстауды ұсынады. Оның бірі алған білім мен ғылымды ойға тоқуға, ал екіншісі өзіндік көзқарас қалыптастыруға негіз болатынын пайымдатады. Ой мен көзқарастың тоғысында адам мінезі қалыптасатынын, ал сол мінездің тұрақтылығы ғылым мен білімнің зораюының кепілі екенін дәйектеп көрсетеді. Адамның тұлға ретінде дамуы мен қалыптасу жолын тиянақтап берген осы байламында Абай бүкіл үдерістің қозғаушы тетігі (мотиві) МЕЙІРЛЕНУ екенін өте тереңдікпен жеткізеді. Мейірімге құрылған таным әрекеті адамның білімін арттырып, мінезін қалыптастырады деген түйін жасайды. Бұл да қазақтың «Ұлық болсаң, кішік бол» деген ұлағатты сөзімен ұштасып жатыр. Бұл жердегі ұлықтық мансап пен дәреженің ұлықтығы ғана емес, ғылым-білімге ұлықтық деп санаймыз. Адам ақылды, білімді болған сайын оның парасаты мен мәдениеті биіктей түседі. Ғылымды, білімді сақтайтын сауыт – мінезді бұзып алмауды қадағалау керектігін ескертеді. Сол себепті Абайдың «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды» деген сөзінің мәнісі осында жатыр. Адам баласының ғылымды үйрену мотивінің даму сатысын сызбадан көруге болады. (1-сурет)

Білім – ғылымды үйрену мотивінің дамуы сатысы

Өз заманында алуан түрлі тақырыптарды қозғап, шығармалары арқылы оқырманның жанын толғап, мол мұра қалдырғанұлы ақын – Абай Құнанбайұлының есімі дүниежүзіне танымал. Көпке мәлім болғандай, Абайдың алдына қойған мақсатының бірі – қара сөздерінде қазақ баласының кемшіліктерін саралап, түзелсін деген ниетпен ой бөлісу, білгенімен бөлісу. XIX ғ. және XXI ғ. заманының айырмашылығы көп болғанымен, ұқсастығы да бар. Бұрынғы кездегі бұқара халықтың материалдық құндылығы «мал» болса, бұл ұғым қазіргі күнде ақшамен алмастырылды.

Яғни, заман дамығанымен, адамдардың тұрмыстық құндылығының көрсеткіші өзгермеді.

XX ғасырдың 20-жылдары сауатсыздықты жою науқаны жүргізілді, нәтижесінде қазақтардың білім-ғылымды игеруге қызығушылықтары артып, Абай айтқан қазаққа тән көреалмаушылық, ұлыққа жағыну, қызғаншақтық сияқты қасиеттер кеми түсті. Себебі, ілім – білім елдің жүрегін айнадай жарқыратты. Қазақ елінің ақыны көп болғанымен, Абайы біреу –ақ. Абай тереңіне әлі де толық бойлай қойған жоқпыз. Оны алдағы уақыттарда да терең тануға тырысарымыз хақ. Абайы бар қазақ бақытты. Абайы бар елдің қай халықпен болсын терезесі тең. Абайы бар елдің мерейі үстем. Абай мұрасы мәңгі өлмейді. Ол таусылмайтын рухани азық, мөлдір бұлақ, құнарлы нәр, асыл қазына. Ендеше, Абай мұрасын мектепте оқытуда жас ұрпатың жүрегіне жететіндей етіп түсіндіру үшін дүниеге Абайша қарап, өмірді Абайша түсіну керек.

Қорытыта айтқанда, ақын **«Азғырлмайтын ақылы, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар»**[3, 62] мінез болса, оқып, үйренгеннің пайдасы сонда ғана зор болады деген түйін жасайды. Абай айтқан ғылым, білімді меңгерудің бұл амал-тәсілдері өзінің жеке өмірлік тәжірибесінен алынғандығы сөзсіз. Осы ұстанымдар арқылы білім, ғылым игерген кез келген талапты жас үлкен жетістіктерге қол жеткізіп, мағыналы өмір сүре алады.

Әдебиет:

1. Тоқаев Қ.-Ж. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Қазақ әдебиеті. – № 1-2 (3689). – 2020-1; 4-5 бб.
2. Құнанбаев А.Өлеңдер жинағы. –Алматы, 2012. – 265 б.
3. Құнанбаев А.. Қара сөздер. – Алматы: Өнер, 2010. - 120б.
4. Ғабдуллин Б. Абай және Сократ/ «Абай тағылымы», Алматы: «Жазушы», 1986.-271 б.
5. Өуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар.- Алматы «Санат», 1995. - 318 б.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

1 СЕКЦИЯ. ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕКЦИЯ 1. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Әбдірасулла Д.К., Аубакирова Г.Р. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Жоңғар басқыншылығына қарсы күрескен жаужүрек сартай.....	3
Абилямжинова Г.Б., Аубакирова Г.Р. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Қазақ халқының қаһарман батыры-Бауыржан Момышұлы.....	5
Aitenova K.M. (<i>M.Kosybayev NKSU</i>) Creative exercises as a motivating factor in teaching polypredicative constructions as part of english grammar.....	9
Асылхан Акжаркын (<i>ЮКГПУ, г. Шымкент</i>) Теория литературы как раздел литературоведения: дидактический аспект.....	14
Аманғазықызы М. (<i>Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ</i>) Жазушы асқар алтайдың «Шаһид» әңгімесіндегі интермәтінділік элементтер.....	18
Баймуканов А.К. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) О религиозной политике Российской Империи на территории современного Казахстана.....	22
Бораш Р., Ибрагим Г. (<i>Абай атындағы ҚазҰПУ</i>) Доспамбет жыраудың әдеби мұрасын оқыту.....	26
Габдулина М.Г., Коспакаева Г.А. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Кірме сөздерді қазақшаға аудару мәселесі.....	30
Герасименко А.В. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Образ и концепт смерти как творческий мотиватор	34
Гривенная Л.А., Чинишлов В.В., Абильтаева А.А. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Волонтерство как социальный феномен казахстанского общества.....	39
Дарбаева Ж.К., Болатбек С.Т. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Роль художественного наследия Великого Абая в рамках модернизации современного казахстанского общества.....	44
Yegizbayeva M.M. (<i>M.Kozybayev NKSU</i>) The role of the CLIL technology in the process of foreign language teaching.....	48
Есматова М.Т., Бексултанов Б.М. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Ш.Мұртаза шығармаларындағы қосарлама қос сөздердің лексика-семантикалық сипаты.....	51
Есматова М.Т., Нургазина М.Б. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Көркем шығармалардағы субстантивтену жолы арқылы жасалған туындылардың қолданыс ерекшелігі.....	55
Есматова М.Т., Сапарова Ж.Ж. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Сапа мәнін тудыратын сөз формалар.....	59
Жәмбек С.Н. (<i>Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау МУ</i>) Есмуканова С.А. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Сәкен Жүнісовтің суреткерлік келбеті.....	63
Заец К.И. (<i>БГСХА</i>) Некоторые аспекты организации поставки сельскохозяйственной продукции для государственных нужд.....	66
Захарова Д.Л. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Анализ эффективности разработанного комплекса упражнений для развития навыков профессиональной англоязычной речи у студентов неязыковых специальностей.....	70
Ивакаев В.Е. (<i>НИ МГУ им Н.П.Огарева</i>) Инновационная деятельность в регионах России.....	74
Ильясов Ш.А., Зель А.В. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Взгляд общества на функционирование института многопартийности в Казахстане: региональный аспект.....	78

Iskakova K.E. (<i>M. Kozybayev NKSU</i>) The formation of students' communication skills in the efl classroom in the framework of “Rukhani Zhangyru” program.....	83
Қадыров Ж.Т., Ерсайнова М.Ж. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Сәбит Мұқанов поэзиясының қуаттылығы мен тілдік көркемдігі.....	86
Қадыров Ж.Т., Кусаинова Г.М. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Қазақ балалар драматургиясы: драмалық жағдай, тартыс пен мінез.....	90
Karaulova A.N. (<i>M.Kozybayev NKSU</i>) Neuro-linguistic programming as a basis of the updated curriculum in Kazakhstan.....	95
Кукузова Ж.А. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Характеристика понятия «творческий потенциал личности» в психолого-педагогической литературе.....	98
Кулибекова Ж.С., Абиляхиров Е.Ж. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Қазақ прозасындағы психологизм	101
Кулибекова Ж.С., Ақылбекова Ұ.Б. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Қазақ әдебиетіндегі психологизмнің дамуы.....	106
Кулибекова Ж.С., Байтемирова А.В. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Алаш әдебиеті - ұлт руханиятының түп тамыры.....	109
Кулибекова Ж.С., Балгабаева А.Д. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Сал-серілік поэзияның тақырыптық-көркемдік ерекшеліктері.....	113
Кулибекова Ж.С., Казбикенова Ж.К. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Сатиралық-юморлық дәстүрдің көркем шығармадағы орны.....	118
Кулибекова Ж.С., Курманова Г.К. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Әдебиеттегі мифология.....	122
Кулибекова Ж.С., Құрбанқұл Б.Ж. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Поэзияда әйел психологиясын суреттеудің айрықша белгілері.....	127
Кулибекова Ж.С., Махатова Д.Т. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Ұлттық сана мәселесінің әдебиеттегі көрінісі.....	132
Кулибекова Ж.С., Муканова Ұ.А. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Олжас Сүлейменовтің «Аз и Я» еңбегіндегі көшпенділер бейнесі.....	136
Кулибекова Ж.С., Сейдахмет Г.С. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Асқар Алтай шығармаларындағы сенім мотиві.....	139
Күнтебай Н.Р., Аубакирова Г.Р. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Қазақстан Халқы Ассамблеясының 25 жылдық тарихынан.....	144
Курманова А.С. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Формы диалога автора с читателем в раннем творчестве Н.В. Гоголя	147
Муканова Г.М. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Концепт «отчуждение» в нарративной структуре рассказа А.П. Чехова «Маска».....	150
Mukasheva D.Zh. (<i>M.Kozybayev NKSU</i>) English verbs with the meaning of emotional state and their semantic features.....	155
Мусаева Р.Г. (<i>СКГУ им. М.Козыбаева</i>) Влияние волонтерской деятельности на формирование социальной активности подростков.....	158
Мухамеджанова Г.Т., Оңғар Н.Н. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Лингвистикалық поэтиканың зерттелу жайы.....	162
Мұхамеджанова Г.Т., Аубакирова Р.М. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Қазақ-өзбек паремиологиясының зерттелуі.....	164
Никибаева А.С. (<i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Абайдың кара сөздеріндегі дүниетанымдық сабақтастық мәселесі.....	167
Николаева, Е.М. (<i>БГСХА</i>) Вина как условие возникновения внедоговорных обязательств.....	172
Rakhmetkarimova Z.T. (<i>M.Kozybayev NKSU</i>) The formation of the second language personality as the result of language acquisition.....	176

Сабиева Е.В., Гусева А.С. (СКГУ им. М.Козыбаева) Происхождение современных русских личных имён (на материале словаря Н.А. Петровского).....	179
Сабиева Е.В., Дедоченко О.Б. (СКГУ им. М.Козыбаева) Ономастическое пространство в романе И.П. Шухова «Горькая линия».....	183
Сабиева Е.В., Ережепова Н.К. (СКГУ им. М.Козыбаева) Концепт «родина» в творчестве русских и казахских авторов в среднем и старшем звене в рамках обновленного содержания образования.....	187
Синбаева Г.К., Шәріпбай Ә.С. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Күләш Ахметова поэзиясының көркемдігі.....	189
Тагудретова Б.Б., Аубакирова Ж.А. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) С. Сейфуллин шығармаларындағы «Бостандық» тақырыбы	193
Тасыбеков Максат (Высший колледж новых технологий им. М.Утебаева, г. Шымкент) Особенности промышленной рекламы.....	198
Temirbayeva N.A. (M.Kozybayev NKSU) The back translating method in FLT.....	200
Tokisheva Sh.A. (M.Kozybayev NKSU) Cognitive and metacognitive strategies in english language learning.....	204
Toktarova A.K. (M.Kozybayev N KSU) Formation of the intercultural communicative competence of students in process of learning foreign languages.....	207
Tolegen D.O. (M.Kozybaev NKSU) National-cultural specificity of proverbs and sayings with personal names (based on the english, russian and kazakh languages).....	211
Топышева А.Б., Кадыров А.Ж. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Ж. Аймауытовтың портрет сомдау шеберлігі.....	214
Tyukanko M.I. (M.Kozybayev NKSU) The theoretical issues on some features of elliptical constructions.....	220
Хамзина А.А. (СКГУ им. М.Козыбаева) Этнокультурные процессы на территории Казахстана в конце XIX – начале XX веков.....	224
Хамзина Г.С., Абдрешова Д.Б. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Т. Ахтанов туындыларындағы көріктеуіш құралдарының стильдік қызметі.....	230
Хамзина Г.С., Жаныбекова Қ.Қ. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Б. Соқпақбаев шығармаларында синонимдік қатарлардың қолданылу.....	235
Хамзина Г.С., Мұхтар Н. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Көркем туындылардағы «Жүрек» концептісі.....	240
Хамзина Г.С., Тәрбие Б. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Қ. Жұмаділов шығармаларындағы қарапайым сөздер.....	243
Хамзина Г.С., Хамзиева З.Б. (М. Қозыбаев атындағы СҚМУ) Көркем туындылардағы «Шаңырақ» концептісі.....	246
Хамзина Г.С., Шералиева Г.Р. (М. Қозыбаев атындағы СҚМУ) М. Әуезов шығармаларындағы теңеу мен эпитеттің қолданысы.....	250
Хисматуллина А.Н. (СКГУ им. М. Козыбаева) Маркированность интертекстуальных включений художественного произведения.....	254
Сандыбаева Ж., Рахметова Р.С. (Абай атындағы ҚазҰПУ) Жоба жұмысының оқушылардың коммуникативтік дағдысын қалыптастырудағы рөлі.....	256
Сейсенбаева Жанар Айтбергенқызы (Абай атындағы ҚазҰПУ, қауымд. профессор) Даркенбаева Биби-Асия Даркенбаевна (Абай атындағы ҚазҰПУ, бМ012100 –қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты) Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мәңгілік ел идеясының жаңашылдық сипатын оқыту негізі.....	260
Бекмуратова А.С. (Абай атындағы ҚазҰПУ, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты) Білім – ғылымды үйрену мотивінің дамуы сатысы (Абай қара сөздері бойынша).....	264

